

WIJ HEBBEN
HET GEWETEN
CATHERINE
CHIDGEY

‘Indrukwekkend.’ – *The New York Times*

‘Meeslepend, indringend en prachtig geschreven.’
– *The Guardian*

Vertaald door Jessica Brouwer en Pauline Onderwater

Wij hebben het geweten

Catherine Chidgey

Wij hebben het
geweten

Vertaald door Jessica Brouwer en Pauline Onderwater

Uitgeverij Mozaïek – Utrecht

Vertaling: Jessica Brouwer en Pauline Onderwater
Ontwerp omslag: Studio Jan de Boer
Omslagbeeld: EyeEm/@Imagelldem
Lay-out binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 239 6151 2
ISBN 978 90 239 6152 9 (e-book)
NUR 302
www.uitgeverijmozaiek.nl

Oorspronkelijk uitgegeven door Europa Editions, Londen, UK, onder de titel *Remote Sympathy*.

Engelstalige uitgave © 2021 Catherine Chidgey
Nederlandse uitgave © 2023 Uitgeverij Mozaïek, Utrecht
Alle rechten voorbehouden

Uitgeverij Mozaïek vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

Deel 1 - Alle vogels zingen blij	9
Deel 2 - Eickeweg	37
Deel 3 - Het dierenrijk	75
Deel 4 - Afstandsbeïnvloeding	141
Deel 5 - Wonderwapens	215
Deel 6 - Kom, hoop	249
Deel 7 - Rijp zijn de in vuur gedoopte vruchten	307
Deel 8 - Null-spel	353
Deel 9 - De Glazen Mens	399
Deel 10 - Ieder het zijne	433
Noot van de auteur	473
Noot van de vertalers	475
Dankwoord	477

Wederom voor Alan

Bij ons in Weimar bestaat niet zoiets als 'ver'.

– Thomas Mann, *Lotte in Weimar*

(...) het verleden wordt niet behouden, maar gereconstrueerd aan de hand van het heden.

– Maurice Halbwachs (Buchenwaldgevangene 77161), *Het collectief geheugen*

Er bestaat geen onschuldig geheugen meer.

– Jorge Semprún (Buchenwaldgevangene 44904), *Wat 'n mooie zondag!*

Deel I

Alle vogels zingen blij

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

Kijk eens naar deze foto van de Palmengarten midden in de winter, Lotte. Wat zijn de bomen toch mooi, met hun takken onder een laagje sneeuwglazuur. Ik heb een hele berg foto's die net zo mooi zijn; mijn buurman heeft me een stapel oude kalenders gegeven en omdat er geen ander papier voorhanden is, schrijf ik je maar op de achterkant van alle voorbije jaren.

Heeft je moeder je ooit verteld dat we elkaar hebben ontmoet in een museum in Dresden? Het was 1930, ik studeerde geneeskunde en werkte aan mijn apparaat dat de wereld zou gaan redden. De laatste tijd denk ik erover om terug te gaan naar waar ik voor het eerst een glimp van haar opving, maar het museum ligt in puin en de tentoonstelling die we toen bezochten, is verwoest. Een massa gesmolten kabels, plastic en botten, begraven onder de puinhopen als een vreemdsoortig fossiel.

Ik herinner me het golven van haar zwarte haar. Haar botergele jurk.

Tijdens mijn studie had ik gelezen over de eerste therapeutische toepassingen van elektriciteit: mediterrane sidderroggen die op de slapen werden geplaatst tegen hoofdpijn en elektroshokken die volledig verlamde ledematen weer lieten bewegen. Ook had ik gelezen over recentere experimenten in Amerika, Frankrijk en Italië, waar elektrotherapie leek te helpen tegen epilepsie en bloedarmoede, tegen zenuwpijn en de ziekte van Huntington, en volgens sommigen zelfs tegen kanker. Maar het waren de achttiende-eeuwse geschriften van John Hunter, de vooraanstaande Schotse chirurg, die mij het idee gaven voor mijn apparaat: zijn theorie dat ziekte én remedie door een lichaam kunnen bewegen door middel van afstandsbeïnvloeding, dat de energetische kracht die in één deel van het lichaam wordt geproduceerd een ander deel op afstand kan beïnvloeden.

Elke avond maakte ik in de zitkamer schetsen van mijn plannen voor de Sympathische Vitalisator en tijdens het werken luisterde ik naar opnames van Lotte Lehman, deels om mezelf wakker te houden en deels om me dankzij haar kristalheldere noten te kunnen verliezen in hoofdbreken over mijn centrale hypothese.

Sterker nog, een van haar aria's – 'Komm, Hoffnung' uit Beethovens *Fidelio* – stond op toen het me voor het eerst begon te dagen: als een zangeres glas kon breken door af te stemmen op de resonantiefrequentie ervan, konden we dan niet op soortgelijke wijze een tumor vernietigen? Konden we die misschien vergruizen door de cellen in onderlinge afstemming te laten trillen? Geen noodzaak meer om te snijden, alleen nog maar om een precies afgepaste dosis destructieve energie toe te dienen aan gezwellen die in het bekken, de borst of de hersenen verscholen zaten, of die zich als parels in de lymfeklieren hadden genesteld. *Kom, hoop, laat niet de laatste ster van de vermoelden verbleken...*

Ik weet nog dat ik eens, toen mijn moeder sliep, een stapel boeken op het pedaal van de vleugel van mijn vader had gelegd, waarna ik de klep optilde en mijn vinger over de strakgespannen snaren liet gaan; het instrument liet een zachte, wegstervende zucht horen. Ik keek in de klankkast en rook het mahonie, het vernis en de boenwas en zag het gedempte trillen van de snaren. Heel even was ik bang dat de klep boven op me zou vallen, me op zou sluiten in die donkere kast, en daarom hield ik hem tegen met mijn hand. Ik zong een centrale C en de snaar van de centrale C trilde; ik ging de toonladder af, noot voor noot, en keek hoe elke snaar bewoog, vibreerde en onscherp werd zodra die in mijn stem haar eigen frequentie herkende. Want de hele wereld was bezielde met energie; elk atoom ter wereld resoneerde met zijn eigen frequentie, en dat was voor lichamen niet minder waar dan voor pianosnaren.

Elektrotherapie kreeg in die tijd ook in Duitsland navolging en ik wilde mezelf denk ik graag als een vooruitstrevende jonge onderzoeker zien. Een vernieuwer. In het nabijgelegen Giessen was Erwin Schliephake zijn kortegolftoestel aan het testen en ik weet nog dat ik hem schreef met de vraag of de thermische effecten wel veilig waren: het toestel doodde weliswaar de bacteriën in de melk, zo merkte ik op, maar het doodde ook de muizen. Ik bestudeerde de tientallen foto's in de publicaties van Carl Franz Nagelschmidt: carcinomen van het oor en de tong genezen door zijn hoogfrequentiebehandeling, die ook de pijn op wonderbaarlijke

wijze wist te verminderen, hoewel Nagelschmidt volhield dat inoperabele tumoren inoperabel bleven en dat een patiënt met uitgezaaide kanker nog net zo'n geringe overlevingskans had als voorheen. Maar ik wist dat hij daar geen gelijk in had. Ik wist het, Lotte. Ik had zelf de aderen van licht gezien die van teslatransformatoren afkwamen: corona- en filamentaire ontladingen die precies leken op de banen in het lichaam, de bloedvaten en de zenuwen die zich vertakten tot diep binnen in een mens waar geen scalpel meer bij kon. Zing maar eens in een geopende piano, dan zie je de snaren trillen.

In mei 1930 reisde ik speciaal naar Dresden om een tentoonstelling in het nieuwe Duitse Hygiëne Museum te bezichtigen. Hij stond in alle kranten: de Glazen Mens, een echt skelet bedekt met een harde, doorzichtige huid, met het vaat- en zenuwstelsel van wel twaalf kilometer kabel en alle plastic organen precies op hun plaats. Toen ik aan mijn moeder vertelde dat ik dacht dat het zien van het model me kon helpen bij het ontwerp van het prototype van mijn apparaat, barstte ze in tranen uit.

'Had je maar op tijd een behandeling gevonden voor je vader,' zei ze.

'Het spijt me,' zei ik.

Tijdens de treinreis vanuit Frankfurt keek ik naar het voorbijglijden van mijn spiegelbeeld over velden gerst, tarwe en maïs die zo intens groen waren dat ze geverfd hadden kunnen zijn. Mijn tante en oom, de zus en zwager van mijn moeder, haalden me op van het station. Ze woonden vlak bij de Großer Garten in Dresden en dag na dag stroomden drommen mensen daar naar de tentoonstellingshal... het leek wel alsof het hele land getuige wilde zijn van de mysterieuze werking van het lichaam. De Glazen Mens stond op elke reclamezuil, het gezicht omhoog gericht en zijn armen opgeheven alsof hij probeerde de zon te grijpen.

De eerste keer dat ik naar hem ging kijken, was op een heldere ochtend in mei, dat weet ik nog. Zacht wit pluis van populieren dwarrelde door de lucht en vormde hoopjes op de stoep die door langskomende voeten in beweging werden gebracht, om daarna als donzige heuveltjes weer neer te komen. Ik passeerde kantoormedewerkers, fabrieksarbeiders en jonge moeders die alle tijd van de wereld hadden. Mijn artsexamen kwam eraan en terwijl ik me voortspoedde, fluisterde ik de anatomie van het oor in mezelf: *membrana tympani*, *malleus*, *incus*, *stapes*... Er was te veel om te onthouden over het menselijk lichaam: hoe het functioneerde en hoe het tekortschoot. Er is nog altijd te veel om te onthouden.

Ik had uit Frankfurt alleen maar dikke kleding meegenomen, ongeschikt voor de warme dag die het was, dus mijn tante had me wat van *Onkel Alexander* gegeven om te dragen; het jasje, dat naar tabak rook, hing los om mijn smalle rug en flapperde voor mijn borst. Ik was net vijfentwintig geworden, maar ik voelde me weer acht jaar oud: ik had de kleren van mijn dode vader aan, mijn moeder speldde ze vast en trok met haar kleermakerskrijt stoffige strepen over mijn polsen en taille. Hij had een rectaal carcinoom – pijnlijk en vernederend – hoewel ik destijds alleen maar wist dat papa heel erg ziek was geweest, dat heel erg zieke mensen soms niet beter worden en dat we daarmee moesten leren leven.

Toen ik in de tentoonstellingshal was aangekomen, bleef ik ondanks mijn haast dralen in de tuberculosezaal, de kankerzaal en de primitievelolkerenzaal, en nam ik de tijd bij het mechanische model van het hart. Ik stelde het bezoek uit aan hetgeen waarvoor ik was gekomen, bang dat het me zou teleurstellen. Ik denk dat je dat gevoel wel begrijpt, Lotte. Ik vermoed dat je die verdraaide angsten van me hebt geërfd, ook al heb ik altijd gehoopt dat je de serene dochter van je moeder zou blijken te zijn. Toen ik eindelijk de zaal bereikte waar de Glazen Mens zich bevond, voelde ik tot mijn verbazing tranen opwellen. Ik had niet verwacht dat hij zo mooi zou zijn. Hij stond op zijn ronde sokkel, zijn armen opgeheven, zijn borst ontbloot, de plastic organen om beurten verlicht door minuscule gloeilampjes, elke zenuwbaan en elk bloedvat tentoongesteld. Ik volgde het kabelnetwerk van vertakkingen en stelde me de golven van mijn apparaat voor die daardoorheen gingen tot ze de tumor bereikten die ze moesten vernietigen, en het was net alsof er een stroomstoot door mijn eigen lichaam ging. Stel je voor dat het zou werken? Dat de Sympathische Vitalisator echt zou werken? Het apparaat zou de wereld daadwerkelijk kunnen redden. Ik kon me bijna niet stilhouden, mijn mond niet houden. In de andere zalen, bij de andere objecten, kwebbelden de drommen mensen er hardop op los, maar hier bij de naakte gestalte fluisterden ze alsof ze in de kerk waren – zelfs de gniffelende schooljongens, zelfs de blozende verloofden. En, toegegeven: hij stond ook in een soort apsis, een kapel bijna, glimmend onder een spitsbooggewelf, alleen van bovenaf beschenen in een verder donkere ruimte.

‘Net een engel,’ prevelde een jonge vrouw naast me.

Haar metgezel zei dat hij anders geen gewaden zag en ook geen vleugels, maar ik wist wat ze bedoelde: de gestalte glansde boven ons en leek

te zweven in de schaduwen, een wezen van water, een wezen van licht, zoals wij maar toch ook niet, zoals wij maar dan volmaakt.

‘Ja,’ prevelde ik, ook al had de jonge vrouw het niet tegen mij.

Ik voelde het stel achter me meer dan ik hen hoorde – ik wist dat ze geïrriteerd waren, omdat ze het beeld door mijn slungelige postuur niet konden zien. Sinds mijn vijftiende was ik al een kop groter dan andere jongens van mijn leeftijd en ik was me altijd bewust van de ruimte die ik innam, van de manier waarop mijn armen en benen de gangpaden in treinen en bussen binnendrongen, van hoe ik het zicht van mensen blokkeerde. Ik had mezelf een voorovergebogen houding aangeleerd en mijn moeder zei dat ik ooit een krom oud mannetje zou zijn. Ik draaide me om, knikte naar het stel en ging toen opzij. Met een norse blik op mij haastten ze zich meteen naar mijn plekje.

Ik bleef urenlang in het museum. Na de lunch met een glas bier maakte ik een paar notities over aanpassingen aan de Vitalisator, zoals de grootte van de contactplaatjes en waar ze het beste konden worden geplaatst. Toen kocht ik twee ansichtkaarten van de Glazen Mens: een om aan mijn moeder te sturen en de andere om te bewaren, zodat ik me hem precies kon blijven herinneren. Ik keerde steeds weer terug naar zijn zaal – ik kon er niet wegblijven – en ik merkte dat ik net zo veel naar de mensenmassa keek als naar het beeld zelf. Bezoekers stonden vol verwondering naar hem te kijken, beroerden zacht hun eigen sleutelbeen en kaak en bestudeerden hun eigen handen alsof ze rechtstreeks in hun eigen lichaam konden kijken. En ik begon te begrijpen wat ik al wel wist: dat het lichaam geen verzameling losse onderdelen was met elk een eigen opzichzelfstaande taak, maar een keten, een machine, een verfijnde machine van samenwerkende delen. De uitvouwbare illustraties in mijn anatomieboeken hadden me dit nooit duidelijk kunnen maken en de operaties die ik had bijgewoond of het werk dat ik in de snijzaal had verricht evenmin. Hier kon ik elk orgaan gelijktijdig zien, elke slagader en elk bloedvat, elke zenuw, levensgroot en levensecht.

Ik wilde niet weg, terug naar het appartement van mijn tante met het logge bankstel, de lampen met franjes en de ingelijste paardenprenten. Ik kon mezelf ergens in de tentoonstellingshal verstoppen, bedacht ik, en pas weer tevoorschijn komen als iedereen weg was en het gebouw was afgesloten voor de nacht. Dan hoefde ik me niet door de menigte te wurmen en in te zitten over mijn lengte. Ik kon op de sokkel klimmen en naast hem

gaan staan, mezelf aan hem afmeten. Ik kon zijn glazen huid aanraken en de weg volgen van de maag naar het brein en van de hand naar het hart.

Dat deed ik natuurlijk niet. Toen het tijd werd om te gaan, verliet ik tegelijk met alle anderen het gebouw, mijn ogen knipperend tegen de late middagzon.

‘Daar ben je,’ zei mijn tante. ‘We dachten even dat we je kwijt waren. Ik heb kruimeltaart gebakken, weet je. Waar was je al die tijd?’

Ik liet haar de ansichtkaart zien die ik had gekocht om aan mijn moeder te sturen.

‘Je bezorgt haar nog een hartaanval,’ zei ze. ‘Denk je niet, Alexander? Een hartaanval. Zeg, hoeveel ruimte heb je over in je koffer? Ik heb een paar dingetjes voor haar bij elkaar gezocht. Houdt ze nog steeds van pruimen? Natuurlijk doet ze dat, wie houdt daar nu niet van. Een paar potten uit mijn pruimenvoorraad en een aantal van mijn peren, en wat denk je van erwten? Wat erwten? En wortelen? En kijk, neem ook maar wat chocola mee; ze was altijd zo’n zoetekauw en we hebben alleen die met noten maar opgegeten. En sinaasappelmarmelade? Sommige mensen vinden de schil te bitter. Nou, ze kan het proberen en ik kan altijd meer opsturen. Ze hoeft het maar te zeggen. Ze hoeft maar een gil te geven.’

Elke keer dat ik op bezoek kwam, was het hetzelfde liedje: *Tante Miriam* overlaadde me met eten voor mijn moeder. Dat was twee decennia geleden begonnen, toen mijn vader zijn diagnose kreeg en mijn moeder tegelijk met hem weg begon te kwijnen. Ze was een rijzige vrouw voor hij ziek werd, maar ze werd vel over been en moest dus niet alleen zijn kleren kleiner maken voor mij, maar ook al haar eigen kleren innemen. Tante Miriam had van schrik een kreet geslaakt toen ze haar voor het eerst weer zag. ‘Ik zou je niet hebben herkend,’ zei ze. ‘Ik zou je op straat gewoon voorbijgelopen zijn. Zou jij haar hebben herkend, Alexander?’ En haar echtgenoot schudde zijn hoofd en zei nee, hij zou haar ook niet hebben herkend. Daarna begon Tante Miriam potten jam en plakken cake, blikken vis en stukken kaas op te sturen. Mijn moeder borg alles op in de voorraadkast en schreef altijd een bedankbriefje op haar beste papier, maar ik at uiteindelijk het meeste ervan op of gooide het weg als het bedorven was.

‘Elektricitéit?’ zei mijn tante toen ik hun tijdens het avondeten probeerde uit te leggen wat mijn apparaat inhield. ‘Dat klinkt heel gevaarlijk.’

‘Héél gevaarlijk,’ echode mijn oom.

Ze keken me fronsend aan en kauwden ondertussen op roggebrood met zweterige plakjes Goudse kaas.

‘En hoe kun je dan weten wat je aan het doen bent?’ vroeg mijn tante. ‘Je kunt het niet eens zien.’

‘Precies, precies dat,’ zei mijn oom terwijl hij een augurk aan zijn vork prikte. ‘Niet te zien.’

‘Maar dat is het nu juist,’ zei ik. ‘Er is geen operatie nodig. Geen sprake van trauma aan het omringende weefsel. Als jullie nu meekwamen naar de Glazen Mens, dan zou ik kunnen laten zien hoe het menselijk lichaam...’

‘Nee,’ zei mijn tante en ze schudde haar hoofd. ‘Nee, nee, nee.’ Was ik neef Norbert dan vergeten – weliswaar geen echte neef, maar dat deed nu even niet ter zake – die zijn arm niet meer kon gebruiken omdat hij dacht dat hij zelf wel even de bedrading van een tafellamp kon vervangen? Hij had naar een vakman moeten gaan, naar iemand met de juiste opleiding en diploma’s. Dat kwam er nou van als je voor een dubbeltje op de eerste rang wilde zitten. Iedereen nam tegenwoordig aan dat Norbert tijdens de oorlog gewond was geraakt, wat op zich niet erg was, veronderstelde ze, maar hij kon nog steeds zijn eigen veters niet strikken. Ze had geen enkele behoefte om met me mee te gaan naar de tentoonstelling en al helemaal niet om een of andere Glazen Mens te zien. ‘Ik hoef echt niet te weten wat er binnen in me gebeurt,’ zei ze. Ze had gehoord dat het niets aan de verbeelding overliet, dat mensen uren in de rij moesten staan, helemaal tot achter in de straat, dat er een vrouw was flauwgevallen en dat ze haar met een staatslot koelte toe hadden moeten wuiven. Ze snoof. Sommige dingen konden maar beter verborgen blijven.

De volgende morgen ging ik gelijk weer terug naar het museum. Het was zaterdag, dus er was een nog grotere mensenmassa op de been, waardoor het me niet lukte bij de Glazen Mens in de buurt te komen. Andere bezoekers botsten tegen me op terwijl ze zich naar voren drongen en ik trok mijn hoofd in en mijn schouders op. Ik stond achteraan in de menigte te wachten tot die wat uiteen zou gaan, terwijl de lampjes in zijn lichaam elk orgaan beurtelings bleven oplichten. De Glazen Mens reikte met zijn armen omhoog en weg van alle mensen, alsof hij om verlossing aan het bidden was. En toen zag ik haar: de jonge vrouw van de dag ervoor die had gezegd dat hij eruitzag als een engel. Dit keer was ze alleen, voor zover ik kon zien, en ze zigzagde door de menigte, verontschuldigen uitend – pardon, excuseer, pardon – tot ze vlak achter de sokkel stond.

Ze ging gedeeltelijk schuil achter het beeld, maar ik zag het botergeel van haar jurk tussen zijn benen door, en haar zwarte haar en bleke gelaat door zijn bekken heen. Ik deed een stap opzij om haar beter te kunnen zien. Ze hief haar hoofd op om naar de Glazen Mens te kijken, het licht viel op haar gezicht en op haar lange, smalle hals, en ze stak haar hand uit en raakte zijn kuit aan, eerst met haar vingertoppen en daarna met haar hele handpalm, alsof ze hem wilde opwarmen. Een andere vrouw zag haar en begon te roepen: 'Dat mag niet! Dat is niet toegestaan! Stop! Stop daarmee!' Er kwam een suppoost aangesneld en de tierende vrouw wees en zei: 'Ze raakte hem aan. Ze raakte hem gewoon áán!'

'Er hangen bordjes,' zei de suppoost. 'Iedereen die een tentoonstellings-object aanraakt, wordt verzocht te vertrekken en wordt verdere toegang ontzegd. Dat lijkt me toch duidelijk.'

Andere mensen in de menigte begonnen achteruit te deinzen, alsof ze er ineens bij betrokken waren, beschuldigd van een misdaad die ze niet hadden begaan. Voor ik wist wat ik deed, liep ik op de vrouw af die de regels had overtreden en legde mijn hand op haar schouder.

'Mijn excuses, meneer,' zei ik tegen de suppoost. 'Ze is een studente van mij, een anatomiestudente. U begrijpt vast haar interesse wel.'

De andere vrouw snoof. 'Wat maakt dat uit? Ik ben ook geïnteresseerd. We zijn allemaal geïnteresseerd; we hebben per slot van rekening betaald om naar het hele gebeuren te komen kijken. Maar wij zitten er toch ook niet aan? En laten er onze vieze vingerafdrukken toch ook niet op achter?'

De suppoost wierp een blik op de Glazen Mens.

'Zoals ik al zei: het werd ingegeven door professionele interesse,' zei ik. 'Wetenschappelijke interesse. Het zal niet meer gebeuren.'

Ik gaf een kneepje in de schouder van de jonge vrouw en ze zei: 'Nee! Zeker niet. Het spijt me, meneer.'

'Juist,' zei de suppoost, 'onthoudt u in het vervolg alstublieft waar u zich bevindt.'

'Uiteraard,' zei ik.

'Uiteraard,' zei de jonge vrouw.

'Welnu,' zei hij en hij wendde zich tot de vrouw die had geklaagd, 'waar heeft ze hem precies aangeraakt?'

'Hier, op zijn kuit,' zei ze.

'Nu raakt zij hem aan,' zei de jonge vrouw.

'Dat is anders,' zei de suppoost.

‘Heel anders,’ zei de vrouw.

De suppoost haalde een schone zakdoek uit zijn zak en wreef over de plek.

‘Wij moeten weer verder. Er is nog zo veel te zien,’ zei ik en ik troonde de jonge vrouw mee.

Toen we buiten gehoorsafstand waren, zei ze: ‘Waarom deed je dat?’

‘Ik... ik heb geen idee. Dat soort mensen... als ze zich eenmaal iets in het hoofd hebben gehaald, kunnen ze zo moeilijk doen.’

‘Hun dag zal wel niet meer stuk kunnen,’ zei ze. ‘Hoe dan ook, het was heel aardig van je om me te helpen, al had ik het ook alleen wel afgekund.’

‘Dat merk ik.’

‘En je moet betere leugens verzinnen. Je ziet er veel te jong uit om mijn anatomiedocent te kunnen zijn.’

We waren inmiddels bij het museumcafé en ze stond erop me op koffie te trakteren als bedankje.

‘Ik dacht dat je zei dat je het ook alleen wel had afgekund.’

‘Dat is ook zo. Maar het was evengoed een aardig gebaar.’

‘Ik heb je hier gisteren ook gezien,’ zei ik, terwijl we op een tafeltje wachtten.

‘Het is mijn derde keer.’

‘Mijn tweede. Hij is... hij is...’

‘Volmaakt.’

‘Ja. Volmaakt. En ook... ik weet het niet, weerloos.’

‘Ja,’ zei zij.

‘Ja,’ zei ik.

‘En, ben ik eigenlijk een ijverige studente?’

‘De beste van je klas. En met de meest vaste hand.’ Ik weet nog steeds niet, Lotte, waarom ik over haar handen begon, maar ik herinner me dat ik ervan moest blozen. Ik begon haar over het apparaat en over het principe van afstandsbeïnvloeding te vertellen, en al pratende kon ik de warmte van haar hand, die dicht bij de mijne op het tafeltje lag, voelen, kon ik die bijna zién.

‘Dus mocht er iets mis zijn met mijn knie,’ zei ze terwijl ze met haar vingers over de zoom van haar knielange, gele jurk streek, ‘dan zou je contactplaatjes op mijn onderrug aanbrenen? Hier? En hier?’

‘Precies,’ zei ik, terwijl ik probeerde niet te fantaseren over haar onder-

rug. En voor ik mezelf kon tegenhouden, zei ik: 'Maar er is helemaal níets mis met die knie.'

Ik zag hoe ze naar me keek: alsof ik de ziekte al had genezen, het wonder al had voltrokken.

'Ik heb gezien dat het werkt bij geraniums,' zei ik en ze lachte.

'Kun jij een plant van kanker genezen?'

'Zeker weten.'

'Dat is fenomenaal.'

'Ik weet je naam nog niet,' zei ik.

'Ik heet Anna. Anna Ganz.'

Twaalf maanden later verruilde ze Dresden voor Frankfurt en waren we verloofd.

Vanaf dat moment was ik vastberadener dan ooit om mijn machine te laten werken. Het voelde als bidden.

Gedurende heel 1931, toen ik bij het Heilige Geest Ziekenhuis ging werken, zwoegde ik 's avonds thuis op het prototype van het apparaat. Ik experimenteerde met trioden, condensatoren en metertjes, en regelde de afstelling van de koperen spoelen en kabels die de kern van de Vitalisator zouden vormen. Als ik mezelf brandde aan het soldeerijzer en de geur van mijn eigen verschroeide huid zich vermengde met het harsige aroma van het vloeimiddel, stopte ik nauwelijks lang genoeg om mijn moeder de wond te laten verzorgen. Ik spendeerde maanden aan de contactplaatjes die ik zou aanbrengen op het voorhoofd, de slapen, borst, rug, handpalmen en voeten van mijn proefpersonen. Als ik ze te groot maakte, zouden ze lastig aan te brengen zijn, maar als ik ze te klein maakte, werd de kans groter dat een patiënt ongemak zou ondervinden van de stroom. Ik probeerde zilver en koper uit en zelfs een dun laagje goud vanwege de niet-corroderende eigenschappen, en ik testte ze op mezelf, Lotte, en op je moeder. Ik gespte de riempjes vast rond haar ranke polsen en enkels en om haar bleke buik en vroeg steeds: 'Doet het pijn? Doet het pijn?'

Mijn moeder keek hoofdschuddend toe. 'Arme Anna!' zei ze. 'Wat zijn dit nou voor wittebroodsweken?' Maar ik zag dat ook haar verwachtingen voor de Vitalisator hooggespannen waren. 'Een villa aan de Zeppelinallee,' zei ze. 'Een auto! Een dienstmeisje!'

Na de dood van mijn vader waren we naar de buitenwijk Nordend verhuisd, waar we een vierkamerappartement op de bovenste verdieping

huurden. De piano nam bijna de hele zitkamer in beslag. In de zomer, als alle ramen openstonden, stroomde het gebeier van de klokken van de Sint-Bernarduskerk naar binnen en resoneerde tot diep in onze botten. Ik hield van dat geluid, maar mijn moeder zei dat ze er akelig van werd en ik wist dat ze het liefst naar een chiquere plek zou verhuizen.

Toen ik klaar was met het mechanisme, sneed ik voor de behuizing zwaluwstaarten van perenhout, die ik had gekozen vanwege de hardheid; ik stelde me zo voor dat het apparaat jarenlang mee moest kunnen. Ik kerfde de omtrek van het bedieningspaneel in de fijne nerven – de naaldjes en de draaiknoppen, en de schakelaar die het geheel tot leven zou wekken – en maakte toen millimeter voor millimeter de gaten, tot ze precies groot genoeg waren. Daarna schuurde ik de houten wanden tot ze zijdezacht waren en plaatste de hoeken tegen elkaar aan, en het paste allemaal precies in elkaar zoals ik had berekend. In de uitsparing van het deksel maakte ik sleuven voor de contactplaatjes met de riempjes en snoertjes en ook voor het zeemleren lapje om ze mee schoon te maken. Bij elke fase van de ontwikkeling maakte ik als een trotse vader foto's van de Vitalisator. De messing handgrepen kwamen pas als laatste, toen ik besepte hoe groot en zwaar het voltooide apparaat wel niet was; eigenlijk was het Anna die me het idee gaf.

‘De Vitalisator zal niet in een laboratorium staan,’ zei ze. ‘Je zult hem vaak verplaatsen. Hem meenemen tot bij het bed van je patiënten.’

En ik kuste haar om het vanzelfsprekende vertrouwen dat ze erin had.

Ik deed eerst proeven met geraniums, net als Georges Lakhovsky in het Salpêtrière-ziekenhuis in Parijs had gedaan. Ik besmette ze met *Agrobacterium tumefaciens*, waardoor er tumoren op hun steel begonnen te groeien. Die waren in het begin nog klein en wit, de grootte van een kersenpit, maar groeiden al gauw uit tot meerlobbige gezwellen. In dat stadium behandelde ik drie van de planten met de Vitalisator, waarbij ik de contactplaatjes rond de wortels aanbracht. De resultaten waren verbluffend: twee weken na de eerste behandeling begonnen de tumoren af te sterven. Drie maanden later waren alle planten in de controlegroep – alle onbehandelde geraniums – bezweken, terwijl de drie die de behandeling wel hadden ondergaan niet alleen vrij van tumoren waren maar zelfs opbloeiden.

Ik besepte dat ik op een zeker moment echte patiënten moest zien te overreden me de Vitalisator op hen uit te laten proberen, maar ik voorzag wat dat betreft geen problemen: een stervende man zou de zee nog drinken, een stervende man zou glas nog slikken. Ik ging de wereld redden.

Ik vulde pagina na pagina met grafieken vol met berekeningen van de resonantiefrequenties van het menselijk lichaam: de borstwand zestig trillingen per seconde, het oog achtennegentig trillingen per seconde. In weer andere grafieken schatte ik de frequenties die nodig waren om de cellen van verschillende carcinomen te vernietigen – honderdduizenden trillingen per seconde – met golven die op en neer, op en neer van de punt van mijn potlood het papier op en, zo leek het, de lucht in vloeiden. Ik voelde de hele wereld om mij heen trillen: oesters en eiken, papier en kolibries, fruitmesjes en motten, allemaal resonerend met hun eigen specifieke toon. En ja, dat gold ook voor hersenen en tongen, longen en harten. Pas als ik elke avond weer aan mijn werkblad in slaap viel, stopte ik met werken, en zelfs dan zag ik nog golven omkrullen en stukslaan tegen het zwart van mijn oogleden en vibreren in mijn dromen.

Begin 1932 vroeg ik toestemming aan het Heilige Geest om een kleinschalige klinische studie met de Sympathische Vitalisator uit te voeren. De directeur, *Herr* Baumhauer, was een ambitieuze man die maar wat graag niet alleen de reputatie van het ziekenhuis maar ook die van zichzelf verder wilde opbouwen.

‘Wist u dat ze bij het Charité aan vitaminen denken?’ zei hij. ‘Ze onderzoeken het effect van een vitaminearm dieet bij kankerpatiënten.’

Ik knikte. Iedereen was iets nieuws aan het uitproberen: virale therapie, zonnetherapie, Chinese rabarber, fruitsapinjecties, zelfs gevlekte scheerling. Maar elektrotherapie, zo vertelde ik hem... daar konden we echt de markt mee veroveren.

‘Valentin Zeileis,’ zei hij. ‘Wat een vent, zeg! Met dat kasteel in Oostenrijk en dat straalapparaat.’

Zeileis was een voormalig metaalbewerker die een instituut voor elektrotherapie had opgericht in Gallsbach. Zijn behandelmethode van welke kwaal dan ook bestond uit het op patiënten afvuren van lichtbogen uit een soort douchekop.

‘Hij beweert een bijzonder groot genezingspercentage te kunnen garanderen...’ begon ik.

‘Een absolute charlatan, heb ik gehoord,’ zei Baumhauer. ‘De Duitse Vereniging ter Bestrijding van de Kwakzalverij wil zijn praktijk sluiten.’

‘Hij is inderdaad niet medisch opgeleid. Maar het universiteitsziekenhuis in Wenen...’

‘En ik heb gelezen dat het daar wordt verlicht – in de behandelkamer – met lampen die uit de bek van gigantische opgezette slangen steken.’

‘Daar weet ik niets van,’ zei ik, hoewel ook ik de verhalen had gehoord. Zeileis was ooit door een cobra gebeten en het speeksel van een Indiase heilige man had zijn leven gered. Zeileis stamde af van een oeroude dynastie van Indiase prinses. Zeileis had elektromagnetische golven gebruikt om een houtstapel op zesduizend kilometer afstand te doen ontbranden. Ik zei: ‘Het universiteitsziekenhuis in Wenen heeft een van zijn apparaten en patiënten komen er in groten getale op af.’

‘Het is ook altijd hetzelfde liedje,’ zei Baumhauer. ‘Wat de wonderdokter daadwerkelijk doet, is veel minder belangrijk dan wat de mensen geloven.’

Ik dacht dat het daarmee was afgedaan, maar toen zei hij: ‘In groten getale, hè?’

‘Met duizenden tegelijk, is me verteld.’

‘Het is niet waar, zeg. Nou ja, cijfers liegen niet.’

Die lente nodigde hij me uit voor een stafuitje naar het Taunusgebergte, waar hij ervoor zorgde dat ik met de knapste, met bloemenkransen getooide verpleegsters danste. We deden spelletjes eierlopen, zaklopen en touwtrekken, en ik weet nog dat ik niet zeker wist of ik bij het winnende team wilde horen, wat een val naar achteren betekende, of bij het verliezende team, wat een val naar voren betekende.

Ik overreedde veertien patiënten om mee te doen aan het onderzoek en behandelde hen met de Vitalisator, in aanvulling op de conventionele therapie die ze kregen. Ik herinner me een melanoom op een onderarm en een kleincellig carcinoom van de blaas. Een carcinoom van de dikke darm, een carcinoom van de baarmoederhals. Een lymfekliergezwell, geloof ik. En ook al waren de resultaten niet eenduidig en was de overlevingskans na drie jaar statistisch niet significant, toch publiceerde het *Monatsschrift für Krebsbekämpfung* mijn bevindingen; het tijdschrift was nieuw en moest zich ook nog bewijzen. Maar jongemannen zitten vol grootse ideeën die op niets uitdraaien, Lotte, passies die tanen en teloorgaan. Hoewel er aan de periferie van de medische gemeenschap wel wat interesse was, deden de meeste van mijn collega's het experiment af als kwakzalverij. *Er ligt geen wonder verscholen in de verniste doos van de jonge Doktor Weber*, schreef een Berlijnse specialist. *Het feit dat twee van zijn patiënten in remissie lijken te zijn, moet worden gezien voor wat het is: puur toeval*. Een andere waarschuwde tegen het bieden van valse hoop aan hen die het tegen vijand nummer één op-

nemen, en stelde dat mijn apparaat *net zo betrouwbaar is als een ouijabord*. De hoofdredacteur van het *Deutsche Medizinische Wochenschrift* zette zelfs vraagtekens bij de veiligheid: *Het is natuurlijk leuk en aardig dat Doktor Weber verklaart dat hij het apparaat zonder nadelige gevolgen op zichzelf en zijn jonge vrouw heeft uitgeprobeerd, maar hoe kunnen we er zeker van zijn dat een reeds verzwakte patiënt niet zal verslechteren of zelfs zal sterven na blootstelling aan Webers 'geneeskrachtige frequenties'? Een conventionele behandeling geeft toch zeker betere resultaten dan een uitvindsel dat door een arts in opleiding in zijn vrije tijd in elkaar is geprutst?* Het is beter om in te zetten op preventie, zeiden ze. *De belangrijkste maatregelen van de overheid als het gaat om genetica, educatie, sport, huiselijke hygiëne, de Hitlerjugend, de SA en de SS, kunnen alle worden beschouwd als preventief tegen kanker.*

Mijn moeder zei dat ik me niets moest aantrekken van hun commentaar, dat ze gewoon jaloers waren. Ik bleef elke avond laat op en luisterde naar opnames van Lotte Lehmann terwijl ik mijn apparaat bijstelde en afregelde, waarbij ik de contactplaatjes weer bij mezelf aanbracht om ze te testen, maar niet meer bij Anna, die tegen die tijd van jou in verwachting was en zich nogal beroerd voelde. Als ik in het Heilige Geest was, zorgde moeder voor haar, druk in de weer met kamillethee, warme kruiken en koude kompressen alsof ze nog steeds verpleegster was. Ze aanbad Anna en was in de wolken dat ze na ons huwelijk onder haar dak was komen wonen. Ik begon aan een lijst potentiële patiënten voor een tweede, grootschaliger klinische studie, maar de goedkeuring van Herr Baumhauer liet op zich wachten. We waren verplicht eerst af te wachten hoe het de twee patiënten van het initiële onderzoek verder zou vergaan, zei hij tegen me, en dat is ook wat ik aan Anna en mijn moeder vertelde. Ik vermoedde echter dat hij in werkelijkheid niet wilde dat ik de aandacht op mezelf en het ziekenhuis vestigde, omdat ik met een Jodin was getrouwd. Elke week verscheen er wel weer een collega in een bruin of zwart uniform.

In januari 1936 vroeg ik weer een onderhoud aan met Baumhauer en we zaten in zijn kantoor met de kolossale, houtgesneden meubels in de stijl van het Zwarte Woud, een en al everzwijnen en hertenbokken. Ingelijste jachtaferelen sierden de muren en boven het bureau hing een schilderij van de *Führer* dat glansde alsof de verf nog nat was.

‘Ik vroeg me af of u al een besluit hebt genomen over de tweede klinische studie,’ zei ik. ‘Ik heb een lijst van bijna dertig geschikte kandidaten

en deze week is er zelfs nog een veelbelovend geval binnengebracht.' In mijn hoofd was ik al bezig met het vastgespen van de contactplaatjes en het omzetten van de schakelaar.

'Het probleem is,' zei hij, 'dat we moeten kunnen aantonen dat het van waarde is voor het *Reich*. Voor het Duitse volk. U moet met wat overtuigende cijfers komen. Ik heb begrepen dat de twee overlevenden inmiddels zijn overleden?'

'Later dan normaal het geval zou zijn geweest,' antwoordde ik. 'Samen hebben ze zes jaar remissie gehad. Zes hele jaren extra.'

'Dat is zeker iets,' zei hij. 'Dat is waar. Dat is waar. Maar ik weet niet of het genoeg is.' En toen zei hij eindelijk wat hij werkelijk bedoelde: 'Als u uw huiselijke situatie op kunt lossen, valt het wellicht te overwegen.'

'Mijn huiselijke situatie?'

'Een scheiding, Doktor Weber. Dat zou de weg vrijmaken om hier te kunnen aanblijven.'

'Wat bedoelt u, hier aanblijven?'

Hij spreidde zijn handen. 'U weet hoe moeilijk alles is geworden. Het ligt buiten mijn macht. We kunnen iemand met uw betrekkingen mogelijk niet aanhouden.'

'Wat zou u doen in mijn geval?' vroeg ik. Ik hoefde geen advies, maar wilde het echt weten.

'Tja, ik zou überhaupt al niet zijn getrouwd met een Jodin.'

Ik wist dat het onmogelijk zou zijn nieuw werk te vinden als ik mijn baan kwijtraakte. Ik probeerde niet langer een tweede onderzoeksronde op te zetten, borg het apparaat weg op zolder en bleef gewoon naar mijn werk gaan in de hoop dat de situatie zou verbeteren. Elke ochtend kwam ik langs het schilderij dat bij de oude collectebus van het ziekenhuis hoorde, al was die collectebus zelf allang weggehaald: de Heilige Geest die neerdaalde in de gedaante van een duif met gespreide vleugels en een hostie in zijn snavel. *Geef aan de armen in het ziekenhuis, zoals God beveelt*. Ik vertelde Anna niet dat Herr Baumhauer een scheiding had geopperd. De zwangerschap hield haar al maanden aan bed gekluisterd; ze was zo misselijk dat er weinig meer van haar overbleef dan een slap en bleek poppetje van papier. Het leek wel of jouw lichaampje zich tegoed deed aan het hare, Lotte, bij haar spieren wegnam en die aan het eigen prille persoontje vastmaakte. En ik zat aan haar bed en voelde je onder mijn hand bewegen, een nog onbekend en

pulserend samengebald leventje, en ik hield al van je. Je werd in de lente van 1936 geboren en we vernoemden je naar Lotte Lehmann vanwege je buitengewoon goed ontwikkelde longen.

We hadden beter op moeten letten. Joden mochten toen al niet meer met Ariërs trouwen. Ze mochten de nationale vlag niet hijsen en ze mochten niet stemmen. Ze mochten geen Duitse dienstmeisjes jonger dan vijfenveertig aanstellen. Onze burgemeester had vooropgelopen bij het doorvoeren van alle nieuwe wetgeving, zelfs nog voordat die was aangenomen: alle Joden in dienst van de stad verloren hun werk bij de rechtbanken, de scholen, de universiteit en de ziekenhuizen. Onze burens weigerden ons nog te begroeten en Anna's oudste schoolvriendin stak de straat over om haar te ontlopen. Bedrijven adverteerden met hun *Puur Duitse huidcrème* en hun *Arische Schoenen*. Elke keer dat ik Herr Baumhauer sprak, vroeg hij me of ik al een oplossing had gevonden voor mijn 'huishoudelijke probleem'. We moesten aan het algemeen belang denken, zei hij. In november 1938 was ik in het Heilige Geest toen ik het nieuws hoorde: ze waren synagogen aan het afbranden, Joodse winkels aan het plunderen en eigendommen van mensen uit hun woningen aan het gooien: grammofoonspelers, beddengoed, naaimachines, zelfs een piano. Ik rende naar de synagoge op het Börneplatz om met eigen ogen te zien of het waar was en inderdaad, op het plein stond een massa mensen te kijken hoe er rook en vlammen uit de grote koepel sloegen. Naast me stond een groepje jongens van de *Hitlerjugend* elkaar aan te stoten en te lachen. *We hebben er eentje gevangen en zijn baard en haarlokken afgeknipt. Tegen de tijd dat wij klaar met hem waren, zag-ie eruit als een knolraap.* Er kwamen twee brandweerwagens aangereden, maar ze richtten hun brandslang niet op het vuur, maar enkel op het brandende puin dat te dicht bij de aangrenzende gebouwen terecht kwam. Daarna arresteerden de autoriteiten duizenden Joden: op straat of bij het treinstation, zelfs in hun huizen werden ze opgepakt. De ouders en broer van Anna vertrokken uit Dresden en gingen naar Shanghai, waar Joden werden toegelaten zonder visum. We hadden het moeten weten. We hadden het moeten zien aankomen. Al die parades en fakkelmarsen, die schallende trompetten en dreunende trommels, die stemmen die *Heil! Heil! Heil!* scandeerden. De bevende grond onder onze voeten.

En toen, begin 1939, riep Herr Baumhauer me bij zich in zijn kantoor.

'Ik heb wat onderzoek gedaan,' zei hij. 'En wat wil nu het geval: het ziet ernaar uit dat u deels Joods bent.'

‘Neem me niet kwalijk?’ vroeg ik.

‘Het is natuurlijk bijzonder spijtig. Ik hoopte dat er ergens misschien een fout was ingeslopen, maar de stukken spreken boekdelen. Dat onzuivere bloed... je weet nooit waar het opduikt.’

‘Maar ik heb het doopsel ontvangen,’ zei ik. ‘En het vormsel. Mijn ouders ook. We hebben de certificaten daarvan.’

‘De vader van uw moeder is het probleem,’ zei hij. ‘Ik ben bang dat dit de zaken wel wat compliceert.’

‘Maar er is toch vast wel iets wat u kunt doen...’

‘Het probleem is,’ zei hij, ‘dat u nog steeds met een Jodin bent getrouwd.’

‘Zij is ook gedoopt,’ zei ik.

‘Dat doet er niet toe.’

‘Er is toch vast wel iets...’ zei ik weer.

‘Ik kan het voorlopig nog even onder de pet houden, maar zoals ik u al eerder heb gezegd, zou het allemaal veel eenvoudiger zijn als u uw huwelijk liet ontbinden. Veel veiliger... en dan kunt u hier blijven werken. Denk er maar eens over na. Maar ik heb wel binnen afzienbare tijd een antwoord nodig.’

‘Nou, ja,’ zei mijn moeder tijdens het avondeten die avond. ‘Er was inderdaad zoiets met vader. Maar kijk jou nou: blond haar, blauwe ogen, net als ik. Je bent zo Duits als maar zijn kan.’ Ze nam nog een klein beetje haring van de schaal die Anna haar aanreikte. ‘Ik zou het eigenlijk niet moeten doen, maar het is overheerlijk.’

‘Maar uw vader ging elke week naar de kerk, toch?’ vroeg ik.

Ze knikte. ‘Hij was geen Jood. Dat zou hem met afschuw hebben vervuld.’

Anna barstte in tranen uit.

‘O,’ zei mijn moeder, ‘o nee, nee, liefje... dat kwam er verkeerd uit. Je bent geen echte.’

‘Wat betekent dat?’ vroeg ik.

‘Gewoon... nou ja, ze zijn wel anders. En ze moeten wel iets hebben gedaan, anders zouden ze toch niet zo in de problemen zitten? Misschien zou het beter zijn voor iedereen als ze gewoon teruggingen naar Palestina.’

‘Terug?’ zei ik. ‘Terúg?’

Ze haalde haast onmerkbaar haar schouders op.

Anna veegde haar ogen af met haar servet. ‘Ik hoop dat u nog wat

ruimte overhebt,' zei ze. 'We hebben *Pfefferkuchen* als dessert.' Ze begon de borden af te ruimen.

'Dus als uw vader Joods was, moeder,' zei ik, 'dan betekent dat dat u ook Joods bent. Wettelijk gezien tenminste.'

'Wat?' zei ze en ze staaarde me aan met haar ogen opengesperd van angst.

Ik ontweek Herr Baumhauer de daaropvolgende maand zo veel mogelijk, hoewel hij me er in het voorbijgaan twee keer aan herinnerde dat de tijd begon te dringen en dat hij zeer binnenkort een antwoord nodig had. Uiteindelijk was het Anna zelf die in maart 1939 voorstelde om te scheiden.

'Veel stellen gaan uit elkaar,' zei ze met een te opgewekte stem. 'Het zou niets betekenen. Niet echt.'

'Het zou betekenen dat we niet meer samen kunnen wonen,' zei ik. 'Elkaar niet meer kunnen zien. Toch?'

'Het zou maar voor even zijn.'

'Voor hoelang? Maanden? Jaren?'

'Dat weet niemand.'

'En hoe zit het dan met Lotte?'

'We zouden het juist voor Lotte doen.'

En de waarheid was dat we anders niet genoeg geld zouden hebben om van te leven.

We moesten doen alsof het een echte scheiding was. We konden het aan niemand vertellen, zelfs niet aan onze beste vrienden, zelfs niet aan mijn moeder... ze overleed niet lang daarna aan een hartstilstand en ik ben er nog altijd van overtuigd dat het de scheiding was die haar fataal werd. Ik borg mijn foto's van Anna weg op zolder; ik durfde ze niet te laten staan, omdat de minste aanwijzing van contact met haar ervoor kon zorgen dat ik zou worden aangeklaagd wegens rassenschending en dat Anna naar Ravensbrück zou worden gestuurd. Als mensen ernaar vroegen, zinspeelden we op overspel dat te pijnlijk was om over te praten. Tijdens onze laatste nacht, toen we voor de laatste keer samen in ons bed lagen, verzonnen we de vrouw die mij op het slechte pad had gebracht.

'Een Franse hertogin,' zei Anna. 'Ik wil niet voor zomaar iemand aan de kant worden gezet.'

Ik glimlachte in het donker. 'Hoe heb ik haar ontmoet?'

'Ze kwam naar het ziekenhuis voor de een of andere gênante operatie.'

Ze wilde niet dat men er in haar sociale kring in Parijs lucht van zou krijgen.’

‘Nee, ik denk dat ik liever voor een gezond exemplaar ga,’ zei ik. ‘Een schoonmaakster? Ik zag haar op handen en knieën zitten en ik kon mezelf gewoon niet bedwingen.’

‘Een schóónmaakster?’

‘Oké, geen schoonmaakster dan.’

‘Een schoonmaakster! Dan kun je net zo goed de toiletjuf van het Hauptbahnhof nemen.’

‘Die is vast en zeker ook niet onaantrekkelijk...’

‘Ik heb niet de indruk dat je dit serieus neemt.’

Ik voelde dat Anna zich op haar zij draaide en de dekens optrok tot over haar schouder. ‘Je laat de kou eronder,’ zei ik.

‘En jij hebt een affaire.’

‘Al goed. Een revuemeisje? Een tapdanseres? Ik zag haar optreden in het Schumanntheater en toen was ik verloren.’

‘Je gaat nooit naar het Schumanntheater.’

‘Misschien ga ik wel in het geheim. Jij dacht dat ik laat opbleef om aan mijn apparaat te werken.’

‘Maar geen revuemeisje, hoor. Eerder een beroemde actrice, vermaard om haar schoonheid.’

‘Of misschien de assistente van een goochelaar?’

‘Ik laat haar verdwijnen als ik haar ooit te pakken krijg.’

‘Ze is doodsbang voor je,’ zei ik. ‘Ze kijkt altijd over haar schouder.’

‘Dan is dat geen lang leven beschoren. Wat dacht je van de erfgename van een groot familiefortuin?’

‘Misschien. Waarmee hebben ze hun vermogen vergaard?’

‘Met chocola,’ zei Anna. ‘We zouden voor altijd genoeg bonbons hebben.’

‘Nou ja, ik dan tenminste.’

‘O. O ja. Dat was ik vergeten.’

‘Niet met chocola. Ik zou te dik worden en dan zou ze niet meer van me houden.’

‘En dan zou je terugkomen naar mij.’

‘Zou jij nog van me houden als ik dik was?’

‘Hoe dik?’

‘Kolossaal.’

‘Hm.’

‘Niet met chocola dus. Hoe zouden ze dan hun vermogen kunnen hebben vergaard? Met tanks? Of paperclips? Iets waar veel vraag naar is.’

Anna legde haar kussen anders neer, stompte het in vorm, en weer kwam er een koude luchtvlaag het bed in. ‘Deze vervangster,’ zei ze, ‘hoe ziet ze eruit?’

Ik draaide me op mijn zij zodat ik met mijn gezicht naar haar toe lag, ook al kon ik het hare niet zien in het donker. ‘Zoals jij. Ze ziet eruit zoals jij.’

Even streelde Anna met haar hand over mijn wang, maar toen trok ze hem weer weg. ‘Misschien is ze een jeugdleidster van de *Bund Deutscher Mädel*. Een Hildegard of een Waltraud.’

‘Hm. Die uniformen...’

‘Lang, blond en met blauwe ogen. Ze lijkt in niets op mij. Maar ze salueert wel zo vaak dat haar rechterarm twee keer zo breed is als haar linker. Dat vind je vast niet erg, toch?’

‘Des te beter kan ze de kinderen slaan.’

‘Of ze is een oudere vrouw. De echtgenote van een hooggeplaatst Partijlid. Ze verlaat hem en gaat er met jou vandoor naar Roemenië, waar jullie geiten gaan hoeden.’

‘We zouden aan de grens worden tegengehouden. Buiten worden doodgeschoten.’

We zwegen allebei. Onze ademhaling was het enige geluid. Toen liet jij, Lotte, in de kamer ernaast een enkele hoge kreet horen, zoals kinderen soms doen in hun slaap. Een nachtmerrietje, al over voor het was begonnen.

‘Slaap lekker,’ zei ik ten slotte.

‘Slaap lekker,’ zei Anna.

We hielden elkaar niet vast.

Aangezien Anna niet in ons appartement kon blijven wonen – de eigenaar van het gebouw had besloten dat hij niet aan Joden wilde verhuren – zocht ze een nieuwe plek voor jullie twee. Uiteindelijk verhuisde ze naar een klein flatje in Ostend. Jij was te jong om te begrijpen wat er te gebeuren stond en op de dag dat jullie vertrokken, probeerden we ons zo normaal mogelijk te gedragen terwijl we rustig je kleertjes, speelgoed en je favoriete dekentje inpakten. Je dacht dat het een spelletje was en bracht ons andere dingen die we in de koffer konden doen: mijn wintersjaal, de eierwekker. En toen, op het allerlaatste moment, zette je het op een huilen. Je rende

op me af en klampte je vast aan mijn benen. Je wilde me niet loslaten.

‘Nee, papa, nee nee nee nee nee,’ schreeuwde je.

We moesten je met zijn tweeën van me loswrikken.

Het is zo veel jaar later, maar ik kan je armen nog steeds om me heen geklemd voelen.

We waren het erover eens dat het te gevaarlijk zou zijn als ik jullie opzocht in jullie nieuwe huis, maar ik stuurde elke maand geld, dat ik in brieven vouwde van ene ‘Onkel Theo’, wiens leven in niets op dat van mij leek. Ik durfde niet eens te schrijven dat mijn moeder was overleden. Ik liet de enveloppen achter in het oude gedeelte van de begraafplaats in Nordend, verborgen onder een steen in de bosjes. En soms schreef Anna terug aan Onkel Theo, ook onder een valse naam en zonder retouradres. Jullie waren allebei gezond, schreef ze, en gingen graag naar het Joodse symfonieorkest en het Joodse zwembad. Zelfs toen de oorlog begon, dacht ik nog dat het met ons wel goed zou komen. Nu er zo veel dokters werden weggeroepen naar het front, kon Baumhauer niet zonder me. Ik kon dus geld van Onkel Theo blijven sturen, veilig verstoppt in de enveloppen onder de steen.

En toen begonnen, in oktober 1941, de massadeportaties. Ik zag hoe mensen samengedreven werden in de Großmarkthalle, allemaal met hun beste jas aan en koffers bij zich die met touw waren dichtgebonden om alles erin te houden.

‘Waar gaan ze heen?’ vroeg ik een oudere man die naast me stond.

‘Palestina, vermoed ik,’ zei hij. ‘Of misschien Madagaskar. Wie zal het zeggen... Maar opgeruimd staat netjes, toch?’

Ik speurde de menigte af naar jou en Anna. Ik zag niemand die ik herkende, maar er waren ook zo veel mensen, zo veel honderden mensen. De moeders grepen de handjes van hun kinderen stevig vast.

De brieven van Anna vonden nog steeds hun weg naar de steen in de bosjes. Jullie waren nog in Frankfurt.

Op een dag in december botste er een vrouw tegen me op in een rustige gang van het Heilige Geest en liet al haar papieren vallen.

‘O, mijn excuses,’ zei ze. Toen ik me bukte om haar te helpen met oprapen, wierp ze een blik over haar schouder en zei toen: ‘Anna moest weg uit de flat en is hertrouwd. Een zekere David Hirsch had het aangeboden; hij werkt voor de *Reichsvereinigung der Juden in Deutschland*.’

‘Wat?’ zei ik. ‘Wat zegt u me nu?’

‘Door zijn werk wordt hij niet gedeporteerd. Dus zullen ook zijn vrouw en stiefkinderen niet worden gedeporteerd. Begrijpt u?’

Ik knikte en ze gaf me hun adres; een gedeeld Jodenhuis, waar ze gezinnen bij elkaar propten, als sardientjes in een blik. Voor ik verder ook nog maar iets kon vragen, was ze al verdwenen.

De paar maanden daarna werd alles wat rustiger en waren er geen deportaties meer, tot ze in mei 1942 weer begonnen. Door heel Duitsland gebeurde hetzelfde en uit Dresden ontving ik het bericht dat Tante Miriam en Onkel Alexander richting het oosten waren gezonden. Ik kon er niet meer tegen; ik wist dat het gevaarlijk was, maar ik moest jullie zien. Jullie vasthouden. Op de binnenplaats van het ziekenhuis liep ik alsmaar rondjes om de vijver met het fonteintje. Wat zouden ze met ons doen als we werden betrap? Ons naar een kamp sturen... ons allen. Dan zouden we samen zijn.

Ik wachtte tot de schemering, dat moment dat het geen dag meer is maar ook nog geen avond, en pakte toen de tram naar Ostend. De stad ging haar ogen sluiten: een voor een werden de ramen geblindeerd. Tegen de tijd dat ik bij jullie aankwam, kon ik nauwelijks nog een hand voor ogen zien. Ik liep naar het achterhuis, waar wolken stoom als rook uit een washok in een betraliede kelder kwamen.

Een donkerharige man die ongeveer even oud was als ik deed open. Toen ik uitlegde wie ik was, zei hij: ‘Je zou hier niet moeten zijn,’ waarna hij me snel een bedompte flat in maande. In de gang hield hij zijn vinger tegen zijn lippen en gebaarde dat ik hem moest volgen. ‘De kinderen slapen,’ fluisterde hij.

Andere mensen passeerden ons op de gang: een ouder stel in kamerjas, een jonge vrouw die stopte om te vragen waar de kolenemmer was. ‘En u bent?’ vroeg ze aan mij en ik zei: ‘Een oude vriend van Anna.’ Aan het eind van de gang kwamen we bij een kleine slaapkamer en daar was ze, je prachtige moeder, onder een kaal peertje waardoor haar haren glommen als drop. Ze was een afgedragen trui aan het uithalen en stopte elke paar rijen om de gekrinkelde wol tot een bolletje op te rollen. Even keek ik alleen maar naar haar. Ik dacht dat ze misschien zou verdwijnen als ik mijn mond opendeed, dat ik wakker zou worden en weer in mijn eigen huis zou zijn, alleen. Toen zei de man: ‘Anna? Lenard is er,’ en door de manier waarop hij dat zei, wist ik wie hij was: David Hirsch. Haar nieuwe echtgenoot. Ze

keek op en haar handen vielen in haar schoot, het bolletje wol belandde op de grond, schoot weg en rolde af. 'Ik geef jullie even,' mompelde David.

'Wat is er gebeurd?' vroeg ze en ik besepte dat ze doodsbang was. 'Is er iemand dood?'

'Ik wilde je zien. Voor het geval je moet vertrekken.'

En toen lag ze in mijn armen en voelde ik hoe dun ze was, hoe hoekig haar schouderbladen en hoe hard haar ruggengraat onder mijn handen waren. Er was van ons allebei minder over.

'En Lotte?' vroeg ik.

'Ik maak haar wakker.'

Je stommelde met knipperende ogen de kamer in, in een nachtjapon met lieveheersbeestjes erop, weet ik nog. Ik had waarschijnlijk moeten weten dat je me na drie jaar niet meer zou herkennen. Toen ik knielde en je in mijn armen nam, voelde ik je worstelen om vrij te komen... en toen begon je te schreeuwen.

'Dit is papa,' zei Anna. 'Het is al goed. Het is al goed. Het is papa maar.'

Ik liet je los, je rende weg en verborg je achter het bed, en ik hoorde je snikken.

'Er is niets om bang voor te zijn,' zei Anna. 'Ken je hem niet meer? Je papa? Kijk, jullie hebben dezelfde oren.'

Dat was niet waar. Anna en ik hadden nooit ook maar iets van mij terug kunnen vinden in jou, niet in je uiterlijk tenminste. Maar het volstond om je van achter het bed vandaan te laten komen. Ik kon niet geloven hoeveel je was gegroeid. Je was toen zes jaar oud en Anna zei dat je prachtig kon schrijven en dat je elk couplet van 'Alle vogels zingen blij' uit je hoofd kon zingen. Wat zag je er mooi uit, met je golvende zwarte haar dat over je rug hing en je rechterwang die rood was omdat je erop had liggen slapen. Je keek naar me op vanonder je donkere wimpers en toen ik je het boek gaf dat ik had meegebracht – *Eine Hasengeschichte* – draaide je je eerst om naar Anna voor je het aannam en je zei: 'Is het mijn verjaardag?'

'Het is gewoon een cadeautje,' zei ze.

'Waarom?'

'Gewoon, zomaar.'

Je zei: 'Dank u, papa,' en hield het met beide handen stijf vast alsof iemand het zo weer van je af zou kunnen pakken.

'Het is zeker wel fijn om hier met zo veel vriendjes te wonen,' zei ik.

'Soms,' zei je.

‘Alleen maar soms?’

Je friemelde aan de rug van het boek. ‘Rachel Metz noemt me een vuile Jood.’

‘Oh!’ bracht Anna uit en sloeg haar hand voor haar mond.

‘Dat wist je niet?’ vroeg ik.

Anna schudde haar hoofd. Ik kon zien dat ze probeerde niet te gaan huilen en eerlijk gezegd had ik ook wel kunnen huilen, voor jou en voor Anna, en ook voor Rachel Metz, die niet leek te begrijpen dat ze zelf ook Joods was. Maar ik zei: ‘Rachel Metz klinkt als een erg onaardig meisje.’ Toen ging ik op de bank zitten en we sloegen je nieuwe boek open om over de kinderen van de jager te lezen, die uit hun mandje waren gevallen en door moeder haas mee naar huis waren genomen. Het was eigenlijk helemaal geen nieuw boek: mijn tante uit Dresden had het aan mij gegeven toen ik een jongetje was en ik kende elke bladzijde. Ik las het je vroeger thuis altijd voor, voordat jullie verhuisden, maar dat wist je niet meer. Je kroop naast me en legde je hoofd tegen mijn schouder en ik kon de randjes van je oor voelen, je oor dat in niets op het mijne leek, en we lachten om de plaatjes van de kinderen van de jager in hun pluizige hazenpakjes, die bessen aten met de andere kleine haasjes, en wat een geluk hadden ze dat de hond van de jager ze herkende voor het te laat was.

Daarna slopen we de slaapkamer in waar je met de andere kinderen sliep en je liet me het eenpersoonsbed zien dat je met Rachel Metz deelde.

‘Wat is dit allemaal?’ fluisterde ik en ik gebaarde naar de muur boven je bed. Er hingen allemaal tekeningen die elk leeg plekje opvulden, helemaal tot aan de rand van het raam.

‘Daar kunnen we allemaal niet heen,’ zei je en je wees naar de zwembaden waar jullie niet konden zwemmen, de cafés waar jullie geen warme chocolademelk konden drinken, de parken waar jullie geen blaadjes konden verzamelen... allemaal plekken uit Anna’s herinnering, want zelf had je ze nog nooit gezien. Zelfs de Italiaanse ijssalon aan de Frankenallee, waar Anna en ik vroeger tijdens de zomer altijd naartoe gingen ’s middags, al had je het ijs als sneeuw getekend. En de Palmengarten, met de onder de treurwilgen dobberende roeiboten en de kunstmatige grotten, al had je daar een jungle van gemaakt, met grote klimplanten en zwarte holtes in de rotsen.

Toen Anna en ik terugkwamen, was David in de slaapkamer, waar hij een pyjama uit een lade pakte.

‘Ik zal jullie alleen laten,’ zei hij. ‘Goedenacht.’

We lagen in elkaars armen op het bed, wij samen, man en vrouw, alsof er geen tijd was verstreken. Anna keek naar me met haar donkere ogen en ik wist dat ze dwars door me heen kon kijken.

‘Niemand zal ons storen,’ fluisterde ze.

En veel te snel brak de ochtend weer aan. We moesten in slaap zijn gevallen, een klokje wekte ons toen het vijf uur sloeg.

‘Ik zou willen dat ik een foto van je had,’ zei Anna tegen mijn borstkas aan.

Ze ging jou wakker maken zodat je gedag kon zeggen. ‘En niet vergeten, Lotte,’ zei ze, ‘we mogen aan niemand vertellen dat papa op bezoek is geweest. Het moet ons speciale geheimpje blijven. Begrijp je dat?’

Je knikte, nam mijn hand in de jouwe en zwaaide ermee terwijl ik naar de deur liep, en toen ik me voorover boog om het haar van je voorhoofd te strijken en je gedag te kussen, fluisterde je in mijn oor, mijn oor dat in niets op het jouwe leek: ‘Ik wil geen vuile Jood zijn.’

Deel 2

Eickeweg

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

Februari 1943

We hoefden niet veel te pakken, zei Dietrich, alleen onze kleren. De villa was volledig ingericht. Een paar persoonlijke spulletjes, zoals lievelingskussens of ingelijste foto's, meer hadden we niet nodig. Wat boeken, als ik dat wilde. De villa had ook zijn eigen dienstbode, dus wanneer we München verlieten, zouden we ons dienstmeisje niet kunnen meenemen.

'O,' zei ik. 'Ik was ervan uitgegaan dat Erna mee zou komen.'

'Ik zal erop toezien dat ze een andere betrekking vindt,' zei hij.

'Nee, maar ik bedoel... met een bekend gezicht zou het voor Karl-Heinz makkelijker wennen zijn.'

'Wij zijn er toch.'

Het zal wel dwaas zijn, maar ik was jaloers dat Erna in een ander huishouden zou gaan werken, zich aan zou passen aan de dagelijkse gang van zaken bij een ander gezin. Vanaf het moment dat de carrière van Dietrich van de grond begon te komen, waren we op haar gaan leunen, en omdat we allebei niet van rijke komaf waren, waardeerden we haar denk ik des te meer. Ze wist hoe ik de bedden opgemaakt en hoe Dietrich zijn hemden opgevouwen wilde hebben. Ze zorgde ervoor dat ze de koffie met room én melk serveerde en dat de felblauwe inkt waarmee ik mijn brieven schreef niet opraakte. Ze wist dat ze elke maand de plafondlamp in de badkamer moest losschroeven om de dode motten die erin waren terechtgekomen er weer uit te schudden, dat ze de wekker naast ons bed niet te strak moest opwinden en dat ze ons trouwsservies moest afwisselen zodat sommige borden niet meer zouden slijten dan andere. Maar goed, waarschijnlijk namen we dat ook niet mee.

'Maar wat als we terugkomen?' zei ik. 'Dan moeten we weer een nieuw meisje zoeken. Weer helemaal vanaf nul beginnen.'

Dietrich zei dat we dat tegen die tijd wel op zouden lossen en dat ik me er verder geen zorgen over moest maken, omdat er uitstekende dienstboden in Buchenwald waren en redenen genoeg om er geen buitenstaander mee naartoe te nemen.

‘Wij zijn buitenstaanders,’ zei ik. ‘Karl-Heinz en ik tenminste.’

‘Jullie zijn familie.’

‘Hoe dichtbij is het?’ vroeg ik.

‘Niet zo.’

‘Kun je het zien?’

‘Niet vanuit het huis. Maar ik maak me meer zorgen over de troepen die er gestationeerd zijn... we kunnen natuurlijk niet hebben dat jij aanpapt met al die jonge mannen.’ Hij trok me op zijn schoot en beet zachtjes in mijn nek. Ons leeftijdsverschil stoorde hem meer dan mij.

‘Als jij honderd bent, ben ik vierentachtig,’ zei ik zoals altijd.

Op foto’s zag de villa eruit als een skichalet dat zo uit een tijdschrift of film leek te komen. Aan de voorkant had het huis een massief stenen muur, een breed bordes dat naar een mooie voordeur leidde en een groot terras zodat we buiten konden zitten om van de frisse lucht te genieten... en er was zelfs een serre die we vol met kamerplanten konden zetten. Het was een van de tien huizen die speciaal voor de officieren en hun gezinnen waren gebouwd, zei Dietrich, dus er waren genoeg andere mensen – ons soort mensen – om te leren kennen. Ze hadden de straat Eickeweg genoemd, naar Theodor Eicke, die Dietrich in Dachau onder zijn hoede had genomen. Feitelijk had hij ervoor gezorgd dat Dietrich in rang steeg van laaggeplaatste boekhouder tot officier militaire administratie. Hij had iets in hem gezien en Dietrich keek naar hem op zoals een zoon naar zijn vader. Eicke was geliefd bij al zijn mannen vanwege de eis die hij aan hen stelde van onvoorwaardelijke loyaliteit en plichtsbetrachting, en de manier waarop hij hen voorbereidde op het werk dat hun te doen stond. Als ze het over hem hadden, noemden ze hem papa Eicke.

‘De villa’s staan aan de ene kant van de straat en het bos is aan de andere kant,’ zei Dietrich. ‘Net of we in een dorpje wonen.’

Het klonk wel fijn om zo ver weg te zijn van het lawaai en de rook van München, hoewel we daar een erg chic appartement hadden. We waren erin getrokken toen we trouwden – het ging Dietrich toen al voor de wind – en hij had het appartement beneden ook weten te bemachtigen, voor zijn moeder. In het begin moest ze niets van me hebben, ook al bracht

ik haar chocolaatjes van Dallmayr-delicatessenhuis en lenteboeketten met sering, omdat ik wist dat het haar lievelingsbloemen waren. Ik borduurde zelfs haar initialen op een set zakdoeken, maar ik heb haar ze nooit zien gebruiken. ‘O, ze zijn veel te speciaal om mijn neus mee af te vege,’ zei ze, maar het was omdat ze mijn huwelijk met haar zoon afkeurde.

‘Ze had je dochter kunnen zijn,’ hoorde ik haar zeggen, kort nadat we verhuisd waren.

‘Haar bloedlijn is zuiver en gaat terug tot 1700, moeder,’ hoorde ik de stem van Dietrich.

‘Ze wordt vast dik,’ zei ze. ‘Dat is altijd bij dat soort types. En ze is nog katholiek ook!’

Maar niet veel later, na de geboorte van Karl-Heinz, kon ik niets meer fout doen.

Karl-Heinz mocht één doos boeken en één doos speelgoed uitzoeken om mee te nemen naar Buchenwald, maar hij kon maar niet beslissen wat hij zou inpakken en wat hij zou achterlaten. Heel de ochtend bleef hij van gedachten veranderen. Uiteindelijk zei ik hem maar dat het niet zo veel uitmaakte, want we zouden niet eeuwig bij het kamp blijven wonen en als we weer thuiskwamen, zouden al zijn spulletjes hier op hem liggen te wachten.

‘Dan ben ik er te groot voor,’ zei hij en ik wist niet of ik moest lachen of huilen. Ik keek om me heen in het appartement: het leek nu al onbewoond door de met stoflakens bedekte fauteuils, spiegels en kristallen kroonluchter. Karl-Heinz sjouwde van kamer naar kamer om afscheid te nemen van de lege ruimtes.

‘Hij zal het er geweldig vinden,’ zei Dietrich. ‘Je kunt gaan picknicken voor de lunch, tussen de bomen wandelen en alleen maar vogels horen. En geen mens tegenkomen.’

‘Dag keuken. Dag badkamer,’ zei Karl-Heinz. Ten slotte kwam hij terug naar ons.

‘We kunnen gaan jagen,’ zei Dietrich tegen hem. ‘In de heuvels, net als de hertogen van Weimar.’

‘Waar kunnen we op jagen?’

‘O, op beren, leeuwen en olifanten, denk ik.’

Karl-Heinz bestudeerde het gezicht van zijn vader. ‘U zit me te plagen,’ zei hij.

‘Helemaal niet,’ zei Dietrich. ‘Wacht maar af.’

‘Hoe groot zijn de beren?’

‘Enorm.’

‘Groter dan ik?’

‘Zeker. Zelfs groter dan oma Hahn.’

‘O,’ zei Karl-Heinz en even was hij stil. ‘Eten ze kleine jongetjes?’

‘Alleen die met krullen.’

‘Díétrich,’ zei ik. Soms beseftte hij niet dat hij te ver ging. ‘Papa verzint het maar, Karli.’

‘Ze eten honing,’ zei Dietrich. ‘En jam, zo uit de pot. Ze hebben absoluut geen manieren.’

Nu moest Karl-Heinz lachen.

‘Ze eten met hun mond open,’ zei ik. ‘Ze wassen zich nooit achter de oren.’

‘Ze vergeten “alstublieft” en “dank u wel” te zeggen,’ zei Karl-Heinz.

‘Ja, de hele tijd,’ beaamde ik. ‘Zelfs als hun mama’s mooie warme truien voor ze hebben gebreid.’ Ik probeerde zijn doos boeken dicht te doen, maar er zaten er te veel ingepropt. ‘Je zult er een paar hier moeten laten, lieverd.’

‘Er zijn trouwens echt beren,’ zei Dietrich. ‘Maar ze zitten in een omheinde kuil in een dierentuin.’

‘Een dierentuin?’ vroeg ik.

‘Een dierentuin?’ vroeg Karl-Heinz. Het woord begon vreemd en betekenisloos te klinken. Hij ging nog een keer door zijn boeken, sloeg ze allemaal open en ging met zijn vinger langs de bladzijden alsof hij wilde kijken of ze wel de moeite waard waren.

‘O jazeker,’ zei Dietrich. ‘Speciaal voor de gezinnen.’

‘En... waar zijn de gevangenen dan?’ vroeg ik met gedempte stem. ‘Is het wel veilig?’

‘Natuurlijk,’ zei Dietrich. Hij leek verbaasd dat ik het zelfs maar vroeg. ‘Zoals ik al zei: vanuit de villa is er niks te zien.’

Boven ons hing de afgedekte kroonluchter als een regenwolk met allemaal trillende druppeltjes vanbinnen.

‘Een kind meenemen naar zo’n plek,’ zei mijn moeder.

‘Het is heel veilig,’ zei ik. ‘We wonen een flink stuk buiten de omheining. We kunnen het niet eens zien. De villa schijnt prachtig te zijn... u kunt komen logeren wanneer u maar wilt.’

‘Breng je me dan droog brood als avondeten? Schuif je het onder mijn celdeur door?’

‘Moeder, zo is het niet,’ zei ik.

En zo was het inderdaad niet.

Ik heb vaak spijt dat ik geen dagboek heb bijgehouden tijdens onze tijd in Buchenwald – voor mijn moeder, voor Karl-Heinz of zelfs voor mezelf om me te kunnen herinneren hoe het er echt was – maar daar is het nu veel te laat voor. Ik kan me alleen nog maar indenken wat ik zou hebben geschreven.

Ik denk dat ik eerst het huis zou hebben beschreven.

Met de spitse puntgevels, de houten gevelbekleding en de met sneeuw bedekte bloembakken deed de villa me denken aan het poppenhuis dat ik als meisje had gehad, en daardoor kreeg ik het gevoel dat de hele voorkant zo open zou kunnen zwaaien, dat de ijspegels los zouden komen van de dakrand en dat ik binnenin poppetjes aan zou treffen die stijfjes op banken en bedden waren gezet, zich aan cellofaan vuurtjes warmden en in tinnen spiegeltjes keken. Rondom het huis stonden hoge besneeuwde sparren en dennen, en ook kale beuken en een paar eiken, en aan de overkant van de straat patrouilleerden gewapende bewakers langs de rand van het bos. Ik had nooit eerder in een houten gebouw gewoond en vroeg me af hoe veilig het was, zeker bij een luchtaanval, maar zoals Dietrich opmerkte: waarom zouden ze een kamp met duizenden gevangenen aanvallen?

‘Duizenden?’ vroeg ik.

‘Je hoeft je geen zorgen te maken,’ zei hij. ‘Niemand ontsnapt.’

‘Maar de wapenfabrieken dan...?’ Ik had ze nog niet gezien, maar ik wist dat ze ergens in de buurt waren.

‘Te dicht bij de gevangenen,’ zei Dietrich. ‘Dat riskeren ze niet. Slim toch?’

Er hing een spiegel bij de entree. Thuis hadden we er ook een op die plek hangen, zodat we bij het naar buiten gaan even konden kijken of alles nog goed zat, maar deze was groter en veel mooier. In de ruime hal – een kamer op zich – lag een duur tapijt te glanzen op de parketvloer en hingen gekrulde smeedijzeren wandlampen. Ik kon vanuit daar doorkijken naar de formele eetkamer, de serre met de rotan stoelen en de woonkamer met

het raamzitje. Op de schoorsteenmantel stond een glimmend schaalmodel van een eeuwenoud zeilschip en aan het plafond hing een kroonluchter gemaakt van hertengeweien.

Ik stapte weer terug de entree in, waar ik Karl-Heinz uit zijn duffelse jas en wanten hielp. 'Is dit echt?' fluisterde ik. Dietrich trok me naar zich toe en tilde Karl-Heinz op, en we keken naar ons spiegelbeeld. 'Nou, *Frau Sturmbannführer*,' zei hij, 'wat zeg je ervan?'

Ik rechte mijn rug en zoog mijn wangen naar binnen. Ik had altijd verafschuwd hoe bol ze waren, maar Dietrich gaf er graag een kneepje in. Op het tafeltje onder de spiegel begon een mooie eikenhouten klok te slaan en er was een uitbundig gekalligrafeerd kaartje met beukenbomen: *Van harte welkom, familie Hahn*. Het stond naast iets wat bedekt was met een wit gazen stofje, als een bruidssluijer, en toen ik dat optilde vond ik een weelderig versierde taart met drie suikerfiguurtjes erop.

'Ben ik dat?' vroeg Karl-Heinz terwijl hij naar de kleinste wees.

'Ik denk het,' zei ik. Ik fluisterde nog steeds, alsof dit niet ons huis was, alsof we het echte gezin wakker zouden maken. Pas op dat moment zag ik twee mannen in het donker bij de keukendeur staan en ik schrok.

'Wie zijn jullie?' vroeg Karl-Heinz en hij wurmde zich uit de armen van zijn vader om naar de mannen in hun gestreepte zebrapak te kijken.

'Kom terug, Karli,' zei ik en ik greep hem bij zijn trui. De mannen bogen enkel het hoofd.

'Het zijn maar wat van de arbeiders,' zei Dietrich.

'Wie?' vroeg ik, maar hij antwoordde niet.

Ze brachten onze bagage naar binnen en begonnen die tussen hen in de trap op te hijsen naar waar ik aannam dat de slaapkamers waren, terwijl ze in gebrekkig Duits tegen elkaar praatten.

Karl-Heinz rende voor ons uit naar de woonkamer.

'Voorzichtig! Niets breken!' riep ik.

Ik wilde naar boven gaan om mijn reiskleren uit te trekken, maar daar hoorde ik de arbeiders nog met spullen zeulen. Ik dwaalde door de andere kamers. Er was zoveel meer ruimte dan in München. Hoewel ik wist dat er hier voor ons een ander gezin had gewoond, leek alles spiksplinternieuw. De keuken zag er onaangeroerd uit.

'Een paard!' riep Karl-Heinz. 'Mama, een paard!'

Ik dacht eerst dat hij iets uit het raam had gezien, maar hij bleek een hobbelpaard te hebben gevonden. 'Voorzichtig,' zei ik weer. Door het

schommelen kwam hij steeds dichterbij een wandplank waarop een porseleinen vaas al stond te schudden.

‘Als hij breekt, vragen we gewoon een nieuwe,’ zei Dietrich. ‘Zo werkt het hier. Je went er wel aan.’

Terwijl Karl-Heinz nog druk in de weer was, nam ik Dietrich apart en vroeg hem: ‘Maar wat gebeurt er als we worden aangevallen?’

‘Er is een schuilkelder,’ zei hij. ‘Een fatsoenlijke, hier net aan de overkant van de weg. Heel gedegen. Heel veilig. En we hebben ook nog een eigen kelder.’

Ik keek waar die was, maar zag geen deur. Ik kreeg de indruk dat er allerlei verborgen kamers waren.

Toen de arbeiders eindelijk weer naar beneden kwamen, hadden ze mijn koffers bij zich.

‘Nee,’ zei ik. ‘Die moeten naar boven. Naar de grote slaapkamer.’ Ik wist natuurlijk nog niet waar die was, dus ik wees gewoon maar naar het plafond.

Ze gaven een nauwelijks merkbaar knikje en gingen door met het naar beneden brengen van mijn koffers.

‘Dietrich,’ riep ik. ‘Dietrich!’

Toen ze onderaan de trap waren aangekomen, deden ze ze open: leeg. ‘Waar zijn al mijn spullen?’ vroeg ik.

‘Ja,’ zei een van de mannen. Ze hielden allebei hun ogen op de vloer gericht.

‘Wat is er?’ vroeg Dietrich.

‘Ze hebben... Ik denk dat ze mijn kleren hebben uitgepakt.’

‘Ze zijn Pools,’ zei hij. ‘Wegwezen!’ Hij wuifde ze weg. ‘Ik pak ze later wel aan.’

Boven vond ik een elegante badkamer met paarlemoeren muurtegels en dikke handdoeken die al voor ons klaarhingen aan het rek. Er waren drie royale slaapkamers, waarvan een met vliegtuigbehang, een modeltrein met spoorbaan in een lus op de vloer en een bed met lieflijk houtsnijwerk van eikenbladeren en runen. De grote slaapkamer lag op het oosten en had een eigen balkon, en hij was voorzien van meubilair volgens de nieuwste trends, een en al blinkende chromen handgrepen en gepolijst finer. Ik had verwacht mijn spullen in stapels op het bed aan te treffen, maar het blauwe satijnen dekbed was leeg en rimpelloos als een zomerhemel. De gordijnen in de slaapkamer waren van grijs velours, zoals die in het huis van mijn grootmoeder. Als kind verstopte ik me erachter terwijl zij me

overall zocht. *Waar is Greta? Waar kan ze nou toch zijn? Ze was hier net nog. O nee, ik ben haar kwijt.* Ik wikkelde me in de stof tot ik bijna geen lucht meer kreeg, luisterde of ik de voetstappen van mijn grootmoeder hoorde en probeerde mezelf niet te verraden. *Wat moet ik tegen haar papa en mama zeggen? Hoe kan een klein meisje nou zomaar verdwijnen?* Een keer deed ze alsof ze moest huilen omdat ze me niet kon vinden, en zelfs toen ik riep dat ik in het gordijn gewikkeld zat, dat ik gewoon in dezelfde kamer was, maar een paar stappen van haar verwijderd, hield ze niet op met snikken. *O nee, o nee, ik ben haar kwijt. Ze is voorgoed weg. Ik zal haar nooit meer zien.* Ik probeerde mezelf los te maken, maar het velours zat zo strak om me heen dat mijn armen tegen mijn zij geklemd zaten en mijn mond met de smaak van stof was gevuld. Mijn grootmoeder moet me hebben losgemaakt toen ze merkte dat ik niet meer aan het lachen was, maar dat deel herinner ik me niet. Ik herinner me niet eruit ontsnapt te zijn.

Ik gooide de balkondeur open en ging op mijn tenen staan: winterse bomen getooid met sneeuw en ijs, en de helling uitlopend in het glinsterende Thüringse platteland. Als de gewapende bewakers er niet waren geweest, had het overall kunnen zijn. Een van hen keek naar me op en ik wist niet of ik moest zwaaien of gedag moest roepen. Ik repte me naar binnen en voelde mijn wangen branden. Werkelijk, Dietrich had me moeten inlichten over wat ik moest doen en hoe ik me moest gedragen. Ik ging met mijn hand over het donzen dekbed, streek rimpels glad die er niet waren en voelde hoe alle veertjes meegaven. De slaapkamer leek echt op een plaatje uit een tijdschrift: een van die afbeeldingen waarop een vrouw voor de spiegel zit met een pot wonderlotion, haar gezicht aanraakt en zich aan haar huid vergaapt. Op de kaptafel zag ik een borstel en een kam liggen... mijn borstel en kam, besefte ik, en mijn geurtjes en de manicureset die Dietrich me voor mijn verjaardag had gegeven. Zelfs de foto van Karl-Heinz als pasgeboren baby'tje in Dietrichs armen stond er al. Ik opende een lade en ontdekte mijn zakdoeken verdeeld in rechte stapels, en een andere met mijn handschoenen waarvan de vingers allemaal naar de donkere ruimte achterin wezen. Alles was opgeborgen. In de kledingkast waren mijn rokken en blouses gerangschikt naar kleur, hingen aan één kant mijn avondjurken bij elkaar en stonden mijn schoenen keurig opgesteld in rijen. Zelfs mijn ondergoed was gedaan: de kleine lapjes zijde opgevouwen en gesorteerd, de jarretelgordels opgerold naast de bij elkaar passende kousen. Ik ging op het bed zitten en staarde naar

de open kasten en laden. In de verte hoorde ik Karl-Heinz schateren op dezelfde uitzinnige manier als wanneer Dietrich hem genadeloos kietelde. En dichterbij op het nachtkastje hoorde ik de wekker tikken die ik had meegebracht uit onze slaapkamer in München. Ernaast lagen mijn vaders bundels van Goethe en Hölderlin.

Toen ik weer beneden kwam, stond er een jonge man bij Dietrich in de hal, een jongen eigenlijk nog. Hij had fijn blond haar dat over zijn voorhoofd viel en helderblauwe ogen in een bleek gezicht. Hij moet een jaar of vijftien, zestien zijn geweest.

‘Dit is de dienstbode,’ zei Dietrich. ‘Ik heb speciaal om hem gevraagd, als verrassing voor jou.’

De jongen maakte een kleine buiging. Op zijn hemd was een paarse driehoek genaaid, zag ik, en een nummer... maar hij was toch zeker veel te jong om een gevangene te zijn?

‘Spreek je Duits?’ vroeg ik.

‘Ja, mevrouw. Ik kom uit Magdeburg.’

‘En hoe heet je?’

‘Josef Keiner, mevrouw.’

‘En kun je me vertellen waar de kelderdeur is, Josef?’

‘Daar, mevrouw.’ Hij wees naar een deur in de muur onder de trap achter me. Toen ik die eenmaal zag, wist ik niet hoe ik hem gemist kon hebben en ik voelde me dwaas dat ik het zelfs maar had gevraagd.

‘Dank je wel, Josef,’ zei ik. ‘Dat is voorlopig alles.’

‘Verstoppen we ons in de kelder als de bommen komen?’ vroeg Karl-Heinz.

Ik lachte, te hard. ‘Er komen geen bommen,’ zei ik.

‘De kelders zijn vooral voor opslag,’ zei Dietrich. ‘Vind je je verrassing leuk?’

‘Hij lijkt me erg vriendelijk,’ zei ik. ‘Karl-Heinz, ik geloof dat ik boven een treinset heb gezien. Waarom ga je niet even kijken?’

Hij rende weg.

‘En ik moest mijn kantoor maar eens op orde gaan brengen,’ zei Dietrich en hij begon zijn jas aan te trekken.

‘Wacht even,’ zei ik en ik dempte mijn stem. ‘Is de bediende... is Josef... een gevangene?’ Ik fluisterde het laatste woord.

‘Uiteraard,’ zei hij.

‘Wanneer was je van plan me dat te vertellen?’

‘Greta, het is heel gebruikelijk. En bijzonder goedkoop. Ik dacht dat je blij zou zijn.’

Hij zette zijn pet op, kuste me op de wang en weg was hij.

Ik duwde de kelderdeur open en stapte de trapopgang op. Er viel maar weinig daglicht binnen vanuit de schemerige hal en ik tastte naar het lichtknopje. De koele lucht stroomde op me af en iets raakte me in het gezicht. Een mot? Een spin? Ik sloeg het van me af en dwong mezelf het niet uit te schreeuwen; en toen het vervolgens weer tegen mijn hand aankwam, realiseerde ik me dat het gewoon het trekkoord van het licht was. Ik sloot de deur achter me en keek de ruimte in die nu onder het huis zichtbaar werd. Ik rook een volle, rokerige geur... iets wat ik herkende, maar niet thuis kon brengen. Onderaan de trap bevond zich een vertrek met een laag plafond en met planken tegen alle muren. Op de dichtstbijzijnde stonden flessen: rij na rij met wijn en likeur die in de winkels niet langer verkrijgbaar waren. In het elektrische licht lagen appels en peren te glimmen in manden, er waren vier grote, ronde kazen met een waslaagje aan de buitenkant en op een van de onderste planken stond een enorme verbanddoos met een kruis erop. Ik opende het vierkante blik en ging met mijn vinger over de gloednieuwe verbanden en mitella's, het flesje jodium zo zwart als vergif en de kleine tube zalf. En ik rook het nog steeds: die volle, rokerige geur, een beetje scherp en ook wat vettig. Was het de kaas? In de hoek stonden twee houten banken onder een besneeuwd, smal raam op ooghoogte dat uitkeek op een stukje van de tuin. Ik ging zitten en sloot even mijn ogen. Ik moest eraan denken mijn moeder te bellen als ik weer boven was. Ik had beloofd haar te laten weten dat we veilig waren aangekomen.

‘Het is niet zo ver met de trein,’ had ik tegen haar gezegd. ‘Het is niet alsof we naar de Afrikaanse rimboe gaan. Of naar de maan. We zitten op maar een paar uur afstand.’

‘Maar toch,’ had ze gezegd.

Mijn maag rommelde, dus ik pakte een appel en beet erin: koud, zoet en met de flauwe smaak van aarde op de schil. In de verste hoek van de kelder waar het licht niet echt kon komen, zag ik iets langs en bleeks hangen en toen ik dichterbij kwam en het een vastere vorm aannam, wist ik wat de geur was. Vlees. Een half varken, gepekeld en met de poten en kop er nog aan, en ook strengen bloedworst en leverworst, en drie vogels met slappe nek – wat waren het: grote eenden, kleine ganzen? – klaar om geplukt te worden. Dit was toch veel te veel voor één gezin, het zou vast

en zeker bederven. Ik raakte de zachte achterkant van een van de vogels aan, waardoor ze allemaal in beweging kwamen, en even had ik het gevoel dat ze net wakker werden, dat ze hun kop zouden optillen, hun vleugels zouden uitspreiden en door de spelonkachtige ruimte zouden gaan vliegen, op zoek naar een uitweg. Ik dacht aan onze kelder in München, hoe provisorisch en klein die in vergelijking aandeed. Oké, dat kwam ook omdat we hem met iedereen in het appartementencomplex deelden: we zaten ingesloten door alle koffers, kisten, fietsen en kinderwagens van onze burens, en tijdens een luchtaanval ook door onze burens zelf, die de hele tijd zaten te tateren tot het sein veilig werd gegeven. Ik stopte met kauwen en luisterde: niets. Zelfs mijn voetstappen klonken gedempt, gesmoord door het gewicht van de aarde en het prachtige huis boven me. We zouden gelukkig zijn hier.

Ik besloot met Karl-Heinz te gaan wandelen, even onze benen te strekken. We liepen over de Eickeweg het bos in aan de overkant van de weg voor ons huis – ik knikte naar de gewapende mannen – en we hadden nog niet zo ver gelopen of we zagen de valkerij al tussen de bomen. Het vakwerkhuis van de valkenier was prachtig, net een huis uit een sprookje, en vanaf het dak van de lange volièrre werden we in de gaten gehouden door een reusachtige valk. Eerst dacht ik dat hij echt was, tot ik beseftte dat hij zo groot was als een mens en uit hout was gesneden.

‘Als jullie op zondagmiddag terugkomen, kunnen we de vogels laten zien,’ zei de valkenier. ‘Dan maken we er een heuse voorstelling van, met de fretten en de konijnen.’

‘Mag ik een fret als huisdier?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Ik dacht het niet, lieverd.’

‘Een aantal dieren kunnen jullie vandaag al wel zien,’ zei de valkenier. ‘Er is zelfs een moeflon, helemaal uit Sardinië. Volg het pad maar.’

En ja hoor, een eindje verderop tussen de bomen troffen we ze aan: vossen en wilde zwijnen, kippen en fazanten, en een roodbruine ram met gekrulde horens.

‘Is dat de moeflon?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Ik denk het wel.’

Een paar herten kwam op ons af en besnuffelde onze handen, totaal niet bang, en ik wilde dat ik wat van de appels uit de kelder had meegebracht. Waarschijnlijk roken ze die.

‘Waar zijn de beren?’ vroeg Karl-Heinz. ‘Papa zei dat er beren waren.’

‘Dat zei hij, ja,’ antwoordde ik.

‘In de diertuin.’

‘Ja. Ik weet niet of er wel een diertuin is.’

‘Maar dit is de diertuin.’

‘Misschien wel.’

Er klonk een vreselijke schreeuw waarvan we allebei schrokken. Karl-Heinz greep mijn hand.

‘Het is al goed,’ zei ik, maar ik voelde mijn huid prikken en mijn hart bonzen. Opnieuw hoorden we de schreeuw, luider dit keer.

‘Mama!’ Karl-Heinz strekte zijn armen naar me uit. Hij was vijfjaar oud en werd te zwaar om op te tillen, maar ik bukte me toch en hees hem op, en hij drukte zijn gezicht in de holte van mijn nek zoals hij altijd deed als hij moe of bang was. Nog een schreeuw. Zijn lichaampje schokte. Toen zag ik het: er was een pauw neergestreken in de takken en steeds als die met zijn veren bewoog, dwarrelde er wat sneeuw van de takken.

‘Het is maar een vogel,’ zei ik. ‘Dat geluid. Kijk, het is maar een pauw.’

‘Waar dan?’

‘Kijk. Daarboven. Zullen we nu maar teruggaan naar het huis om onze spullen uit te pakken? Dan vragen we de bediende om warme chocolademelk voor ons te maken en dan lezen we een boekje samen. Vind je dat leuk?’

Hij zei iets wat ik niet kon verstaan en verstevigde zijn greep om mijn nek. Ik voelde dat ik hem niet lang meer kon houden. ‘Ik moet je neerzetten, lieverd,’ zei ik, maar hij hield me nog steviger vast. ‘Kom nu. Ik wil je niet laten vallen.’

‘We hebben het boek dat ik wil niet meegenomen!’ snikte hij.

‘Welk boek?’

‘Over die grappige hond.’

‘Nee,’ zei ik, ‘daar hadden we geen plek meer voor.’

Ik had net Karl-Heinz op bed gelegd voor zijn slaapje toen de bel ging. Ik verstijfde en luisterde, maar hij werd niet wakker. Snel bekeek ik mezelf in de spiegel bij de entree: ik had mijn reiskleren nog aan, er zaten wat plukken haar los en er tekenden zich donkere kringen af onder mijn ogen. Ik had zelf ook best een dutje kunnen gebruiken; bezoek was wel het laatste waar ik op zat te wachten. Om wat tijd te winnen, vroeg ik de

bediende de deur open te gaan doen. Ik repte me de woonkamer in, ging in het L-vormige raamzitje zitten en streek mijn gekreukte rok glad over mijn knieën, waarna Josef even later binnenkwam met een lange, knappe vrouw. Ze moet zo rond de dertig zijn geweest. Ze droeg haar gladde kastanjebruine haren in een wrong in haar nek en had een fraai gesneden marineblauwe jurk aan met lange rijen parelknopen aan de manchetten en op de rug. Ze legde een bos donkerroze tulpen neer.

‘Emmi Wolff,’ zei ze, terwijl ze haar hand naar me uitstak. ‘Ik ben de echtgenote van Sturmbannführer Wolff, de *Schutzhaftlagerführer*. We wonen hiernaast.’

‘Greta Hahn,’ zei ik. ‘Wat attent van u om langs te komen. Josef, kun je ons een pot thee brengen? En wat taart. En zet de bloemen in het water.’

Frau Wolff nam ook plaats in het raamzitje en we keken uit op de voortuin, de bomen verderop en de helwitte sneeuw in de late middagzon.

‘Waar hebt u zo vroeg in het seizoen tulpen gevonden?’ vroeg ik.

‘Ze kweken ze hier,’ zei Frau Wolff. ‘In grote hoeveelheden, in de kassen.’

‘Kassen? Wat enig. En wat gebeurt ermee?’

‘Ze worden verkocht, natuurlijk. Ze zijn een stuk mooier dan wat er in Weimar te vinden is.’

Misschien konden we zelf een kas nemen, dacht ik, en kon ik net als mijn moeder exotische bloemen proberen te kweken om de tijd te doden... hoewel zij geen kas had, maar alleen diepe vensterbanken in de eetkamer en vochtige doeken over de radiator. Een van haar orchideeën zag eruit alsof het trosjes naakte mannetjes waren, met vlekkerige paarse armpjes en beentjes die uit bleke lichaampjes staken en met petjes die de hoofdjes bedekten. Ik herinnerde me de warme, vochtige lucht in de kamer en de duizelingwekkende geur. Mijn moeder zei dat ik ze met geen vinger mocht aanraken; zelfs de lichtste aanraking kon de bloemblaadjes beschadigen. Op een dag sloop ik in mijn eentje naar de eetkamer met het idee om aan de wasachtige textuur te voelen, een bloem te plukken en die tegen het licht te houden, zodat ik de lip kon bekijken en het inwendige kon zien. Hoe heette die ook alweer? Ik kan het me nu niet meer herinneren. En ik kon mezelf er niet toe brengen er een te plukken: al die oogjes die me aankeken, al die mondjes die zich klaarmaakten om me van van alles te betichten.

‘Prachtig, vindt u niet?’ zei Frau Wolff, terwijl ze naar de besneeuwde bomen in de tuin gebaarde. ‘Maar u zult wel merken dat het hier op deze

hoogte een stuk kouder is. U bent vandaag uit München gekomen?’

Ik knikte en stopte een haarlok achter mijn oor. ‘Het is wat guur.’

‘Geloof me, het is nog mild aan deze kant van de Ettersberg. Daarginds, aan de noordflank...’ Ze gebaarde met haar hoofd en trok huiverend haar elegante schouders op.

Josef bracht de thee met de taart en ik bestudeerde zijn gezicht, ogen en handen. Hij droeg een fatsoenlijk jasje en zijn nagels waren schoon en geknipt. Hij zag er niet uit als een gevangene. ‘O!’ zei ik, toen ik zag dat de suikerfiguurtjes boven op de taart in stukken waren gesneden.

‘U zult er snel genoeg aan wennen, vrees ik,’ zei Frau Wolff en ze nam een bordje aan. ‘Ze hebben een uitmuntende banketbakker. Het is vreselijk!’ Ze lachte en prikte met een zilveren vorkje in een stukje taart. Terwijl we thee dronken, bleef ze aldoor aan een gouden armband om haar pols draaien.

‘Wat mooi,’ zei ik en ze leek opgetogen dat ik hem had opgemerkt.

‘Ja, vindt u ook niet? Otto heeft hem speciaal voor mijn verjaardag laten maken.’ Ze maakte hem los en overhandigde hem aan mij.

Er stonden drie ragfijne namen in gegraveerd – Ada, Margot en Felix – en aan het eind van elke naam ontsproot aan de laatste letter steeds een minuscuul eikenblaadje.

‘Mijn kinderen,’ zei ze. ‘Probeert u hem maar aan, als u wilt.’

Ik schoof de armband over mijn hand, klikte hem vast en bewonderde de glans van het goud op mijn huid. ‘Wat een voortreffelijk vakmanschap,’ zei ik.

‘Er is hier van alles te krijgen. We hebben de beste ambachtslieden van Europa.’

‘In Weimar?’ vroeg ik. Zo’n grote stad was het niet.

‘Nee, híér,’ zei ze met een zweem van een glimlach. ‘Recht voor de deur.’

Ik zag het al helemaal voor me: een armband van mezelf met de naam van Karl-Heinz in dezelfde ragfijne belettering en de namen die nog zouden volgen in de nu nog lege ruimte.

‘Steenhouwers, boekbinders, houtsnijders, beeldhouwers en natuurlijk goud- en zilvermeden...’ was Frau Wolff aan het vertellen. ‘Ik heb een schilderij van onze stamboom voor in de hal besteld. Het wordt meer dan twee meter hoog.’ Ze wees naar de schoorsteenmantel met het scheepsmodel waarvan de zeilen bol stonden van de wind op een onzichtbare oceaan. ‘Dat is ook hun werk.’

Precies op dat moment kwam Karl-Heinz binnenkuieren. ‘Ik hou niet van dit bed,’ zei hij. ‘Ik wil mijn eigen bed.’

‘Kom eens,’ zei ik. ‘Dit is Frau Wolff, onze nieuwe buurvrouw.’

‘Dag, jongeman.’

Hij klom naast me en verborg zijn gezicht achter een kussen.

‘Niet zo onbeleefd, Karl-Heinz. Geef Frau Wolff maar een handje.’

‘Wat is er mis met je bed?’ vroeg ze.

‘Het is te zacht,’ murmelde hij vanachter het kussen.

‘O nee,’ zei ze. ‘Ja, dat is een ernstig probleem. Misschien kunnen we een strijkplank voor je zoeken om op te slapen? Of wat dacht je van de eettafel?’

Er klonk gegiechel.

‘Of iets om je aandacht af te leiden van het zachte bed? Hm... wat dacht je van een boek?’

Karl-Heinz liet het kussen zakken en ze opende haar tas en gaf hem een klein, plat pakje.

‘O, dat had echt niet gehoeven,’ zei ik.

‘Het stelt niets voor.’

Karl-Heinz trok het papier eraf. ‘Mijn hondenboek! Mama, kijk!’

‘Wel heb je ooit! Heb je Frau Wolff al bedankt?’

‘Dank u wel, Frau Wolff.’

‘Het stelt niets voor,’ zei ze weer. ‘Maar je hebt het al?’

‘We hebben het thuis moeten laten. Daar waren we een beetje verdrietig over.’

‘Ah.’

‘Vouw het papier maar op, Karl-Heinz. We beginnen weer een nieuwe stapel, voor de soldaten.’

‘Wat doen ze met al dat papier?’ vroeg hij. ‘De soldaten?’

‘Nou,’ zei ik. ‘Ik denk dat ze er nieuw papier van maken.’

‘Weet je,’ zei Frau Wolff, ‘ik heb een zoontje dat ongeveer even oud is als jij. Felix zal het leuk vinden om een nieuw vriendje te hebben. Zijn zussen zijn net iets te oud voor hem.’

We keken hoe hij de bladzijden van zijn boek omsloeg en de woorden voor zich uit murmelde, hoewel hij nog niet kon lezen. Frau Wolff wendde zich tot mij en dempte haar stem: ‘Het komt wel goed, maakt u zich geen zorgen. Hij zal zich in een mum van tijd aanpassen. Kinderen zijn erg veerkrachtig.’ Ze keek de ruime kamer rond en nam het smaakvolle tapijt,

de porseleinen vazen en het olieverfschilderij van de zee met de op rotsen brekende golven in zich op. ‘Hoe bevalt de woning?’ vroeg ze.

‘Die is prachtig. Dietrich had het al gezegd, maar... ik had geen idee wat ik kon verwachten. Gezien de omstandigheden.’

‘Ik was net zo toen we hierheen verhuisden. Ik was zo opgelucht toen ik de villa binnenliep. Een aangename verrassing, vindt u ook niet?’

‘Ze heeft taart op haar kin,’ zei Karl-Heinz.

‘Lieverd, waar zijn je manieren? Het spijt me zo. Het was een lange reis en...’

Frau Wolff wuifde het weg en veegde met haar servet de kruimels van haar kin. ‘Weet u,’ zei ze, ‘u kunt het huis helemaal naar eigen smaak veranderen. Nieuwe vloeren, op maat gemaakte meubelen, een standbeeld van Karl-Heinz... Hebt u nog die grijze velours gordijnen? Zo troosteloos.’

Ik knikte, ook al vond ik de gordijnen mooi. ‘Wat vind jij, Karli? Zullen we een standbeeld van je laten maken? O, ik denk eigenlijk dat één Karl-Heinz wel genoeg is.’

‘Maar eerlijk waar, u kunt gewoon een bestelling plaatsen. Een muurschildering, een plafondfresco... God en zijn engelen, zo u wilt, en dat alles voor de prijs van een paar sigaretten. Er is een beroemde Nederlandse schilder hier die een aantal werken voor ons heeft gemaakt... hij is erg in trek. Onze mannen werken hard genoeg, nietwaar. Ze moeten toch fijn thuis kunnen komen.’ Ze stak nog een stukje taart in haar mond.

‘Een vriendin van mijn moeder had een speeltafel toen ik klein was,’ zei ik. ‘Je kon een ingelegd schaakbord en een backgammonbord uitklappen en er was een vilten laken voor kaartspelletjes. Ik vond dat zo slim gemaakt.’

‘Nou, ziet u wel,’ zei Frau Wolff en ze klapte in haar handen. ‘Dat kunnen ze zo voor u maken. En dan kom ik mahjong spelen.’

Ja, daar bij de boekenkast, dat zou het perfecte plekje voor een speeltafel zijn. Ik zou mahjongfeestjes kunnen geven, met champagne en cakejes in de vorm van mahjongstenen. En alle elegante dames zouden er zijn, gehuld in glinsterende japonnen, en ze zouden met hun vingernagels op de stukjes bot tikken terwijl ze hun volgende zet planden.

‘Er is uiteraard één groter huis,’ zei Frau Wolff.

Ik knikte. Dat had ik gezien toen we naar de valkerij liepen. ‘Van de *Kommandant*?’ vroeg ik.

‘De voormalige *Kommandant*,’ zei Frau Wolff. En ze vertelde me over Karl Koch, naar wie een onderzoek was ingesteld wegens corruptie, en

die was gedegradeerd en naar het oosten was verplaatst. Zijn echtgenote Ilse was in hun villa in Buchenwald achtergebleven. Frau Wolff zei dat ze baadde in madeirawijn, dat ze haar naakte rug door een privémasseur liet inwrijven met verse citroenen, dat ze tegen enorme kosten een persoonlijke manege had laten bouwen achter de SS-kazernes en dat ze die had laten bekleden met spiegels, zodat ze zichzelf van alle kanten kon bekijken. En Frau Wolff had ook nog andere dingen gehoord. Ergere dingen.

‘Waarom woont ze hier nog?’ vroeg ik.

‘Ze zoeken blijkbaar nog naar een geschikt huis voor hen. En de kinderen, neem ik aan... die wil ze niet zomaar wegrukken uit hun vertrouwde omgeving. Dit is het enige thuis dat ze ooit hebben gekend.’

‘Niet erg veerkrachtig, dus.’

Ze glimlachte. ‘Misschien niet.’ We nipten aan onze thee.

‘Ze heeft er een verloren, weet u,’ zei ze zacht. ‘Een kind. Een baby. Pas twee maanden oud. Ze ging skiën; het kind werd ziek en stierf.’

‘Skiën?’ zei ik. ‘Wat voor moeder...’

‘Precies. En ze heeft een bankrekening op naam van het dode kind aangehouden, om geld door te sluizen. En...’ ze ging nog zachter praten, ‘ik hoorde dat ze de zoon van de Kommandant uit zijn eerste huwelijk in de Bunker hebben gestopt. U weet wel, de strafbunker.’

‘O ja,’ zei ik, alsof ik het inderdaad wist.

‘Helemaal alleen. Een minieme ruimte van kaal beton, een hele dag lang. En hij kon horen hoe ze gevangenen in de cel ernaast martelden. Alleen maar omdat hij brutaal tegen haar was.’

‘Hoe bedoelt u... martelden?’

‘Nou, het waren misdadigers.’

‘O ja,’ zei ik weer.

‘Afschuwelijk.’

‘Ja,’ zei ik. ‘Hebt u... was u... bevriend met haar?’

‘Ik zou het niet bevriend willen noemen. Kommandant Koch was geen geliefd man.’

Er begon ergens een telefoon te rinkelen en ik sprong op, maar Frau Wolff zei: ‘De bediende neemt wel op.’

En inderdaad verscheen Josef even later bij de deur. ‘Er is telefoon voor u, mevrouw,’ zei hij. ‘Uw moeder.’

‘O nee. Ik zou haar laten weten dat alles goed met ons was.’

‘Waarom zou het niet goed met u gaan?’ vroeg Frau Wolff.

‘U weet vast wel hoe druk ze zich kunnen maken. Ze denkt dat ik nog een klein meisje ben.’ Zodra ik in de hal was, besepte ik dat ik geen idee had waar de telefoon was en dat Josef verdwenen was. Ik liep terug naar de woonkamer. ‘Weet u soms waar...’

Frau Wolff lachte. ‘In de entree, tegenover de deur naar de keuken. Net als bij ons.’

‘Hallo? Moeder?’ zei ik in de hoorn. De lijn was heel slecht: zo nu en dan dacht ik de stem van mijn moeder te horen, maar de verbinding haperde en ik kon er niets van maken. ‘We zijn er,’ zei ik. ‘We zijn goed aangekomen, we zijn er. Iedereen is in orde.’ Ik stopte even met praten. Het was een en al gekraak. ‘We hebben de dierentuin nog niet gevonden, maar er is een valkerij aan de overkant van de straat, met adelaars en haviken. En een paar hertjes. Ze hebben onze handen besnuffeld.’ Niets. ‘Ze zijn tam. Volkomen tam.’ Nog steeds niets. ‘Wat was de naam van de orchidee die u vroeger had? Die met al die mannetjes?’ Maar ze hoorde me niet, of ik hoorde haar niet. Ik hing op.

Ik trof Frau Wolff naast Karl-Heinz op de bank aan; ze bekeek samen met hem zijn boek. Zijn hoofd rustte tegen haar schouder en ze lachten om de afbeeldingen van het grappige hondje met de pootjes van een teckel, de bek van een mopshond, de vacht van een poedel en maar één oor zoals dat van een pincher.

‘Wat een pientere zoon hebt u, Frau Hahn,’ zei ze. ‘Hij kan sommige woorden al lezen.’

‘Welke woorden?’ vroeg ik. Bij mij had hij nog nooit een woord gelezen.

‘Al heel veel,’ zei Frau Wolff. ‘Toch, Karl-Heinz? Zullen we het aan mama laten horen?’ Ze wees naar de bladzijde en hij zei: ‘Hond.’ Ze wees nog eens en hij zei: ‘Steen.’

‘Dat wist ik niet,’ zei ik.

‘O,’ zei ze bij het zien van mijn gezicht. ‘O, ik wilde het niet bederven.’

Ik knipperde de tranen weg die ik voelde opwellen. ‘Ik doe dwaas. Ik ben gewoon moe van de reis.’

‘Natuurlijk. Dat is ook logisch.’

‘Ben ik stout geweest, mama?’ vroeg Karl-Heinz. Zijn gezicht betrok en hij stond op het punt om ook te gaan huilen.

‘Nee, lieverd. Mama is alleen een beetje moe.’

‘Hebt u uw moeder gesproken?’ vroeg Frau Wolff. ‘Is ze wat gerustgesteld?’

‘Ik verstond haar niet. Ik neem aan dat het mijn moeder was.’

‘Dat zei de bediende toch?’

‘Ja, ja, dat moet haast wel.’

‘Ik wil met oma praten!’ begon Karl-Heinz te jammeren.

‘Nou, lieverd, oma doet je de groetjes en zegt dat je een brave jongen moet zijn. Ze komt ons gauw bezoeken.’

‘Ik wil met óma praten!’

‘Nu is het klaar, Karl-Heinz. Wat moet Frau Wolff wel niet denken?’

‘Ik moet gaan,’ zei ze. ‘Dan kunt u zich installeren. Laat het me weten als u een keer mee wilt gaan winkelen in Weimar. Dan bestel ik een auto.’

‘Mag dat wel?’ vroeg ik. ‘Vanwege de benzine?’

‘Ja, hoor,’ lachte ze.

Pas toen ik met haar meeliiep naar de voordeur, herinnerde ik me de armband weer. Ik droeg hem nog. ‘Mijn excuses,’ zei ik en ik voelde dat ik bloosde.

‘Ik zie dat ik u in de gaten zal moeten houden.’

Precies op dat moment klonk er een schreeuw vanaf de straat en ook al wist ik wat voor geluid het was, toch schrok ik. Achter me sprong Karl-Heinz op en greep de achterkant van mijn rok vast; ik verloor bijna mijn evenwicht.

‘Pauwen,’ zei Frau Wolff. ‘In de valkerij. Ze maken een vreselijk lawaai, maar ze zijn zo leuk voor de kinderen.’

‘We hebben ze al gezien. Toch, Karl-Heinz? Ik weet niet waarom ik schrok. Wat dom van me.’

‘Wees gerust, het went. Na een tijdje merk je het niet eens meer op. En weten jullie al dat er een dierentuin bij het kamp is? Felix is er dol op.’

‘Ik dacht dat Dietrich dat verzonnen had,’ zei ik.

‘Nee, nee. Precies aan de rand van het kamp. Er zijn apen en beren, en ook herten. Eerst hadden we zelfs een wolf... misschien komt er wel een nieuwe. Je kunt ze voeren als je dat wilt. Zou je dat willen?’

Weer een schreeuw. Karl-Heinz schudde zijn hoofd.

Ik dempte mijn stem. ‘Als u zegt aan de rand van het kamp... hoe dichtbij is het?’

‘Op maar een paar meter afstand,’ zei Frau Wolff.

‘Dus... dus je kunt door de omheining heen kijken? Kunnen kinderen erdoorheen kijken?’

‘O ja, gemakkelijk.’

Ik zocht nog steeds naar het slotje van de armband, maar dat was zo minuscule dat het versmolten leek met de namen die mijn pols omsloten. 'Ik krijg hem maar niet los. O hemel. Er moet toch een handigheidje zijn...'

'Hier,' zei Frau Wolff en ze pakte mijn arm vast; haar vingers waren zacht en koel. 'Verborgen in de nerven van het eikenblad. Is het niet vernuftig?' De armband sprong los en ze deed hem weer om haar eigen pols. Ik voelde waar hij had gezeten en bleef de hele middag controleren of ik hem niet door een of ander trucje toch nog droeg.

'Waarom had ze mijn boek?' vroeg Karl-Heinz. Hij had het mee naar bed genomen en volgde met zijn vinger de contouren van het hondje op het omslag.

'Dit is jouw boek niet, lieverd.'

'Jawel. Ze heeft het aan mij gegeven.'

'Oké, ja, nú is het jouw boek, maar hiervoor niet. Het is niet hetzelfde boek als dat we thuis hebben.'

Hij keek fronsend naar het plaatje.

'Ik heb Emmi Wolff vandaag ontmoet,' vertelde ik Dietrich. 'Ik vond haar erg aardig. Ik denk dat we wel vriendinnen zullen worden.'

'Goed zo,' zei hij. 'Dat is goed.' Hij had zijn overhemd losgemaakt en was met zijn voeten omhoog gaan zitten. De krant hing half gelezen op zijn schoot. Nog meer vreselijke verhalen over Stalingrad, vermoedde ik. Ik wilde het niet weten.

'Ze heeft een zoon van dezelfde leeftijd als Karl-Heinz. Felix.'

'Hm.'

'Ze heeft bloemen voor me meegebracht.' Ik knikte naar de vaas die Josef op het bijzettafeltje naast zijn fauteuil had gezet. 'Dietrich, wat heeft hij gedaan? De bediende?'

'Hij is een vijand van het Reich.'

'Maar wat betekent dat?'

Hij zuchtte. 'Hij is een Jehova's getuige. Doodgemoedereerd aan het wachten op het einde der tijden. Ze zijn zeer betrouwbaar en ze proberen nooit te ontsnappen.'

'Alleen werkt hij wel in ons huis.'

'Heb je liever een van de echte misdadigers? Ik heb me heel wat moeite getroost om hem voor je te regelen.'

Ik antwoordde niet.

‘Het stomme is dat hij vrijgelaten zou worden als hij maar een stukje papier ondertekende waarin hij afstand doet van zijn krankzinnige overtuigingen. Dat geldt voor hen allemaal. Niet meer dan een stukje papier.’ Hij liet zijn hoofd tegen de rugleuning van zijn fauteuil rusten. Hij zag er moe uit. ‘Soms laten ze hen uren knielen op de appèlplaats.’

‘Wat?’

‘Hm. Niks. Ik weet het niet.’

‘Heb je de pauwen daarstraks gehoord?’ vroeg ik. ‘Een vreselijk geluid. Karl-Heinz was behoorlijk bang. Maar Frau Wolff zegt dat het went.’

‘Ik heb het niet opgemerkt,’ zei Dietrich met een slaperige stem.

‘Misschien dat hij ons niet meer om een broertje vraagt. Nu hij Felix heeft om mee te spelen.’

‘Misschien.’

De houtblokken in de haard verschoven en sisten.

‘Ik zat eraan te denken om misschien onze slaapkamergordijnen te laten vervangen. Door iets lichters.’

Hij keek omhoog, alsof hij door het plafond kon kijken. ‘Zei je niet dat je het grijze velours prachtig vond? Dat was het eerste wat je zei toen je de slaapkamer binnenliep. Als een fluwelig bos in de schemering, was het niet?’ Hij nestelde zich wat dieper in zijn fauteuil. ‘Hoe dan ook. Wat je wilt.’

‘O, maar de keuken,’ zei ik. ‘Er zit bijna niks in de kastjes. Geen keukengerei tenminste, niets om echt mee te kunnen koken. Eet niemand hier?’

‘Ze gaan naar de officiersclub,’ zei hij met gesloten ogen. ‘Het is erg goedkoop.’

‘Ik wil niet voor elke maaltijd naar een restaurant! En hoe moet ik *Pflaumenkuchen* voor je maken? En *Spätzle* voor Karl-Heinz?’

Hij gaf geen antwoord. Ik tilde de krant van zijn schoot en wierp een blik op de pagina die hij aan het lezen was. De rubriek ‘Lees en lach mee’. *Een oudere boer stond voor de rechter. De rechter vroeg: ‘Hoe komt het dat u op uw leeftijd een vork in de borst van de waard stak?’ De boer antwoordde: ‘Het komt juist door mijn leeftijd! Ik zie niet meer zo goed en ik dacht dat het een mes was!’*

De tulpen leken haast zwart in het laagstaande licht en ze wierpen een lange schaduw op de muur naast Dietrich, hun opeengepakte kopjes zo groot als zijn hoofd.

De *Orchis italica*, de orchidee van de gehangene. Zo heette die.

Uit de persoonlijke bespiegelingen van duizend burgers van Weimar

Kwamen er bezoekers naar het hart van het Duitse Reich, het Athene aan de Ilm, dan lieten we hun de plekken zien waar ooit prominente burgers hadden gewoond: in het park met de bloembedden die gonsden van de bijen lag het zomerhuis van Goethe en op de Marktplatz bevond zich het Cranachhuis met – als je wist waar je moest kijken – de gevleugelde slang net boven de boog. Nietzsche, Herder, Wieland, Bach, Richard Strauss, hertogin Anna Amalia... jazeker, de grootste Duitsers hadden hier ooit hun thuis. En hoewel de Führer nooit in Weimar heeft gewoond, kwam hij hier vaak genoeg op bezoek. En wij hadden de allereerste Platz Adolf Hitler van het hele Reich. We vielen onze gasten natuurlijk niet lastig met het kubusvormige Bauhaus, dat meer weg had van een koffiemolen dan van een huis – behalve lelijk was het ook on-Duits – maar kijkt u hier, zeiden we, dit is het oorspronkelijke bed waarin Schiller stierf en dit is de originele stoel waarin Goethe zijn laatste adem uitblies. Hier is de klok met de gouden wijzerplaat die de leeftijd van de hertog tot op de laatste minuut nauwkeurig aangeeft... er zijn mensen die dat morbide vinden, maar er zijn er ook die het betitelen als een meesterwerk van de Duitse mechanica. Blijft u even op het Marktplatz staan luisteren naar de beiaard van het stadhuis met de klokken die niet zijn gemaakt van brons maar van Meissener porselein, even teer als ons zondagse serviesgoed. En houdt u even halt in de oude hertogelijke bibliotheek, in het midden van die indrukwekkende zaal in rococostijl: ziet u hoe de boekruggen in de bleke lucht boven u lijken te zweven? Maar zullen we nu langs de koninklijke stallen wandelen? Als het de koninklijke paarden niet zijn, wie worden daar vandaag de dag dan achter slot en grendel gehouden? Laten we verder lopen. Noordwaarts de Ludendorffstraße volgen, langs het station naar de voet van de Ettersberg. Kijkt u eens, daar voor ons rijst de groene heuvel al op, hier in het groene hart van het Duitse Reich, dichtbegroeid met

beuken, sparren en eiken, en vergeven van kwetterende vogels. En wat is dat andere geluid, dat luider wordt naarmate we stijgen? Vangen we daar nu het gekletter van pikhouwelen en hamers op? We hebben gehoord dat er niet ver hiervandaan een steengroeve is. Als we de voorschriften zouden negeren, de borden met OPGELET!, dan kwamen we steeds dichterbij de plek waar bomen zijn gekapt om plaats te maken voor een omheining en wachttorens. Niet ver van hier staat de Goethe-eik nog overeind, de boom aan de voet waarvan de dichter enkele van zijn beroemdste verzen schreef en zich verpoosde met Charlotte von Stein. Ze zeggen dat als de boom geveld wordt ook het Duitse Reich zal vallen... maar wat is toch dat geluid? Het splijten van stenen? De avond valt nu snel – we moeten de tijd uit het oog zijn verloren – en de takken werpen schaduwen, en we durven niet dichterbij in de buurt te komen van waar we denken dat de Goethe-eik ergens moet staan. Heeft hij daar in de schaduw zijn ‘Wandlers Nachtlied’ zitten schrijven, of de scène over de Walpurgisnacht in *Faust* waarin heksen naar de top van de Brocken vliegen? Niemand die het weet, niemand die het zeggen kan, misschien was het wel beide. Maar wat is toch dat geluid? Mannen die voorovergebogen hun eigen grafsteen aan het hakken zijn? Of het klingelen van de Meissener klokken?

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

5 oktober 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

Bent u al gestart? Zit ik er dicht genoeg op?

Ik had het over de cijfers: je moest de cijfers kloppend zien te krijgen. Dan verdiende het kamp zichzelf niet alleen terug, maar functioneerde het ook als een succesvol bedrijf. Tegen maart 1943 was het aantal gevangenen opgelopen tot twaalfduizendvijfhonderd – ik heb het afgerond op het dichtstbijzijnde honderdtal – en was het wekelijkse vleesrantsoen tweehonderdtachtig gram per persoon. Elke gevangene kon in theorie twaalf uur per dag werken en Duitse bedrijven betaalden vier tot zes *Reichsmark* per arbeider per dag. Siemens, Krupp, BMW – zelfs Ford! – zagen allemaal in wat een koopje dat was. Het was vervolgens de kunst om de lopende kosten ver onder onze inkomsten te houden, waarbij we rekening hielden met variabelen zoals opzettelijk langzaam werken, sterfte en het afromen van kapitaal door de incidentele oneerlijke SS'er. Het was een preciaire balans: we hadden de arbeiders nodig, maar het kostte geld om ze te onderhouden. En ja, er waren altijd meer arbeiders: ze kwamen met honderden, duizenden tegelijk aan, hoewel niet allemaal levend, maar in die fase van de oorlog was Berlijn heel duidelijk over verspilling: het was onze taak om het sterftepercentage op een acceptabel niveau te houden, zodat we genoeg gevangenen hadden om te verhuuren. De eerste Kommandant van Buchenwald, Karl Koch, had dat niet begrepen: hij had het te druk met zijn eigen zakken vullen en was dus een vreselijk voorbeeld voor de mannen. Zijn vrouw Ilse was geen haar beter: zij paradeerde schaars gekleed rond en hield de tel bij van hoeveel gevangenen er wel geen blik op haar wierpen. Koch was natuurlijk al vertrokken tegen de tijd dat wij naar de Ettersberg kwamen, dus ik had niets met hem van doen, en dus

ook niets met het sterftepercentage van één op de drie – daar wil ik geen twijfel over laten bestaan. Ja, hij was uitgerangeerd tegen die tijd, in eerste instantie verplaatst naar een kamp bij Lublin om dat te leiden en vervolgens, toen hij dat had verprutst, naar de een of andere obscure buitenpost in het oosten om daar de militaire postdienst te bewaken. Ilse bleef wel in hun villa aan de Eickeweg, waar ze met haar gouden schaakspel zat te schaken en met haar getrouwde minnaars haar gang bleef gaan.

‘Waarschijnlijk niet echt jouw type,’ zei ik tegen Greta toen ze vroeg of we haar moesten uitnodigen voor koffie en taart. Ik wijdde er niet over uit. Ik wist dat de *Höherer SS- und Polizeiführer* – niemand minder dan de prins Van Waldeck-Pyrmont – onderzoek had gedaan naar het echtpaar. Hij had alle rekeningen doorgelicht op zaken die niet deugden en er waren allerlei onaangenaamheden aan het licht gekomen, waaronder de buitenechtelijke affaires van het echtpaar: Ilse met zowel kampdokter Hoven als Schutzhaftlagerführer Florstedt, en Koch zelf met een danseres in Weimar. Maar belangrijker nog was de schaamteloze zwartemarkthandel met burgers, die...

[aangetast]

... hebben gehoord over mensensoep, over getatoeëerde lampenkappen met lampenvoeten gemaakt van menselijke beenbotten. Over lichtschaakelaars gemaakt van gemummificeerde duimen. Nu vraag ik u! Mensen moeten hun verbeelding niet de vrije loop laten. Er is niets van die aard ooit aangetroffen, hoewel de Amerikanen bij onze berechting in 1947 uren van de procestijd hebben gependeed aan wat stukjes en beetjes die in het kamp waren gevonden, maar die puur voor wetenschappelijke doeleinden waren vervaardigd, zoals ik het heb begrepen. Toegegeven, Koch heeft een stuk of wat verschrikkelijke misdaden toegestaan, bijvoorbeeld de duizenden Russische oorlogsgevangenen die dachten dat ze in de rij stonden voor medische keuring en de lukrake executies bij de steengroeve. Een Jood die uit een boom werd gekatapulteerd. Twee Oostenrijkse priesters die in de Bunker werden gekruisigd. Voor mijn tijd en niet mijn taakgebied – ik ging alleen over de voorraden – maar ik heb erover gehoord. En ja, hij kneep een oogje dicht voor sommig uitbundig gedrag van de mannen, maar als je een gretige jonge Duitser een pistool geeft, wil hij dat dan niet afvuren? Als je hem een zweep geeft, wil hij die dan niet laten knallen? Hoe dan ook, nadat Koch was vertrokken, maakte Kommandant Pister duidelijk dat hij wel begrip had voor de behoefte om

zo nu en dan stoom af te blazen, maar dat de extremere frivoliteiten niet langer getolereerd zouden worden. En ik neem aan dat u weet dat alle bewakers een verklaring moesten ondertekenen waarin stond dat ze de gevangenen niet slecht zouden behandelen. Buchenwald was in essentie een werkkamp, niet een van de bottenmolens in het oosten; en zoals onze huisvrouwen het vet uit hun stoofpotten bewaarden, zoals onze kinderen papier en vodden verzamelden, zo spanden wij ons tot het uiterste in om onze gevangenen te behouden. Wie moest anders de geweren assembleren? Het leem delven? De stenen splijten? Ik was in elk geval een voorstander van die verstandige aanpak en ik kan met trots zeggen dat, dankzij mijn zorgvuldige ramingen, alle gevangenen fatsoenlijk werden gevoed, zowel in het hoofdkamp als in de nevenkampen. Geen verrotte aardappelen, geen soep gemaakt van raaploof. Geen vlees van zieke of afgekeurde dieren. De archieven staven dat, wat de Amerikaanse aanklagers destijds ook beweerden. Ik bezocht regelmatig de smetteloze keuken om de lijsten te controleren en lette daarbij op de kleine rode tabjes die voor elke tien doden stonden, zodat de koks precies de goede hoeveelheid voedsel konden bereiden. En geen gram minder.

Ik hield tevens toezicht op de grote moestuinen die leverden aan de SS-keukens, en ook op de varkensstal, de kippenboerderij en de schaapskooi waar we zo'n honderdvijftig schapen hielden. Ik zorgde ervoor dat ook dit zuinige activiteiten waren: een speciale ploeg gevangenen vervoerde bijvoorbeeld ontlasting naar de percelen, zodat er niets werd verspild. En ik verwaarloosde ook onze diertuindieren niet: die kregen steeds het benodigde voer om in goede gezondheid te blijven, zodat onze mannen en hun gezinnen van ze konden genieten. Aardappelpuree met melk voor de aapjes, honing en jam voor de beren. Ik schepte er genoeg in om langs de omheining te lopen en ze zo gezond, zo goed verzorgd te zien. Maar ja, als een gevangene niet meer kon werken, dan moesten we het voedsel natuurlijk toewijzen aan iemand die dat wel kon. Dat is gewoon gezond verstand.

Toen ik Greta vertelde dat we gingen verhuizen, vroeg ze wat zij in hemelsnaam moest doen daar.

‘Het is een groot huis,’ zei ik. ‘Een villa. Veel ruimte voor kinderen.’

Ze schonk me een treurig lachje en ik bedacht dat ik er niet over had moeten beginnen, hoewel we ons inmiddels beiden afvroegen of er soms

iets mis was. Bij Karl-Heinz was het zo gemakkelijk gegaan: hij was echt een wittebroodsbaby. Na zijn geboorte had Henning Rost, een van mijn meer onbehouwen vrienden, me op de rug geslagen en gezegd: 'Je hebt amper de tijd gehad om van haar te genieten.' Dat had me woedend moeten maken, maar ik kon niet ophouden met glimlachen. Ik had altijd al een groot gezin gewild en Greta ook; ze bekeek steevast de foto's van de Goebbels-kinderen in haar tijdschriften, alle zes gekleed in het wit en met stralende gezichten als ze bloemen aan de Führer gaven of met de leeuwenwelpjes van Göring speelden. We hadden voor onszelf ook zo'n legertje in gedachten, maar er waren inmiddels vijf jaren verstreken sinds Karl-Heinz was geboren en er was nog niets van terechtgekomen. We wisten dat hij graag een broertje wilde; hij bleef maar vragen wanneer we hem een baby zouden geven en we hoorden hem vaak genoeg zijn speelgoed commanderen. Hij had het soms ook over, en tegen, een jongetje genaamd Ingo, dat denkbeeldig was. Als we modderige voetafdrukken op de tapijten aantroffen, of gemorste jam op het tafellaken, zei hij dat het de schuld van Ingo was. Ik besprak het met onze dokter, die zei dat het vrij veel voorkwam bij jongens van zijn leeftijd en dat er niets was om me zorgen over te maken. Er was ook niets om me zorgen over te maken wat Greta betrof, zei hij tegen me: lichamenlijk gezien verkeerde ze in volmaakte gezondheid, voor zover hij kon inschatten, en hij was er zeker van dat een tweede kind slechts een kwestie van tijd zou zijn. Een verandering van omgeving zou haar goeddoen, een verhuizing weg uit de stad. Veel frisse lucht.

'Voor je het weet, hebben we er zo veel dat ze als haringen in een tonnetje zitten,' zei ik tegen haar. 'Let maar op.'

We waren net klaar met ons middagmaal en konden Karl-Heinz op de gang horen kletsen tegen Ingo. Hij stelde hem vragen en wachtte dan op antwoord.

Greta was aan het prullen met de wenskaarten die op de vensterbank stonden, weet ik nog: berichten met felicitaties voor mijn benoeming bij Buchenwald. Ze hield die van de familie Rost omhoog en vroeg me of ik het aardige berichtje van Susannah had gelezen. Henning had zijn naam er ook onder gekrabbeld.

'Alsof het een van zijn arrestatiebevelen is,' zei ik.

Ze lachte en zei dat ik heel verdorven was.

Ik heb met Henning Rost op school gezeten en we hebben samen bij

Ieper gevochten tijdens de Grote Oorlog. Hij haalde altijd betere cijfers dan ik, rende sneller en sprong hoger. Hij had zelfs een litteken op zijn wang: een wond die hij had overgehouden aan een duel, vertelde hij iedereen, maar ik had hem die zelf in zijn gezicht zien kerven. Ik moest het eigenlijk ook doen – dat zou ons vooruit helpen in onze carrière, zei hij – maar ik durfde het niet. Na Ieper ontving hij de gouden Beierse Medaille voor Militaire Verdienste, terwijl ik het moest doen met het Kruis voor Militaire Verdiensten derde klasse.

‘Derde klasse met zwáárden,’ zei mijn moeder.

‘Dat betekent alleen maar dat het in oorlogstijd is verleend,’ vertelde ik haar.

‘O,’ zei ze. ‘Nou ja, niet iedereen kan een held zijn. Het is nog steeds iets om trots op te zijn.’ Maar haar stem was onzeker, alsof ze zichzelf moest overtuigen. Ze stelde de medaille tentoon op haar schoorsteenmantel, naast een porseleinen hond met een schilfer uit zijn oor.

Henning was zo verstandig om al vroeg lid te worden van de Partij. Midden jaren dertig werd hij al speciaal en eigenhandig door Reinhard Heydrich geselecteerd om in Berlijn te gaan werken, eerst voor de *Sicherheitsdienst* en later voor de *Gestapo*, en hij sleepte een villa in de wacht in Grunewald en bracht een gezin van vijf voort. Mijn start was langzamer: na mijn commerciële leertijd en wat administratief werk voor een bouwbedrijf was ik een tijdje werkloos – wat gezien die periode niets zegt over het karakter of de waarde van een man – en ik had het gevoel dat ik niet in het onderhoud van een vrouw en kinderen kon voorzien. Ik keek toe hoe mijn twee broers trouwden en een gezin stichtten en altijd als ik Henning zag, vroeg hij me of ik al een fatsoenlijke vrouw had weten te vinden en zei hij dat als ik nog langer draalde het hele zaakje zou verschrompelen en eraf zou vallen. Ik werd uiteindelijk ook lid van de Partij, tijdens de grote toeloop in 1933, en ik zei tegen hem dat ik geen tijd had voor een gezin en me in plaats daarvan richtte op mijn carrière in dienst van het Vaderland. Al toen ik de woorden uitsprak, wist ik dat hij zijn typische hortende lach zou laten horen. Hij gaf een duw tegen mijn schouder en zei: ‘Dat werkt alleen als je de Führer bent – en jij bent zeer zeker níet de Führer.’ Toen liet hij me de recentste foto van zijn kinderen zien: de oudste jongen leek precies op hem en Henning verzekerde me dat hij iedereen in zijn klas versloeg.

‘Misschien als je je naam zou veranderen,’ zei hij. ‘Misschien schrikt die de meisjes af.’

‘Waarom zou ik dat in hemelsnaam doen?’ vroeg ik.

‘Nou,’ zei hij, ‘Hahn is een Jodennaam.’

‘Dat is niet zo,’ zei ik. ‘Ik heb al het papierwerk. Het is een doodgewone Duitse naam.’

Maar hoewel er niets aan te merken was op mijn bloedlijn, bleek hij toch gelijk te hebben. En ik had waarschijnlijk zijn advies moeten opvolgen en mijn naam moeten veranderen, want ik kreeg steeds het gevoel dat ik het moest uitleggen als ik mensen voor het eerst ontmoette. *Ik weet het, hij klinkt Joods. Een vreemde smet: we zijn door en door eerlijke Duitsers. Boeren aan mijn moeders zijde en bakkers en smeden aan mijn vaders zijde.*

De enige keer dat ik Henning ooit ergens mee versloeg, was toen ik met Greta trouwde.

‘Ze had je dochter kunnen zijn,’ fluisterde hij in mijn oor. ‘Kerel. Kérel!’ Ik zag hoe zijn ogen over de rondingen van haar lichaam dwaalden terwijl ze met Susannah stond te kletsen, die op achtendertigjarige leeftijd al grijs werd. ‘Dat leidt je gedachten wel af van het Vaderland, zeg,’ zei hij.

Ik wist dat ze München zou gaan missen als we verhuisden. Ze zei dat ze niemand zou kennen in Buchenwald en al haar vriendinnen, haar zus en haar moeder zou moeten achterlaten. Ik herinnerde haar eraan dat we niet alleen zouden zijn; er zouden ook andere gezinnen zijn, het juiste soort gezinnen, en kinderen waar Karl-Heinz mee kon spelen. ‘Wacht maar tot je het huis ziet,’ zei ik. ‘Je zult er verliefd op worden, dat weet ik zeker.’

Ze vroeg of we het ons wel konden veroorloven en ik verzekerde haar dat het heel redelijk was. Tien procent minder dan het gangbare tarief, vanwege de locatie. En konden we dan iets zien vanaf het huis? Alleen het bos, zei ik. Voornamelijk het bos. Ze hadden de plek met opzet zo gekozen. Maar we konden niets anders zien? Nee, niets anders, zei ik tegen haar. En het was een werkkamp? Ja, zei ik, in essentie gewoon een werkkamp. Een beveiligd complex. De gedetineerden – bedelaars, landlopers, schooiers, dronkenlappen – mochten buiten in de natuur werken, in de frisse lucht, waar ze houthakten en gaten groeven en zo meer. En nadat ze het passende politieke onderricht hadden gekregen, werden ze weer als betere mannen in de gemeenschap vrijgelaten.

U kijkt verbaasd... o ja, er waren vrijlatingen, die waren er genoeg. Mensen lijken zich dat niet te realiseren, maar de archieven staven dat. Het verhoogde het moreel.

Toen drentelde Karl-Heinz de eetkamer binnen met mijn pet op; die

liet ik meestal naast de spiegel in de hal liggen als ik thuiskwam voor de lunch, zodat ik mijn spiegelbeeld even kon controleren voordat ik terugging naar mijn werk. Hij vroeg altijd of hij hem mocht dragen, maar Greta zei dan nee, want het was de speciale pet van papa, niet een pet voor kleine jongetjes, en papa moest hem brandschoon houden. Hoe dan ook, die dag had hij hem aangetroffen toen niemand keek en hij was nogal met zichzelf ingenomen.

‘O. Nee, lieverd,’ begon Greta te zeggen, maar ik wuifde met mijn hand. Hoe konden we hem straffen voor het feit dat hij op zijn papa wilde lijken? Hij was pas vijf en de pet zakte steeds over zijn ogen, zodat hij niet kon zien waar hij liep. We lachten om hoe hij door de kamer stommelde.

‘Ik ga je pakken!’ riep ik en ik achtervolgde hem, terwijl ik naar zijn rug graaide. ‘Wacht maar tot ik je te pakken heb! Dan zul je wat beleven!’

Hij lachte zo hard dat ik dacht dat hij ervan zou moeten overgeven. Uiteindelijk greep ik hem beet en zette hem op mijn schoot, en toen hij weer wat rustiger was, onderzocht hij de pet, hield hem dicht bij zijn gezicht zoals kinderen dat doen wanneer ze de dingen in de wereld bestuderen en leren hoe die allemaal werken: regenwormen, eikels of geld, of de hand van iemand van wie ze houden. Hij liet zijn vingers over de tressen, de klep en de naar links kijkende adelaar glijden, en keer op keer naar de kleine zilveren doodskop, zijn favoriete onderdeel van de pet. Hij bekeek die van zo dichtbij dat ik zijn wimpers erlangs zag strijken als hij met zijn ogen knipperde, en toen gluurde hij erin en ging met zijn vingers langs de satijnen voering.

‘Ik hoop dat je handen schoon zijn,’ zei Greta en hij knikte, maar toen ik de pet van hem terugnam, zag ik een vlek op de klep.

‘Dat was Ingo,’ zei Karl-Heinz.

Greta en ik keken elkaar even aan.

‘Ik heb hem niet gezien,’ zei ik.

‘Hoe ziet hij eruit?’ vroeg Greta.

Karl-Heinz zei: ‘Hij verstopt zich.’

‘Waar woont hij?’ vroeg ik.

Hij haalde zijn schouders op. ‘In de kledingkast, onder het bed, achter de gordijnen...’

Ik wreef de vlek weg met mijn zakdoek; het was tijd om weer terug te gaan naar mijn werk. Greta en Karl-Heinz zouden me uitzwaaien, maar toen ik de voordeur opendeed, zette hij het op een krijsen.

‘Voorzichtig, papa! Ingo zit daar verstopt. U plet hem nog.’

‘O nee, dat zouden we niet willen,’ zei Greta.

‘Zeg sorry,’ zei Karl-Heinz.

‘Sorry,’ zei ik en ik maakte een buiginkje naar hem.

‘Nee, zeg sorry tegen Ingo.’

Ik zag dat Greta probeerde haar lachen in te houden. Ik boog me voor-
over tot achter de deur. ‘Sorry, Ingo,’ zei ik tegen de lege hoek. ‘Ik had je
daar niet gezien.’

Ik weet nog dat ik later, toen ik alleen was, de pet dicht bij mijn eigen
gezicht hield en met samengeknepen ogen naar de tressen, de klep en
de zilveren doodskop tuurde, maar dat die ondanks hun nabijheid wazig
werden en in niets meer leken op wat ze waren.

De maand daarop, toen we op het punt stonden uit München te vertrek-
ken, zei Greta tegen Karl-Heinz dat Ingo achter zou blijven om op ons
appartement te letten. Die strategie leek te werken: Karl-Heinz zwaaide
omhoog naar het lege raam toen we in de auto stapten om naar het
treinstation te gaan en hij bleef zwaaien tot we de hoek van de straat om
waren. Het leek erop dat we echt van zijn denkbeeldige vriendje af waren;
de eerste avond noemde hij hem niet eens, terwijl we juist verwachtten
dat hij van slag zou zijn, en ik weet nog dat ik het vreemde idee kreeg dat
zijn afwezigheid ruimte had gemaakt voor een nieuw kind dat zijn plaats
kon innemen, een echt kind.

‘Een nieuw begin,’ zei ik tegen Greta.

‘Een nieuw begin,’ zei ze.

Ik kon merken dat ze onder de indruk was van de villa.

‘De tuin is zo groot!’ zei ze. ‘Het is bijna een boerderij!’

‘Niet echt een boerderij,’ zei ik, maar zeker groot genoeg voor een hond.
Veel van de hooggeplaatste officieren hadden er een en ik besloot dat we er
ook een zouden nemen, om de verhuizing naar ons nieuwe huis te vieren.
Ik koos een weimaraner en ik gaf Karl-Heinz de verantwoordelijkheid
voor haar waterbak. We noemden haar Freya.

Ik weet niet wat er met haar is gebeurd.

Greta deed haar best om het huis als thuis te laten voelen door onze
eigen kussens op de banken en leunstoelen neer te leggen en onze favoriete
foto’s aan de muren op te hangen: de afbeelding van Hohenschwangau in
onze slaapkamer, de zwanen op het Bodenmeer bovenaan de trap. Naast
het bed plaatste ze onze eigen wekker en ons huwelijksexemplaar van

Mein Kampf in zijn uitgesneden eikenhouten kistje. Ze liet ook de bedden met ons eigen linnen opmaken. Voor we trouwden, was ze maanden bezig geweest met het verfraaien ervan met het meest fijnmazige kant, en ze kon het niet verdragen om het in de opslag achter te laten. Het zou Karl-Heinz helpen, zei ze, als hij wat dingen had om hem aan thuis te herinneren... en als ik eerlijk ben, stelde ik die vertrouwde aanblik ook wel op prijs. Maar de keuken was blijkbaar een ramp.

‘Kijk,’ zei ze. ‘Hoe moeten we het hier in hemelsnaam mee redden?’ Ze noemde alle dingen voor me op die misten en keek nog verscheidene keren in elk kastje en elke lade alsof ze misschien toch zou vinden wat er ontbrak. Geen maatbekers, geen weegschaal, geen scherp deegwieltje om pasteitjes mooi afgewerkte randjes te geven. Geen bakplaat voor mijn Pflaumenkuchen en geen vergiet voor Karl-Heinz’ Spätzle. Geen vleesmolen. Geen mengkommen, geen braadpan. Geen steelpannetje. Niet eens een zeef. Ze zei dat haar moeder geschokt zou zijn als ze het zag, maar ik betwijfelde of Elisabeth op bezoek zou komen. Ze was niet eens bij ons huwelijk geweest, dat volgens haar helemaal geen huwelijk was, want het was in een eikenbos en niet in de kerk geweest, dus we waren in Gods ogen niet getrouwd. Maar ik had het gezicht van Greta door de brandende fakkels verlicht gezien en ik had haar hand stevig in de mijne gevoeld toen we onder de ereboog door liepen.

Die eerste week gingen zij en Emmi Wolff Weimar in en kochten alle dingen op haar lijst die ze, ondanks de schaarste, konden vinden. Ze kletsten en lachten toen ze met frisse wangen van de ijzige februarilucht bij de villa terugkeerden, pakten hun aankopen uit, wasten en droogden ze af en besteedden aardig wat tijd om voor alles te bepalen wat de beste plek was: gardes in de middelste lade, samen met een ingekeept lepeltje om eieren te splitsen, de appelboor bij de scherpe messen en de porseleinen maatbekers in de vorm van ganzen uitgestald op de kast, omdat ze zowel mooi als praktisch waren.

‘Hij zal nu wel wonderen van u verwachten,’ hoorde ik Frau Wolff zeggen.

Bij het avondeten vertelde Greta me dat ze Hotel Elephant hadden bezocht, dat net zo mooi was als Hotel Bayerischer Hof in München, op geheel eigen wijze dan. ‘De Führer verblijft daar als hij hier is,’ zei ze. ‘Hij heeft speciaal een balkon laten aanbrengen zodat hij het volk kan toespreken.’

‘Ik ben blij dat je je thuis begint te voelen,’ zei ik.

Toen herinnerde ze zich dat ze een punt schwarzwalderkirschtorte voor me had meegebracht van de *Konditorei*; ze hadden haar verteld dat het de favoriete taart van de Führer was. ‘Josef!’ riep ze en de jongen kwam tevoorschijn. Ze vroeg hem mijn taart te brengen en bedankte hem.

Ik wachtte tot Keiner zich had weggespoed en toen zei ik: ‘Je moet niet tegen hem praten alsof hij een gewoon persoon is.’

Door de blik op Greta’s gezicht zou je hebben gedacht dat ik haar had geslagen. ‘Ik was alleen maar beleefd,’ zei ze. ‘Als we onze goede manieren niet meer hebben...’

‘Hij is een vijand van het Reich,’ zei ik. ‘Dat heb ik je al verteld.’

‘Ja, dat heb je inderdaad,’ zei Greta op een toon die ik niet op prijs stelde. Maar de SS-gezinnen móesten voorzichtig zijn met hoe ze met hun bedienden omgingen; Kommandant Pister had dat zeer duidelijk gemaakt.

Toen Keiner terugkeerde met de taart, plaatste hij die voor me en liep bijna buigend achteruit.

‘In vredesnaam,’ zei ik. ‘Ik ben de Führer niet!’ Greta wierp me een blik toe. Ik zag een deuk ter grootte van een duim in de zijkant van de taart, waar iemand er een kers terug in had proberen te drukken. Terwijl ik ernaar keek, kwam hij weer los en viel op het schoteltje, en er kwam helder sap op de zijkant van mijn hand. Nog altijd was de jongen achteruit aan het lopen naar de deur, hij wilde me zijn rug niet toekeren. ‘De taart ziet er heerlijk uit,’ zei ik tegen Greta terwijl ik mijn vork naar mijn mond bracht. En dat was hij ook. Ik had hem in een paar happen op.

Misschien had ik haar behoorlijke excuses moeten maken, maar die middag was bijzonder moeizaam verlopen. Geen wonder dat ik mijn haar begon te verliezen. De kampoudste had tegen me aan zitten zeuren over van alles en nog wat, alsof ik een heel warenhuis gevuld met handdoeken, kommen en dekens tot mijn beschikking had. Toen ontdekte ik dat er een probleem was met het water in het kamp, wat ook mijn verantwoordelijkheid was. Sinds de opening van Buchenwald had het continu met waterproblemen te kampen gehad – problemen met de pompen en de tanks, met de zuiveringsinstallatie voor regenwater, de afvoer van rioolwater – en die problemen waren waarschijnlijk de reden dat de beroemde Goethe-eik er zo beroerd uitzag. Dit keer ging het om de watertoevoer naar de kampwasserij, wat betekende dat de kleding van de gevangenen niet kon worden gewassen, wat weer betekende dat ik

snel een slimme oplossing moest zien te verzinnen. Kommandant Pister had me naar zijn vertrekken laten roepen en me dat met zoveel woorden gezegd: het was mijn verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat er in het kamp een basale hygiëne kon worden gehandhaafd, zei hij, om de verspreiding van ziekten te voorkomen, die heus niet door de omheining zouden worden tegengehouden. We zaten in zijn zithoek op een van de zachte banken rondom een klein zwembad. Het lag verzonken in de grond en was omzoomd met tropische planten die niet buitenshuis konden overleven, maar hier aan de rand van het water leken te gedijen. Ik kon hun weerspiegeling in het wateroppervlak zien: spichtige schaduwen, vreemde en verschuivende tentakels, scherpe uitsteeksels. Soms tunnels, soms gezichten. Hoe aangenaam zou het wel niet zijn om zo'n plek tot je beschikking te hebben tijdens een moeilijke werkdag. Ik zei Pister dat ik het probleem zou oplossen, zodat de wasserijwerkers de achterstand aan vieze was zo spoedig mogelijk konden wegwerken. Het was voor mij een principekwestie om altijd oog te hebben voor de basale behoeften van de gedetineerden – noteert u dat? – maar net als alle andere officieren wilde ik me liever niet onnodig binnen de kampomheining begeven: je liep het risico iets te zien of op te lopen. En de wasserij was veel te dicht bij het desinfectiegebouw, waar een nieuw transport gevangenen werd ontluisd. Zodra ik die middag het terrein op liep, kreeg ik al overal jeuk, dus toen ik thuiskwam, was mijn vrouw eraan herinneren hoe we met bedienden om hoorden te gaan wel het laatste waaraan ik behoefte had.

Het punt was dat ik de deur van mijn kantoor niet gewoon achter me dicht kon trekken aan het einde van elke dag, zoals andere mannen dat deden: bankiers, tandartsen of bakkers, of mannen zoals Henning natuurlijk, die nooit woonden waar ze werkten. Zelfs als ik de gordijnen dichtdeed, de grammofoonspeler aanzette en Greta bij haar middel greep voor een wals door de woonkamer of haar mee naar bed nam, was het daar allemaal gewoon nog, net buiten de deur, maar een paar minuten verder dan de villa's van de officieren die langs de flauwe bocht van de Eickeweg stonden en ook maar een paar minuten van onze kleine tuin waar Karl-Heinz een sneeuwpop had gemaakt met stenen als ogen: mijn kantoor, de gebogen rijen barakken, de appèlplaats, de elektrische kampomheining. En het kwam zelden voor dat ik 's avonds niet gestoord werd om het een of andere document te tekenen of de een of andere moeilijke beslissing te nemen; moeilijke beslissingen hoorden gewoon bij het werk. Goethe heeft

hoogstpersoonlijk een vrouw uit Weimar naar het schavot gestuurd... niet veel mensen weten dat. Ze was ter dood veroordeeld voor het vermoorden van haar ongeboren kind en aan Goethe werd gevraagd of hij, als minister, die straf onderschreef en hij zei ja. Ik klaag niet, begrijp me niet verkeerd. Ik weet dat veel mannen hun pink wel hadden willen geven voor mijn functie, compleet met de moeilijke beslissingen. Miste ik ons leven in München? Ja, natuurlijk, en ik wist dat dat ook voor Greta gold, zeker in het begin; ze probeerde er niets over te zeggen, maar ik zag de uitdrukking die ze op haar gezicht kreeg steeds als haar zus schreef over schaatsen op het Nymphenburgkanaal en over hoe mooi de Chinese Toren eruitzag in de sneeuw. Als de tijden daarom vragen, moet je echter offers brengen. We kunnen hier wel een plek vinden waar we kunnen schaatsen, zei ik tegen haar, en de Chinese Toren gaat nergens heen. Zelfs Karl-Heinz wist dat Buchenwald voorlopig ons thuis was. 'We moeten blijven tot papa de oorlog heeft gewonnen,' hoorde ik hem op een dag tegen zijn arkdieren zeggen. Ik had me nog nooit zo trots gevoeld.

En ik was per slot van rekening precies het werk aan het doen waarop *Obergruppenführer* Eicke me in Dachau had voorbereid. Ik prijs mezelf nog steeds gelukkig dat ik van hem heb mogen leren, zelfs nu. Hij had op zijn briefpapier een motto af laten drukken – *Er bestaat maar één ding dat telt: het bevel* – en dat was ook de houding die hij zijn mannen meegaf. Papa Eicke, zo werd hij door de mannen in de bewakingseenheid genoemd, en ook door mij. Hij was een ware staatsman, maar schroomde nooit om zijn handen vuil te maken, aarzelde nooit om alles te doen wat zijn plicht van hem eiste. U weet vast nog wel dat hij zonder aarzelen te hulp schoot om het probleem van Ernst Röhm te verhelpen. Hij had ongetwijfeld nog tot veel grotere hoogte kunnen stijgen. Ik kon het niet geloven toen het nieuws me bereikte dat zijn vliegtuig in Rusland uit de lucht was geschoten, maar het maakte me des te vastberadener om mijn werk in Buchenwald zo goed mogelijk te doen. Ik denk dat hij trots op me zou zijn geweest. Ik was er in elk geval trots op dat ik in de straat woonde die naar hem was vernoemd. Ja, noteert u dat maar. Ik schaam me niet, ik heb geen reden om me te schamen... het Amerikaanse proces was een farce, zoals u weet, en had niets met gerechtigheid van doen. Ze beschuldigden ons bijvoorbeeld van het slachtofferen van hun burgers, maar ze hebben de verdediging nooit ook maar één enkele naam van een Amerikaans slachtoffer weten te verstrekken! Ze weigerden erop toe te zien dat het

publiek geen rouwkransen meer buiten het gerechtsgebouw achterliet, waardoor het hele gebeuren net een begrafenis leek, en ze noemden ons ‘verdachten’ in plaats van ‘gedaagden’... nou, dan weet u wel wat de onschuldpresumptie waard is. Zelfs voordat het proces was begonnen, hadden ze onze foto’s al in de kranten gepubliceerd alsof we meestercriminelen en reeds veroordeeld waren, en we moesten in de beklaagdenbank zitten met nummers om onze nek ten overstaan van drommen toeschouwers die ons aan zaten te gapen. Maar alle echte misdadigers – degenen die de bevelen hadden gegeven – hadden stuk voor stuk de laffe uitweg gekozen. Zichzelf doodgeschoten, een gifpil genomen of zichzelf opgehangen en mensen zoals ik in de steek gelaten om voor de straf op te draaien. Opgesloten in Dachau, op steenworp afstand van mijn huis, op de plek waar papa Eicke me onder zijn vleugels had genomen. En daarna zelfs in Landsberg. *Dietrich Hahn is schuldig bevonden aan het bijdragen aan en participeren in strafbare feiten in concentratiekamp Buchenwald en is door het Militair Tribunaal veroordeeld tot dood door ophanging.*

Maar ik ben er nog.

Deel 3

Het dierenrijk

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

Maar ik wilde je over de wonderen vertellen, Lotte. Er zijn er drie in dit verhaal. Ik zal beginnen bij het eerste wonder.

In de herfst van 1942 werd er in het Heilige Geest een zekere Herr Erling aan mijn zorg toevertrouwd, die nog minder dan een jaar te leven zou hebben. Toen ik bij zijn ziekenhuisbed kwam, kon ik zien dat hij erg ziek was: zijn ogen leken niet langer naar buiten gericht maar waren naar binnen gekeerd en zijn huid was zo doorschijnend geworden dat ik heel even het gevoel kreeg er recht doorheen te kunnen kijken tot waar de tumoren zich bevonden, als in zwarte aarde begraven bloembollen. Zijn gezicht bestond uit louter schaduwen van zijn eigen botten, louter holtes en tanden: het gezicht van mijn vader in een soortgelijk stadium van dezelfde ziekte. De verpleegster knoopte zijn pyjamajasje los en ontblootte zijn borst. Toen ik hem onderzocht, klampte hij zich niet aan me vast zoals veel terminale patiënten dat gewoon waren te doen, maar plaatste hij zijn hand op mijn onderarm zoals een goede vriend die op het punt stond een geheim met me te delen.

Eerst dacht ik dat hij wilde dat ik hem uit zijn lijden zou verlossen. Op de kankerafdeling was dat geen ongewoon verzoek, maar uiteraard zou ik nooit met iets dergelijks kunnen instemmen.

‘Ik zou glas slikken,’ zei hij. ‘Als u dat voorschreef, dan zou ik glas slikken.’

‘We kunnen ervoor zorgen dat u geen pijn lijdt, Herr Erling,’ zei ik tegen hem. Of eigenlijk zei ik het tegen de hand die op mijn arm rustte. Ik had mezelf nooit echt eigen weten te maken hoe ik me moest gedragen in de omgang met patiënten.

‘Is er nog iets van hoop?’ vroeg hij.

Ik voelde me doorgaans ongemakkelijk worden wanneer patiënten

over iets anders dan hun acute lichamelijke symptomen begonnen. In mijn opleiding waren dergelijke kwesties niet aangeroerd. Het zijn geen mensen maar ziekten, placht mijn voormalige hoogleraar altijd te zeggen. U kunt het meest voor hen betekenen als u hen als zodanig benadert.

‘Het spijt me, Herr Erling,’ zei ik en ik begon iets te noteren om me van zijn hand te bevrijden.

‘U zou me weer open kunnen maken en alles eruit kunnen snijden.’

‘Het spijt me,’ herhaalde ik.

De andere patiënten keken weg en deden alsof ze niets hoorden. De verpleegster fatsoeneerde zijn bed, streek over de smetteloze kussens, tilde zijn wit geworden handen op en legde die onder het laken voor ze hem ten slotte strak instopte, als een gesloten briefomslag.

‘Valt er niets anders meer te doen?’ vroeg een stem. Ik had zijn echtgenote eerder niet opgemerkt. Ze zat met een bleek gezicht in de hoek van de kamer, aan het oog onttrokken door een boeket chrysanten. Ze was klein en mollig, en droeg haar asblonde haren geonduleerd, net zoals mijn moeder vroeger. ‘En uw elektrische apparaat?’ vroeg ze. ‘Uw Sympathische Vitalisator?’

Tegen die tijd was ik die al zo goed als vergeten, of dat zei ik althans als het onderwerp ter sprake kwam. De waarheid was, Lotte, dat ik me schaamde voor dat hoofdstuk van mijn werkzame leven, voor mijn overtuiging dat ik mogelijk een echt effectieve behandeling tegen kanker had ontdekt. Ik had het apparaat voorgoed op zolder weggeborgen, als een verre herinnering.

‘Dat was niet meer dan een experiment,’ zei ik. ‘Een idee uit mijn studententijd, toen ik nog dacht de wereld te kunnen redden. Dat is op niets uitgelopen.’

‘Twee van de patiënten bleven leven,’ zei Frau Erling, terwijl ze op het bed van haar man afliep. ‘Dat is niet niks.’

‘Niet niks,’ herhaalde Herr Erling.

‘Ze waren enige tijd in remissie,’ zei ik. ‘Het was statistisch niet significant.’

De verpleegster trok zich terug, geruisloos op haar kurken zolen. Het echtpaar Erling bleef me aankijken.

‘We ondertekenen alles wat u maar wilt,’ zei Frau Erling. ‘Het kan sowieso geen kwaad.’

‘Geen kwaad,’ echode Herr Erling. Hij probeerde overeind te gaan zit-

ten, maar de verpleegster had hem te stevig ingestopt en hij zakte weer terug in de kussens. Die bolden als rijzend deeg op om zijn kale schedel.

‘Verg niet te veel van jezelf, Karsten,’ zei zijn vrouw en ze streelde zijn wang. Die was bezaaid met grijze stoppels, alsof hij de hele dag op een grijs zandstrand had gelegen, hoewel zijn bleke gelaatskleur eerder deed denken aan de binnenkant van een schelp.

‘Het apparaat staat al jaren in opslag,’ zei ik. ‘Het is heel goed mogelijk dat het rubber deels is vergaan. En er dient een herkalibratie te worden uitgevoerd... en ik heb toestemming nodig van de ziekenhuisdirecteur, die waarschijnlijk niet erg genegen is die te verlenen...’ Mijn stem stierf weg.

‘Alstublieft, Herr Doktor,’ zei Frau Erling. ‘Misschien kunnen we een donatie aan het ziekenhuis doen...? Voor verder onderzoek. We beschikken over aanzienlijke middelen.’

Ze stond zo dicht bij me dat ik de gezichtscreme kon ruiken die ze op haar bleke wangen had gesmeerd. Lelietjes-van-dalen, dezelfde die Anna gebruikte.

‘Ik kan niets beloven,’ zei ik. ‘Ik moet toestemming vragen. En het apparaat nakijken. Om er zeker van te zijn dat ik Herr Erling aan geen enkel gevaar zou blootstellen.’

‘En hoe snel...?’ vroeg Frau Erling.

Voor mijn patiënten en hun gezin was tijd stevast het moeilijkste onderwerp om aan te snijden. Ik was gewend aan vragen die niet volledig uitgesproken werden, vragen die te verschrikkelijk waren om te verwoorden. *Hoe snel...? Hoelang nog...?*

‘Als we een poging gaan doen met de Vitalisator... áls, Frau Erling, dan hebben we geen tijd te verliezen.’

Ik dacht dat ze me zou gaan zoenen en draaide me weer om om een aantekening te maken op de status van Herr Erling.

‘Dank u, Herr Doktor,’ zei ze. ‘U weet niet half hoeveel dit voor ons betekent. Dank u. Dank u.’

‘Dank u,’ zei haar echtgenoot met zwakke stem.

Vraag me niet waarom, maar ik vertelde hun niet dat de twee patiënten in remissie inmiddels waren overleden. En vraag me evenmin waarom ik hun de indruk gaf dat Herr Baumhauer mogelijk zijn goedkeuring zou verlenen aan de behandeling. Wellicht voelde ik een sprankje van die oude energie weer in me tot leven komen... en bovendien, remissie was íéts, nietwaar? Misschien geen genezing, maar dan toch tenminste wat meer tijd.

Die avond ging ik de smalle trap op naar zolder. Die lag net boven de keuken, waar het plafond lager was dan in de rest van het appartement. Ooit zou daar de dienstbodekamer zijn geweest, maar wij gebruikten hem als opslagruimte. Het voelde drukkend en benauwd aan daar in dat verlaagde vertrek, dus opende ik het kleine raampje voor wat frisse lucht. Even dacht ik dat ik Anna een verdieping lager in de salon toonladders hoorde oefenen, maar Anna was toen uiteraard al weg en getrouwd met David Hirsch, en ook jij was weg, Lotte, en ik woonde alleen. Het moet een van de burens zijn geweest die ik hoorde. De dode noten dreven zacht als het geluid van een vogel in de verte naar me toe, maar steeds als de pianist een fout maakte, klonk er een disharmonische en boze dreun op de toetsen, werd de piano met de vuist bewerkt. Ik baande me een weg langs doorgezakte leunstoelen, hutkoffers vol kleding, een vlindernet, je oude kinderstoel en een staande spiegel die ooit in onze slaapkamer stond tot hij door een windvlaag omviel, barstte en ons spiegelbeeld in tweeën spleet. Anna weigerde afstand te doen van wat dan ook, want ze zei dat je nooit wist wanneer je het nog eens nodig kon hebben. Ik maakte me zorgen over het gewicht van alles wat op zolder lag, de hopen oude en kapotte spullen die zich boven ons hoofd opstapelden. 'Op een dag komt het allemaal naar beneden zetten,' zei ik tegen haar. 'Dan worden we levend begraven.' Ze glimlachte en zei dat ik altijd van het ergste uitging, maar dat niet betekende dat het ook daadwerkelijk zou gebeuren.

De Vitalisator moest ergens in een hutkoffer zitten, maar de eerste die ik opende, bevatte alleen mijn boeken en aantekeningen van de universiteit. De zilvervisjes hadden er een lekker maaltje aan gehad. Toen ik een pagina met aantekeningen bij het raampje hield, werden mijn zorgvuldige schetsen van alle onderdelen van het cardiovasculaire stelsel van de mens met daglicht doorzeefd. Ik herinnerde me hoe ik als student eindeloos die rijtjes opzegde en verwoed allerlei geheugensteuntjes bedacht. Ik vreesde niet meer dan een middelmatig arts te worden. Wellicht voelde ik me daarom wel zo aangetrokken tot elektrotherapie, die de belofte leek in te houden van een onzichtbare sluiproute, een magische truc. Verder de zolder op maakte ik weer een hutkoffer open en voelde ik iets zachts, iets gevederds. Eerst dacht ik dat het een vleugel was en gedurende een fractie van een seconde stelde ik me voor hoe een van de koerende duiven uit de dakgoot binnen terecht was gekomen en vast was komen te zitten en dat ik nu het broze stoffelijk overschot aanraakte. Maar toen ik

beter keek, bleek het het ceremonieel tenue van mijn grootvader te zijn: zijn pantalon en uniformjasje gemaakt van fijne kamgarens en tot een volmaakt vierkant opgevouwen, zijn laarzen glanzend als ebbenhout, de *Pickelhaube*-helm getooid met veren. Voor zover ik me kon herinneren, had hij nooit over zijn tijd in Frankrijk gesproken, maar eens per jaar, op de Dag van Sedan, trok hij het uniform aan en spelde hij zijn medailles op. Ik dacht toen dat oorlog een elegante aangelegenheid betrof van heren met geparfumeerde pommade in het haar, was op de punten van de snor en een extravagant gepluimde helm op het hoofd. Ergens in het familiealbum bevond zich een portret van mij, op vierjarige leeftijd, met de *Pickelhaube* op: een van de zeldzame keren dat mijn grootvader en mijn ouders toegeeflijk waren geweest. Ze zeiden dat ze hadden ingestemd met de suggestie van de fotograaf, omdat het de enige manier leek om me te laten stoppen met huilen. Ze zetten me op een fluwelen stoel met leeuwenkoppen als leuning, en ik zwaaide met een houten zwaard dat wazig als een zonderlinge regenflard op de foto te zien was.

Ik tilde de helm uit de hutkoffer en hield hem voor me. De veren bewogen, door een plotselinge luchtstroom die van het raampje af kwam of misschien door niet meer dan de onwillekeurige beweging die ik met mijn handen maakte. Ik dacht dat ik de tabak van mijn grootvader nog kon ruiken, waarmee hij destijds de meerschuimen pijp met de handgesneden zeemeermin stopte. Toen ik nog jong en goedgelovig was, vertelde hij me altijd dat de rook haar adem was. De toonladders van Anna dreven me weer tegemoet – geluidsgolfjes die op en neer gingen, op en neer – en daarna de klokken van de nabijgelegen Sint-Bernarduskerk. Ik ging verder de hoek in, waar het dak tot aan de vloer van de zolder kwam en ik niet meer rechtop kon staan. De slechtste plek in geval van een luchtaanval. Achter een gestoffeerd haardscherm dat door de moeder van Anna was gemaakt – het houten frame was intact maar de zijden stof was gaan rafelen en rotten; Anna zei dat jij er misschien ooit nieuwe stof op zou willen bevestigen, Lotte – ontwaarde ik een derde hutkoffer. Ik kroop erheen en opende de sloten. En jawel, daar was de Vitalisator in de perenhouten kist. De contactplaatjes zaten strak opgerold in het deksel. Ik weet nog hoe ik bij het wegbergen van het apparaat de snoertjes om mijn hand had gewikkeld zodat er geen knik in zou komen, het zachte zeemleren lapje had opgerold en daarna het hele ding in een nestje van gerafelde wollen dekens had gelegd die Anna voor precies zo'n gelegenheid had bewaard.

Ik draaide aan de knoppen, ook al was hij nog niet aangesloten op het lichtnet, en daar voelde ik het weer: die sensatie van vroeger.

Met enige moeite wist ik het apparaat met de tram naar het Heilige Geest te vervoeren, waarna ik aanklopte bij Herr Baumhauer.

‘Ja, Doktor Weber?’ zei hij. ‘Ik heb niet veel tijd.’

‘Er is me om een alternatieve behandeling verzocht,’ vertelde ik hem. ‘Met de Sympathische Vitalisator.’

De directeur zuchtte. ‘De vorige keer is iedereen gestorven.’

‘Het verzoek komt van Herr Erling en zijn vrouw.’

‘Dan heeft het überhaupt geen zin.’

‘Ze hebben aangegeven een grote donatie te willen doen.’

Hij opende zijn mond en sloot hem weer. ‘Een donatie?’

‘Ze beschikken over aanzienlijke middelen, zeggen ze.’

‘Op die manier. Op die manier. Hij zou uiteraard een privékamer moeten krijgen, maar met al die gewonden is daar geen ruimte voor...’

Ik wist dat Baumhauer het ziekenhuis wilde uitbreiden – zijn nalatenschap aan de zieken van Frankfurt, zei hij – en ik wist dat hij met de autoriteiten aan het onderhandelen was over het huren van het gesloten Joodse Ziekenhuis in de Gagerstraße.

‘De Vitalisator zou ons op gelijke voet kunnen brengen met de wetenschappers in Berlijn,’ zei ik. ‘Onze concurrentiepositie kunnen versterken. Minister Goebbels heeft aan een van hen honderdduizend Reichsmark toegekend.’

Hij veerde op. ‘Nou, wellicht kan in dit geval wel met een alternatieve behandeling worden ingestemd. Ja, ik geloof dat we dat wel kunnen toestaan. De Führer heeft tenslotte een bijzondere belangstelling voor kankeronderzoek. U weet ongetwijfeld dat zijn eigen moeder aan de ziekte is overleden.’

‘Is het een radio?’ vroeg Frau Erling toen ik de Vitalisator de ziekenzaal in reed. ‘Gaat u mijn man met Mozart genezen?’

Voor ik kon antwoorden, zei Herr Erling iets.

‘Ik had een prachtige zangstem,’ begon hij. ‘Zo helder als die van een vogel. Dat zei de koordirigent tenminste tegen mijn moeder.’

Zoals zo veel patiënten in zijn toestand klauwde hij naar het verleden dat in een opiatenroes aan hem voorbijgleed.

‘Is er misschien een leeuwerik losgelaten in de kerk?’ zei hij. ‘Als een gebed aan het fladderen tussen de spanten?’ Hij zweeg even om op adem te komen. ‘Tot ik de baard in de keel kreeg en een andere jongen mijn plaats innam. *Laudate Dominum, omnes gentes... Laudate eum, omnes populi...*’

Ik herinnerde me dat mijn vader ook zo had liggen ijlen toen hij het einde naderde en zich weer op de slagvelden van Afrika waande. Net als mijn grootvader was ook hij een militair, maar het was onmogelijk te zeggen wat nu een herinnering was en wat door de medicijnen werd opgeroepen.

‘Hebt u even, Herr Doktor?’ vroeg Frau Erling en ze nam me apart en fluisterde iets onverstaanbaars in mijn oor.

‘Pardon?’ zei ik.

Ze leunde dichterbij me toe. ‘Zal het hem pijn doen?’ zei ze in mijn oor, terwijl ze niet naar mij maar naar haar echtgenoot keek.

‘Volstrekt niet,’ zei ik met een ferme stem die bedoeld was om haar gerust te stellen. ‘Sommige patiënten zeggen hooguit een klein stroomstootje te ervaren. Een kleine tinteling, als een elastiekje dat tegen je huid springt. De meeste patiënten voelen niets.’

Ik zag de verpleegster sceptisch naar het apparaat kijken toen ik het tot bij het bed bracht en de stekker in het stopcontact stak. De andere patiënten rekten de hals uit, als restaurantbezoekers met spijt van hun keuze bij het zien van de gerechten die aan een andere tafel worden geserveerd.

‘Om uw eerste vraag te beantwoorden, Frau Erling,’ zei ik, ‘het is geen radio. In de houten kast zit het bedieningspaneel dat de frequenties genereert, en met de draaiknoppen stel ik die zo in dat de juiste dosering wordt bereikt en door de contactplaatjes wordt die dan weer afgegeven aan de patiënt. We kunnen niet zien dat het werkt, net zomin als we de zuurstof kunnen waarnemen die we inademen en die ons in leven houdt.’

Toen ik in die helderwitte ziekenhuiskamer naar de Vitalisator keek, zag ik dat die nog even mooi was als altijd, maar tegelijkertijd wist ik ook dat hij voor Herr Erling niets meer kon betekenen, in weerwil van de glanzende lak en de heldere messing handgrepen. Ik vroeg me af wat me had bezielde om hem nieuw leven in te blazen. De patiënten in de andere bedden keken nog altijd toe; alle ogen in de zaal waren gericht op mijn nutteloze uitvinding. Het was te laat om nu nog van gedachten te veranderen.

‘Zuster?’ zei ik.

‘Ja, Dokter.’ De verpleegster sloeg het beddengoed terug en legde de voeten van Herr Erling goed neer. Hij grimaste... van het lachen of van de pijn, dat kon ik niet zeggen.

Hij was weer aan het murmelen over koren en dakspanten. Zijn echtgenote pakte zijn hand en zei: ‘Sst, sst. Het is in orde. Alles is in orde.’

‘Gaat u alstublieft achteruit,’ zei ik. ‘U mag hem niet aanraken tijdens de behandeling.’

Ik gespte de plaatjes aan zijn voetzolen. Zijn huid was koel en bloedeeloos als de pens die Anna altijd voor zichzelf maakte in onze keuken met het lage plafond als ik niet thuis was. Ze drong er almaar op aan dat ik die zou proeven, maar ik kon de geur niet verdragen.

‘*Quoniam confirmata est... Super nos misericordia eius,*’ zei Herr Erling half zingend en toen weer tot stilte vervallend.

Ik zette de Vitalisator aan. Die begon het mij zo vertrouwdde zoemende geluid voort te brengen en ik draaide aan de knoppen en keek naar het slingeren en schommelen van de naalden achter de glazen venstertjes.

Na enkele ogenblikken fluisterde Frau Erling: ‘Wanneer begint u, Herr Doktor?’

Eens in de twee weken behandelde ik Herr Erling met de Vitalisator, zo’n tien minuten per keer, waarbij ik afwisselde tussen zijn voeten, handen, thoracale en lumbale wervelkolom en zijn onderbuik.

‘Het is niet mijn bedoeling aan u te twijfelen, Herr Doktor,’ zei Frau Erling op een dag, hetgeen altijd betekende dat er wel degelijk sprake van twijfel was, ‘maar waarom behandelt u zijn borst niet? De kanker is immers in zijn longen begonnen.’

Ik probeerde haar de theorie van afstandsbeïnvloeding uit te leggen, dat de behandeling van één deel van het lichaam invloed kon hebben op een ander, ogenschijnlijk niet daarmee verbonden deel. ‘Het lichaam is een circuit,’ begon ik, maar ik kon zien dat ze me niet begreep, of me niet geloofde. ‘Dit is de methode die ik heb ontwikkeld,’ zei ik. ‘De juiste methode. En bovendien,’ voegde ik er onwillekeurig aan toe, ‘willen we niet dat zijn hart ermee ophoudt.’

Ik weet niet waarom ik dat zei. Herr en Frau Erling waren uitermate fatsoenlijke mensen die me nooit iets hadden aangedaan en het was duidelijk dat ze van elkaar hielden. Goed, misschien zei ik het daarom wel.

De patiënten in de andere bedden haptten naar lucht.

‘Wat zei hij?’ vroeg er een.

‘Hij wil niet dat zijn hart ermee ophoudt,’ antwoordde een ander.

‘Ik dacht dat ik het verkeerd had verstaan,’ zei de eerste. ‘Dat zijn hart ermee ophoudt!’

‘Natuurlijk niet, nee natuurlijk niet,’ zei Frau Erling. ‘Natuurlijk, Herr Doktor, u weet wat u doet. Natuurlijk.’

Na drie maanden, in december 1942, was er nog geen verbetering opgetreden in de toestand van haar echtgenoot. Sterker nog, hij leek achteruit te gaan: zijn kleur was slechter en zijn stem was zwakker, hij wilde niet eten – zelfs niet de smakelijke bouillon en gelei die Frau Erling van thuis meebracht – en hij kromp ineen bij mijn aanraking. Het voelde alsof ik de contactplaatjes op kale botten aanbracht.

‘We hoeven hier niet mee door te gaan,’ zei ik tegen haar. ‘Als het te onaangenaam is.’

‘Wat gebeurt er als we stoppen?’

‘Dan moeten we spijtig genoeg de natuur haar gang laten gaan.’

‘En als we doorgaan?’

‘In dit stadium verwacht ik dezelfde uitkomst.’

‘Maakt het apparaat zijn ziekte erger? Verspreidt die zich daardoor verder? Aangezien het lichaam een circuit is.’

Die gedachte was nog niet bij me opgekomen. ‘Nee,’ zei ik. Was dat mogelijk? ‘Nee.’

‘Dan gaan we ermee door. Toch, Karsten?’

Herr Erling staarde omhoog naar een hoek van de kamer en gaf geen antwoord. Ik herkende die blik, had hem gedurende mijn loopbaan al vaak waargenomen: ogen die rustten op een leeg plafond of een kale muur, alsof het de weidse hemel was. Alsof het thuis was.

En toen opeens, een paar dagen later, kon hij zonder hulp overeind gaan zitten en zei hij dat hij graag wat vanillepudding wilde. Zijn echtgenote gaf hem minieme hapjes, kleiner nog dan je een zuigeling zou geven die niets anders kent dan moedermelk, maar hij greep de lepel en begon zelf grote happen van het spul te nemen. In een oogwenk had hij de bodem van het schaalpje bereikt, likte de lepel af en vroeg om meer.

Een maand later, rond de tijd dat hij had moeten sterven, stond mijn eerste wonder op uit zijn bed en pakte zijn koffer. De röntgenfoto's van zijn borst vertoonden geen enkel spoor van de tumoren die eerder op elke opname te zien waren geweest.

Herr Baumhauer riep me bij zich in zijn kantoor, schudde me de hand en pakte een blad met rode glaasjes van een massief dressoir. 'Deze zijn al honderdvijftig jaar in het bezit van mijn familie,' zei hij, terwijl hij me een schnaps inschonk. 'Er is me verteld dat Frederik de Grote voorafgaand aan de Slag bij Liegnitz uit een van deze glazen heeft gedronken. We weten natuurlijk niet uit welke, maar dat vind ik eigenlijk wel leuk, vindt u ook niet? Het kan elk glas zijn.'

Ik kreeg zo het vermoeden dat hij dit verhaal al vaker had verteld. 'Opmerkelijk,' zei ik, hoewel ik vond dat de glazen er niet zo oud uitzagen.

'Robijnglas,' zei hij. 'Gemaakt door de alchemist van de Grote Keurvorst. Hij slaagde er niet in goud te maken, maar ontdekte wel het geheim van robijnglas. Proost, Doktor Weber.'

Hij nipte aan zijn schnaps en gebaarde mij hetzelfde te doen. In het late middaglicht oogde het goedje in de glaasjes kleverig en dieprood.

'Proost,' zei ik en ik slikte een paar druppels weg.

'Dat robijnglas, dat was een sensatie. Niemand had ooit zoiets gezien. De Grote Keurvorst schonk de alchemist zijn eigen eiland met zijn eigen laboratorium.' Hij nam nog een slokje en ik ook. 'Wat ik wil zeggen, Weber, is dat het om innovatie draait. Om experimenteel onderzoek. Dat apparaat van u, die... die Sympathische Volumisator... we kunnen werkelijk naam maken.'

Had ik niet gedroomd van dit moment, Lotte? Had ik me het niet al duizend keer voorgesteld? 'Herr Direktor,' begon ik. Ik wist niet wat ik met mijn glas aan moest, dus bleef ik het vasthouden tot de vloeistof in het glas even warm was als mijn eigen bloed. 'Ik ben vanzelfsprekend verheugd over de vorderingen van mijn patiënt, maar we mogen niet te vroeg juichen. Er bestaat zoiets als een spontane remissie. Het is nog onduidelijk of de Sympathische Vitalisator van invloed is geweest.'

'Hebt u de laatste toespraak van de Führer gelezen?' vroeg hij. '*De wonderen die we in de afgelopen drie jaar tot stand hebben weten te brengen, zijn uniek in de geschiedenis.* Dit kan ons wonder zijn.'

'Ik denk niet dat we al van wonderen kunnen spreken, Herr Direktor.'

'Natuurlijk wel!' Hij leunde achterover in zijn stoel onder het schildering van Hitler dat er nog steeds uitzag alsof de verf niet droog was. 'Wist u dat ze een tweede donatie doen, Herr en Frau Erling? De *Völkischer Beobachter* wil er een stuk over schrijven.' Hij dronk zijn glaasje leeg. 'Het is jammer dat hij er zo Joods uitziet. Ook al is hij dat niet, dat is allemaal

nagegaan, vanzelfsprekend. Wellicht kunnen we een vervanger vinden voor op de foto of...' Hij stakte. 'O. Ik vergeet het steeds,' zei hij en hij gebaarde naar mijn blonde haar en mijn blauwe ogen. 'Nou ja, dat hoeft niemand te weten.'

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

Februari 1943

De dag nadat we verhuisd waren, maakte ik het hele huis van boven tot onder schoon. Het was verre van vies, maar ik voelde me er meer op mijn gemak nu ik zeker wist dat alles geschrobd en afgestoft was, van de lege planken in de keukenkastjes en de tegels in de badkamer tot aan het laatste lichtknopje. Toen Josef zag wat ik aan het doen was, kwam hij aangesnel en heel even, voor ik me herinnerde wie ik was, dacht ik dat hij tegen me uit zou varen.

‘Het spijt me, mevrouw,’ zei hij. ‘Ik had het u moeten zeggen. Het is al gedaan... ik heb alles schoongemaakt voor u kwam. Alles. Het is niet nodig.’

‘Het is in orde, Josef,’ zei ik. ‘Ik wil het graag doen. Dan voel ik me meer... thuis hier.’

‘Thuis,’ zei hij knikkend. ‘Jawel, mevrouw. Natuurlijk.’

‘Maar hoe moet ik hier nou toch koken, weet jij dat?’

‘Ik weet het niet precies, mevrouw. Ik ben nieuw hier.’

Ik gaf Karl-Heinz zijn eigen stofdoekje en hij volgde me op de voet en maakte er een hele toestand van door de plinten en radiatoren af te nemen en vervolgens te gaan jengelen omdat hij er verder niet bij kon.

‘Maar wat zien ze er schoon uit!’ zei ik. ‘Goed gedaan, lieverd. Wat kun jij goed helpen. We zullen een beloning moeten bedenken.’

Dat vrolijkte hem op en hij vroeg of ik met hem naar de dierentuin wilde gaan.

‘Nu nog niet,’ zei ik. ‘Maar misschien kunnen we kennis gaan maken met het jongetje dat hiernaast woont.’

‘En dan kunnen we met hem naar de dierentuin gaan.’

‘Hm,’ zei ik.

Toen we ons werk af hadden, knapten we ons wat op en gingen kijken

of er iemand thuis was bij de familie Wolff.

‘Wat een leuke verrassing!’ zei Frau Wolff. ‘Kom binnen, kom binnen. Felix! Kijk eens wie er zijn! Waarom laat je Karl-Heinz de vijver en de krokodil niet zien? O, geen echte hoor.’

Hun huis had precies dezelfde indeling als dat van ons. Zelfs het uitzicht leek hetzelfde, al wist ik dat het iets af moest wijken. Op een tafeltje bij de entree zag ik precies zo’n schaalmodel van een zeilschip als wij ook hadden. Toen we langs de keuken liepen, zei ik: ‘Klopt het dat niemand hier kookt?’

‘Nauwelijks meer dan een gekookt ei,’ zei ze, terwijl ze me voorging naar de woonkamer. ‘Fantastisch, vindt u ook niet?’

‘Dus iedereen eet in de officiersclub?’

‘U kunt daar gaan eten, als u wilt, maar de meeste gezinnen laten hun maaltijden bezorgen. Het is ongelooflijk goedkoop.’

‘Kan ik wel ergens in Weimar terecht om een paar potten en pannen te kopen?’

‘Als u dat per se wilt,’ zei Frau Wolff. ‘Ik kan u wel vergezellen. Ik zal een chauffeur bestellen.’

Er kwam een bediende binnen die een dienblad met koffie en pralines neerzette. Toen hij weer weg was, zei ik: ‘Ik kan daar maar niet aan wennen.’

‘U gaat me toch niet zeggen dat u zich schuldig voelt, hè?’ zei Frau Wolff, terwijl ze een chocolaatje uitpakte. Ze nam me van top tot teen op. ‘En dat terwijl u best een chocolaatje of wat kunt hebben. En we verdienen het.’

‘Ik bedoel eigenlijk de regeling met de bedienden. De gevangenen. Ik dacht dat die achter slot en grendel zouden zitten.’

Frau Wolff lachte en zei dat ik nog moest leren hoe alles er hier aan toeging. Duizenden van hen werden elke dag naar buiten gelaten, vertelde ze, om tewerkgesteld te worden in de steengroeve, bij de aanleg van de spoorlijn naar Weimar of in de nieuwe Gustloff-fabriek, op maar een klein stukje lopen. We keken door de ruit naar onze kinderen: de meisjes gooiden sneeuwballen en Karl-Heinz en Felix sprongen over een stenen krokodil.

‘Maar om er nou een in je eigen huis te hebben,’ zei ik.

‘Het is heel veilig. Kommandant Pister keurt het af, maar Otto heeft gezegd dat ik hulp nodig heb vanwege de kinderen. En uw echtgenoot heeft zich er duidelijk ook sterk voor gemaakt.’

‘Bent u niet bang dat hij iets zal stelen?’

‘Hij weet wat er gebeurt als hij dat doet. En het is gewoon een kwestie

van zorgen dat je de juiste hebt. Geen groene en zeker geen zwarte.

‘Wat?’

‘Asociale elementen dragen de zwarte driehoek en beroepsmisdadigers de groene. U kunt het beste de rode en de paarse kiezen... de politieke gevangenen en de Bijbelwormen.’

‘Wat zijn Bijbelwormen?’

‘Jehova’s getuigen, natuurlijk! O, die bediende van Frau Koch... maar dat zou ik eigenlijk niet moeten zeggen.’

‘Wat? Wat zou u niet moeten zeggen?’

‘Nou... ze kwam een keer thuis en trof hem stomdronken en gekleed in haar ondergoed aan.’

De villa van de familie Koch bevond zich op de hoek van de weg die naar het kamp liep. Het was het grootste huis aan de Eickeweg, met een drietal uitbundige, houtgesneden muzikanten aan de voorgevel en een stenen torentje bij de toegangspoort. Het had wel wat weg van een wachttoren, maar volgens Frau Wolff was het alleen voor de sier. Ik had gewacht tot de echtgenote van de voormalige Kommandant zich zou komen voorstellen. We waren al bijna twee weken in Buchenwald voor ik haar ook maar zag en ik begon al te denken dat ze niet meer dan een gerucht was. Maar toen Karl-Heinz en ik op een ochtend naar buiten gingen om te wandelen – hij wilde kijken of hij eikels kon vinden in het bos, al zei ik hem nog zo dat het niet het juiste seizoen daarvoor was en dat ze allemaal onder de sneeuw zouden liggen – zag ik haar voordeur opengaan en haar naar buiten stappen. Ze was klein en roodharig, en ondanks haar gelaatstrekken, die te scherp waren om mooi te kunnen zijn, had ze een vorstelijk voorkomen. Ik stak mijn hand naar haar op, maar misschien zag ze het niet. Er kwamen een jongetje en een meisje achter haar aan naar buiten en ze stopte even om hun een muts op te doen. De jongen trok hem af en gooide hem op de grond, en zij raapte hem op en deed hem weer op zijn hoofd. Dit tafereel herhaalde zich nog tweemaal. Ik herkende het wel: Karl-Heinz deed het soms ook omdat hij het grappig vond. Ik weet nog dat ik hem om die reden een keer heb geslagen, waaraan ik lang daarna nog een prikkend gevoel in mijn handpalm had overgehouden. Ilse Koch sloeg haar zoon niet. Ze boog zich naar hem toe en liet hem de gebreide muts met de eendjes op de rand zien... ik stond niet dichtbij genoeg om het patroon te kunnen onderscheiden, maar het moet wel iets van eendjes

zijn geweest. Het jongetje stond er gehoorzaam bij toen ze de muts nog een laatste keer bij hem opdeed, en toen ze hem onder zijn kin vaststrikte, keek hij naar ons en glimlachte.

‘Mama,’ zei Karl-Heinz en hij trok aan mijn mouw. ‘Mama!’

‘Ja, lieverd?’ vroeg ik en ik pakte zijn hand en liep naar het bos. Rijk kraakte als versplinterd glas onder onze voeten.

‘Gaan zij ook eikels zoeken?’

‘Misschien,’ zei ik. Ik knikte naar de bewaker aan de buitenrand van het bos. ‘Zou dat niet leuk zijn?’

‘Nee!’

Ze liepen nu een eindje voor ons en ik kon het rode haar van Frau Koch zien glanzen boven haar bontjas van rode vos, even golvend en glad als de pels. In de koude lucht dreven haar ademwolkjes onze kant op. ‘Nee?’

‘Ze zullen alle eikels pakken.’

‘We kunnen ze toch delen.’

‘Ze zullen alle goede vinden.’

‘Eikels zijn eikels,’ zei ik.

Het was stil in het bos. Kleurloos. Besneeuwde bomen, witte lucht. Karl-Heinz vond een stok en begon ermee rond te porren, maar hij haalde niet meer tevoorschijn dan bruine modder, rotte bladeren en een enkele lange bleke worm die daas alle kanten op kronkelde aan het eind van zijn stok. Hij hield hem omhoog zodat ik hem kon zien.

‘Stop hem maar weer terug waar je hem hebt gevonden,’ zei ik, terwijl ik probeerde er in zijn bijzijn niet van te griezelen. Ik wilde niet dat hij leerde bang te zijn voor de wereld. ‘Zorg maar dat je hem weer bedekt. Om hem lekker warm te houden.’

‘Waar is die andere mevrouw gebleven?’

‘Ik weet het niet precies,’ zei ik. Ik had me hetzelfde afgevraagd. Zo nu en dan meende ik een tak te horen knappen, een schoen te horen kraken op verse sneeuw of een glimp op te vangen van een roodkoperen vacht die tussen de stammen door sloop. Maar er was niets.

Ze hadden prachtig werk verricht, dat kon ik al zien nog voor de nieuwe slaapkamergordijnen waren opgehangen. Ik had dagenlang allerlei stofstalen bekeken, eraan gevoeld om het gewicht en de glans te beoordelen, ze bij de ramen gehouden en geprobeerd me een voorstelling te maken van hoe ze er uiteindelijk uit zouden komen te zien. Ik koos uiteindelijk

een Franse bloemenprint: rode en gele rozen, om de kamer op te fleuren.

‘Deze kant op,’ zei ik tegen de twee gevangenen. ‘Laat ze niet over de vloer slepen.’ Ze volgden me de trap op en ik moest me inhouden om me niet om te draaien en te kijken: trokken ze messen uit een mouw tevoorschijn? Stonden ze al klaar met een zelfgemaakt galgenkoord? Ik hield mezelf voor dat ik niet zo dwaas moest doen, maar ik voelde me een stuk geruster toen we de slaapkamer eenmaal hadden bereikt. Toen we naar binnen liepen, zag ik ze in de staande spiegel achter me aan komen en de gordijnen omhoog houden om te voorkomen dat ze over de grond sleepten, precies zoals ik had gevraagd. Een van hen zag zijn spiegelbeeld, stond abrupt stil en zijn mond viel open... ik dacht dat hij iets zou zeggen, maar toen ontmoetten zijn ogen die van mij en hij knipperde even en liep door. Hij en de andere gevangene waren kleermaker geweest, had Dietrich verteld, en toen ze de gordijnen over het bed uitspreidden zodat ik ze kon bekijken, zag ik hoe ze het patroon bij elke naad precies hadden laten doorlopen. Blad bij blad, roos bij roos, zodat je nauwelijks kon zien dat ze aan elkaar waren gezet. De zomen waren met de hand gedaan en het stiksel was vrijwel onzichtbaar.

Josef haalde een trapladder en ze begonnen de oude gordijnen eraf te halen, waarbij de ene gevangene ze loshaakte en de andere het velours in zijn armen bijeenpakte.

‘Wat gaat ermee gebeuren?’ vroeg Karl-Heinz vanuit de deuropening.

‘Dat weet ik niet precies,’ zei ik. ‘Ga maar naar je speelgoed terug.’ Maar hij kwam binnen om ook naar de mannen te kijken en hij ging aan de voet van de ladder staan, even bars als de bewakers die aan de overkant van de straat in het bos patrouilleerden. Ik kon maar net mijn lachen inhouden.

Behoedzaam tilden de mannen het eerste gordijn van het bed en hingen het haakje voor haakje op. Ik stapte naar achteren en bewonderde hoe de stof viel. ‘Helemaal uit Parijs,’ zei ik tegen Karl-Heinz. Het was even mooi als een zomerjurk en maakte de kamer meteen een stuk lichter en vrolijker. Ja, ik had de juiste keuze gemaakt.

‘Wat is dat?’ vroeg Karl-Heinz, turend naar een plek op het gordijn dat de gevangenen nog aan het ophangen waren.

‘Wat?’ vroeg ik.

‘Dat.’ Hij wees naar een van de rozen op een handspan van de binnenrand en ik zag dat die deels verschrompeld was, misvormd, alsof die door insecten was aangevallen.

‘Josef, zie je dat?’ vroeg ik. ‘Dat is een fout, denk je ook niet? Een fabricagefout.’ Ik merkte dat de gevangenen hun werk een ogenblik staakten.

‘Misschien valt het niet op als het gordijn eenmaal hangt, mevrouw,’ zei Josef. ‘Het is zo’n fijnmazig patroon.’

‘Maar er was me gezegd dat deze stof van de best mogelijke kwaliteit is. Hij moest helemaal uit Parijs komen.’ Ik hoorde mijn stem omhooggaan en voelde mijn gezicht warm worden. Ik had alleen maar mooie gordijnen gewild, om de kamer op te fleuren. Om het meer als thuis te laten voelen. Door deze fout was alles verpest. ‘Het is precies op de plek waar ik ze elke dag aanraak om ze dicht te trekken,’ zei ik. ‘Nee. Nee. Daar kan ik echt niet dag in, dag uit naar kijken.’

De gevangene op de trapladder verstapte zich en slaakte een kreet, en gedurende een paar seconden graaide hij om zich heen in het luchtledige voordat hij zich met zijn hand tegen de ruit wist te stabiliseren.

‘Wees voorzichtig!’ zei ik.

‘Ja, Frau Sturmbannführer.’ Hij stond met zijn blik op de vloer gericht, net als de ander, die met het nog niet opgehangen deel van het verprutste gordijn over zijn arm gevouwen stond zodat het niet zou kreukelen. ‘Zullen we de gordijnen er weer af halen, Frau Sturmbannführer?’ vroeg de eerste.

‘Natuurlijk, ja, haal ze eraf! Graag.’

Ze legden de gordijnen langzaam en behoedzaam terug op het bed. Ze leken niet te beseffen dat het niet meer uitmaakte of ze kreukten. De kleine koperen ringetjes die in de voering waren genaaid, fonkelden als een rij trouwringen.

‘Zullen we de oude gordijnen weer ophangen, Frau Sturmbannführer?’

‘Natuurlijk!’ zei ik. ‘Natuurlijk, hang ze weer op! Ik wil geen onbedekte ramen!’

Ik verdroeg het niet om nog langer met hen in dezelfde ruimte te zijn. Ik liep naar beneden en ging op de bank liggen. Ik moet in slaap zijn gevallen, want toen ik wakker werd, was het licht anders en zag ik dat het al veel later was. Ik hoorde Dietrich boven rondlopen.

In de slaapkamer hingen de grijze gordijnen weer op hun plaats en waren de gebloemde gordijnen weggehaald.

‘Ik dacht dat ze vandaag vervangen zouden worden,’ zei Dietrich.

‘Er was iets mis,’ zei ik. ‘Een fabricagefout.’

‘Een fout? Wat bedoel je? Dat zou niet mogen.’

‘Er moet iets zijn gebeurd toen de stof werd bedrukt. Misschien haperde

de machine of zat er een luchtbel in de kleurstof. Een van de rozen was verkeerd.’

‘Verkeerd?’

‘Een beetje... verschrompeld. Josef zei dat het door het patroon niet te zien zou zijn...’

‘Waarom heb je het daar met hem over gehad?’

Ik haalde mijn schouders op. Ik voelde tranen branden.

‘Hoe dan ook,’ zei Dietrich, ‘het doet er niet toe of het door het patroon niet te zien is of wel. Jij zou het weten.’

Ik knikte en begon toen te huilen. ‘Ik denk wel dat ze het paneel kunnen vervangen.’

‘Natuurlijk kunnen ze dat,’ zei hij. ‘En we gaan ervoor zorgen dat het perfect is. We gaan elke roos na, maak je maar geen zorgen.’ Hij wachtte tot ik weer gekalmeerd was en zei toen: ‘Maar zo moet je echt niet met Keiner praten. Vergeet niet wat hij is.’

De volgende ochtend kwam Emmi Wolff even langs om te zien hoe de nieuwe gordijnen eruitzagen. We tutoyeerden elkaar inmiddels, en ze was al halverwege de trap onderweg naar de slaapkamer voor ik haar kon vertellen over de fout.

‘Niet waar,’ zei ze en ze vervolgde haar weg naar boven en wilde me niet geloven tot ze de kamer met eigen ogen had gezien. ‘O!’ riep ze. ‘Wat jammer! Wat een ellende!’ Ze frunnikte aan de grijze velours gordijnen en gluurde erachter alsof de nieuwe er misschien toch al waren. ‘Maar het duurt vast niet lang om het op te lossen.’

‘Ze moeten meer stof bestellen,’ zei ik. ‘Die kwam helemaal uit Parijs.’

‘Dat duurt niet lang,’ zei ze weer. ‘Niet als ze weten dat het voor jou is.’ Ze wierp een blik op het bovenraam. ‘Wat is dat?’

Ik volgde haar blik en inderdaad zat daar iets, helemaal bovenaan. Een veeg op het glas, alsof er een vogel in volle vaart tegenaan was gevlogen. Ik kon er niet tegen als dat gebeurde. Ik wilde niet buiten gaan kijken, uit angst voor wat ik zou zien. Ik zou Josef moeten vragen om een stoffer te pakken en hem erop af moeten sturen om het wezentje weg te halen terwijl ik wegkeek.

‘Het is een handafdruk,’ zei Emmi.

Ik tuurde, rekte mijn hals uit. Afhankelijk van waar ik stond, verdween en verscheen de veeg, nu eens onzichtbaar vanwege de lucht erachter

en dan weer wit vanwege de bomen erachter. Eerst kon ik de vorm niet onderscheiden, maar toen ik langzaam van plek veranderde – langzaam, heel langzaam – zag ik dat Emmi gelijk had. Het was maar een handafdruk. Er was niets buiten, geen bundeltje koude veren en geen glazige kraalogen. Toen wist ik het weer: de gevangene op de trappladder die zich had verstapt en in het luchtledige om zich heen had gegraaid. ‘Ik zal de bediende vragen het weg te poetsen,’ zei ik.

Na de lunch vertrouwde ik Karl-Heinz toe aan de zorg van Josef en liet ik een auto komen om me naar Weimar te brengen en een wandeling langs de rivier te gaan maken. Ik had geen zin in gezelschap. Ik volgde de Ilm door het park en kwam bij een stenen boogbrug waarvan de weerspiegeling in het ijzige water een perfecte, donkere O vormde. Daarna liep ik terug het oude stadscentrum in en verkende de smalle straatjes met de huizen die zich naar elkaar toe leken te buigen alsof ze elkaar geheimen wilden vertellen. Ik kocht een ansichtkaart voor mijn moeder: het beroemde standbeeld van Goethe en Schiller op het Theaterplatz, hoewel ik dat zelf nog niet had gezien. Op de achterkant schreef ik: *Ziet u? Het is hier heel beschaafd.*

Het was erg koud geworden die middag, maar ik was er nog niet klaar voor om naar de villa terug te keren, de heuvel weer op te gaan. Terwijl ik mijn weg vervolgde, kon ik de gedachte niet van me afzetten dat ik werd aangestaard. Of was het gewoon mijn verbeelding? Ik keek naar mijn spiegelbeeld in een etalage om te zien of alles nog goed zat: mijn kraag zat plat, mijn hoedje zat recht. Het was nieuw, dat hoedje, en heel chic: van donkerblauw woluilt met aan de voorkant een gaasje, als een sluier, hoewel hij niets verborg. En nee, het was niet mijn verbeelding: die twee vrouwen in het café keken om en begonnen te fluisteren, toch? En die man met zijn witte hondje, versnelde die nou zijn pas om me zo snel als hij kon voorbij te lopen? En dat groepje soldaten wisselde veelbetekenende blikken uit, of niet soms? Ik besefte dat ik op het Theaterplatz was beland en zocht naar het standbeeld van Goethe en Schiller.

‘Pardon,’ zei ik tegen een voorbijganger. ‘Neemt u mij niet kwalijk, maar waar is het standbeeld?’

Als antwoord knikte ze met haar hoofd in de richting van een grote dichtgemetselde constructie in het midden van het plein en toen ik het naderde, realiseerde ik me dat het standbeeld zich daar binnenin bevond, dat de twee beroemdste burgers van Weimar voor de duur van de oorlog

waren ommuurd. Ik liep door, niet echt wetend waarheen, en al gauw stond ik voor de deur van de katholieke Heilig Hartkerk. Ik ging naar binnen.

Ik rook onmiddellijk de geur van wierook, verse bloemen, koperpoets en kaarsen. Als ik mijn ogen sloot, was het alsof ik terug was in München met mijn moeder en mijn zus, naast elkaar op een rijtje in de kerkbank, met onze haren platgekamd met water en onze lakschoenen glimmend als teer. Helena en ik hielden onze missaaltjes vast die we met het doopsel hadden gekregen, beide goudgerand en met een ivoorkleurige omslag, en op de mijne stond een engel in een tuin. Ik herinner me dat mijn moeder een keer mijn hand vastpakte toen het tijd was om te bidden voor de dappere mannen die vochten in de oorlog en de dappere mannen die al gesneuveld waren. Ik zal niet ouder dan vier zijn geweest. Ze kneep zo hard dat ik dacht dat ze mijn bloedstroom zou afknellen. Toch wist ik dat ik mijn hand niet weg kon trekken, omdat ze voor papa aan het bidden was, dus kneep ik mijn ogen net als zij heel hard dicht en bad ook voor hem. Maar helpen deed het niet.

Ik was al jaren niet meer naar de mis geweest, niet sinds ik Dietrich had ontmoet. Hij vertelde me dat de kerk een vijand van het Reich was – dat had papa Eicke hem in Dachau geleerd – maar daar, met die geur en in dat schemerduister, en voor ik ook maar besepte wat ik deed, zonk ik door de knieën. Ik keek over mijn schouder. Hoog boven mij een gewelfde koepel zo glad als de binnenkant van een ei. Een roosvenster waarvan de glas-in-looddelen oplichtten met engelen, met in het midden de afdruk van het stralende gezicht van Jezus op de sluier van Veronica. Een beeld van de heilige Elisabeth, de broden voor de armen veranderd in rozen. Op de vloertegels rond het altaar wemelde het van de fabeldieren met vleugels, vinnen, snuiten en lange krullende tongen. Op een ander raam wekte Jezus een jongen op uit de dood en op weer een ander doorboorde een pelikaan zich de borst om zijn jongen te voeden. Ik zat in een kerkbank en zag parochianen komen en gaan, vooral vrouwen die kwamen schoonmaken of biechten. Een van hen haalde de vazen met camelia's weg en boog telkens als ze het tabernakel passeerde. De bloemen leken niet dood of zelfs maar verlept, maar misschien zat ik wel te ver weg. Of misschien waren het geen camelia's, ik weet het niet zeker. De vrouw kwam terug met verse bloemstukken, zette die neer en verschikte hier en daar een stengel of bloem, waarna ze een stapje achteruit deed om het resultaat te bekijken en nog een laatste stukje klimop goed duwde. Ze boog

opnieuw en liep toen door het gangpad, op mij af, besepte ik. Ze hield stil bij mijn kerkbank. ‘Excuseer,’ zei ze. Ik ging met mijn knieën opzij en ze schoof voor me langs, waarbij de zoom van haar jas als een kat langs mijn schoot streek. Ik dacht dat ze verder door zou schuiven, maar ze knielde naast me neer en begon te prevelen. Ik spande me in om de woorden te verstaan. De klemtonen en rustpauzes kwamen me bekend voor. Een vers dat ik ooit kende, maar dat ik me nu niet meer kon herinneren: *En mijn zonde staat mij steeds voor de geest... Gij wast mij schoon, en ik ben blanker dan sneeuw...* Bij de biechtstoelen stond een rij vrouwen te wachten tot ze aan de beurt waren. Ik kon de priester niet zien, maar ik wist dat hij in de middelste van de drie kleine hokjes verscholen zat en dat hij luisterde naar de zonden van de vrouw links, en dan naar de zonden van de vrouw rechts, en dat er steeds als er een vrouw wegging een nieuwe voor in de plaats kwam, met een nieuwe opsomming van zonden. Ik keek naar hen: doodgewone huisvrouwen in doodgewone kleren, hun haar gekapt, hun gezicht gewassen. Wat konden ze in hemelsnaam misdaan hebben?

Vroeger speelden Helena en ik biechtje in de enorme kledingkast van onze vader, die we in drieën verdeelden met zijn kleren die er nog hingen en die onze moeder maar niet kon weggeven. We wilden allebei de priester zijn, die zijn kalmte moest bewaren bij zelfs de meest schokkende zonden – gravinnen van hun juwelen beroven, onze lerares Frans wurgen tot ze blauw aanliep – en die absolutie kon geven. ‘U hebt goed gebiecht,’ zeiden we dan met onze zwaarste stem. ‘Ik ontsla u van uw zonden. Als boetedoening dient u de haren van uw zuster te vlechten en haar snijbonen te eten.’

Ik moet zijn gaan verzitten of mijn keel hebben geschraapt, want de vrouw naast me zweeg even en draaide haar hoofd om. Ze staarde me een ogenblik aan en ging toen verder met haar gebed. Wie was ze, deze prevelende vrouw die zo dichtbij knielde? De kerk was vrijwel leeg, er waren nog tientallen andere banken. Ik besloot te vertrekken, maar voor ik aanstalten kon maken, stond de vrouw al op en zei opnieuw: ‘Excuseer.’ Terwijl ze langs me heen bewoog, legde ze een hand op mijn schouder. En toen was ze weg. Het duurde niet langer dan twee tellen, die verrassende aanraking, maar ik voelde iets van opluchting, alsof ik schuld had beleden en was vergeven.

Voor ik wegging, hield ik stil bij een beeld van Maria om een kaarsje te branden voor mijn vader. Er waren al zo veel vlammetjes bij het altaar

dat ik de hitte op mijn wangen voelde. Rijen vol kleine lichtjes, veel meer dan ik had verwacht, te veel om te tellen. Met een ervan stak ik het kaarsje voor mijn vader aan, terwijl ik goed oplette mijn mouw bij het vuur vandaan te houden. Ik kan me zijn gezicht niet meer zo goed herinneren en ik denk dat ik hem meestal voor me zie zoals op de foto's die zijn genomen toen hij met verlof thuis was. Andere keren als ik hem voor de geest probeer te halen, zie ik juist het verwrongen gezicht van mijn instortende moeder toen ze ons het nieuws vertelde: dat hij in Frankrijk aan zijn verwondingen was overleden. Bij het verlaten van de kerk wierp ik een blik achterom, maar ik kon niet zeggen welke kaars nu voor mijn vader was. En op weg naar huis, toen de auto de heuvel naar Buchenwald weer opreed, bleef ik het altaar maar voor mijn geestesoog zien, als één vlammeend geheel.

Ik wist dat ik Dietrich niet zou vertellen waar ik was geweest.

In de slaapkamer zag ik nog steeds de veeg op de ruit. 'Josef!' riep ik. 'Zou je die kunnen schoonmaken, alsjeblieft?'

'Ik heb hem al schoongemaakt, mevrouw.'

'Maar ik zie hem nog.'

Fronsend keek hij omhoog naar de plek. 'Het spijt me, mevrouw... ik zie echt niets.'

'Hij zit daar.'

Ik wees ernaar, maar hij zag hem niet en schudde zijn hoofd. 'Het spijt me... wilt u dat ik het nog eens probeer?'

Ik zuchtte. 'Hoe kan je nu iets schoonmaken wat je niet eens kan zien?'

Hij leek even na te denken over een antwoord, maar ik zei: 'Laat maar, Josef. Als je de trapladder en een doekje voor me haalt, doe ik het zelf wel even.'

Ik moest op de bovenste trede gaan staan om erbij te kunnen. Er was niets om me aan vast te houden. Even stelde ik me voor dat ik door de ruit zou tuimelen, alsof ik in het water viel en me met beide handen opving om weerstand te bieden aan het water, en mijn ogen wijd opensperde en wachtte tot de veelheid aan belletjes zou verdwijnen om me te kunnen oriënteren. Ik keek uit op de bomen en de altijd aanwezige bewaker. Achter het huis, maar een paar minuten lopen de helling op, bevonden zich volgens Emmi de isolatiebarakken voor prominenten waarvan ze niet wilden dat die zich zouden inlaten met de gevangenen in het hoofdkamp. Een voormalig afgevaardigde van de Rijksdag en zijn vrouw woonden er,

opgesloten achter de hoge muur. Ik ademde tegen het glas en daar was hij: een schim van een hand. Ik poetste tot mijn borst pijn deed.

‘Hebben ze al nieuwe stof besteld?’ vroeg ik Dietrich later die dag. ‘Zodat ze de gordijnen in orde kunnen maken?’

‘Ze zijn uiterlijk eind van de week klaar,’ zei hij. ‘Waarschijnlijk al eerder.’

‘Het waren kleermakers, zei je...? Ik dacht eraan om hen nieuwe blouses te laten maken. Hun werk was heel fraai.’

‘Ze zijn er niet meer,’ zei Dietrich.

‘Wat bedoel je, niet meer?’

‘Ze zijn overgeplaatst naar een ander kamp. Dat gebeurt voortdurend.’

‘Nou, dat is onhandig. Wie maakt dan de gordijnen?’

‘Iemand anders.’

En hij had gelijk: voor het einde van de week hingen de nieuwe er.

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

8 oktober 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

Maar ik ging iets vertellen over de dieren van de ark... bent u geïnteresseerd in die kant van het verhaal? Ik had ze zelf voor Karl-Heinz gesneden. Ik ben nog steeds in mijn sas met de dieren.

Ik maakte eerst de tijger. Er was zo veel sprokkelhout op de Ettersberg dat ik het zonde vond om dat niet te gebruiken: er lagen complete takken onder de bomen. Karl-Heinz ging met me mee om de wat kleinere op te rapen – we hoefden er niet ver voor van huis te gaan – en ik vertelde hem dat het brandhout was, zodat het een verrassing zou blijven. Met de punt van mijn mes kerfde ik zijn initialen in de stam van een van de beuken. ‘Die zullen eeuwig blijven staan,’ zei ik en ik liet hem zien hoe dun de schors was en vertelde dat die nooit meer zou helen. Toen droeg ik al het materiaal naar huis en droogde het in de garage tot ik het kon gaan snijden. Het zou me wat afleiding bezorgen, besloot ik. Ik had graag met beukenhout gewerkt – ik dacht dat het een mooi aandenken aan de plek zou zijn als we er niet meer woonden – maar het was zo dicht van structuur, hard en fijn van nerf, het was zulk onhandelbaar hout. Het gedroeg zich niet zoals ik wilde en ik moest noodgedwongen mijn eerste teleurstellende pogingen weggooien. Toen ik eenmaal had besloten in plaats daarvan eikenhout te gebruiken, had ik maar één avond nodig om de basisvorm van de tijger te maken; hij leek uit de nerven te groeien alsof hij al die tijd op mijn lemmet had gewacht. Ik besteedde de rest van de week aan het verfijnen van de trekken – de gespierde flanken met ingekerfde strepen, de puntige oren, de tanden, de klauwen – en ik hield hem steeds op armlengte afstand om hem vanuit elke hoek te kunnen bekijken. Hoe weet je wanneer een dier klaar is?

‘Hij gaat hem geweldig vinden,’ zei Greta terwijl ze zijn rug aaide. Nu moest ik alleen nog zijn wijfje maken, zei ze. En daarna de rest van het dierenrijk.

De volgende zaterdagavond lieten we het tiggerpaar achter op het kussen van Karl-Heinz, zodat hij ze zou vinden als hij wakker werd. En inderdaad kwam hij de ochtend erna onze slaapkamer in rennen, met één in elke vuist.

‘Mama! Papa!’ riep hij. ‘Katten!’

‘Laat me eens kijken,’ zei ik. Hij gaf me een van de figuurtjes, zo warm als zijn eigen lijfje. ‘Hm,’ zei ik. ‘Wat denk jij, mama? Is dit een katje of is het een woeste tigger?’

‘Kijk maar naar de tanden,’ zei Greta. ‘De klauwen. Absoluut een tigger.’

Karl-Heinz liet een diepe grom uit zijn keel klinken en trippelde met het tweede figuurtje over Greta’s arm en langs haar nek omhoog. Ik wachtte tot hij zou vragen waar ze vandaan kwamen, maar die vraag kwam niet eens bij hem op; het was blijkbaar normaal voor een vijfjarig jongetje om wakker te worden en tiggers in zijn bed te vinden. In plaats daarvan zei hij: ‘Wanneer kunnen we naar de dierentuin? Om de wilde dieren te zien?’

‘Binnenkort,’ zei Greta.

‘Julie moeten ook een keer langskomen om mijn kantoor te bekijken,’ zei ik. ‘Het is heel mooi. Dan kun jij de dag afscheuren van mijn kalender, Karli.’ Ik was een beetje teleurgesteld dat ze nog niet langs waren geweest. Ik wilde ze...

[aangetast]

... en Karl-Heinz zat de tiggers nu zij aan zij te bekijken. ‘Welke is de papa en welke is de mama?’ vroeg hij.

‘Eens zien,’ zeiden we, maar ze waren beide even groot.

‘Dus zij moet iets kleiner zijn?’ vroeg ik. Dat kon ik wel oplossen door een van de twee iets bij te snijden. De snuit weg te vijlen tot die weer blanco was, en er dan een nieuwe onder te ontdekken.

Hij luisterde al niet meer. ‘Deze heet Thomas en deze heet Rudi,’ zei hij. De namen van zijn vriendjes in München... gelukkig hield Ingo zich gedeisd. Maar hij wilde me het probleem niet laten oplossen. Toen ik mijn mes tevoorschijn haalde, wierp hij zichzelf op de vloer en rolde schreeuwend heen en weer. Ik had dit gedrag nog niet eerder gezien; het was niets voor hem.

‘Lieverd, lieverd,’ zei Greta. ‘Je doet jezelf nog pijn.’

Ik hurkte, keek in zijn betraande gezicht en zei: ‘Kom op, Karli. De

buren denken nog dat we je iets aandoen.'

Hij nam de tijgers mee terug naar zijn kamer en stopte ze in bed. 'Goedenacht, Thomas. Goedenacht, Rudi,' zei hij.

'Goedenacht, Thomas. Goedenacht, Rudi,' herhaalden Greta en ik.

Daarna ging ik aan de slag met de beren, waarbij ik ervoor zorgde dat de ene groter werd dan de andere; en toen ik de leeuwen maakte, gaf ik het mannetje manen, en toen ik de kippen sneed, gaf ik de haan een kam. Karl-Heinz gilde van plezier bij elk nieuw paar en haastte zich om ze aan mij te laten zien alsof ik niet al elke kromming en holte van ze kende.

'Wat ben jij een geluksvogel,' zei ik. 'Welke dieren komen er nu, denk je? Welke missen we nog?'

'Olifanten!' zei hij. 'Paarden!'

Dus sneed ik een paar olifanten voor hem uit en toen een paar paarden, en de verzameling was zo mooi dat die niet onderdeed voor een die je bij Hertie in München zou kunnen kopen, al zeg ik het zelf.

Maar die tijgers zitten me nog steeds dwars.

Uit de persoonlijke bespiegelingen van duizend burgers van Weimar

Als je je soep niet opeet, dan sturen we je de heuvel op: dat zeiden we tegen onze kinderen als ze zich misdroegen. Meestal moesten ze erom lachen en dan lachten we met ze mee. De nabijheid van het kamp viel echter niet te ontkennen; we wisten maar al te goed dat het op de open plek net voorbij de Bismarcktoeren gelegen was. Toen de autoriteiten nog bezig waren met plannen maken, wilden ze het eerst concentratiekamp Ettersberg noemen, naar die mooie heuvel van ons waar het zou komen te liggen. Maar wij maakten bezwaar vanwege de associatie met Goethe – we wilden geen moeilijkheden veroorzaken, we hadden geen bezwaar tegen het kamp zelf, alleen tegen die naam – en dus keurde *Reichsführer* Himmler de naamswijziging goed en werd het naar het plaatselijke beukenbos genoemd.

Na de bouw van het kamp gingen we nog altijd wandelen op de Ettersberg, ook al waren we een deel ervan nu kwijt. Het bos zat ons in het bloed, maar in het besef dat zeep en badwater op rantsoen waren, letten we er wel op niet vies te worden. Wat was het er mooi tussen de bomen. Frau Topf beweerde dat de frisse lucht haar een stralende teint gaf en Herr Ziegler durfde te zweren dat die zijn keelpijn genas. Als we er uit de buurt bleven, konden we net doen of er niets was veranderd. In de winter sleeden onze kinderen de helling van de Duivelsholen af en in de zomer namen we een picknick mee voor de lunch, en aquarelverf en notitieboekjes waarin we *Blut* op *Mut* en *Liebe* op *Fieber* lieten rijmen. We spreidden kleedjes uit, zaten in de beschaduwde stilte en aten brood met kaas, *Mohnkuchen* en zure appeltjes die daar op de een of andere manier beter smaakten dan thuis. We wierpen de roodborstjes en de winterkoninkjes kruimels toe en lokten ze steeds dichterbij tot we ze bijna konden aanraken. Dan gingen we liggen en sliepen een tijdje, en we droomden van te laat zijn en van vallen. We droomden van iets kostbaars begraven en van niet meer weten

waar. We droomden van weer thuis zijn, in ons ouderlijk huis, alleen waren er dan andere kamers in dat huis waar we niets van afwisten. Of we droomden van vliegen, het bos als een groene oceaan ver beneden ons, en van daar geen vrees voor hebben. Bij het wakker worden knipperden we met onze ogen naar de bleke boomstammen die ons omringden en even dachten we dat het mensen waren, stille en grauwe mensen. We vroegen ons af waarom ze niets zeiden. Even later lachten we alweer om onze vergissing: pratende bomen, werkelijk waar. *Trek mijn bladeren er niet af! Keef je naam niet in mijn zijkant! Hak me niet in stukken!* We pakten ons boeltje, schudden de takjes van onze kleedjes, keken om ons heen en probeerden ons de weg terug naar beneden te herinneren. Al die bomen leken op elkaar; waarom hadden we nu niet beter opgelet? We wisten dat we, als we ergens verkeerd afsloegen of verstrooid afdwaalden, binnen de kortste keren tegen het kamp aan zouden lopen, waar de weg eindigde bij de buitengrens van het kamp of aan de rand van de steengroeve. Dan grepen we onze kinderen bij de hand en zeiden tegen hen dat er niets aan de hand was. De lucht trilde en vonkte.

Het was natuurlijk mogelijk om de valkerij op de Ettersberg te bezoeken. De meesten van ons gingen er minimaal één keer heen, al was het maar om onszelf ervan te overtuigen dat er echt getrainde roofvogels waren zo dicht bij huis. We hoopten een glimp op te vangen van *Reichsmarschall* Göring, de jagermeester, en we betaalden vijftig *Pfennig* om over de hele lengte van de volière te slenteren, langs de kooien die met stof waren bekleed, zodat de vogels hun klauwen niet konden bezeren. We bekeken het ronde prieeltje waar ze bij slecht weer konden schuilen en we lieten onze kinderen de hertjes voeren, al trokken ze steeds op het laatste moment hun handjes weg uit vrees hun vingers kwijt te raken. De valkenier liet ons een albino-fret zien en vertelde hoe die de konijnen uit hun holen dreef zodat ze door de haviken konden worden gevangen: de vogels doken pijlsnel op hun prooi af en de valkenier beloonde hen met een stuk lever of longen. En we wilden allemaal de steenarend Thea zien die aan Reichsführer Himmler was geschonken voor zijn verjaardag, en die zo gevaarlijk en wild was dat hij het vlees uit de handen van zijn trainers rukte en aanviel alsof het nog in leven was. Voor we de bus terug naar Weimar namen, liepen we door de jachtzaal die in een traditionele Germaanse stijl was gebouwd. Die had al eeuwenoud kunnen zijn, ware het niet dat de grote eiken stammen pas enkele jaren daarvoor waren

geveld toen het nabijgelegen land werd vrijgemaakt. We bewonderden het zware eikenhouten meubilair, de gietijzeren armaturen en de open haard die groot genoeg was om er een man in kwijt te kunnen, en we stelden ons voor dat dit ons huis was, dat wij onze stamboom helemaal tot Hermanfried, koning van Thüringen, konden herleiden en dat wij de opgezette trofeeën aan de muur hoogstpersoonlijk hadden gedood.

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

Hier weer een nieuwe maand met een foto op de achterkant, Lotte: *Uitzicht op de Matterhorn van de Riffelsee*. De berg wordt gespiegeld in het meer, als een verzonken tweelinghelft.

Begin 1943 was Frankfurt nog niet getroffen door zware bombardementen, hoewel iedereen zei dat het niet lang meer kon duren. Op een ochtend in april, na een aanval die zo verspreid was over de stad dat hij niet veel schade aanrichtte, kwamen er pamfletten naar beneden dwarrelen: *Wat u vannacht hebt beleefd, waren niet meer dan de eerste paar druppels van de naderende storm. Maar losbarsten zal hij, steeds krachtiger en steeds verwoestender, tot u niet langer bestand bent tegen de oerkracht van de orkaan.*

Ik besloot jullie een brief te schrijven – of eigenlijk besloot Onkel Theo jullie een brief te schrijven – waarin ik noemde dat mijn familieverplichtingen mij op zondag meestal naar de Hanauer Landstraße vlak bij de Allerheiligentor brachten. *Misschien zie ik jullie daar een dezer weken*, zei ik.

De zondag erna wachtte ik bij een tramhalte in de Hanauer Landstraße, waar ik net deed alsof ik de dienstregeling raadpleegde. Ik had mijn kraag omhoog gezet en mijn muts omlaag getrokken, zodat je me niet zou herkennen en ons allemaal zou kunnen verraden... maar het was alweer een jaar geleden dat ik jou en Anna had bezocht en waarschijnlijk wist je toen al niet meer wie ik was. Ik zag jullie alleen maar even langslopen aan de overkant van de straat, met de gele sterren op jullie borst genaaid. Er was beslist geen mogelijkheid om met jullie te praten, om jullie vast te houden. Anna wierp een blik naar de overkant van de weg, gaf me een nauwelijks waarneembaar knikje en stopte toen om de gebreide sjaal die je om had goed te doen. Ze wikkelde hem een tweede keer om je nek zodat hij ook je oren bedekte. Je sribbelde tegen en maakte hem weer los,

waardoor je bijna in botsing kwam met een vrouw met een taartdoos en een kleine aangeliende terriër die haar op de hielen liep. Ze drukte de doos tegen haar borst en keek toen of hij niet beschadigd of vuil was, ook al had jij hem met geen vinger aangeraakt. Ik zag haar iets tegen Anna zeggen en met een priemende vinger naar jou wijzen, waardoor de kitscherige veren op haar hoed heen en weer deinden. Ik was niet dichtbij genoeg om haar te kunnen horen. Ik keek de straat in om te zien of de tram die ik niet nodig had er al aan kwam. Het hondje sprong op en trappelde met de voorpootjes in de lucht, wachtend tot iemand een stok zou gooien die hij dan kon apporteren. Op een zeker moment likte hij je hand en bukte jij je om over zijn oortjes te aaien, maar de vrouw rukte aan de riem. Ze berispte hem met dezelfde vinger als die ze naar jou had opgeheven en hij ging zitten. Andere voetgangers staarden en fronsten terwijl ze om jullie heen liepen en jij begon aan de kwastjes van je sjaal te friemelen. Anna bleef zwijsend staan terwijl de vrouw haar zegje deed en wierp af en toe een blik op mij. Ik bleef aan de andere kant van de straat staan. Ik keek op de dienstregeling van de tram. Ik keek op mijn horloge. Er kwam een tram aanrijden. Iedereen stapte in, behalve ik.

‘Nou?’ zei de conductrice met een hand in haar zij. ‘We hebben niet de hele dag de tijd.’

Ik schudde mijn hoofd. ‘Ik heb me vergist,’ zei ik.

Toen de tram wegreed, waren jullie verdwenen en het duurde even voor ik jullie weer zag in de menigte. Toen draaide Anna zich om en keek over haar schouder, en jullie liepen steeds verder de straat uit en werden almaar kleiner.

En ik had achter jullie aan moeten gaan.

En ik stond daar maar en verroerde me niet.

En iedereen die langsliep, staarde me aan en ik wist dat ze konden zien dat ik niets goeds van plan was, en ik wist dat ze al met de gedachte speelden om me aan te geven.

En ik stond daar maar en verroerde me niet.

De volgende brief die ik onder de steen op het kerkhof vandaan haalde, bevatte maar één zin: *Wil je een foto van jezelf sturen?*

Die avond haalde ik thuis alle lades van mijn bureau overhoop, op zoek naar de ansichtkaart die ik in 1930 in Dresden had gekocht: de Glazen Mens. En toen ik die gevonden had, stopte ik hem in een envelop en verstopte hem onder de steen.

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

Mei 1943

Ik wilde het perfecte cadeau vinden voor Dietrichs vijfenveertigste verjaardag – iets speciaals, iets wat hij nog niet had – dus op een ochtend, een paar weken van tevoren, lieten Emmi en ik ons weer naar Weimar rijden en gingen van winkel naar winkel.

‘Wat denk je van manchetknopen?’ vroeg Emmi. ‘Of een vulpen? Of een polshorloge? En dan “Met mijn oneindige liefde, voor eeuwig en altijd, amen” achterop gegraveerd.’

‘Dat heeft hij allemaal al,’ zei ik. ‘Hij heeft alles al.’

Er was niet veel uitgestald, of eigenlijk was er überhaupt niet veel te koop, maar de winkeliers deden hun best om iets goeds voor me te vinden, openden afgesloten lades, repten zich naar achterkamertjes en kwamen terug met dingen die nog veel mooier waren dan wat in hun etalages en vitrines lag. Ze bewogen zich haastig, angstig zelfs, en spraken te snel, vond ik, en ze wierpen me af en toe een steelse blik toe, maar hielden veelal de ogen neergeslagen. ‘Even denken,’ zeiden ze. ‘Even mijn gedachten ordenen. Ik weet zeker dat we iets moeten hebben. Ja, ja. Even kijken.’

We stonden in een klein winkeltje in de Kaufstraße – het was misschien wel het tiende adres waar we waren – toen ik me niet lekker voelde worden. Waarschijnlijk had ik te veel taart gegeten in het koffiehuis waar we even waren gestopt, maar het meisje dat ons bediende had ons een extra groot stuk met een flinke toef geklopte room gebracht en bleef maar naar de tafel komen om te vragen of alles in orde was. Ik had niet onbeleefd willen lijken. ‘Ik probeer op mijn gewicht te letten,’ zei ik tegen Emmi toen het meisje weg was, en ze zei: ‘Doe niet zo mal. Jij hoeft je nergens zorgen over te maken.’

‘Misschien een briefopener?’ vroeg ze toen de juwelier daar een lade

vol van tevoorschijn haalde. Ze nam er een in haar vuist en maakte een stekende beweging. ‘*En garde!* Je geld of je leven!’

‘Een uitstekende keuze, mevrouw,’ zei de vrouw achter de toonbank. ‘Van massief zilver en met echte barnsteen uit de Oostzee in de handgreep. Maar wel Duits vakmanschap, hoor,’ voegde ze eraan toe. ‘Voortreffelijk Duits vakmanschap van voor de oorlog.’

Opnieuw zei Emmi: ‘*En garde!* En ze sneed ermee door de lucht. ‘Je moet jezelf wel verdedigen hoor, anders is het niet eerlijk. Of wel soms?’

‘Eh...’ zei de vrouw met een zenuwachtig lachje. ‘Nou...’

‘Ik denk dat hij een secretaresse heeft om zijn brieven voor hem te openen,’ zei ik.

‘Natuurlijk. Ja,’ zei de vrouw en ze nam de lade weg. ‘Misschien een zakflacon voor schnaps? Van uitstekende kwaliteit. Dat is te voelen aan hoe zwaar hij is. U kunt er zijn initialen of een eigen tekst in laten graveren. We hebben een lijst met suggesties, als u zelf niets kunt bedenken. Veel mensen weten niet wat ze willen zeggen. Of misschien een mooie verrekijker? In een kistje?’

Emmi snoof meesmuilend. ‘Dan kan hij vogels gaan kijken, Greta! In zijn vrije tijd.’

‘Hij houdt van houtsnijwerk,’ zei ik. ‘Misschien een beitel. In een kistje?’

‘Een beitel. Een mooi gepresenteerde beitel,’ zei de vrouw. ‘Ik ben bang dat we die niet in ons assortiment hebben... Nou, even denken. Laat me het even nakijken.’ Ze gleed met haar ogen langs de schappen alsof er opeens toch een beitel tevoorschijn zou kunnen komen; misschien was ze vergeten dat er ergens nog een hele voorraad gereedschap in kistjes lag. ‘Nee,’ zei ze uiteindelijk. ‘Nee. Het spijt me vreselijk. Het ziet ernaar uit dat we geen beitels verkopen, mevrouw. Maar mag ik vragen hoeveel tijd u nog hebt?’

‘Tijd?’

‘Tot de speciale gelegenheid. We kunnen proberen iets te bestellen...’

‘O,’ zei ik, maar mijn hoofd weigerde dienst. ‘Welke dag is het vandaag?’

‘De negentiende, mevrouw,’ zei de vrouw. ‘De dag voor de verjaardag van de Führer.’

‘Ja, natuurlijk,’ zei ik.

‘Ik weet zeker dat we snel iets kunnen regelen. Gezien de omstandigheden. Zal ik navraag doen? Het is geen enkele moeite. Het zou me een genoegen zijn.’

Ik voelde plotseling pijn in mijn zij en ik probeerde niet naar adem te happen. ‘Hebt u een stoel?’

‘Een stoel, mevrouw?’ De vrouw fronste. ‘Als u op zoek bent naar een meubelstuk, zou u de Marktstraße kunnen proberen. Kent u die? Die is niet ver, niet in het minst. Als u linksaf gaat...’

‘Ik moet even gaan zitten,’ zei ik, terwijl ik steun zocht bij de muur. ‘Een stoel!’ riep de vrouw, nu met te harde stem. ‘Een stoel!’ Ze trok een gordijn achter de toonbank opzij, waar een donker kamertje zichtbaar werd. Ik ontwaarde een oude man aan een tafel die brood zat te snijden. Was het brood? Ik denk het wel. En een meisje van een jaar of vijftien dat wortelen aan het schrappen was. Beiden verstijfden, staakten hun werk, staarden me aan door de kleine deuropening en ik staarde terug. Ik knipperde met mijn ogen.

‘Ik heb een stoel nodig!’ zei de vrouw en ze graaide naar de stoel waar het meisje op zat. Dat krabbelde overeind, maar de oude man bleef door de deuropening naar ons staren. Ik voelde pijnscheuten in mijn zij en ik hoorde mezelf het uitschreeuwen van de pijn.

‘Hier,’ zei de vrouw, die zich naar de voorkant van de toonbank haastte. ‘Gaat u zitten. Gaat u zitten.’

‘Wat is er?’ zei Emmi. ‘Wat is er mis?’

‘Niks,’ zei ik. ‘Te veel room. Te veel gelopen.’ Even sloot ik mijn ogen en wachtte tot de pijn voorbij was. Ja, in onze poging om het perfecte cadeau voor Dietrich te vinden, moesten we te veel hebben gelopen. Ik wou dat ik terug was in München, weer thuis, waar ze fatsoenlijke warenhuizen hadden in plaats van vreemde winkeltjes met vreemde verborgen kamertjes. Toen ik mijn ogen weer opendeed, zat de oude man nog steeds naar me te kijken. Het meisje sloot het gordijn. Ik keek om me heen: alle andere klanten waren vertrokken.

‘Het spijt me,’ zei ik. ‘Ik ben niet helemaal in orde.’

‘Nee,’ zei de vrouw. ‘Natuurlijk. Nee.’

De pijn verdween even snel als hij gekomen was en ik wuifde de arm weg die Emmi aanbood ter ondersteuning.

‘Waarom verontschuldigde je je?’ vroeg ze toen we weer op straat stonden. Vlakbij sloeg een klok twaalf uur.

Ik haalde mijn schouders op. ‘We hebben niets gekocht. Ik kan me niet voorstellen dat de zaken nu zo goed gaan... en ze wilden ons zo graag helpen.’

‘Ze weten wie we zijn,’ zei Emmi.

‘Hè? Wat bedoel je? Wie zijn we dan?’

‘Maak je nou een grapje?’

‘Emmi. Wie zijn we?’

Ze lachte en schudde haar hoofd. ‘Je kunt sowieso alles bestellen via het kamp, weet je nog? Bedenk gewoon wat je wilt en, abracadabra, iemand maakt het voor je. Ken je Doktor Hoven? Die speciale vriend van Ilse Koch?’

‘Wat heeft hij ermee te maken?’

Ze keek over haar schouder en dempte haar stem. ‘Hij is alleen maar dokter omdat hij twee gevangenen zijn proefschrift heeft laten schrijven.’

‘Maar dat is verschrikkelijk!’

‘Zoals ik al zei: je kunt alles bestellen.’

‘Ik had alleen gehoopt zelf iets perfects voor hem te vinden, meer niet.’

‘Hij houdt van houtsnijden, zei je?’

Ik knikte. ‘Hij maakt voor Karl-Heinz de meest beeldige ark van Noach. Voor nu alleen nog maar de dieren, maar ik denk dat hij ook nog wel aan de ark toekomt. Hij zegt dat het hem ontspant.’ Ik zweeg. Opeens wist ik niet zeker of Dietrich wel wilde dat ik zulke details deelde.

‘Een ark van Noach?’ vroeg Emmi. ‘Is dat niet Joods?’

‘O,’ zei ik. ‘Daar had ik niet echt bij nagedacht... Nou, hij heeft alleen wat dieren gemaakt. Noach niet.’

Emmi lachte weer. ‘Ik maak maar een grapje. Hij is een goede vader, iedereen kan dat zien. Ik wou dat Otto thuisbleef om dieren te snijden, maar die brengt al zijn tijd door in de officiersclub.’

Ik wist niet wat ik daarop moest zeggen. We liepen naar de hoek van de straat waar onze chauffeur op ons stond te wachten, dus zei ik: ‘Daar is de auto.’

‘Ja,’ zei Emmi, ‘daar is de auto.’

‘Naar huis, dames?’ vroeg de chauffeur toen we instapten. Arno Rehbein was een jonge boer uit Hessen, van ongeveer onze leeftijd, lang en gebruind, met groene ogen en dik zwart haar, en de grootste handen die ik ooit had gezien. Het was duidelijk dat hij op goede voet stond met Emmi en ik had gemerkt dat zij altijd naar hem vroeg wanneer we een auto nodig hadden.

‘Zie je niet voor je hoe hij hard aan het werk is op de boerderij?’ vroeg ze vaak.

‘Hecht je nou maar niet te veel,’ zei ik. ‘Hij gaat vast binnenkort naar het front.’

Ze glimlachte. ‘Niet als hij hooggeplaatste vrienden heeft.’

Het werd een spelletje om denkbeeldige klusjes voor Arno te verzinnen. Elke keer dat hij ons naar Weimar reed, leunde ze naar me toe om me ‘met een bijl zwaaien’ of ‘een paard beslaan’ toe te fluisteren. ‘Hadden jullie een geslaagde ochtend, dames?’ vroeg hij.

‘Ja, dank u,’ zei ik op hetzelfde moment dat Emmi antwoordde: ‘Niet echt.’

‘Oké,’ antwoordde hij, terwijl hij in de binnenspiegel naar ons keek, ‘wie van jullie liegt?’

‘Ik,’ zei Emmi. ‘Dat ziet u toch!’

‘Een koe melken,’ hoorde ik haar zachtjes in mijn oor zeggen toen we de heuvel weer opreden.

‘Spijkers inslaan,’ fluisterde ik terug en ze giechelde. ‘Jullie dames met jullie geheimen,’ zei Arno hoofdschuddend. ‘Zo te zien moet ik jullie aangeven.’

‘Vijfentwintig zweepslagen!’ zei Emmi. ‘Zullen we voorover buigen?’

Ik gaf haar een por tussen de ribben. Ze ging altijd net iets te ver. Die arme Arno bloosde tot achter zijn oren.

‘O, in vredesnaam,’ zei ze. ‘Arno weet dat ik maar een grapje maak. We kunnen wel wat plezier gebruiken, vind je ook niet?’ De auto ging langzamer rijden toen hij de Eickeweg op draaide. ‘Hoe dan ook,’ zei ze. ‘Houtsnijwerk. Er is een gedetineerde die altijd de prachtigste dingen maakt. Echt een kunstenaar. Hij heeft de wegwijzers rond het kamp gemaakt, die van de dierentuin met de dieren erop en die aan de Carachoweg met de gevangenen die voortgedreven worden. En ook die bij de bushalte, met SS’ers aan de ene en gevangenen aan de andere kant. Mocht iemand zich vergissen.’

Ik knikte, hoewel ik de wegwijzers zelf nog niet had gezien. Ik had me nog niet ver buiten onze villa gewaagd. ‘Wat betekent Caracho eigenlijk?’ vroeg ik.

‘Ik geloof dat het Spaans is. Het betekent “in looppas”’: ze laten ze daar in razende vaart naar het poortgebouw draven.’ Ze klapte in haar handen. ‘*Carrrracho! Olé!*’

‘Maar waarom in het Spaans?’

‘Hm, dat weet ik niet. Arno, waarom in het Spaans?’

‘Ik weet het niet, Frau Wolff,’ zei hij. ‘Ik dacht altijd dat het Russisch was.’

‘Het klinkt niet Russisch,’ zei Emmi. ‘Misschien is het wel Italiaans. Een van de vele mysteries. Je zult nog wel merken dat het doodvermoeiend is je dergelijke dingen af te vragen, Greta. Hoe dan ook, ik weet zeker dat je iets speciaals uit hout kunt laten snijden door hem, als hij er nog is.’

Ik dacht aan een tijdschriftartikel met interieuradvies dat ik had gelezen toen Dietrich en ik ons appartement aan het inrichten waren. Ik had door pagina’s vol voetenbankjes en spiegels, kandelaars en klokken gebladerd – al die elegante dingen die je kon kopen om kamers mee te vullen – en ik herinnerde me een eikenhouten bureauset met uitgesneden schelpen, vogels en de figuur van een jonge vrouw in een badpak. Ze klemde één been tegen haar borst en strekte het andere voor zich uit, hield haar hoofd achterover en had een serene glimlach om haar lippen terwijl ze naar de lucht keek, of eigenlijk naar het plafond. Een uil was op haar knie neergestreken en kleinere uilen zaten aan weerszijden van haar en waakten over de inktpotjes. Er waren kleine inkepingen voor stempels, vulpenpunten en paperclips, en de onderrand was rondom bewerkt met sint-jakobsschelpen. Zoiets zou perfect zijn voor een man van Dietrichs statuur. Ik vroeg me af hoelang het zou duren om het te laten maken. Zo veel tijd had ik niet meer. Maar ja, was het probleem met de gordijnen ook niet in een handomdraai opgelost?

Ik vroeg Emmi of haar man Otto kon achterhalen of de gevangene er nog was en de volgende morgen belde ze al op en zei me naar hun huis te komen en een schets van de bureauset mee te nemen.

Otto Wolff stond in de hal toen ik aankwam en hield toezicht op het ophangen van een immens schilderij: de stamboom die Emmi had besteld. Het doek werd doormidden gedeeld door de dikke rechte stam van een eikenboom vanwaar zich naar links en rechts bladrijke takken uitstrekten die waren getooid met gelinte wapenschilden waarop namen waren geschilderd. Op de achtergrond lag een heuvel met een kasteel erop.

‘Links wat naar boven,’ zei hij. ‘Nee. Nee, het hangt nog steeds scheef.’

‘Greta is er, schat,’ zei Emmi en hij zei: ‘Precies op tijd! Wat vindt u? Het hangt scheef, toch?’

‘Ik weet niet of ik daar wel kijk op heb,’ zei ik.

‘Jij en Dietrich moeten er ook een voor jullie laten maken,’ zei Emmi. ‘Er is hier een kantoor dat jullie voorouders zo kan opsporen.’

‘Voor mij is dat al gebeurd voordat we gingen trouwen,’ zei ik. En ook

de karakterschets: *Is ze betrouwbaar of onbetrouwbaar? Houdt ze van kinderen of niet? Is ze aangenaam gezelschap of gedraagt ze zich overheersend? Is ze zuinig of verkwistend?*

‘Jaja, maar het kantoor hier gaat honderden en honderden jaren terug! Het wordt gedaan door Tsjechen; die zijn zeer grondig. Of ben je bang voor wat ze zullen vinden?’

‘Dat is niet om te lachen, Emmi,’ zei Otto.

‘Ze kunnen er zo nodig altijd een tak of twee afzagen,’ grapte ze. ‘Gewoon hier en daar wat snoeien.’

‘Emmi.’

‘Of misschien ben je wel van adel. Greta von Hahn. Weet je dat ze een paar Poolse kindgevangenen hebben vrijgelaten omdat ze Arisch bloed bleken te hebben?’

‘Kindgevangenen?’ vroeg ik.

‘Ze hebben hen aan goede Duitse gezinnen gegeven. Eind goed, al goed.’

‘Echt waar?’

Otto zei: ‘Kom mee, dames,’ en hij dirigeerde ons naar de woonkamer. ‘Wacht hier,’ zei hij tegen de mannen die het schilderij omhooghielden. Ik dacht dat hij me ging uitleggen hoe het zat met de vrijgelaten gevangenen, de kinderen met Arisch bloed die nu Duits zouden worden. Maar hij zei: ‘De gevangene die de wegwijzers heeft uitgesneden, is nog in het kamp. Hij is momenteel bij de pathologische afdeling tewerkgesteld.’

Er flitsten vreemde beelden door mijn hoofd, van messen die lange repen huid afsneden. Ik knipperde ze weg. ‘Pathologie,’ zei ik. ‘Hij maakt dus geen houtsnijwerk meer?’

‘Nou, niet officieel,’ zei Otto. ‘Maar u kunt zeker een verzoek indienen. En we kunnen gerust stellen dat zijn patiënten wel even kunnen wachten, vindt u ook niet?’

‘Otto kan de bestelling voor je plaatsen,’ zei Emmi. ‘Dan blijft het een verrassing voor Dietrich.’

Hij knikte. ‘U hoeft het maar te zeggen.’

‘Dat is heel vriendelijk,’ zei ik. Ik knipperde nog eens met mijn ogen en liet hem mijn schets van de bureauset zien.

Hij keek ernaar en fronste zijn wenkbrauwen. ‘Moet hij hem precies zo maken?’

‘Ja,’ zei ik. ‘Ik ben niet zo goed in tekenen, maar ja, net zoals op de tekening.’

Hij hield zijn hoofd schuin en tuurde ernaar.

‘Is er iets mis? Is hij niet duidelijk?’

‘Nee, nee. Hij is volstrekt duidelijk, en de man is heel bedreven,’ zei hij, maar hij fronste nog steeds.

‘Hij stond in een tijdschrift,’ zei ik.

‘Het is alleen...’ zei hij. ‘Die uilen. Waarom zijn er uilen als ze een badpak aanheeft? Ik heb nog nooit uilen op het strand gezien. Of zit ze in haar badpak in het bos?’

Hij begon me te irriteren. ‘Het is een allegorie,’ zei ik. ‘Volgens de beschrijving in het tijdschrift.’

‘O, zo,’ zei hij. ‘Ja, een allegorie.’

‘En als hij het meisje hiernaar kan modelleren,’ zei ik. Ik voelde hoe ik begon te blozen toen ik hem een foto overhandigde die Dietrich jaren eerder van me had genomen, vlak na onze ontmoeting. Ik zat lachend in de zon op het strand van Rügen, met ontblote armen en benen en nog natte haren van de zee. ‘Denkt u dat hij dat kan?’

‘Natuurlijk, Greta,’ zei hij, terwijl hij van de foto naar mij en weer terug keek. ‘Hij is de beste die er is. Een echte kunstenaar.’

‘Maar krijgt hij hem op tijd af?’

‘Daar zorg ik wel voor.’

‘En geen woord hierover tegen Dietrich.’

‘Geen woord.’

In de hal stonden de mannen nog steeds het schilderij omhoog te houden.

In de twee maanden dat we in Buchenwald waren, was ik nog niet één keer bij Dietrich op kantoor langs geweest. Hij had aangeboden om me rond te leiden, maar ik had hem gezegd dat ik thuis te veel omhanden had: ik moest ervoor zorgen dat Josef de dingen op de goede manier deed en dat Karl-Heinz gelukkig was.

‘Ik dacht dat je misschien nu wel een kijkje zou willen komen nemen,’ zei hij op een avond. ‘Nu je je wat meer thuis begint te voelen. Karl-Heinz krijgt een stempel op zijn hand. Of kan mijn plant water geven.’

‘Het spijt me,’ zei ik. ‘Het is niet dat ik niet wil, maar ik heb al zo veel plannen met Emmi en de kinderen.’

Ik wist dat hij teleurgesteld was, maar ik wilde hem niet vertellen hoe akelig ik me had gevoeld. Hij had al genoeg aan zijn hoofd met zijn werk.

Misschien had ik wel last van de hoogte. Ik voelde me die week zo slap dat ik Josef moest vragen mijn haar te borstelen, me te helpen de trap op te lopen om een bad te nemen en zelfs om de rits van mijn jurk dicht te doen. Niet dat ik Dietrich dat vertelde.

‘Hm,’ zei Emmi. ‘Zo was ik ook toen ik zwanger was. Wanneer had je voor het laatst je maandstonden?’

‘Ik weet het niet zeker,’ fluisterde ik, terwijl ik een blik wierp op Karl-Heinz en Felix die op de vloer van de woonkamer aan het knikkeren waren.

‘O, maak je om hen maar niet druk,’ zei Emmi.

‘Ik denk... een paar weken geleden?’

‘Zijn je borsten gevoelig? Ben je misselijk 's ochtends?’

‘Nee. Ik geloof van niet.’

‘En toen bij Karl-Heinz? Was het toen ook zo?’

‘Ik was in orde. Ik merkte amper dat ik zwanger was.’

Maar nu ze het zei: ik had me de laatste tijd inderdaad wel wat misselijk gevoeld. ‘Het zou kunnen,’ zei ik.

Emmi gaf een kneepje in mijn arm. ‘Denk eens aan alle kleertjes die we het aan kunnen trekken! Wil je een jongen of een meisje? Zou een meisje niet heerlijk zijn? Dan kan ze met Felix trouwen!’

‘Rustig aan,’ zei ik. ‘We weten nog niks zeker.’ Maar ik zag al zilveren rammelaars en bewerkte houten wiegjes voor me, en met kant afgezette jurkjes en babypoppen met oogjes die dicht konden. Nog een kindje! Dietrich zou verguld met me zijn. En mijn moeder zou wel op bezoek móéten komen.

‘Die pijn die je voelde in Weimar,’ zei Emmi. ‘Dat kan gebeuren wanneer het zich vastzet. Het nestelt zich in. Mijn zus had hetzelfde.’

‘Als dat het was, dan is het nog pril,’ zei ik. ‘Ik denk niet dat ik me nu al ziek zou voelen dan.’

‘Je weet maar nooit,’ zei ze.

Ik maakte voor mei een afspraak in de stad bij Doktor Lang. Er moest nog wat meer tijd verstrijken voor ik het Dietrich zou vertellen. Ik wilde er eerst zeker van zijn.

‘We regelen dat Arno je erheen brengt,’ zei Emmi, ‘en ik kom met je mee.’

‘Omdat je bezorgd om me bent,’ zei ik.

‘Precies,’ zei ze.

Karl-Heinz hielp Ingo op zijn hobbelpaard – hij was weer terug – terwijl Felix over konijntjes babbelde. Er waren kooien en nog eens kooien vol van in het kamp, zei hij, en ze hadden een vacht tot op de grond.

‘Konijntjes?’ vroeg ik. ‘In het kamp? Dat weet ik niet hoor, Felix. Ik denk dat je dat verzint.’

‘Het is echt waar!’ riep hij. ‘Ze willen er sokken van maken voor de soldaten.’

‘Het is waar,’ zei Emmi. ‘Dat is het grote idee van Himmler: angorakonijnen fokken voor hun vacht.’

‘Papa zorgt ervoor dat er morgen een paar in de dierentuin zijn, zodat ik ermee kan spelen,’ zei Felix. ‘Omdat het Pasen is. Je mag ze opporren, slablaadjes voeren en ze zelfs oppakken, maar je moet wel voorzichtig zijn dat ze niet schoppen.’

‘Wij zijn nog niet naar de dierentuin geweest,’ zei Karl-Heinz.

‘Wat?’ zei Emmi. ‘Waarom niet?’

‘Karli, laat Felix ook eens op het paardje, alsjeblieft. En kijk uit dat je niet uitglijdt over de kniekers. Misschien moet je ze even opruimen, oké?’ Ik wachtte tot hij deed wat ik zei en fluisterde toen tegen Emmi: ‘Het is zo dicht bij het kamp. Ik maak me zorgen over wat hij... wat hij zou kunnen zien. Hij heeft een nogal levendige fantasie.’

‘Greta, het is goed voor hen om het te zien. Het leert hun waar ze bang voor moeten zijn. Ze kunnen maar beter weten hoe onze vijanden eruitzien.’

‘Misschien...’

‘En de dierentuin is om van te genieten, speciaal voor de gezinnen. Daar is hij voor.’

‘Dat weet ik wel.’

‘En je kunt niet meer naar de valkerij.’

‘Ik weet het. Ik weet het.’ Ze had gelijk. Die hadden ze gesloten om het huis van de valkenier te kunnen gebruiken voor hooggeplaatste gevangenen.

‘Kunnen we naar de konijntjes gaan kijken?’ vroeg Karl-Heinz. ‘En naar de apen en de beren en de olifant?’

‘Ik weet niet of er wel een olifant is, lieverd.’

‘Ik kan hem wel meenemen,’ zei Emmi. ‘Als jij moet rusten.’

‘Nee, het gaat wel,’ zei ik. ‘Ik red me wel. Ik moest maar met hem meegaan. Laten we er morgen een uitstapje van maken en een picknick meenemen.’

‘Picknick, picknick!’ jubelden de jongens.

‘Ik vraag Josef om wat boterhammen voor ons in te pakken,’ zei ik. ‘En wat van zijn apfelstrudel; die is heerlijk.’

‘En we hebben sla nodig, voor de konijntjes,’ zei Felix.

‘Oké,’ zei ik. ‘Ook wat sla. Zullen we taartvorkjes meenemen? Voor de strudel? Anders wordt het zo’n knoeiboel. En we hebben denk ik ook wat bordjes nodig en servetten. Heb jij een picknickkleed? Anders kunnen we mijn reisdeken wel gebruiken.’

‘Dat wordt wel veel om te dragen,’ zei Emmi. ‘We kunnen wel wat hulp gebruiken, denk je ook niet?’

‘Het is toch niet ver? Maar vijf minuutjes, toch?’

‘Langer met de jongens. We hebben zeker hulp nodig.’ Ze ving mijn blik en gniffelde.

‘Zullen we kijken of *Scharführer* Rehbein beschikbaar is?’ vroeg ik.

‘Wat een goed idee!’

De volgende dag was het perfect lenteweer: warm met een blauwe lucht. Toen we over de Eickeweg liepen, konden we de vogels in het bos horen fluiten. Emmi droeg een jurk van crêpe georgette met een ceintuur die haar taille en benen voordelig uit liet komen. De doorzichtige roze stof deinde en danste terwijl ze liep en de mouwtjes met split vielen af en toe open en onthulden dan haar blanke bovenarmen. Arno hees de picknickmand op zijn schouder en Felix en Karl-Heinz droegen om de beurt de deken, maar ze bleven er maar over kibbelen en uiteindelijk moesten we dreigen helemaal niet meer te gaan picknicken.

‘Scharführer Rehbein beslist wie er aan de beurt is, begrepen?’ zei Emmi. ‘Wanneer hij zegt dat jullie moeten ruilen, dan ruilen jullie. Geen gevraag, geen geruzie.’

‘Op die leeftijd waren mijn broer en ik net zo,’ zei Arno. ‘Altijd aan het ruziën over wie de eieren mocht rapen en wie het geld in het collectezakje van de kerk mocht doen.’

‘Heb je een broer?’ vroeg Emmi. ‘Jonger of ouder? Of een tweeling soms?’

‘Twee jaar ouder, Frau Wolff. Hij zit in Noord-Afrika.’

‘Dus jij bent de baby.’

‘Hij is toch geen baby!’ zei Felix.

‘Hij zal altijd de baby van zijn moeder blijven,’ zei Emmi. ‘Net zoals jij

altijd mijn baby zal zijn.' Ze aaide over Felix' bol, maar hij trok een gezicht en ging er als een haas vandoor. 'Bah!' riep hij. 'Pas maar op,' zei ze, 'anders zet ik je een mutsje op en geef ik je een flesje als avondeten!'

Karl-Heinz gierde van het lachen: 'Baby, baby, Felix is een baby.'

De jongens renden vooruit.

'Niet te ver,' riep ik, hoewel de Eickeweg zo stil was als wat. Je hoorde alleen het geluid van vogels en het swoesj-swoesj-swoesj van het vegen van de straat door de mannen uit het kamp. Ik moest tegen mezelf blijven zeggen dat het hier geen München was, waar auto's en bussen voorbijraasden en trams uit het niets kwamen.

'Ik hou ze wel in de gaten,' zei Arno en al gauw hoorden we hem tegen de jongens praten. 'Vraag: wat moet een gevangene begrijpen? Antwoord: dat de bewaker een beter wereldbeeld, een gunstige politieke gezindheid en een hoger moreel besef vertegenwoordigt, en dat hij als gevangene de bewaker als rolmodel kan gebruiken om weer een nuttig lid van de samenleving te worden.'

Emmi pakte me bij de arm en we ademden de geur in van de seringengroei die in de voortuinen groeiden. 'Hij heeft een bróér,' fluisterde ze in mijn oor toen we hem achter de jongens aan zagen benen. 'Voor ieder één.'

'Sst,' zei ik.

'Een paard droogwrijven,' giechelde ze.

'Sst!'

'Achter de ploeg lopen.'

'Straks hoort hij je nog.'

'Vergeet die picknickmanden, ik wed dat hij ons allebei over zijn schouder kan gooien.'

'Verdorven ben je,' zei ik, maar ik moest lachen. En het was lente, ergens zong er een vogel dat het een lieve lust was, de lucht was verzadigd van de geur van seringengroei en verder was er niets.

We liepen in de richting van de villa van de familie Koch en vervolgens door het koele stukje bos ten noorden van onze straat, waar de schaduwen van de bomen over ons heen vielen. Arno stopte even om de picknickmand op zijn andere schouder te hijsen, zei tegen Karl-Heinz dat hij de deken nu aan Felix moest geven om te dragen, en Karl-Heinz reikte hem die zonder mokken of morren aan. Terwijl we stopten, viel mijn oog op iets langs de rand van het pad: een klein afgehakt pootje, de kleur van de borst van een mus, de topjes van het klauwtje even schoon als mijn

eigen nagels. Het was een opmerkelijk gaaf klein ding. Voordat ook maar iemand het kon opmerken, schopte ik het in het kreupelhout. Toen we weer verdergingen, pakte Karl-Heinz Arno's vrije hand en zwaaide die in de zijne heen en weer. Zoals hij meestal bij mij deed. Er becroop me een onbehaaglijk gevoel en ik bleef even staan. Ik wilde weg uit dit bos met de verglijdende schaduwen, de afgehakte pootjes en de dichte bomen.

'Greta,' zei Emmi. 'Wat is er? Ben je soms iets vergeten?'

'Nee, niks. Niks.'

'Gelukkig. Ik dacht even dat je zou zeggen dat je de strudel was vergeten. Rampzalig.'

'Hé!' riep Felix, die zich tussen Karl-Heinz en Arno probeerde te wurmen. 'Nu ben ik aan de beurt!' Hij probeerde Arno's hand vast te pakken.

'Jij draagt de deken!' gilde Karl-Heinz. 'Het kan niet allebei!'

Hij duwde Felix weg, waarop Felix de deken opzij wierp en hem terug duwde.

'Jongens, jongens!' riep ik. 'Zo is het genoeg!'

'Het geeft niet,' zei Arno.

'Hij begon,' zei Karl-Heinz, die zich aan Arno vastklampte.

'Nietes,' zei Felix.

'Welles! Jij begon!' riep Karl-Heinz.

'Het doet er niet toe wie er begon,' zei ik.

'Hij,' zei Karl-Heinz.

'Mama, hij laat me niet aan de beurt!' riep Felix.

'Arme Scharführer Rehbein,' zei Emmi. 'Iedereen wil hem.'

Felix keek kwaad en schopte tegen de deken.

'Raap die op, alsjeblieft,' zei Emmi. 'Kijk, nu zitten er allemaal bladeren op. Haal ze er allemaal maar af. Allemaal.'

Karl-Heinz lachte en slingerde aan Arno's arm. 'Allemaal,' herhaalde hij.

'Karl-Heinz!' zei ik. 'Wat mankeert jou? Eerlijk waar, ik heb zin om nu meteen om te keren. En de picknick aan de vogels te geven.'

'Het spijt ons vreselijk, Scharführer Rehbein,' zei Emmi. 'Of niet soms?'

'Sorry,' zei Felix.

'Sorry,' zei Karl-Heinz.

'Niemand houdt de hand van Scharführer Rehbein vast,' zei ik. 'Karl-Heinz, jij loopt naast mij, en Felix, jij loopt naast jouw mama. En ik draag de deken.'

We gingen weer verder. De jongens draalden en trokken achter onze

rug gezichten naar elkaar. Felix pakte een stok, richtte die op Karl-Heinz, kniep één oog dicht en haalde een denkbeeldige trekker over. Karl-Heinz slaakte een gil, begon te waggelen en wankelen alsof hij doodging.

‘Kom,’ zei ik. ‘Daar hebben we nu geen tijd voor.’

We kwamen tussen de bomen vandaan en staken een straat over. Emmi zei: ‘Laten we langs de paradeplaats lopen, zodat Greta die kan zien.’

We liepen langs een ander stuk van het bos, langs het ommuurde deel waar ze me over had verteld, waar de hooggeplaatste gevangenen waren ondergebracht, en toen langs een ander afgesloten deel waar volgens Arno leden van de Roemeense IJzeren Garde werden vastgehouden. Emmi stopte om een krokus te plukken en stak die achter haar oor. Ten slotte kwamen we bij de paradeplaats, met enorme kazernes in een halve cirkel eromheen. Officieren keken toe hoe groepjes soldaten hun geweren met de uiteinden op elkaar lieten balanceren en in perfecte tipvorm probeerden te stapelen. Buiten het hoofdgebouw zaten andere aan tafeltjes onder parasols, alsof ze zich verpoosden in een café. Karl-Heinz en Felix begonnen te marcheren: links, rechts, links, rechts. Een man in burger hief zijn glas en Arno riep een groet. ‘Herr Nadler van de brouwerij in Weimar,’ vertelde hij ons. ‘Aardige vent. Hij drinkt er altijd eentje als hij zijn bestellingen aflevert.’

‘Ze hebben daar een tafelfoetbalspel!’ zei Felix. ‘Dat heb ik weleens met Scharführer Rehbein gespeeld.’

‘De officiersclub is daar ook,’ zei Emmi. ‘Je moet echt eens met me mee.’

‘Wanneer mag ik een keer het tafelfoetbalspel doen?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Ik weet niet eens of ik wel weet wat het is,’ zei ik.

‘Allemaal mannetjes op een rij,’ zei Emmi. ‘Als er één schopt, schoppen ze allemaal. O, en er is zelfs een bioscoop en een fatsoenlijk podium. Het Nationale Theater uit Weimar komt hier om voorstellingen te geven.’

‘Wat enig,’ zei ik.

‘En ook andere veelbelovende acteurs hebben er opgetreden. Toch, Arno?’

Hij lachte.

‘Hij is te bescheiden om het te zeggen, maar hij heeft zijn debuut al achter de rug. Tot nu toe alleen als revuedanseresje, maar hij is voorbestemd een ster te worden. Je zou eens moeten zien hoe hoog hij zijn benen in de lucht kan gooien.’

‘Zomaar een nummertje dat ik met een paar van de jongens opvoer,

Frau Hahn,' zei Arno terwijl we onze weg vervolgden. 'Zomaar voor de lol. 'Zullen we papa gedag gaan zeggen?' vroeg Felix.

'Nee, hij heeft het druk,' zei Emmi. 'Maar hij heeft beloofd dat de konijntjes naar de dierentuin zouden worden gebracht. Willen jullie de konijntjes niet zien?'

De konijntjes! De jongens waren ze al bijna vergeten. Ja, ja, ze wilden de konijntjes zien, om ze op te porren, slablaadjes te voeren en misschien zelfs om er een vast te houden. Hoelang nog voor ze de konijntjes konden zien?

'Niet lang meer,' zei Emmi. 'Kijk, daar is de bushalte. We zijn er bijna.'

Een bus uit Weimar kwam op dat moment aanrijden en Emmi zwaaide naar de chauffeur. Net daarachter stond de wegwijzer die SS'ers de ene kant en gevangenen de andere kant op stuurde. De jongens renden naar de stenen adelaar aan het begin van de Carachoweg, waar een andere wegwijzer de weg van het hoofdkwartier tot aan het poortgebouw aanduidde. Er stond in prachtig uitgesneden schrift *Doch stets ein frohes Lied erklingt*, met daarboven een groepje gevangenen in looppas. Karl-Heinz stopte om op een oude veldkanonwagen uit de Grote Oorlog te klimmen die als een tuinornament in de berm stond. 'Kijk mij!' riep hij. 'Mama, kijk mij!'

'Daar is het bord van de dierentuin!' riep Felix. En ja hoor, voor ons liet een derde wegwijzer zien waar we heen moesten. Hij was versierd met een paar beren, een aap die er met een banaan vandoor ging en een... tja, wat was het eigenlijk? Een neushoorn? Een wrattenzwijn? Een wolf? Ik weet het niet meer, maar het houtsnijwerk was van hetzelfde verfijnde vakmanschap als het meisje met de uilen op de bureauset voor Dietrich. Aan de takken van sommige bomen hingen kleine houten vogelhuisjes, maar ik zag nergens vogels.

En toen was daar het kamp. De poort was wit geschilderd, als de poort van een park of een besloten tuin. Er stond in het rood een motto op, maar het kostte me even om het te ontcijferen, want van waar ik stond was het in spiegelbeeld: *Jedem das Seine*, uitgelicht in fraaie moderne belettering. Daarboven op de latei stond een andere spreuk: *Recht oder Unrecht – mein Vaterland*. Door de poort ving ik een glimp op van een grote lege ruimte die wel de appèlplaats moest zijn, waar ze elke dag de gevangenen telden om er zeker van te zijn dat er geen ontsnapt was. Daarachter strekten zich rijen en rijen houten barakken uit.

'Je bent te ver,' riep Emmi. 'Het is hier.'

Toen we de dierentuin binnenliepen, begon er een stel apen in een kooi

te krijsen, op en neer te springen en met hun armen te zwaaien alsof ze ons iets belangrijks te vertellen hadden. Aan de andere kant van het pad stond de elektrische kampomheining: *Vorsicht! Hochspannung! Lebensgefahr!* Verderop stond een wachttoren. En ook een schoorsteen die als een immense bakstenen vinger de hemel in wees. Er kwamen wat flarden rook uit, amper zichtbaar in de heldere lentelucht. Toen we dichterbij kwamen, zei Felix: 'Daar brengen ze je heen als je stout bent.' Ik voelde weer een kleine pijscheut: de baby die zich innestelde. Drie mannen in gevangenenpak haastten zich langs ons heen met emmers voer, wegslippend op hun houten klompen. Ze waren vies, mager en hadden iets ratachtigs over zich.

'Welke kant op naar de konijntjes?' vroeg ik. 'Arno? De konijntjes? Ik weet niet hoe het met jullie is, maar ik heb trek. Het moet bijna lunchtijd zijn.' Ik pakte de hand van Karl-Heinz en trok hem mee. 'We hebben lekkere strudel van Josef, hè lieverd? Je lievelings. Wat een traktatie! Misschien krijg je zelfs wel twee stukjes, als je zoet bent.'

Er waren inderdaad beren, levensgroot, die rondkuierden in een berenkuil: een ommuurd geheel van betonnen grotten en tunnels. Ik kon flarden rauw vlees en stukjes bot zien, de resten van hun avondmaal nam ik aan, maar ik besloot niet al te goed te kijken.

'Die daar heet Martin,' zei Felix en hij wees. 'Hij houdt van dansen.'

'Dat doet hij echt!' zei Emmi. 'Als het fanfarekorps begint te spelen, gaat hij op zijn achterpoten staan.'

Ik begon me licht in mijn hoofd te voelen toen ik het verblijf in tuurde. Ik had niet veel trek gehad bij het ontbijt en maar een paar hapjes gegeten.

'Wat als ze ontsnappen?' vroeg Karl-Heinz.

'Ze kunnen niet ontsnappen,' zei ik.

'Maar wat als ze dat toch doen?'

'Dat kunnen ze echt niet.'

'Daar zijn ze!' riep Felix en hij holde naar een andere gevangene die een kooi met konijntjes neerzette.

'Is dat de dierenverzorger?' vroeg Karl-Heinz. 'Is dat zijn dierenverzorgersuniform?'

'Ik denk het,' zei ik en ik hield zijn hand vast tot de man weer verdwenen was.

Ik had niet verwacht dat er zo veel konijntjes zouden zijn. Ze zaten dicht opeengepakt en nerveus trillend in het hok. En ze stonken ook. Misschien was ik er net iets gevoeliger voor dan normaal vanwege de baby, maar ik

moest er echt niet aan denken bij ze in de buurt te komen.

‘Waar vinden we een goed plekje?’ vroeg ik. Ik keek om me heen op zoek naar een beetje schaduw. De zon scheen fel vanuit de helblauwe lucht en ik moest even gaan zitten. Ik spreidde de deken uit in de schaduw van de berenkuil en Emmi pakte de krop sla uit de picknickmand en scheurde voor elk van de jongens een blad af, en we keken toe hoe ze het door de draadkooi duwden. De konijntjes dromden samen, verdrongen en verdrukten elkaar, klommen op elkaars kopje en snaaiden met hun scherpe bekje allemaal naar hetzelfde blaadje sla. Ik huiverde.

‘Je hebt het toch niet koud?’ zei Emmi.

‘Nee,’ antwoordde ik.

We pakte de boterhammen en de strudel uit, en ik zette de gebaksbordjes neer en legde de zilveren gebaksvorkjes klaar.

‘Wat is die géúr?’ vroeg ik. ‘Toch niet alleen de dieren, lijkt me.’ Hij was vettig, rokerig en al te zoet, en werd nog erger toen er een briesje opstak. Ik voelde me misselijk worden en ik wuifde de dikke, zwarte bromvliegen weg die uit het niets waren verschenen. ‘We moeten dit snel opeten, jongens,’ zei ik en ik verjoeg een vlieg net voor die op de strudel kon landen.

Arno opende de kooi en reikte naar binnen. ‘Jij,’ zei hij. ‘Ja, jij. Kom maar.’ Hij trok een konijn aan zijn nekvel naar buiten en hield het voor de jongens omhoog. Even bood het weerstand, stribbelde en spartelde in zijn greep, trapte met zijn achterpootjes in het luchtledige en verslapte toen.

‘Denkt u dat hij een stukje strudel lust?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Nee, lieverd,’ zei ik.

‘Maar waarom niet? Het is zo lekker.’

‘Omdat hij er ziek van kan worden.’

‘Waarom?’

‘Omdat het mensenvoedsel is, geen diervoer. Mensen eten mensenvoedsel en dieren eten diervoer.’

‘En mensen eten dieren,’ voegde Felix eraan toe.

‘Ja. Nou, ja,’ zei ik.

‘Mogen we hem houden?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Nee, lieverd.’

Hij stak voorzichtig zijn vinger uit, raakte de buik van het konijntje aan, sprong toen achteruit en slaakte een kreet.

Arno lachte. ‘Je kunt toch niet bang zijn voor zo’n klein diertje,’ zei hij. ‘Je bent niet bang, toch?’

‘Nee,’ zei Karl-Heinz, terwijl hij op een afstandje bleef.

‘En jij, Felix?’

‘Ik ben niet bang,’ zei hij, maar ook hij aarzelde.

‘Wat als ik jullie zei dat hij de paashaas is?’ vroeg Arno.

‘Echt waar? Is dát de paashaas?’ vroeg Felix en hij kwam dichterbij en gluurde naar het wezentje. Hij aaide de harige oren.

‘Het kan,’ zei Arno. ‘Je weet maar nooit.’

‘Dat klopt,’ zei ik. ‘Je weet maar nooit. Maar als jullie braaf zijn, verstoppt hij zondag misschien wel eitjes in jullie tuin.’

‘Hij doet je in elk geval niks,’ zei Arno. ‘Kijk maar, hij is doodsbang. Dat kun je zien omdat hij geen weerstand meer biedt. Hij houdt zich dood. Wil je ook eens?’

Karl-Heinz schudde zijn hoofd, maar Felix riep: ‘Ik wel! Ik wil wel!’

‘Wacht even!’ riep Emmi en ze pakte haar camera.

‘Hou hem maar zo vast, achter in zijn nek,’ zei Arno. ‘Zodat hij niet ontsnapt. En doe je andere hand maar onder zijn achterpoten. Ja, zo.’

Het konijntje trilde en duwde zijn kopje in de binnenkant van Felix’ elleboog.

‘Laat hem hierheen kijken,’ zei Emmi. ‘Stilstaan. Even wachten, nu vanaf de andere kant. Goed zo. Lachen. Felix. Felix. Lachen.’

‘Hij likte aan mijn vinger!’ zei Felix.

‘Dat betekent dat hij je lief vindt,’ zei Emmi.

‘Nu is het jouw beurt, Karl-Heinz,’ zei ik, maar hij schudde weer zijn hoofd. ‘Alleen voor de foto,’ zei ik. ‘Die kunnen we dan aan papa geven, voor zijn verjaardag. Hij kan hem op zijn bureau zetten. Zou dat niet leuk zijn? Kijk, ik kom er ook bij. Doe maar even alsof.’

Hij bleef stokstijf staan toen Arno hem het konijntje aangaf.

‘Denk eraan, achter in zijn nek,’ zei Arno.

‘Kijk eens naar Frau Wolff, lieverd,’ zei ik, terwijl ik mijn arm om zijn schouder legde. ‘Snel, Emmi.’

Ze nam de foto en Karl-Heinz liet los. Het konijntje viel en schoot weg.

‘Scheiße!’ siste Arno.

‘Scharführer Rehbein zei een lelijk woord,’ zei Felix.

‘Vast niet,’ zei ik.

‘Ik hoorde het. Karl-Heinz, heb jij het ook gehoord?’

Karl-Heinz keek van Arno naar Felix naar mij. ‘Ik weet het niet,’ zei hij.

‘Scheiße,’ zei Felix. ‘Dat zei hij. Scheiße Scheiße Scheiße.’

‘Felix!’ zei Emmi. ‘Ophouden met die onzin. Kom eerst wat eten nu, voor de vliegen ermee aan de haal gaan.’

‘Ik zal hem moeten gaan zoeken,’ zei Arno. ‘We kunnen hier geen rondrennende konijnen hebben.’

Emmi wuifde het weg. ‘Het is maar één klein konijntje.’

‘En als het nu net één klein vrouwelijk konijntje is?’ vroeg Arno. ‘Over een paar weken kunnen het er tientallen zijn. Honderden binnen een paar maanden. De ratten zijn al erg genoeg.’

‘Ratten?’ vroeg ik.

‘Ratten?’ echode Karl-Heinz en hij keek om zich heen.

‘Eet smakelijk,’ zei Arno. ‘Ik ben zo terug.’

‘Handen!’ zei ik toen de jongens de boterhammen wilden pakken. Ik liet ze wachten tot ik het vochtige doekje vond dat Josef had ingepakt.

‘Jij denkt ook aan alles,’ zei Emmi.

‘Hier,’ zei ik. ‘Even goed schrobben. Vingers, duimen. En ertussenin.’

Eindelijk konden we gaan eten en ik beet in een boterham. Het brood was droog geworden door de hitte en de boter smaakte zuur. Het leek niemand te deren, maar ik voelde een vettig laagje op mijn tong en wilde alles uitspugen. Ik slikte en voelde het in een harde klonter veranderen in mijn lichaam. Ik slikte opnieuw. Achter de elektrische kampionheining werd de rook van de schoorsteen dikker en donkerder. Een waas van grijze veren.

Emmi trapte haar schoenen uit en ging in het zonnetje op het gras zitten. Ze trok de zoom van haar jurk op tot halverwege haar dijen en ging liggen, terwijl ze een arm over haar gezicht legde.

‘Pas op dat je niet verbrandt,’ zei ik tegen haar.

‘Je hebt zo’n geluk met jouw huid.’

‘Hij was heus niet de paashaas,’ zei Felix. ‘De paashaas is veel groter, want die moet alle eieren dragen.’

‘Ik heb er een in een boom gevonden,’ zei Karl-Heinz. ‘Toch, mama?’

‘Wat heb je gevonden, lieverd?’

‘Een paasei.’

‘Dat klopt,’ zei ik. ‘In de kastanjeboom thuis. Weet je dat nog?’

‘Papa heeft het verteld. Hij moest me optillen.’

‘Dat deed hij.’

‘Konijnen kunnen niet in bomen klimmen,’ zei Felix.

‘Ik ben erin geklommen,’ zei Karl-Heinz. ‘Papa had me opgetild.’

‘Maar hoe kwam dat ei daar dan?’

‘Hm,’ zei Karl-Heinz.

‘Emmi, wil je niet wat eten?’ vroeg ik.

‘Ik let op mijn figuur,’ zei ze vanachter haar arm.

‘Ze meet zichzelf elke dag,’ zei Felix. ‘Zonder kleren. Mag ik haar strudel, alstublieft, Frau Hahn?’

‘Het is zo lekker,’ zei Karl-Heinz.

‘Emmi?’ vroeg ik.

‘Eet eerst die van jezelf maar op, dan zien we daarna wel verder.’

‘We moeten wel een stuk bewaren voor Scharführer Rehbein,’ zei Karl-Heinz.

‘Ik heb een stuk voor hem meegenomen,’ zei ik. ‘Er is genoeg voor iedereen.’

‘Hij heeft het niet verdiend,’ zei Felix.

‘Félix,’ zei Emmi.

Toen ze hun boterhammen op hadden, prikten de jongens met hun gebaksvorkje in de strudel op hun bordje en er dropen klodders appel uit het gebak.

‘Kijk,’ zei ik. ‘Zo. Je gebruikt de rand van je vorkje als een klein mesje.’

‘Waarom mogen we niet met onze vingers eten?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Dat is onbeleefd.’

‘We aten onze boterhammen anders wel met onze vingers.’

Er landde een bromvlieg op mijn pols en ik schudde hem weg. Emmi draaide zich op haar buik om ook wat kleur op de achterkant van haar benen te krijgen. Het was windstil en warm, en de geur van de plek zat in mijn haren, kleren en mond. Ik pakte het boek dat ik had meegebracht, mijn vaders bundel van Hölderlin, en probeerde wat te lezen. *Rijp zijn de in vuur gedoopte vruchten...*

‘Waar is de olifant?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Er is hier geen olifant, lieverd,’ zei Emmi.

‘Dan is het geen echte dierentuin,’ zei hij. ‘Ik heb een olifant gezien in Berlijn, toen we bij de familie Rost op bezoek waren.’

‘We moesten maar eens in gaan pakken,’ zei ik.

‘En Scharführer Rehbein dan?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Misschien weet hij de weg terug naar ons huis niet,’ zei Felix.

‘Natuurlijk wel,’ antwoordde ik, maar Emmi zei: ‘Ik wacht wel op hem. Ik wijs hem de weg.’

‘Ik kijk wel even of ik zie waar hij heen is gegaan,’ zei ik. Ik moet iets te snel zijn opgestaan, want even werd het me zwart voor de ogen. Ik knipperde, knipperde nog eens, en ja hoor, daar waren de jongens met hun zilveren gebaksvorkje en Emmi languit op het gras en de opeengepakte konijntjes met hun vacht die door de draadkooi heen stak en de immens grote en hoge schoorsteen aan de andere kant van de afrastering. Ik verjoeg nog een vlieg, die tegen mijn hand aan vloog, en zelfs nadat die zijn weg zoemend vervolgde, kon ik nog de plof van het zwarte lijfje tegen mijn handpalm voelen. Ik liep een eindje, maar er was geen spoor van Arno te bekennen. De enige die ik aantrof, was de man die de konijntjes had gebracht en die nu het apenverblijf aan het uitmesten was. Ik wist dat ik niet met gevangenen mocht praten – Dietrich wilde zelfs niet dat ik met Josef kletste – maar er was niemand anders om het te vragen en ik wilde heel graag naar huis.

‘Pardon,’ zei ik en de man schrok op en keek me een tel aan voor hij zijn blik weer op de grond richtte. ‘Ik zoek Scharführer Rehbein. Hebt u hem misschien gezien?’

Hij schudde zijn hoofd.

‘Wat een heerlijke dag, niet?’ zei ik en hij knikte. ‘Een heerlijke dag om buiten in de frisse lucht te werken.’

Hij sloeg nog steeds zijn ogen niet naar me op.

‘Als u Scharführer Rehbein ziet, wilt u dan tegen hem zeggen dat ik hem zoek?’

Hij knikte opnieuw.

‘O, wat dom van me. Frau Hahn. Ik ben Frau Hahn.’ In de verte hoorde ik geschreeuw, geblaf van honden en toen iets wat klonk als een geweerschot. ‘Wat was dat?’ vroeg ik, maar de gevangene leek het niet te hebben opgemerkt. Hij ging weer aan het werk en schepte de uitwerpselen op een hoop. De apen krijsten en graaiden naar zijn kleren. ‘Nou, dank u wel,’ zei ik. Dat wás een geweerschot, toch? Ik begon me een beetje flauw te voelen. Alles voelde te heet, te fel.

Ik liep in de richting van de wachttorens links van het poortgebouw, maar ook daar hadden ze Arno niet gezien. ‘Wat was dat geluid van net?’ vroeg ik.

De bewaker haalde zijn schouders op. ‘Waarschijnlijk iemand die probeerde te ontsnappen,’ zei hij.

Er schalde een stem uit een luidspreker: *Lijkendragers naar de moestui-*

nen. Ik had terug moeten gaan naar de berenkuil, terug naar Emmi en de jongens, om alles in te pakken en naar huis te gaan. Maar ik liep langs de omheining, terug naar de hoofdingang van het kamp. Ik was in een mum van tijd bij de poort.

‘Goedemiddag,’ zei een bewaker. ‘Kan ik u helpen, Frau...?’

‘Frau Hahn,’ zei ik.

‘Frau Hahn, maar natuurlijk. Bent u op zoek naar de Sturmbannführer? Ik kan u naar zijn kantoor brengen als u wilt.’

‘Nee, dank u. Ik zoek Scharführer Rehbein. Hij was bij ons in de die-rentuin, maar hij lijkt in rook te zijn opgegaan.’

‘Ik heb hem hier niet gezien,’ zei de bewaker.

Voorbij de poort zag ik een paar gevangenen met iemand op een brancard voorbijsnellen. Zijn arm sleepte over de grond en er zat een donkere vlek op zijn borst. Ik wilde niet kijken, maar vanaf deze afstand kon ik niet anders.

‘Is er een ongeluk gebeurd?’ vroeg ik.

De bewaker wierp een blik over zijn schouder. ‘Over dat soort dingen hoeft u uw hoofd niet te breken, Frau Hahn.’

‘Maar is hij... is hij dood?’

‘Denkt u er maar niet over na.’

De twee gevangenen stopten om de brancard beter vast te kunnen pakken en hun patiënt kwam met een dreun tegen de grond. Ik vond het geluid schokkend; het leek alles te doen schudden.

‘Wat is er met hem gebeurd?’

De bewaker wierp weer een blik over zijn schouder. ‘Ik weet het niet precies. Misschien probeerde hij te ontsnappen. Of heeft hij gestolen van het Reich. Een wortel. Wat hondenvoer.’

‘Een wortel?’ zei ik. ‘Een wórtel?’

‘Ik weet het. Ze leren het nooit. Het is onze taak om de groenten op te eten en hun taak om de stront over de tuinen te verspreiden.’

‘Wat?’

‘Excuus, Frau Hahn. De mest.’

Ik had in mijn leven nog maar één lijk gezien: dat van mijn grootvader, die zo klein had geleken in zijn kist. Maar de dode gevangene was niet klein in de dood. Hij nam alle ruimte in beslag, hij was overal waar ik keek. Ik kon het krullende donkere haar op zijn polsen zien en het vuil onder zijn nagels, het wit van zijn tanden, de brede strepen op zijn jas

en broek, en de klomp die van zijn voet viel en klepperend tot stilstand kwam. Een verlaten bootje.

Ik moest hier weg. Ik spoedde me terug naar de ingang van de dierentuin en rende naar de berenkuil, gelijke tred houdend met de gevangenen alsof we deelnamen aan een vreemd soort wedren. Ik dwong mezelf nog harder te rennen, hoewel de pijn in mijn bekken terug was. Ik wilde naar Karl-Heinz toe om hem af te leiden als de mannen voorbijkwamen. Uit mijn ooghoeken zag ik de arm van de dode gevangene schokkerig bewegen, zijn vingers over de grond slepen en die voor een laatste keer aanraken. Ik kon ze niet bijhouden. Karl-Heinz was zich waarschijnlijk al aan het omdraaien om te kijken. Maar net toen ik de berenkuil bereikte, met de apen die naar me krijsten en wezen, verdwenen de gevangenen achter een hek. Ik stopte om op adem te komen. De pijn was heviger nu en ik merkte dat ik aan het bidden was dat hij wegtrok. Ik sloot mijn ogen.

Ik dacht aan mijn opgebaarde grootvader, gewikkeld in een lijkwade, het witte haar bij de slapen in vleugels gekamd. Ik had de nacht voor zijn begrafenis samen met mijn zus bij de nachtwake mogen zijn en omdat het een bijzondere gelegenheid was, had ik de rozenkrans van mijn moeder mogen dragen in het roosvormige celluloid doosje. Dat hing aan een kettinkje met daaraan weer een ring en als je dan je vinger door die ring stak, slingerde het rozendoosje heen en weer bij het lopen en dan wist iedereen dat je wel een betrouwbaar meisje moest zijn, een braaf meisje, om dat te mogen dragen. Op het dekseltje van het doosje stonden twee figuurtjes afgebeeld, gegraveerd in koper: een bebaarde man met een kind op zijn schoot. Beiden hadden een aureool om het hoofd, maar ik kon niet uitmaken wie ze nou toch voor moesten stellen. Jozef die het kindje Jezus vasthield? Of Jezus die een kindje vasthield? Als je het sluitinkje losmaakte, waarop VERVAARDIGD IN BELGIË stond in letters die haast te klein waren om te kunnen lezen, zag je aan de binnenkant van het dekseltje de twee afgebeelde figuurtjes in spiegelbeeld, alsof ze twee gezichten hadden. Mijn moeder vertelde me dat ik het doosje zou krijgen wanneer ik mijn vormsel kreeg toegediend, maar ik was pas zeven en dat was nog zeven jaar weg, een eeuwigheid. De kralen waren klein als zaadjes, witte en blauwe glazen bolletjes die warm werden in je hand tijdens het bidden, en onderaan hing het zilveren kruisje met de zilveren man erop, die Jezus was, die God was. Het was dun en scherp, dat kruisje, en woog bijna niets.

Mijn grootvader was midden in de zomer gestorven. De kerk straalde van de hitte door de kaarsen toen we aankwamen en mijn in dikke zwarte kousen gestoken benen leken wel te koken. Ik moest het rozenkransdoosje met links overpakken toen ik mijn vingers in het wijwater doopte, zodat ik mezelf er niet mee in het gezicht zou raken als ik een kruisje sloeg. Helena was al aan het huilen en mijn moeder pakte een zakdoekje uit haar handtas en gaf dat aan haar, maar het was een en al kant en heel klein, en niet erg bruikbaar. Ik vroeg me af of ze hilde om onze vader. We hadden voor hem nooit een begrafenis gehouden, want hij was nooit teruggekeerd uit Frankrijk, dus mijn moeder had gezegd dat we ons hem samen met opa in de kist mochten voorstellen en dat we ook voor hem konden zingen en bidden. Ik volgde haar door het gangpad en zag de kist pas toen we er bijna met onze neus bovenop stonden. Hij doemde voor me op als een donker schip en Helena's snikken kwamen nu met vlagen. Ik frunnikte aan de ring van het rozenkransdoosje, deed hem weer aan mijn rechterhand, keek ernaar om mijn ringvinger en deed alsof ik getrouwd was. Toen we de voorste kerkbank bereikten, zag ik hoe mijn grootvader in zijn linnen lijkwade was gewikkeld als een in doek verpakt brood, en ik moest een paar tellen wachten terwijl mijn moeder en mijn zus knielden en op hun plek gleden. En toen, terwijl ik mijn plaats innam en mijn stijve rokken schikte, mijn enkels en knieën bij elkaar hield en ervoor zorgde dat het rozenkransdoosje niet tegen het versleten hout sloeg, ving ik de geur van iets vreemds en zoets op in die hete kerk, als het ranzig worden van een kan melk, als het week worden van het klokhuis van een appel, iets wat de wierook en de bloemen niet helemaal konden verhullen. Ik wierp een blik op mijn in linnen gehulde grootvader. Iedereen zegt dat mensen er kleiner uitzien als ze dood zijn, nietwaar? Dat was ook zo, mijn grootvader zag er ook kleiner uit. En ik wist dat hij weldra nog kleiner zou worden, want Helena had me verteld dat het zo zou gaan: hij zou verdwijnen en verschrompelen in zijn zak, in zijn kist, tot hij uit niet meer dan botten zou bestaan. Ik moest denken aan de broodzak die ik voor mijn moeder had gemaakt voor haar verjaardag. Ik had er een tarweschoof op geborduurd en de woorden *Geef ons heden ons dagelijks brood*. Alleen had ik het graan en het eerste woord zo groot gemaakt dat ik de rest erbij had moeten priegelen, waardoor ertussenin amper nog ruimte zat. 'Heb je het niet afgemeten?' vroeg Helena. 'Heb je de draden niet geteld? Het niet gemarkeerd met krijt?' Nee, ik had het niet op de juiste manier aangepakt, niet zoals we

hadden geleerd. ‘Nou, wat had je dan verwacht?’ Ik wilde het ding aan flarden scheuren en in het vuur gooien, maar dan had ik niets gehad om aan mijn moeder te geven. Toen ze het openvouwde en omhooghield, keek ik naar haar gezicht om te zien of er teleurstelling van af te lezen was, maar ze merkte mijn fouten niet op en als ze dat wel deed, dan liet ze dat niet blijken. ‘Slim meisje!’ zei ze. ‘Dank je wel, lieverd. Net wat ik nodig had.’ En ze liet de afschuwelijke zak aan alle visite zien.

Ik opende mijn ogen. De apen zaten vlakbij herrie te maken en de pijn was weer verdwenen. Bij de berenkuil zat Arno samen met Emmi en de jongens te wachten en hij was zijn stuk strudel aan het eten. Emmi hield zijn uniformjasje voor hem vast en klopte het af, en ik zag zweetplekken op de achterkant van zijn overhemd en onder de armen.

‘Daar bent u,’ zei ik. ‘Ik dacht dat u verdwenen was. Is alles in orde?’ Hij was aan het hijgen, er zat een kras op de rug van zijn hand en een scheurtje in zijn mouw.

‘Alles in orde,’ zei hij.

‘Hebt u de ontsnapte gevangene gevonden?’

‘Ik heb het afgehandeld,’ zei hij met een knikje naar de jongens op een manier die me ervan weerhield door te vragen.

Ik begon de picknickspullen weer in te pakken, maar ik kreeg ze niet terug in de mand. Ik wist niet meer waar alles hoorde. Ik was toen al zo moe dat het me niet had kunnen schelen als we alles voor de vliegen hadden achtergelaten. Ik wilde weg van de hitte en de geur, de rode schoorsteen en het hek met zijn spiegelschrift.

Emmi nam de borden van me over en begon ze een voor een met het vochtige doekje af te vegen.

‘Waarom staat het er achterstevoren?’ vroeg ik. ‘Het motto op de poort?’

‘Dat is niet zo,’ zei Emmi. ‘Tenminste niet als je binnen bent. Als je een gevangene bent.’

‘Maar het is niet eens duidelijk wat het eigenlijk betekent,’ zei ik. ‘*Ieder het zijne.*’

‘Iedereen krijgt wat hem toekomt, wat hij verdient,’ zei Arno. ‘Dat is hoe ze het ons hebben uitgelegd.’

Ik keek hoe Emmi de borden afveegde. Ik wilde haar zeggen dat ze het verkeerd deed, dat het doekje was bedoeld voor onze handen, niet voor onze vuile vaat, maar ze had de laatste net gedaan en was al bezig ze op te stapelen en met de riempjes op de juiste plek vast te maken.

‘Weet je wat ik verdien?’ mompelde ze tegen me. ‘Wat ik verdien, is een gespierde jonge boer uit Hessen.’ Vervolgens deed ze de gebaksvorkjes, die ze ook afveegde met het doekje, dat toch al behoorlijk smerig moest zijn, en vouwde ze toen samen in een gebruikt servet. ‘Het heeft niet veel zin dit mee terug te nemen,’ zei ze, terwijl ze het restant van de krop sla aan Felix gaf. ‘Wees eens braaf en geef het aan de konijntjes.’

Maar Felix had genoeg van de konijntjes. Hij schopte de krop sla naar Karl-Heinz, die hem terugschopte, en in een oogwenk viel die uit elkaar en was hij verpulverd, en de jongens sprongen erop tot je amper meer kon zien wat het was.

Eenmaal thuis deed ik de gordijnen dicht en ging op bed liggen, al viel ik niet in slaap. Ik starde naar de afbeelding van Slot Hohenschwangau die aan de muur hing, een gat in het donkere bos in de vorm van een kasteel. De pijn kwam in vlagen, slepend en grillig, en het lukte me maar niet om lekker te gaan liggen. Het laken was te gesteven en het matras te zacht. Ik wilde mijn eigen bed, in München. Ik rolde op mijn zij en bestudeerde het patroon op de gordijnen, de stroken met rozen, alleen waren die door het licht erachter enkel silhouetten en hadden het evengoed boomtoppen, slakroppen of gebalde vuisten kunnen zijn.

‘Ik hoorde dat je vandaag een wandeling hebt gemaakt,’ zei Dietrich. Ik schrok, ik moest uiteindelijk toch in slaap zijn gevallen. De kamer was bijna donker en ik kon zijn gezicht niet zien. ‘Ik had gedacht dat je wel even bij me langs zou komen.’

‘De jongens sleepten ons mee naar de dierentuin,’ zei ik. ‘En de konijntjes. Karl-Heinz wilde er wel een houden.’

‘En wat vond je ervan?’

‘Ik heb nee gezegd.’

‘Nee, ik bedoel, wat vond je van het kamp? Je moet toch door de af-rastering hebben gekeken?’

Iets in zijn stem deed me glimlachen. Hij klonk als Karl-Heinz wanneer hij me een tekening liet zien van gezichtsloze figuren met enorme handen die ons moesten voorstellen, of een dier van papier-maché waarvan het klonterige lijf nog zompig was van de lijm en in elkaar zakte. Toen moest ik denken aan de man op de brancard, met de vlek die zich verspreidde over de gestreepte stof. Ik ging zitten en knipte het bedlampje aan. ‘Ik geloof dat ze een man hebben neergeschoten,’ zei ik.

‘Waar?’ vroeg Dietrich.

‘Ik denk in de borst. Mogelijk omdat hij een wortel at.’

‘Maar waar? Heb je het zien gebeuren? Heeft Karl-Heinz het gezien?’

‘O,’ zei ik. ‘Nee, we hebben het niet gezien.’

Hij rekte zich uit en gaapte. ‘Dan is het in orde.’

‘Maar hij moet iets hebben gedaan, toch?’

‘O ja, hij zal zeker iets hebben gedaan.’ Hij knoopte zijn uniformjasje los, hing het aan de kastdeur en borstelde het af met het kledingborsteltje dat hij speciaal daarvoor had. Hij deed het elke dag en ik zei hem dat er nog gaten in zouden vallen.

Ik voelde weer een stekende pijn en zoog lucht tussen mijn tanden door naar binnen.

‘Greta?’ vroeg hij. ‘Gaat het wel?’ Hij was gestopt met het afborstelen van het jasje. Dat was toch allang onberispelijk.

Ik ademde uit, gelijkmatig en langzaam. ‘Ik denk dat ik vandaag een klein beetje te veel heb gedaan.’

‘Heb je ergens pijn?’

‘Een beetje.’

‘Je moet niet overal zomaar naartoe gaan wandelen.’

‘Het was niet ver.’

‘Maar toch. Je moet voorzichtig zijn.’

Voor de verjaardag van Dietrich dineerden we in *Zum weißen Schwan* in Weimar. De familie Wolff kwam ook en Otto wees op de kanonskogel uit de tijd van Napoleon die nog in de voorgevel vastzat. Terwijl we op ons eten wachtten, gaf ik Dietrich de houtgesneden bureauset. Hij deed er zo lang over om het pakje uit te pakken dat ik het haast niet kon verdragen. Ik voelde de zenuwen door mijn lichaam gieren.

‘Wat een mooi stukje werk,’ zei hij uiteindelijk. ‘Mooier dan ik het zelf ooit zou kunnen maken. Waar heb je dit gevonden?’

Ik glimlachte alleen en Emmi zei: ‘Uw vrouw kan erg listig zijn, hoor.’

‘Kijk eens naar het meisje,’ zei ik en Dietrich liet zijn vinger over het figuurtje in het midden glijden: ik op het strand, net na een duik, lachend in de zon.

‘Die foto van jou, die ene dag op Rügen,’ zei hij.

‘Weet je het nog? We klommen naar de top van de Königsstuhl.’

‘Zijn jullie er weleens geweest?’ vroeg hij aan het echtpaar Wolff. ‘Je kunt er helemaal tot aan de overkant van de Oostzee kijken.’

We bleven in het restaurant tot ver na middernacht, lang nadat alle andere gasten al waren vertrokken.

‘Moeten we de eigenaar niet af laten sluiten?’ vroeg ik, maar Otto zei dat ze voor mensen als wij graag open bleven.

‘Ik denk dat Greta bedoelt dat ze moe is, schat,’ zei Emmi. En ja, ik moest toegeven dat ik mijn ogen haast niet open kon houden en ik viel in de auto onderweg naar huis al in slaap.

De volgende morgen nam Dietrich de bureauset mee naar zijn werk en hij zei me dat hij, steeds als hij ergens anders wilde zijn, ernaar zou kijken en aan die ene dag op Rügen zou denken. Zijn werk vergde veel van hem, dat wist ik. De in ongenade gevallen voormalige Kommandant Koch had door te stelen het kamp bijna te gronde gericht en Dietrich moest nu zien aan te tonen dat de delen van het kamp die onder zijn toezicht vielen niet meer kostten dan nodig. Soms bracht hij een hele papierwinkel mee naar huis: pagina’s en pagina’s vol met rijen cijfers. Zulke grote aantallen om sluitend te krijgen. Hij moest alles verantwoorden, zei hij, en het was niet bevorderlijk dat de prins Van Waldeck, die al eerder onderzoek had gedaan naar het echtpaar Koch, nog steeds lastige vragen stelde over corruptie in het kamp.

‘Je doet toch wel voorzichtig?’ vroeg ik en hij zei ‘natuurlijk’, natuurlijk deed hij dat.

‘Je hoeft je nergens zorgen over te maken,’ zei hij. ‘We hebben niets verkeerd gedaan.’

Hij wreef over het plekje tussen zijn ogen en slaakte een diepe zucht. Dus vertelde ik hem toen over de baby, ook al was mijn doktersafpraak pas over een paar dagen.

‘Ik denk dat ik zwanger ben,’ zei ik.

Hij staaarde me een ogenblik aan, stond toen in twee stappen bij mijn stoel en pakte mijn hand. ‘Greta! Mijn kleine Gretalein! Echt waar?’

‘Ik denk van wel.’

‘Goed zo, meisje!’ Hij kustte me op de mond, met koele en zachte lippen die vagelijk naar rook geurden. ‘Ik wist dat het de juiste beslissing was om hierheen te komen,’ zei hij, alsof het de plek was die het kindje in mij had geplant.

‘Ik weet het nog niet zeker,’ zei ik.

‘Karl-Heinz zal zo opgewonden zijn!’

Dat was zeker waar. Hij bleef maar vragen om een broertje om mee

te spelen en wij bleven die vraag maar ontwijken. Misschien zou hij nu ophouden met praten over Ingo. En Dietrich moet mijn gedachten hebben gelezen, want hij sprak die uit: 'Misschien dat Ingo een stille dood sterft.'

'Maar we vertellen het hem nog niet,' zei ik. 'Voor alle zekerheid.'

'Ja, ja,' zei Dietrich. Hij lachte. 'Je moeder moet nu wel op visite komen.'

De pijn sneed weer door mijn bekken en ik kromp ineen.

'Wat is er? Greta?'

'Niets. Niets. Alleen de baby maar die zich innestelt.'

De volgende dag gingen Emmi en ik met de kinderen naar het zwembad in Weimar. Ik bleef een tijdje in het ondiepe en keek hoe zij en de meisjes de duiktoren beklommen en van de plank af sprongen. Ze haalde Felix en Karl-Heinz over om het ook te proberen en al snel stortten ze zich allemaal onbevreesd in het water.

'Kom dan, mama,' riep Karl-Heinz. 'Als u durft!'

Toen hij nog een baby was, lieten we hem een keer 's middags bij de moeder van Dietrich zodat we, voor het eerst in meer dan een jaar tijd, weer eens met zijn tweetjes naar de film konden. We zagen *Olympia* – die met de duikbeelden aan het eind – en die slow-motionscènes kwamen weer in me op terwijl ik mezelf uit het water hees en de trap naar de duikplank beklom. Ik herinnerde me weer dat ik daar met Dietrich in de donkere bioscoop zat, met de atleten die hoog boven onze stoelen als stralende goden door de lucht buitelden. Ze sprongen niet, ze vlogen. Het leek of ze nooit omlaag zouden komen. En toen stortte ik mezelf in het water, en dat drong in mijn keel, en een paar tellen lang kon ik niet ademhalen.

'Ik ben van de duikplank af gesprongen!' joelde Karl-Heinz die avond tegen Dietrich. 'Ik wil misschien wel een vis worden als ik groot ben. Kunt u een paar vissen voor op mijn ark maken?'

'Er waren geen vissen op de ark, lieverd,' zei ik.

'Hoe kunnen er dan nog steeds vissen zijn?'

'Nou, de vissen konden zwemmen.'

'Ik hoop dat mama niet van de plank is gesprongen,' zei Dietrich en Karl-Heinz zei: 'Jawel! Dat heeft ze wel gedaan!'

'Greta!' zei hij. 'De baby! Waarom neem je zo'n risico?'

Het was nooit bij me opgekomen dat er iets mis zou kunnen gaan.

'Welke baby?' vroeg Karl-Heinz.

Op de dag van de afspraak liet ik me samen met Emmi naar de dokterspraktijk rijden door Arno. We hadden hem gevraagd ons er een straat verder uit te laten zodat hij zou denken dat we gewoon gingen winkelen, maar zelfs die korte wandeling putte me uit en ik moest steeds stoppen om uit te rusten.

‘Het is ook warm vandaag,’ zei Emmi, terwijl ze me koelte toewuifde. ‘Je bent te warm gekleed.’

Ze ging mee in de wachtkamer zitten en ik deed mijn jasje uit en hield het op mijn schoot.

‘De tweede opvoeden is veel makkelijker,’ zei ze terwijl ze door een tijdschrift bladerde. ‘Je maakt je niet meer zo druk dat je hem dood zult maken.’

‘In het begin keek ik ’s nachts elk uur bij Karl-Heinz,’ zei ik. ‘Om te zien of hij nog wel ademde.’

‘Totaal onzinnig! Heb je Johanna Haarer ook gelezen?’

‘Natuurlijk,’ zei ik. Alle jonge moeders lazen het opvoedingshandboek van Haarer en volgden haar adviezen tot op de letter. Als je baby begon te huilen, werden we niet geacht te reageren. *Het kind begrijpt verbijsterend snel dat het alleen maar hoeft te huilen om een meelevende ziel bij zich te roepen en alle aandacht op zich gevestigd te weten. Na korte tijd eist hij deze aandacht voor zich op als zijn recht en zal hij je geen rust gunnen tot je hem weer draagt, wiegt of in zijn wagentje voortduwt... en zo wordt de kleine, maar genadeloze huistiran geboren!*

Ik voelde dat ik begon te bloeden toen we in de wachtkamer zaten, een warme vloed waarvan ik vreesde dat die door mijn lichtgrijze rok zou lekken. Dat was mijn eerste gedachte: niet dat ik een baby zou verliezen – of misschien alleen het idee van een baby – maar dat de vlek te zien zou zijn. ‘Ik bloed,’ fluisterde ik tegen Emmi en terwijl ze me overeind hielp, wierpen we allebei een vluchtige blik op de stoel waar ik op had gezeten. Er was niets te zien.

In de toiletten praatte ze tegen me door de deur van het hokje heen. ‘Hoe erg is het?’

‘Niet erg. Een paar plekjes.’

‘Dat is goed! Dan is het waarschijnlijk in orde. Een paar plekjes.’

Ik zag haar schoenen onder de deur door: zacht crèmekleurig leer met kleine decoratieve gaatjes erin en met open tenen. Ze had de schoenen laten opsturen vanuit Florence.

Ik veegde de plekjes weg met papier – werkelijk, het had zoveel erger gevoeld dan het in feite was – en pakte toen mijn zakdoek uit mijn handtas en stopte hem gevouwen in mijn ondergoed. De doek zag er zo klein uit dat ik niet wist of ik het daarmee wel tot de villa zou redden.

‘Zou ik... heb je misschien een extra zakdoek?’ vroeg ik door de deur heen.

‘Natuurlijk. Natuurlijk,’ zei Emmi en ze bukte zich en gaf hem aan me.

‘Sorry,’ zei ik.

‘Het is geen enkel probleem. Vergeet het maar.’

Doktor Lang schoof het gordijn rondom het bed dicht en wachtte aan de andere kant tot ik mijn ondergoed uit had gedaan. Ik kneep het samen tot een strakke prop zodat hij de zakdoeken niet op zou merken, klom toen op het bed en lag doodstil, bang dat het bloeden weer zou beginnen. Hij voelde aan mijn buik en bekken, stak toen twee vingers in me en bleef met de andere hand tegen mijn bekken duwen. Ik staaarde naar het plafond en probeerde de grenzen van een oude waterlekkage precies te volgen. Toen hij klaar was, vertelde hij me dat ik beslist niet zwanger was. ‘Maar u bent nog jong, Frau Hahn,’ zei hij. ‘U zult geen moeite hebben om zwanger te worden van een tweede kind. We moeten misschien even een kijkje nemen binnenin, meer niet.’

‘Maar dat deed u toch net,’ zei ik.

‘Een kleine ingreep, bedoel ik. Ik zal u doorverwijzen naar een uitstekkende chirurg. Ja? Goed.’

‘Was het mijn schuld?’ vroeg ik. ‘De bloeding?’

‘De bloeding was waarschijnlijk niets,’ zei hij. ‘We kunnen nog niets met zekerheid zeggen.’ Hij krabbelde een paar woorden op een stukje papier en gaf het aan mij: *Kamillethee. Bioferrine-ijzerpreparaat*. ‘In de tussentijd zou dit u moeten helpen om u wat beter te gaan voelen.’

‘Geen nieuwe hoeden?’ vroeg Arno toen we met lege handen terugkwamen bij de auto.

‘We konden niks vinden naar onze smaak,’ zei Emmi. ‘En wij maar zoeken.’

‘Dat spijt me,’ zei Arno.

‘O, dat is jouw schuld niet! We zijn te kieskeurig, dat is het probleem. Of Weimar is te oubollig. Heb je de vrouwen hier weleens gezien? Je zult ons naar de Champs-Élysées moeten brengen, Arno!’

Ze babbelde maar door, verzoon een tripje naar Parijs, vulde zijn armen met denkbeeldige dozen met hoeden en jurken. 'Denk je dat je dat allemaal kunt dragen, Arno? Natuurlijk kun je dat, zelfs zonder je in het zweet te werken. En dan op naar het Ritz voor champagne!'

Ik had nog steeds het briefje in mijn hand dat Doktor Lang me had overhandigd en toen ik het opvouwde om het in mijn tas op te bergen, zag ik dat er iets op de achterkant gedrukt stond: de naam van een andere dokter, een zekere Doktor Abraham, die praktijk hield op hetzelfde adres. Toch was er geen andere dokter in het gebouw geweest. Iemand had met een enkele pennenstreek deze andere dokter doorgestreept.

Toen ik weer thuis was, ging ik liggen. Emmi zorgde dat Josef me lunch bracht op een dienblad, maar toen het eten kwam, had ik geen trek.

Ik moet dwars door de avond heen hebben geslapen en ik merkte niet eens dat Dietrich naar bed was gekomen. Veel later werd ik weer wakker met steken in mijn zij en hoewel het overdag zo heet was geweest, voelde de lucht in de slaapkamer ijzig aan. Die drong door tot diep in mijn botten toen ik rechtop ging zitten en mijn adem inhield, bang om uit te ademen. Dietrich lag onbeweeglijk op zijn rug. Ik wist niet hoe ik hem moest gaan vertellen dat er geen baby was. Er vielen schaduwen op zijn open mond en in zijn oogkassen, maar de rest van zijn gezicht was lijkbleek. Het beangstigde me.

De volgende ochtend was de pijn weg. Bij het ontbijt keek Dietrich me stralend aan en zei dat we Karl-Heinz misschien mee konden nemen naar het Park aan de Ilm en hem met zijn bootje konden laten varen.

'Voel je je niet ziek?' vroeg hij. Hij glimlachte, deze springlevende man met wie ik getrouwd was.

'Het spijt me,' begon ik. 'Ik heb een fout gemaakt. Ik heb me vergist.'

'Wat?' zei hij, terwijl hij een dikke plak ham op zijn vork spietste. 'Waarin heb je je vergist?'

Ik wierp een blik op Karl-Heinz, die grote klodders jam op zijn bo-terham smeerde en op het tafellaken knoeide.

'Ik heb een bloeding gehad gisteren.' Ik vormde het woord geluidloos met mijn lippen.

Hij legde zijn mes en vork neer en veegde zijn mond met zijn servet af. 'Weet je het zeker?'

'Ja, zeker. Ik ben bij de dokter geweest.'

'Hier?'

‘In Weimar.’

Hij knikte. ‘We willen niet dat het rond gaat zingen.’ Toen zei hij: ‘Het zal wel door dat duiken van je zijn gekomen.’

Ik had me hetzelfde afgevraagd, maar ik zei: ‘Nee. De dokter zei dat dat de reden niet was.’ Een leugen. ‘Hij zei dat er mogelijk helemaal niets is geweest. Hij zei dat het waarschijnlijk niets was.’

‘Wat bedoel je?’

‘Ik ben niet zwanger.’ Weer vormde ik het woord met mijn lippen. ‘Toch niet. Of in elk geval niet meer. Misschien ben ik het zelfs nooit geweest.’

‘Geen baby?’ vroeg Dietrich.

‘Precies.’

‘Wat voor baby?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Niks. Er is niks,’ zei Dietrich.

‘Nee, niks,’ herhaalde ik.

Die middag vond ik mijn ondergoed en de twee zakdoeken opgevouwen op het bed, smetteloos.

Deel 4

Afstandsbeïnvloeding

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

13 oktober 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

Het zou u misschien verbazen dat de familieleden van overleden gevangenen steevast om het goud uit de mond van hun doden verzochten. U wilt niet weten hoeveel brieven ik kreeg van mijn secretaresse om te ondertekenen: *[Naam van gevangene] is in dit kamp overleden. Het lichaam is gecremeerd op [datum]. Elke teruggave van dentaal goud is derhalve onmogelijk.* Nou ja, misschien is het ook niet zo verrassend dat de families van misdadigers zulke onbetamelijke verzoeken deden. Hoe dan ook was ik gebonden door het decreet dat afgekondigd was door de Reichsführer, dat behelsde dat dergelijke materie afkomstig van gevangenen van het Reich eigendom bleef van het Reich.

Eén keer per maand bracht de kamptandarts me het goud ter bewaring en ik verstrekte hem dan een ontvangstbewijs voor de precies afgewogen hoeveelheid. Vervolgens verstuurde ik het elke zes maanden naar Kantoor D IV in Berlijn. We hadden er baat bij dat zo veel van de gedetineerden onvoldoende voor hun gebit hadden gezorgd: in mei alleen al vergaarden we driehonderdachtendertig gram. Het meeste daarvan bestond uit ruw gegoten vullingen, maar zo nu en dan trof ik een hele kroon of brug aan. Ik hield de beste exemplaren zelf, in een chocoladedoosje, achter slot en grendel in een bureau in de logeerkamer. Ik vond het ontspannend om aan het einde van een lange dag door alle stukjes te gaan – als jongetje zat ik vaak in het knopenkistje van mijn moeder te grabbelen – en voordat u iets zegt, wil ik u vertellen dat elke officier in Buchenwald op de een of andere manier zijn deel afroemde, zonder uitzondering. De prins Van Waldeck plaatste in hoogsteigen persoon een spoedorder om een grote koelkast in barak 50 te laten plaatsen, zodat hij een plek had waar hij de

door hem geschoten herten kon bewaren, terwijl er in de papieren stond dat die bestemd was voor serum ter bescherming van onze troepen. En ik weet toevallig dat *Adjutant* Schmidt had geregeld dat hij dagelijks werd voorzien van boter, melk en eieren vanuit de ziekenboegkeuken en dat het niet veel om het lijf had toen de Kommandant erachter kwam dat hij voorraden stal: hij kreeg enkel een reprimande. Ziet u met wat voor corruptie ik te maken had? Hoe moeilijk het was om een respectabele instelling te leiden? Allemachtig, het was niet alsof ik iemand eten ontzegde; ik hield niet meer dan een paar snuisterijtjes voor mezelf. Het was eenvoudig zat om een van de gedetineerden de papieren die naar de D IV gingen voor me te laten corrigeren en ik zorgde ervoor dat hij kreeg wat hem toekwam in de vorm van sigaretten of bloedworst, dus u ziet dat ik hem in dat opzicht eigenlijk hielp en misschien zelfs wel het leven redde met die extra voeding.

Misschien moet u dat er maar niet in zetten.

U denkt misschien dat ik een open deur intrap als ik zeg dat Buchenwald een gevangenenkamp was, dat de individuen die er werden vastgehouden gevangenen waren, maar velen van hen leken die status te vergeten. Ze begonnen te geloven dat ze daadwerkelijk macht hadden, omdat we toestonden dat ze toezicht hielden op hun eigen barak, het administratiekantoor runden of het voedsel uitdeelden. Het moment dat een van hen een kapo-armband, of zelfs één van een kampoude wist te bemachtigen, dan paradeerde hij rond alsof hij een ceremonieel tenue droeg. De nieuwkomers namen aan dat ze maar een paar maanden zouden blijven waarna ze, afhankelijk van hun gedrag, weer vrijgelaten zouden worden. En hun gedrag werd inderdaad bijgehouden, in periodieke verslagen ten behoeve van de Gestapo. Om dat proces te vereenvoudigen, was het gemakkelijker om de gevangenen niet daadwerkelijk te zien, maar om simpelweg de meest waarschijnlijke woorden in te vullen: *ongehoorzaam, onverbeterlijk, ongeschikt voor vrijlating*, et cetera. Als we er wel een vrijlieten – om het moreel op te vijzelen, zoals ik al zei – moest hij ermee akkoord gaan om geen contact te hebben met andere voormalige gedetineerden en nooit over de omstandigheden in het kamp te spreken. Omwille van de veiligheid, dat begrijpt u wel.

In 1943 waren er steeds meer ontsnappingspogingen en daarom moest er, overeenkomstig de reglementen, een passende straf worden uitgedeeld. We zorgden ervoor dat we te allen tijde de regels volgden: er gingen drie

verschillend gekleurde formulieren naar Berlijn, waarvan er twee kopieën terugkwamen. Als Berlijn goedkeuring verleende, en pas dan, konden we actie ondernemen. Het was een gewettigd middel om duizenden mannen in het gareel te houden: als er vijftig probeerden te ontsnappen, zou er één mogelijk in slagen; en als er één in slaagde, dan zouden honderd het proberen en zouden er drie mogelijk in slagen; en als er drie in slaagden, dan zouden vijfhonderd het proberen; en zo door tot het kamp een complete chaos zou zijn en de Ettersberg zo vergeven van mannen op de vlucht dat het er niet meer veilig zou zijn voor familieuitstapjes. Maar soms – ik durf dat wel te zeggen – was ik bang voor wat er zou gebeuren als ze zouden besluiten in opstand te komen. Het waren onmenselijke, de meesten van hen, doorgewinterde misdadigers en dronkenlappen met weinig respect voor autoriteit en nog minder voor een mensenleven. Wie wist wat ze zouden proberen?

We hadden ons best gedaan om redelijke maatregelen te treffen, om ervoor te zorgen dat Buchenwald een modelkamp was. Er werd bijvoorbeeld gedegen mondzorg aangeboden aan de gevangenen. En als er ooit een kies met goud erin uit de mond van een levende gedetineerde werd verwijderd, werd hij daarvoor uit principe gecompenseerd. Allemaal heel rechtvaardig, allemaal heel legitiem. Allemachtig, ze hadden zelfs hun eigen bibliotheek, hun eigen ziekenboek en hun eigen bioscoop, en eenmaal per jaar, op de verjaardag van de Führer, kregen ze warme chocolademelk. Elke gevangene had een bed voor hem alleen, met schone lakens en twee wollen dekens – daar zijn foto's van – en de ziekenboek kon zich meten met elk degelijk ziekenhuis; ook daar zijn foto's van. We lieten ze concerten geven en door de luidspreker naar de radio luisteren – soms muziek, maar in elk geval de *Wehrmacht*-persberichten en alle belangrijke toespraken – en we speelden liederen op de grammofoon af. Het fanfarekorps speelde ook vrolijke deuntjes voor ze terwijl ze van en naar hun werk marcheerden, en vanaf midden 1943 zouden ze zelfs een bordeel hebben. En we hadden een permanent crematorium laten bouwen, dat continu werkzaam kon zijn, nadat een van onze voertuigen onderweg naar het crematorium in Weimar een aantal lijken had verloren: ze vielen er midden in de stad uit, vol in het zicht bij een koffiehuis. De fabrikant leverde ons urnen zodat de asresten op eigen kosten aan de familieleden konden worden teruggegeven. O zeker, we zagen het als onze plicht om de doden met waardigheid te behandelen, ondanks wat u misschien hebt

gehoord. En ondanks wat u misschien hebt gezien op het beeldmateriaal dat de Amerikanen hebben gemaakt. Ze hebben het op de eerste dag van hun showproces in Dachau getoond: stapels en nog eens stapels lichamen op de buitenplaats van het crematorium, maar zonder te erkennen dat de meesten daarvan waren overleden ná het vertrek van de SS! En ook zonder te erkennen dat de mensen uit oostelijke landen – ja, laat ik het beestje maar bij de naam noemen, ook al is dat dan niet meer in zwang: de Joden – grotendeels verantwoordelijk waren voor de smerige omstandigheden. Ze weigerden de spoeltoiletten te gebruiken, gaven er de voorkeur aan zich te ontlasten in hun eetkommen, en dat is maar één voorbeeld. Ik zou er nog veel meer kunnen noemen.

Het probleem was dat er gewoonweg te veel gevangenen waren. De watertoevoer en de riolering bijvoorbeeld, die mijn verantwoordelijkheid waren, gaven me nogal wat kopzorgen. Niemand had de enorme aantallen voorzien. Zolang de poort nog dicht kan, is het kamp niet overvol, zei Wolff, maar uiteindelijk was het mijn probleem als er niet genoeg water was om de pathologiekamers schoon te spoelen, of als er verspreiding van tyfus van barak naar barak dreigde, omdat de gevangenen zich niet konden wassen. Of toen een groep Polen het rooster van een van de rioolpijpen probeerde door te zagen om als gigantische drollen te ontsnappen. Pister had geprobeerd ochtendgymnastiek in te stellen ter bevordering van de gezondheid van de gedetineerden, maar moest dat weer afblazen omdat te veel van de deelnemers bezweken. Toen we dringend nieuwe kleding voor de gevangenen nodig hadden, vroegen we die via de geëigende kanalen aan en vulden we de juiste formulieren in, en we hebben toen inderdaad een paar honderdduizend overvloedige kledingstukken uit Auschwitz ontvangen, maar na controle bleek bijna de helft weggegooid te moeten worden vanwege kogelgaten en bloedvlekken. Met dit soort obstakels hadden we voortdurend te maken. We probeerden...

[aangetast]

... vertelde me toen dat ze in verwachting was en ik voelde mijn humeur er meteen van opknappen. Laat ze maar doorgaan met hun corruptieonderzoeken! Laat de populatie gevangenen wekelijks maar met duizend toenemen, laat het kamp maar overstroomd worden door het rioolwater! Er was niets veranderd aan mijn werk en die ellendige balansboeken waren net zo lastig als altijd, maar ik hield me niet meer bezig met zulke pietluttige probleempjes. Ik nam ze niet langer mee naar huis.

Een baby! Een baby zou een echt gezin van ons maken. Ik liet het niet merken, maar ik verlangde naar een dochter, een mooi kleintje dat mijn hart zou veroveren met haar gekir en haar krullen, net als die kleine Edda van Kommandant Pister. We konden haar Gudrun of Hermine noemen, een mooie degelijke Duitse naam.

‘Ik ben blij met zowel een meisje als een jongen,’ zei ik tegen Greta. Dat hoor je te zeggen, toch?

Toen ik die week door het bos naar huis liep, had ik het gevoel dat ik het geluk eindelijk aan mijn zijde had. Er zaten nieuwe blaadjes aan de bomen, de wind blies uit de goede richting en de lucht was fris, als nieuw en niet bezoedeld door de rook van het kamp. Ik zou Henning Rost moeten schrijven om hem te vertellen hoe goed mijn verhuizing naar Buchenwald had uitgepakt. Misschien zou ik hem zelfs uitnodigen voor een bezoekje, zodat hij ons modelkamp kon zien. We konden een wandeling maken door de heuvels, langs de oude jagerspaden die tussen de beuken waren aangelegd voor de hertogen van Weimar, en ik kon hem de top laten zien waar de koninklijke jachtgezelschappen altijd met hun geweren stonden te wachten terwijl hun prooi naar ze toe werd gedreven. Ik zou hem vertellen dat Napoleon hier in hoogsteigen persoon te gast was geweest. En ook tsaar Alexander I. Ik stelde me een jachtexpeditie met Henning voor, waarbij ik hem zou gebaren aan de kant te blijven terwijl ik een groot hert neerhaalde. We zouden samen de kop eraf hakken en ik zou van het gewei een kroonluchter laten maken die zelfs nog groter was dan die in onze woonkamer. Ik voelde de grond onder me dreunen, alsof mijn eigen toekomst recht op me af kwam galopperen.

Maar nog geen paar dagen later, en tijdens het ontbijt terwijl Karl-Heinz er gewoon bij zat en de dienstbode het kon horen, verkondigde Greta dat ze zich had vergist en dat er helemaal geen zwangerschap was. Ik weet dat het wreed was, maar ik vroeg haar of het uitstapje naar het zwembad er misschien iets mee te maken had. Ik kon mezelf niet bedwingen. Ze had voorzichtiger moeten zijn. Op dat moment was ik me zeer bewust van ons leeftijdsverschil.

Eerst wist ik niet wie de dokter was toen hij me opbelde.

‘Doktor Lang, van de praktijk in Weimar,’ zei hij weer en verontschuldigde zich toen. Hij had Greta de vorige dag gezien en nam aan dat ze me dat had verteld.

‘Natuurlijk heeft ze me dat verteld,’ zei ik. ‘Ja, dat heeft ze me inderdaad verteld.’

In dat geval, zei hij, wist ik ook dat hij Greta had doorverwezen naar een collega – een waarlijk uitstekend chirurg – omdat hij zich wat zorgen maakte. Toen hij haar onderzocht, dacht hij een gezwel in haar bekken te voelen.

‘De baby?’ vroeg ik. Eén moment dacht ik dat Greta het misschien verkeerd had begrepen, dat er wel een baby was en dat de dokter wat testjes had gedaan om dat te bevestigen.

‘Och,’ zei Lang. ‘Nee, geen baby. Een verdikking. Een gezwel.’ Hij dacht dat het waarschijnlijk onschuldig was – ze was nog heel jong, dus statistisch gezien was het onwaarschijnlijk dat ze iets zouden aantreffen – maar ze moesten het wel controleren.

‘Een gezwel,’ zei ik.

‘Ja, Herr Sturmbannführer,’ zei hij.

Ik vroeg of ze het eruit konden snijden en hij zei dat ze meer zouden weten zodra ze bij de chirurg was geweest. Ik wist dat hij zijn vermoedens niet uit wilde spreken, maar ik stond erop. Dus vertelde hij het.

Eierstokkanker. Dat is wat hij dacht dat er mogelijk binnen in haar groeide. Geen kind, maar een tumor.

‘Maar waar komt zoiets vandaan?’ vroeg ik. Greta was van uitstekende komaf, van een uiterst robuuste Duitse bloedlijn.

‘Het kan lastig zijn een oorzaak aan te wijzen,’ zei hij. ‘Arsenicumpesticide, kunstmatige bemesting. Rookinhalatie. Misschien lood uit tandpastatubes en waterleidingen of kleurstof in puddingpoeder. Röntgenstraling.’

‘Röntgenstraling?’ vroeg ik.

Straling kon genetische schade veroorzaken, legde hij uit. Onvruchtbaarheid inderdaad, maar ook mutaties in toekomstig nageslacht.

‘Ze eet geen pudding,’ zei ik.

Nadat ik had opgehangen, stond ik daar maar, met mijn hand nog op de hoorn, en ik bewoog me niet. Alles om me heen in de hal leek te wijken, uit te dijnen tot een immense, lege kamer waarvan de muren en vloer te ver weg waren om ze nog te kunnen zien. Ik voelde hoe ik hortend en stotend ademhaalde, niet gelijk opging met de tikkende klok. Nog steeds nam ik mijn hand niet van de hoorn. Om mijn ringvinger glom de doodskopring. Het was een cadeau geweest van Greta voor mijn veertigste verjaardag en ik deed hem nooit af. Ik weet nog dat hij in het

begin onwennig en onprettig aanvoelde en dat ik er steeds aan zat met mijn duim, hem draaide en heen en weer wiebelde in een poging de druk tegen het vingerkootje te verlichten. Maar uiteindelijk raakte ik eraan gewend en konden er uren voorbijgaan zonder dat ik er ook maar aan dacht en na nog een tijdje merkte ik er helemaal niets meer van. Hij was niet echt, natuurlijk. Er was slechts een klein aantal ooit van uitgegeven, die de Reichsführer eigenhandig toegekend en aan de binnenzijde met zijn handtekening gegraveerd had, en zo zeldzaam waren dat ze moesten worden overgedragen als de drager ervan overleed. Nee, Greta had de mijne voor me laten maken. Ik had weleens laten vallen dat ik er een zou willen, dat een aantal officieren zulke ringen in opdracht liet maken om zichzelf te presenteren als mannen die toegewijd waren aan hun carrière, aan het vooruitkomen in hun leven. En de juwelier had prachtig werk geleverd: hij zag er heel echt uit.

‘Het enige wat hij niet kon toevoegen was de handtekening,’ zei ze. ‘Want dan zou het een vervalsing en geen replica zijn.’

Ik wist niet zeker of ik het verschil wel begreep, maar hij was inderdaad blanco aan de binnenkant. Waarschijnlijk was mijn teleurstelling zichtbaar, want ze zei: ‘Je verdient een echte. Ze zullen je harde werk ooit wel erkennen. Heus.’ Toen nam ze de ring, deed hem om mijn vinger en zei: ‘Zo. In de tussentijd weet niemand het.’

Maar dat interesseert u natuurlijk niet.

Ik besloot haar niets te vertellen over de vermoedens van de dokter en toen ik later die dag Amsel sprak, de chirurg, was hij het met me eens dat we die beter voor onszelf konden houden. Dat dat genadiger zou zijn.

‘En trouwens,’ zei ik, ‘misschien is het wel onschuldig, toch?’

‘Ja,’ zei hij. ‘Ja, dat zou kunnen.’ Hij zweeg even. Ze zouden niet precies weten waar ze mee te maken hadden totdat ze in haar konden kijken. In de tussentijd zouden ze het een cyste noemen.

‘Een cyste die verwijderd moet worden,’ zei ik.

‘Precies,’ zei hij. ‘En hoe sneller hoe beter, gewoon voor de zekerheid.’

Ik vroeg of we nog een kind konden krijgen als het een tumor was.

Mogelijk, zei hij. Dat hing af van hoe drastisch de aanpak was die ze kozen. Het was doorgaans veiliger om alles te verwijderen en daar een reeks bestralingen op te laten volgen.

‘Alles?’ vroeg ik.

‘Beide eierstokken én de baarmoeder,’ zei hij.

Ik zei nee, ik zou niet akkoord gaan met de drastische aanpak. Hij probeerde me nog over te halen, dus moest ik mezelf herhalen: ik zou níet akkoord gaan met de drastische aanpak. En ook geen bestraling. Ik wilde niet dat ze een monster op de wereld zou zetten.

Ik sta nog steeds achter die beslissing.

Ik schreef haar moeder om haar te vertellen over de operatie, maar ik zwakte de ernst ervan af; ik wilde niet dat Elisabeth zomaar zou komen opdagen voor een bezoek. Ik wist dat ze afkeurde waar we woonden en wat ik deed. Als ze ineens op de stoep stond om de patiënt te bezoeken, zou Greta zeker vermoeden dat er iets mis was.

Ik geloof niet dat ik de nacht voor de operatie ook maar een oog heb dichtgedaan. Er zat een mug in de kamer, hij had het in het donker op me voorzien, zette steeds opnieuw koers naar mijn hand, mijn wangen en mijn nek. Ik trok de dekens over mijn hoofd, maar ik kon geen lucht krijgen. Elke paar minuten hoorde ik het beest dichterbij komen, voelde hem op me neerstrijken, haalde uit en sloeg ernaar, en dan ging ik weer liggen om te gaan slapen... en daar was hij weer. Maar elke keer dat ik het licht aandeed, was hij verdwenen. Ik moet eruit hebben gezien als een krankzinnige, zoals ik mezelf stond te meppen, iets probeerde te doden wat ik niet kon zien. Greta kreunde en deed haar handen voor haar ogen. 'Ik hoor hem niet eens,' zei ze. 'Ga nou gewoon slapen.' Maar de hele nacht hoorde ik hoe hij zoemend achter mijn bloed aan zat.

Emmi Wolff paste een paar dagen op Karl-Heinz. Ze was niet mijn eerste keus, maar mijn moeder was inmiddels te zeer op leeftijd om te komen en we hadden de hulp nodig. Hij huilde toen ik hem naar hun huis bracht en ik moest zijn hand uit de mijne wrikken.

'Het is maar tot mama beter is,' zei ik tegen hem. Maar toen ik hem weer kwam ophalen, wilde hij niet meer mee naar huis komen.

Ze waren twee keer naar de dierentuin geweest, zei hij, en toen had een aap zijn vinger vastgegrepen en hij had een Lügner vastgehouden – zo noemde hij het, een Lügner – en de trekker overgehaald, pang, pang, pang!

'Het heet een Lúger, domkop,' zei Felix.

'Ja, een Luger!' zei Karl-Heinz. 'Ik heb een Luger vastgehouden!'

'Wat vertel je me nu allemaal?' vroeg ik.

'Ze wilden mijn pistool uitproberen,' zei Wolff. 'Het was uiteraard niet geladen,' voegde hij eraan toe.

Karl-Heinz kon nauwelijks wachten om me de rest te vertellen. Ze hadden alle dieven op een rij achter het hek gezien, zei hij, en Martin de beer danste op de maat van de muziek! En toen gingen de dieven niet snel genoeg, dus moesten ze over de grond kruipen en werden ze helemaal vies!

Hij en Felix gingen op hun buik op het tapijt liggen om het voor te doen, zichzelf voortduwend op hun ellebogen, en ze konden niet ophouden met lachen.

Ik vroeg hem hoelang ze daar waren gebleven.

Een uur of twee, zei Wolff. Toen waren ze naar huis gegaan voor warme chocolademelk.

Dan was het zeker wel laat geworden, zei ik, en hij haalde zijn schouders op. De jongens hadden erom gesmeekt en zo eens in de zoveel tijd kon het geen kwaad.

De volgende dag, toen Greta terug zou komen uit het ziekenhuis, zei ik tegen Karl-Heinz: 'We zeggen maar niet tegen mama dat je de dieven hebt gezien, goed?'

'Doktor Amsel is heel tevreden over je, lieveling,' zei ik en dat was niet gelogen. Hij had er het volste vertrouwen in dat hij het hele gezwel had kunnen weghalen. Toch vertelde ik haar niets over de aard van dat gezwel: een tumor in de rechtereierstok, die hij in zijn geheel had verwijderd. Conform mijn instructies had hij geen volledige hysterectomie uitgevoerd en hij verzekerde me dat we nog steeds kinderen konden krijgen.

Ze hoefde niet te weten dat het kanker was, zei ik tegen hem. Dat was genadiger. En ze zou ook niet worden bestraald.

'Als dat is wat u wilt, Herr Sturmbannführer,' zei hij.

Dat was wat ik wilde, zei ik. En trouwens, waren daar geen onderzoeken naar gedaan? Ik had gehoord, gelézen, dat het bij kankerpatiënten tot betere resultaten kon leiden als ze niet wisten wat hun scheelde. Als ze niet toegaven aan de ziekte.

Hij had ook over dergelijke onderzoeken gehoord, zei hij aarzelend. En inderdaad: het was verbluffend wat we onszelf wel niet aan konden praten.

'Je zult je snel weer jezelf voelen,' zei ik tegen Greta.

'Ik voel me wel tachtig jaar oud,' zei ze, terwijl ze zich aan mijn arm vastklampte toen we het bordes naar de voordeur op liepen. 'Hoelang ben ik weg geweest?'

Ze stopte in de entree voor de spiegel en keek naar haar spiegelbeeld, waarbij ze zo ver naar voren leunde dat het glas besloeg. Ik hielp haar naar boven, uiterst langzaam; we moesten drie keer stoppen zodat ze op adem kon komen.

‘Het gaat wel. Het komt wel goed,’ zei ze. Ze keek de trap omhoog naar waar de beeltenis van de zwanen op het Bodenmeer hing: drie kleine witte vegen die daar in het donker zweefden, met de nek gebogen als vraagtekens.

Karl-Heinz wilde bij haar in bed kruipen en naar een verhaaltje luisteren, zoals hij op zondagochtend altijd deed, maar ik zei tegen hem dat ze wat tijd nodig had en dat we moesten uitkijken dat we haar geen pijn deden.

‘Maar Ingo kan er toch wel bij?’ vroeg hij.

Ik wilde net zeggen dat het hoog tijd was dat Ingo terugging naar zijn eigen familie, waar dat ook was, zeker aangezien Karl-Heinz binnenkort een grote schooljongen zou zijn, maar Greta zei: ‘Ja, er is wel ruimte voor Ingo,’ en ze sloeg de dekens terug.

‘Plet haar niet,’ zei Karl-Heinz tegen niemand.

De voltooiing van de spoorweg had een feestelijke gebeurtenis moeten zijn. Hij liep van Weimar helemaal de Ettersberg op naar de nieuwe *Gustloff-Werke*, de wapenfabriek aan de rand van het kamp, waardoor het transport van allerlei materieel veel simpeler en rendabeler werd. Reichsführer Himmler had verordonneerd dat hij binnen drie maanden gereed moest zijn, in juni 1943, en er was een hoop bedrijvigheid om ervoor te zorgen dat we dat zouden halen, met twaalfurige dag- en nachtdiensten die elkaar in koortsachtig tempo opvolgden. We verloren veel gevangenen, omdat die niet gewend waren aan zulk werk; velen van hen hadden nog nooit een dag van hun leven eerlijke, fysieke arbeid verricht. Ondanks die verkwisting haalden we toch de deadline en de spoorweg werd met veel bombarie geopend op de langste dag van het jaar. De belangrijkste betrokken SS'ers ontvingen onderscheidingen en kregen promotie en de gevangenen werden beloond met een wasbeurt. Alle officieren kwamen in ceremonieel tenue en de hoogwaardigheidsbekleders waren er ook, zelfs Reichsführer Himmler, en ik schudde hem de hand en wisselde wat woorden met hem, en iemand nam een foto van ons. De zon scheen en het SS-fanfarekorps, dat al weken alleen voor deze gelegenheid had gerepeteerd, speelde ‘Alte Kameraden’ en ‘Mein Regiment, mein Heimatland’. Ik voelde me zo licht toen ik toekeek hoe de eerste trein uit

Weimar arriveerde; we hadden echt behoefte aan wat goed nieuws na de ramp bij Stalingrad eerder dat jaar en het einde van de Noord-Afrikaanse Veldtocht, waar niemand buitenshuis ook maar iets over kwijt wilde. Toen de locomotief aankwam, behangen met zware guirlandes, las ik het bord dat op de voorkant was bevestigd: *Eerste reis naar Buchenwald*. Ik tikte met mijn voet mee op het ritme van de fanfare en applaudisseerde voor de aankomst van de trein en ik wist dat Greta thuis op me wachtte en steeds beter werd, en ik besloot dat het niet lang meer kon duren voor ze zich goed genoeg voelde om de hemelsblauwe jurk aan te doen die ik zo mooi vond en zich bij me te voegen in de officiersclub voor een diner. En dan, misschien nog op tijd voor mijn volgende verjaardag: een dochtertje.

‘Een voorbode van al het goeds wat nog komen gaat,’ zei ik tegen Hans Schmidt, de adjudant van Pister, die naast me stond.

‘Als hij het houdt, is het een wonder,’ mompelde hij. Ik rook de schnaps in zijn adem en vermoedelijk had ik niet moeten proberen een beleefd gesprekje met hem aan te knopen; hij was een onbehouden figuur die graag flutromans las en zijn macht deed gelden, maar zichzelf toch nooit in de voet leek te schieten als het om zijn carrière ging. Al zou een en ander tijdens het Amerikaanse proces voor hem natuurlijk niet zo voorspoedig verlopen.

Ik wist niet precies wat hij bedoelde en ik wilde net tegen hem zeggen dat hij moest uitkijken met dergelijke opmerkingen, omdat ze nogal defaitistisch klonken, maar toen kwam de trein al sissend tot stilstand, stapte de burgemeester uit en kwam naar ons toe om ons de hand te schudden. Hij liet ons een gedenkbrochure zien die Pister aan hem en andere hoogwaardigheidsbekleders had gepresenteerd: foto’s van de bouw van de spoorweg, met sterke, gezonde gevangenen die zand schepten en bielzen aanbrachten. SS’ers die het werk overzagen met hun handen op de rug. Geen zweepen. Geen knuppels. Geen honden. Dat kan allemaal worden geverifieerd.

Later was er een bijeenkomst in de villa van Pister en ik bleef voor een paar drankjes, uit plichtsbef en om de schijn op te houden. Adjudant Schmidt gaf een langdradige toast op de Kommandant voor het op tijd afkrijgen van de spoorweg en daarna gaf Wolff een nog langere. Ik wilde alleen maar terug naar huis naar Greta. Hoewel het al na negenen was toen ik door de voordeur kwam, was het nog licht en ik zag haar in de serre zitten.

‘Heb je gegeten?’ vroeg ik.

Een beetje, zei ze. Ze bood aan iets voor mij klaar te maken, maar haar gezicht vertrok toen ze omhoogkwam uit haar stoel. Ze ging weer zitten, haar ademhaling zwaar. De ondergaande zon spoelde door het raam op het westen naar binnen en liet haar huid doorschijnend lijken.

‘Je hebt gewoon wat tijd nodig,’ zei ik en ik bracht haar wat van het medicijn dat Doktor Amsel had voorgeschreven om ongemak het hoofd te bieden.

Ze ademde in en uit, in en uit, en hield haar ogen gericht op de tuin net voorbij de openslaande terrasdeuren. Hij stond in volle bloei: kleine plukjes korenbloemen en groepjes paarse viooltjes, klimrozen die naar appel geurden en omhoog liepen langs een draadboog die nergens heen leidde. En geraniums, uitbundige roze en rode bosjes die feller en overdaziger waren dan die we in de bloembakken in München hadden geplant, een en al kleurenpracht in het laatste zonlicht. ‘Was het echt een cyste?’ vroeg ze, terwijl ze zat te pulken aan een van de knoopjes die uit haar rotan stoel was losgeraakt.

Ik voelde een knoop in mijn maag. We waren het erover eens, Amsel en ik, dat ze het niet hoefde te weten. Dat zou beter zijn. Genadiger. Maar het was niet zozeer uit genadigheid van mijn kant: het was meer zo dat ik begreep dat het de menselijke natuur is om te doen wat er van ons wordt verwacht. We neigen naar gehoorzaamheid: als ons wordt verteld dat we nog zes maanden te leven hebben, dan zullen we na zes maanden sterven.

Ze had te veel van zichzelf gevergd, zei ik. Ze moest gewoon rusten.

Uit de villa van Pister klonk gejuich.

‘Maar het was een cyste, toch?’ vroeg ze.

‘Ja,’ zei ik, ‘een cyste.’

De volgende dag hoorde ik dat de nieuwe spoorweg onbruikbaar was. De gevangenen hadden hem te snel gebouwd en de funderingen begonnen te verschuiven nadat de eerste locomotief eroverheen was gegaan. Het zou maanden kosten om de schade te repareren.

Eind juli was het weer drukkend warm geworden. Ik vond een parasol voor in de tuin en liet Keiner een ligbed voor Greta neerzetten in de schaduw. Karl-Heinz en Felix probeerden Freya een pootje te laten geven, maar ze kreeg het kunstje maar niet onder de knie, dus begonnen ze maar met stokken te gooien.

‘Vóór haar,’ riep ik. ‘Niet náár haar.’

Ik zag iets over Greta’s voet en scheenbeen omhoogkruipen: een rode kever met een zwarte tekening op zijn rug zoals een Zoeloemasker. Ik veegde hem weg.

‘Wat was dat?’ vroeg ze.

‘Niets,’ zei ik.

Ze deed alsof ze een boek over Constantinopel las dat ik voor haar had geleend bij de gevangenenbibliotheek. Ze veranderde van positie, trok haar benen op, verschoof het kussen in haar rug. Ik kon zien dat ze niet lekker zat.

‘Lieverd?’ riep ze naar Karl-Heinz. ‘Wat eet je daar?’

Hij rende naar haar toe om het te laten zien: wat wilde frambozen die over de tuinmuur heen groeiden.

‘Spuug ze uit,’ zei ze.

Hij probeerde uit te leggen dat het maar frambozen waren, maar ze wilde niet luisteren.

‘Spuug ze uit!’ herhaalde ze. ‘Ze kunnen giftig zijn!’

Ik zei tegen haar dat ik iemand zou laten komen om te wieden en ze probeerde zich weer goed te installeren op het ligbed.

‘Er is iets niet in orde,’ zei ze.

Ik vroeg of het het litteken was, maar ze wist het niet zeker. ‘We moeten het gewoon laten helen,’ zei ik.

‘Ja, laten helen,’ beaamde ze knikkend.

Ik gaf haar een kus op haar voorhoofd. ‘Het spijt me,’ zei ik. ‘Ik moet naar kantoor. Wat achterstand wegwerken.’

Ik trad niet in detail; ik wilde niet dat ze wist dat aanvullend op al het andere de autoriteiten ook nog eens een tweede onderzoek naar corruptie in Buchenwald hadden ingesteld. Ze hadden ene rechter Konrad Morgen gevraagd om rond te snuffelen op zoek naar bewijs, in het bijzonder bewijs voor het verduisteren van fondsen van het Reich door Karl Koch, waar de doodstraf op stond. Morgen verhoorde me langdurig over de bevoorrading van het kamp en kondigde toen aan dat hij onze villa moest bezoeken om de volstrekt legale wijnen en likeuren, en ook de plakken ham, de gerookte worsten en de potten erwten en wortelen in onze kelder te inspecteren. Nu vraag ik u! Ik moest Greta wel vertellen dat hij kwam, maar ik zei dat het niet meer dan een formaliteit was. Toen Morgen aankwam, legde ik hem uit dat we zulke voorraden nodig hadden voor als we belangrijke

gasten over de vloer hadden en ik zorgde ervoor dat ik voor alles bonnetjes kon laten zien, en ook voor elk koolblad en elk stuk paardenvlees dat de gevangenen aten. Ik was trots op mijn onberispelijke boekhouding, hoewel de mate van detail die Morgen van me eiste me het gevoel gaf dat ik net als Koch onder verdenking stond. Ik moest hem ook rondleiden door de opslagplaats, waar we kleding, schoenen en eetgerei en dergelijke opsloegen, en hij bleef steeds even stilstaan om aantekeningen te maken in een klein notitieboekje. Ik vertelde hem dat er uiteraard ook andere partijen verhoord moesten worden als er onregelmatigheden waren in de voorraden: de kapo's van de kampkantine en de opslagplaats, en ook Otto Wolff, aangezien hij degene was die toezicht hield op wat er zich daadwerkelijk binnen de omheining afspeelde. Ik maakte hem duidelijk dat ik alleen de administratie maar bijhield, wat natuurlijk waar is, zoals u wel weet. Voor zover ik wist, had bijvoorbeeld elke gevangene zijn eigen bed en beddengoed; als Wolff twee of drie gevangenen bij elkaar propte, lag dat buiten mijn macht. De Amerikanen hebben dergelijke details uittentreuren doorgenomen in een poging me op een fout te betrappen, maar feitelijk hebben ze ons ook gedwongen om een bed te delen toen ik het proces in Dachau moest afwachten! In mijn getuigenis heb ik ook geprobeerd hierop te wijzen.

Ik kan niet zeggen dat het me speet om te horen dat Morgen lichte brandwonden had opgelopen toen hij had zitten rommelen met de scharnieren van de stoomcabine en die dicht was geklapt. Hij beschuldigde de gedetineerde die hem bediende ervan dat die opzettelijk had geprobeerd een SS-officier letsel toe te brengen, wat een doodstraf had moeten betekenen, ware het niet dat Morgen zo impopulair was dat niemand de behoefte voelde hem te wreken. Ik dacht aan alle delen...

[aangetast]

... over wat Amsel tegen me had gezegd na de operatie. Hij zei dat hij het volste vertrouwen had – nee, zeker was, zei hij: ik ben er zéker van – dat hij de kanker had verwijderd en dat die zich niet had verspreid. Nu vraag ik me af of hij dat eigenlijk zelf wel geloofde, of dat hij bang was voor wat er met hem zou gebeuren als hij het verkeerde antwoord gaf. Mensen zeggen alles om zichzelf te redden. Ik hoorde dat Ilse Koch zich, toen Karl Koch de eerste keer werd gearresteerd, tegen haar man keerde en hem een oplichter en een moordenaar noemde die achter prikkeldraad hoorde, en dat ze informatie prijsgaf over zijn frauduleuze zaken: de opgedreven

prijzen in de kampkantine, de afgeroomde winsten van de varkensstal. De verkoop van kampvoorraden aan de burgers van Weimar. En toen Himmler daarna zijn vrijlating beval en Ilse beseftte dat hij haar nog van nut kon zijn, enceneerde ze een zenuwinstorting: ze werd hysterisch en hield bij hoog en laag vol dat ze niet meer wist wat ze had gezegd en dat ze er daarom niet verantwoordelijk voor kon worden gehouden. Dat was toch niet hoe een Duitse vrouw en moeder zich zou moeten gedragen.

Tijdens de zomer stelde ik voor om op vakantie te gaan naar Baden-Baden of Parijs, ergens ver weg van de Ettersberg en ver weg van het gesnuffel van Morgen, maar Greta zei dat het misschien beter was om te blijven waar we waren.

‘Wie denkt Morgen wel niet dat hij is?’ vroeg ik haar op een avond. Ik kon me niet inhouden. We zaten in de serre, met de terrasdeuren open om de koelte uit de tuin binnen te laten. Hij had een suite in Hotel Elephant geboekt, zei ik. Hoeveel kostte dat wel niet? En nu had hij zijn intrek in Buchenwald genomen en hadden ze hem een kantoor in het middelpunt van alles gegeven, zodat hij zijn neus naar hartenlust overal in kon steken.

Greta zat weer aan haar rotan stoel te pulken en wond een strengetje om haar vingertop tot die vuurrood werd.

‘Niet doen, lieveling,’ zei ik. ‘Je trekt hem nog uit elkaar.’

‘Hm?’ zei ze.

Ik vertelde haar dat Morgen zichzelf zo gepositioneerd had dat hij het hele operationele gebeuren kon bekijken. Zowel het omheinde kampgedeelte van de gevangenen als alles aan onze kant. Hij zat daar als een spin in het web. Las alle documenten die hij maar verkoos. En hij kreeg elke ochtend een massage voor hij zelfs maar aan werken dacht! Ik overdreef niet: ondanks de manier waarop Morgen zichzelf na de oorlog in de getuigenbank in Dachau presenteerde, als de rechtschapenheid zelve, zo u wilt, maakte hij net zo veel gebruik van alle voordeeltjes als ieder ander.

‘Jij kunt ook een massage nemen,’ zei Greta. Zij wist dat Otto Wolff de masseur naar zijn villa liet komen.

‘Het gaat om hoe het óverkomt,’ zei ik. En trouwens, wilde ze dat er nog meer langskwamen?

Ze vroeg me wat ik bedoelde.

De masseur was natuurlijk ook een gevangene, zei ik tegen haar. Een Nederlander. Ze wist dat toch wel? En dat gold ook voor de kapper die elke ochtend bij de familie Wolff kwam met zijn schaar en zijn scheermesje.

Voor hetzelfde geld sneed hij hun op een dag de keel door.

Ze bestudeerde me een paar tellen. 'Ik dacht dat je zei dat er geen gevaar in school,' mompelde ze.

'Nou,' zei ik, 'ik zou hen niet met een mes bij me in de buurt laten.'

Maar helpt u me even, wat was de vraag ook alweer?

Een paar weken later, op een avond in augustus, zat ik in het donker in de woonkamer uit het raam te staren naar de bliksem die elke paar minuten over de Eickeweg flitste. De bomen in de tuin en het bos erachter leken dichterbij en groter dan ze zouden moeten zijn. Die avond zou Karl Koch terugkeren naar Buchenwald, ontboden door Morgen, en net voor middernacht schenen zijn koplampen door ons raam toen hij naar zijn voormalige huis reed, waar Ilse nog altijd met de kinderen woonde. Ik glipte naar buiten en tuurde de straat af; ja, het was absoluut Koch die zichzelf via de voordeur binnenliet. Ik keek een poosje toe vanuit de schaduwen en toen de bliksem daarna flitste, zag ik Morgen en een andere man aankomen. Met hun pistolen in de aanslag belden ze aan, maar toen niemand opendeed, beukte Morgen met zijn laars tegen de deur. Die ging open... en daar stond Koch, informeel gekleed en vrij ontspannen, alsof hij de hele avond al thuis was, alsof hij een gewone, fatsoenlijke man was. Morgen arresteerde hem en terwijl hij hem wegvoerde, wierp Koch een blik door de straat in mijn richting. Op de bliksemflitsen na was het een erg donkere avond, maar ik had het gevoel dat hij me recht aankeek. Ik ging daarna naar boven en sloop zo stil als ik kon onze kamer binnen. Greta kreunde toen ik in bed gleeed.

Tot die tijd was ik er min of meer in geslaagd op afstand te blijven van het corruptieonderzoek, maar Morgen verzocht me hem te vergezellen terwijl hij de villa doorzocht, samen met Kommandant Pister en een afgevaardigde van de recherche. We stuurden de kinderen naar de burens en kamden vervolgens het huis uit van de kelder tot de zolder, deden elke lade open en keken in elke kleine en grote kast. Er lagen overal stapels geld en voorwerpen van goud en zilver, en de kelder lag stampvol luxe etenswaren en exclusieve wijnen en likeuren, veel meer dan wij – voor volledig legitieme doeleinden – op voorraad hadden in die van ons. In de kledingkasten troffen we Perzische lamsbontjassen, leren jassen en pelzen aan. Pister vond inderdaad een gekrompen hoofd in het kantoor van Koch, dat zal ik niet betwisten. De pathologische afdeling maakte ze weleens op speciaal verzoek, voor onderzoeksdoeleinden, in overeenstemming met

de traditionele methode van het koppensnellen waarbij de schedel werd verbrijzeld en verwijderd en daarna het hoofd met heet zand werd gevuld. Of dat is tenminste wat ik heb gehoord; pathologie was niet mijn afdeling. Wat was het een curieus object: niet groter dan mijn vuist, waardoor het haar er veel dikker uitzag en de wimpers ook langer en weelderiger leken dan bij een echt persoon. Ik breng u het volgende echter graag in herinnering: we hebben nooit lampenkappen gevonden die waren gemaakt van mensenhuid en ook geen fotoalbums die daarmee ingebonden waren, en ook geen getatoeëerde handschoenen, manicuresets of messenhouders, zoals sommigen hebben gesuggereerd. Wat zaagden de Amerikanen toch door over deze fantoomvoorwerpen toen ze ons berechtten, terwijl ze niet meer hadden dan wat gekrompen hoofden, een paar medische preparaten op sterk water en vooral veel geruchten! En wat lieten de aanklagers het onderwerp snel vallen toen de getuige – een voormalige gevangene die op de pathologische afdeling werkte – vertelde dat ze er konijnenvellen looiden. Mensen wilden monsters van ons maken, maar het is wat al te gemakkelijk om iemand anders te beschuldigen van wreedheden teneinde de aandacht van je eigen betrokkenheid af te leiden, teneinde je eigen geweten te sussen. Ik zie dat u weet waar ik op doel.

Ik was er ook bij toen Morgen Frau Koch in hechtenis nam. Ze deed de deur open in haar peignoir, met ongekamde haren. ‘Hier zullen jullie voor boeten,’ zei ze en ze begon te schreeuwen en schelden en werd weer behoorlijk hysterisch. Ze gilte dat haar man in 1941 al was vrijgesproken, dat de Reichsführer hem hoogstpersoonlijk van alle blaam had gezuiverd. Ze dreigde ons met vreselijke wraak.

Naderhand ging ik naar huis om met Greta te lunchen en daarna een van onze korte wandelingetjes te maken. Amsel had gezegd dat ze veel frisse lucht nodig had. We hadden pas een klein stukje door de straat gelopen toen we de kinderen van het echtpaar Koch in de tuin van de burens zagen spelen.

‘Hoeveel hebben ze gestolen?’ fluisterde ze.

‘Honderdduizenden Reichsmark,’ zei ik. Misschien zelfs miljoenen. Dat had ik tenminste gehoord.

We liepen nog wat verder over de Eickeweg, maar ik zag haar moe worden aan mijn arm.

‘De lucht is niet erg goed vandaag,’ zei ze, dus gingen we terug naar huis.

Op een ochtend in diezelfde augustusmaand kwam Emmi Wolff me

zonder enige waarschuwing vooraf opzoeken in mijn kantoor. Mijn secretaresse, een aardig meisje uit Weimar, was een enorme hoeveelheid papierwerk aan het archiveren. Hoewel ik wist dat ze dat bij moest blijven houden, stuurde ik haar weg en zorgde ik ervoor dat ze de deur achter zich sloot. Voordat ik Emmi ook maar kon uitnodigen om te gaan zitten, vroeg ze me op de man af of Greta kanker had. Het woord klonk door de kamer als iets giftigs en ze stond voor me met dat kokette hoedje van haar en zei: 'Ik heb ogen, Dietrich. Ik ben niet dom.'

'Je gedrag tegenover Arno Rehbein doet iets anders vermoeden,' zei ik. Ook ik had ogen.

Dat bracht haar van haar stuk, maar heel even maar. Ze nam de tijd om in een van de stoelen tegenover me te gaan zitten en zei: 'Greta is mijn vriendin. We zijn heel hecht geworden en ik maak me zorgen om haar.'

'Vermoedt zij iets?' vroeg ik.

'Iets?' vroeg Emmi.

'Over een ziekte,' zei ik.

'O,' zei ze, 'de ziekte. Ik weet het niet.'

Ik vertelde haar dat er geen ziekte was. De chirurg was er zeker van dat hij alles had verwijderd.

'Dus het is kanker.' Een vaststelling, geen vraag.

Ze mocht het niet aan Greta vertellen, daar liet ik geen enkele twijfel over bestaan. Voor zover mijn vrouw wist, was het maar een cyste. We moesten de kracht van geloof niet onderschatten.

Ze knikte. 'En Scharführer Rehbein is maar een vriend.'

'Prima,' zei ik, terwijl ik de vorige dag van de kalender op mijn bureau afscheurde. 'En ik adviseer je dat zo te houden,' voegde ik eraan toe. 'Eigenlijk zou hij zijn plicht aan het front moeten vervullen.'

Zowel thuis als op het werk probeerde ik zo normaal mogelijk te doen. Ik ging naar het nieuwe nevenkamp vlak bij de Harz om te controleren of het verblijf, het meubilair en de keukenfaciliteiten aan de eisen voldeden. Niemand heeft daar trouwens ook maar iets tegen me gezegd over het huisvesten van gevangenen in tunnels en ik heb daar ook geen bewijs van gezien. Voordat Karl-Heinz in september met school begon, vroeg ik aan Emmi of ze een schooltas voor hem kon kopen en inpakken, en of ze ook de grote papieren puntzak met snoep kon regelen die hij op zijn eerste dag zou krijgen.

‘Deze zijn van mama,’ zei ik tijdens het ontbijt tegen hem en hij sloeg zijn armen om haar nek en zei: ‘Dank u! Dank u!’

‘Zachtjes,’ zei ik.

‘Mijn baby,’ zei Greta. ‘Ik kan het niet geloven. Mijn kleine baby.’

Karl-Heinz vroeg haar waarom ze hilde en ze wreef over haar gezicht en zei dat dat niet zo was.

Hij geloofde haar niet, zei hij. Ze vertelde de waarheid niet.

Toen hij op het bordes voor de voordeur poseerde voor een foto, liet ik Keiner ook een familiefoto van ons nemen. Greta deed wat lipstick en rouge op en ik knipte met mijn vingers naar Freya zodat ze bij onze voeten ging liggen. Ik knipte ook met mijn vingers naar Karl-Heinz, die wist dat dat betekende dat hij rechtop moest gaan staan. Hij droeg de schooltas op zijn rug en zei dat het precies degene was die hij had gewild. Hoe had ze dat geweten? En Greta zei dat een klein vogeltje haar dat had verteld. We moeten eruit hebben gezien als een doodnormaal gezinnetje zonder enige zorgen.

Daarna had Greta het er zelfs een tijdje over dat ze samen met Karl-Heinz haar moeder in München wilde bezoeken met de Kerst. Ik hoorde haar dat tegen hem zeggen toen ze de tulpenbollen aan het planten waren die ik vanuit de kampkassen mee naar huis had genomen. Ze duwden ze in de aarde terwijl Freya rondrende en overal tegen blafte. Hoewel ik contact had opgenomen met Elisabeth na de operatie om haar te vertellen dat het kanker was, had ik tot dusver nagelaten uit te weiden over de ernst van de toestand van haar dochter, voor het geval ze de waarheid tegen haar eruit zou flappen. Voor Greta's gemoedsrust liet ik haar beloven er geen woord over te zeggen. Maar begin december werd het duidelijk dat een reisje naar München uitgesloten was. Ik schreef Elisabeth en vroeg haar naar ons toe te komen, omdat ik dacht dat het Greta misschien tot steun zou zijn na haar moeilijke jaar. Maar per ommegaande kwam onvermijdelijk een stekelig antwoord terug: *Wat heerlijk, kunnen we op kerstavond gezellig met zijn allen stenen gaan splijten.* Typisch Elisabeth. Nou ja, het was waarschijnlijk maar beter ook: Greta had zo veel gewicht verloren en de kringen onder haar ogen waren zo donker dat ik vreesde voor wat haar moeder zou zeggen als ze haar in levenden lijve zag.

‘Ik denk dat er nog een cyste zit,’ zei ze op een avond toen we in bed lagen.

‘Ik weet zeker dat er niets is om je zorgen over te maken,’ zei ik. We

zouden gewoon naar Doktor Amsel teruggaan en hij zou het verhelpen. Hij was een bijzonder bekwaam man.

En ik deed het licht uit.

Ik zei uiteraard niets over de ziekte tegen Karl-Heinz, maar zelfs hij kon zien dat ze veranderd was.

‘Wedden dat ik kan winnen als we racen,’ zei hij op een zondag tegen haar toen we bijna klaar waren met lunchen. ‘De eerste naar de voordeur en terug.’

‘Eet je worteltjes, Karl-Heinz,’ zei ze, hoewel ze zelf amper wat had gegeten.

‘Ik vind ze niet lekker,’ zei hij.

Ik herinnerde hem eraan dat we ze zelf verbouwden, speciaal voor hem. En dat gold trouwens ook voor de varkens die we voor hun vlees fokten, maar hij duwde zijn stoel naar achteren en zei: ‘Op uw plaatsen...’

‘Er wordt niet geracet, Karl-Heinz,’ zei ik tegen hem. ‘Ga zitten. Mama is moe.’

‘Maar ik zou winnen,’ zei hij.

‘Ongetwijfeld,’ zei ik, want Greta liet hem altijd winnen, bij elk spelletje dat ze samen speelden; ik was het daar nooit mee eens, uit principe. Ik zei dat hij zijn handen moest gaan wassen en zijn haar moest fatsoeneren, en dat ik hem dan meenam naar Felix. Hij holde naar de badkamer en racete met zichzelf omdat er niemand anders was die hij kon verslaan. ‘Vind jij je worteltjes ook niet lekker?’ vroeg ik aan Greta.

‘Ze zijn heerlijk,’ zei ze. Ze rolde haar servet op – ongebruikt, onbevuild – en schoof die weer door de zilveren servetring.

Uit het niets verscheen Keiner en begon de borden af te ruimen.

‘Zie je niet dat we nog niet klaar zijn?’ schreeuwde ik, maar Greta zei: ‘Het is in orde, Josef. Ik hoef niet meer.’

Karl-Heinz rende hijgend terug de eetkamer in en was al bezig zijn jas aan te doen en zijn muts op te zetten.

‘Rustig aan, rustig aan,’ zei ik. De familie Wolff verwachtte hem pas om twee uur. We hadden nog genoeg tijd.

‘Ik zat Ingo achterna,’ zei hij. ‘Hij laat me nooit winnen.’

Ik blikte naar Greta – we hadden al een paar maanden niets over Ingo gehoord – maar die zat haar servet weer in de plooi te brengen.

‘Dat is wel genoeg over Ingo,’ zei ik. ‘Hij is niet echt. Hij is denkbeeldig.’

Karl-Heinz luisterde niet. Buiten rende hij voor me uit het bordes af

en riep: 'Eerste die bij de voordeur is, papa!'

Dus ik stormde langs hem heen.

Toen we de vertrekken van Amsel binnenliepen, kon ik merken dat we wel de laatsten waren die hij wilde zien. Hij onderzocht Greta, liet wat röntgenfoto's maken en zei dat het soms voorkwam dat een patiënt iets langer moest herstellen na een operatie. Hij schreef meer medicijnen voor.

Een paar dagen later ging ik alleen terug en liet hij me de röntgenfoto's zien. Hij zag wat vocht in de linkerlong, zei hij, maar niets wat wees op een darmperforatie.

Ik tuurde naar de foto's: wat was het vreemd om naar al die donkere plekken te kijken die eruitzagen als lege grotten. 'Waar zit het hart?' vroeg ik.

Hij wees.

'Dat ziet er niet uit als een hart,' zei ik en hij zei dat ik mijn verbeelding moest gebruiken. Maar hoe meer ik naar haar ribben tuurde, des te feller leken ze op te gloeien, tot ze me zo fel toeschenen als de zoeklichten die door het kamp schoten als er iemand probeerde te ontsnappen.

'Op grond van de onderzoeken die ik bij uw echtgenote heb gedaan,' zei hij, 'denk ik echter dat er nog een operatie nodig is.'

'Nog een?' vroeg ik. 'Kunt u haar dan intact laten?'

Zijn advies – zijn dringende advies, zei hij – was een volledige hysterecтомie.

'Maar er moet toch iets anders zijn wat u kunt proberen,' zei ik. 'Duitse dokters zijn de beste ter wereld. Ze doen voortdurend onderzoek naar dergelijke gevallen. Voeren experimenten uit... er wordt allerlei innovatief onderzoek gedaan waar ik werk.'

Dat had hij gehoord, zei hij. Maar dit was zo'n complexe ziekte en er was zo veel dat we nog niet begrepen.

'Maar toch,' zei ik, 'er moeten nieuwe behandelingen zijn. Zaken die voor de gemiddelde Duitser misschien niet beschikbaar zijn.'

Hij keek me scherp aan. 'Het spijt me,' zei hij weer.

'Dus met andere woorden: geen kinderen meer,' zei ik.

'Helaas niet,' zei hij.

Helaas! 'En als we voor een minder radicale aanpak kiezen?' vroeg ik.

Dan moest ik het beste maken van de tijd die ik nog met haar had, zei hij. Ervoor zorgen dat ze zich gerieflijk voelde. Zelfs als hij wel alles zou

verwijderen, zou dat misschien nog steeds de enig mogelijke weg zijn.

Ik vroeg hem wat hij bedoelde.

‘We zouden waarschijnlijk alleen wat extra tijd kopen, Herr Sturmabführer,’ zei hij. ‘Het spijt me.’

Ik kon mijn oren niet geloven. Wist die man niet tegen wie hij het had? Ik kon hem het leven zuur maken. Wat telefoontjes en hij zou binnen een paar uur gearresteerd zijn. Binnen een week uit zijn functie worden gezet. Ik maakte aanstalten hem dat te zeggen, maar iets hield me tegen. Ik deed mijn ogen even dicht; de röntgenfoto stond op mijn netvlies gebrand, met de ribben die zich uitstrekten en alle ruimte innamen.

‘Hoelang nog?’ vroeg ik.

Maar zelfs dat wilde hij niet zeggen.

‘Dat kan ik u niet precies voorspellen,’ zei hij. ‘Misschien nog zo’n twaalf maanden, als u geluk hebt.’

Ik vertelde niemand iets over Greta’s toestand. Na de afspraak met Amsel wierp ik mezelf op mijn werk. En nou ja, ik had ook weinig andere keus, gezien de snelle uitbreiding van het kamp. Het voelde ook als een soort ontsnapping, voor een tijdje, om te bedenken wat we konden doen aan de overbelaste riolering en het constante watergebrek, of hoe we de nevenkampen het beste van voedselvoorraden konden voorzien, de winsten uit de gevangenenkantine konden maximaliseren – zodat wij behoorlijke producten voor hen konden blijven aankopen die zij dan weer konden kopen, begrijpt u wel – en de administratie van het bordeel konden voeren. Dat is nog een goed voorbeeld van onze menselijke behandeling van de gedetineerden: zolang ze niet Joods, zigeuner of Russisch waren, konden ze via hun barakofficier een verzoek indienen. Ze moesten een lichamelijk onderzoek ondergaan en dan betaalden ze twee Reichsmark voor een schriftelijke autorisatie. Tijdens het avondappèl werden goedgekeurde gevangenen via de luidspreker op de hoogte gesteld van hun succesvolle aanvraag en daarna konden ze profiteren van twintig minuten met een medisch goedgekeurde vrouw uit Ravensbrück. En dit alles had een aardige stroom inkomsten moeten opleveren, maar ondanks alle moeite die we ons hadden getroost, leken de gevangenen niet geneigd om er gebruik van te maken, zelfs niet nadat we de vrouwen door het kamp hadden laten marcheren terwijl ze nationaalsocialistische liederen zongen, bij wijze van reclame. Meer dan een paar gevangenen knoopten verderfelijke betrek-

kingen aan met zeer jonge Polen en Russen: deze *Puppenjungen* waren gespeend van enige normen en waarden en leenden zich voor de meest perverse daden in ruil voor wat eten. Ik kon niet begrijpen waarom zij – de gedetineerden – het bordeel niet gewoon bezochten, op de prettige locatie tussen de bomen en met de vazen met bossen bloemen op de tafels... maar ja, wat weet ik van hoe een misdadig brein werkt? En het is waar dat het voorkwam dat we het moesten sluiten: als er watertekort was, bijvoorbeeld, of een uitzending van de Führer.

Het was in feite een waterprobleem waarvoor Arno Rehbein net voor Kerst naar mijn kantoor kwam. De douches in zijn kazerne zaten verstopt, zei hij, en toen hij een putdeksel had weggehaald en rond had gevoeld, had hij een rat gevonden, die niet helemaal dood bleek te zijn. Hij had erop gestampt en hem toen verbrand.

‘Dus dat probleem is opgelost,’ zei ik. Ik wilde graag naar huis voor de lunch, om Greta zover te krijgen dat ze iets at.

‘Als er een is, dan zijn er meer,’ zei Rehbein.

‘Natuurlijk,’ zei ik. ‘Ze komen uit het kamp. Er is weinig wat we eraan kunnen doen, gezien de geringe afstand.’

‘Maar het gevaar van ziekten,’ zei hij. ‘Ik heb geluk gehad dat ik niet gebeten ben. Ze kunnen bloeddorstig worden als ze geen kant op kunnen.’

‘Ik zal ernaar kijken,’ antwoordde ik.

Toen zweeg hij en leek er niets meer aan toe te willen voegen, maar ik wist dat hij ergens omheen draaide door hoe hij zijn handen zat te wringen en zijn blik steeds naar de foto liet dwalen van Greta en Karl-Heinz met het angorakonijn en die van mij met de Reichsführer. Hij schraapte zijn keel alsof er iets dwarszat en begon toen: ‘Ik begrijp dat uw vrouw...’ Maar ik onderbrak hem. Ik neem aan dat het Emmi Wolff was die hem erover had verteld, maar Greta’s gezondheid ging hem niets aan; ik hield mijn privéleven zo veel mogelijk gescheiden van mijn werkleven en ik wilde niet dat iemand zou weten dat ons huishouden door ziekte was getroffen. Een voortplantingsaandoening.

‘Ik heb werk te doen,’ zei ik. ‘U kunt gaan.’

Rehbein keek even naar de deur, toen naar de foto’s en toen weer naar de deur. Weer schraapte hij zijn keel. ‘Ik heb gehoord over een dokter die misschien kan helpen,’ zei hij gejaagd. Hij keek me nu recht aan. ‘Het is lang geleden,’ zei hij, ‘rond 1933. Deze dokter heeft een apparaat uitgevonden...’ en toen begon hij te stamelen. ‘Een apparaat om het te

behandelen, om ze te doen krimpen, de... de gezwellen...' Hij kreeg het woord amper over zijn lippen.

'Wat voor apparaat?' vroeg ik.

Een man in hun dorp vlak bij Frankfurt, zei hij. Zijn levensverwachting was nog drie maanden – maagkanker was het – en hij zag eruit alsof hij een kei had doorgeslikt. Zijn broer Horst sleepte hem mee om die man te bezoeken – hij was een goedgezind, Horst – en ze zongen zijn favoriete liederen voor hem en hij gaf recht voor hun neus bloed op. Horst zei tegen hem dat dat overgeven zeker door zijn gezang kwam.

'En het apparaat?' vroeg ik.

Er was een dokter in het ziekenhuis in Frankfurt, vertelde hij. Hij wist zijn naam niet meer, maar hij had een apparaat waarmee de gezwellen konden worden aangepakt. Hij was op zoek naar patiënten om het op uit te proberen en die man uit hun dorp meldde zich aan. En het werkte.

'Het werkte?' vroeg ik.

Dat is wat hij had gehoord, zei Rehbein. Hij was genezen. De gezwellen verdwenen. En hij was niet de enige bij wie dat zo was.

'Waar is hij nu?' vroeg ik.

Nog steeds in het dorp nam hij aan. Hij wist nog dat hij was gaan aqua-relleren, waar hij aardig goed in was. Oude boerderijen, tarwevelden... alleen de voorkant van paarden lukte hem niet, enkel de achterkant.

'De dokter,' zei ik. 'Waar is de dokter nu?'

'O. Dat weet ik niet,' zei hij. Hij dempte zijn stem. 'Misschien was het wel een Jood. Het waren meestal Joden.'

De nieuwe kamparts, Schiedlausky, had nog nooit van zo'n apparaat gehoord. Hij vroeg me of ik de naam van de dokter wist en ik schudde mijn hoofd.

'Tja,' zei hij, 'als het zo wonderbaarlijk is als u vertelt, zou dan niet iedereen erover hebben gehoord? En over hem?'

We waren in zijn kantoor in de ziekenboeg; over de gehele lengte van een muur was een plank bevestigd, met preparaten erop die als conserven voor de winter in potten waren gestopt. Schiedlausky zat achter zijn bureau een stapel overlijdensaktes te tekenen, zijn naam nauwelijks meer dan een golvend lijntje.

'Hij was mogelijk Joods,' zei ik.

Hij wees erop dat als het echt wat waard was, er dan toch iemand mee

door zou zijn gegaan. En hij stelde zich zo voor dat de dokter er ook wel over gepubliceerd zou hebben. Toen stopte hij even met handtekeningen zetten, herinner ik me, en keek naar me op. ‘Vanwaar uw interesse?’ vroeg hij.

Ik haalde mijn schouders op en tuurde naar een preparaat van wit weefsel dat zo fijn was gesneden dat het wel mousseline leek. Ik ging zulke privé-zaken, zulke intieme zaken, niet met hem bespreken, zodat het vervolgens overal zou gonzen van de geruchten.

‘Maag,’ zei hij, bij wijze van uitleg over het preparaat.

‘Prachtig,’ zei ik, maar ik voelde me een beetje misselijk worden en zette een paar stappen van de plank vandaan.

‘Ze zijn niet van mij,’ zei Schiedlausky. ‘Een nalatenschap van Doktor Hoven.’

Het verbaasde me zijn naam te horen: Waldemar Hoven was in Buchenwald inmiddels een bron van verlegenheid geworden. Nog afgezien van zijn langdurige affaire met Ilse Koch was hij door rechter Morgen ook aan een onderzoek onderworpen en gevangengezet op verdenking van moord door dodelijke injectie, waar ik uiteraard niets van had geweten. Ik was er niet rouwig om; hij had het nodig gevonden om me herhaaldelijk zijn mening uit de doeken te doen over wat de gevangenen aan voedingsstoffen nodig zouden hebben en hoe we het voedsel het beste zouden kunnen verdelen om de werkcapaciteit van het kamp te vergroten, en dat alles zonder ook maar enig besef van het kostenplaatje. Hij had gedurende enige tijd in Amerika gewoond en als figurant in Hollywood gewerkt en hij gedroeg zich, met zijn dikke haar glad achterover en zijn diepliggende ogen, alsof hij de een of andere filmster was. Hij paradeerde altijd met een ring die uit Egypte kwam, of misschien was het Mexico, en vertelde aan iedereen dat die een geheim compartimentje voor gif bevatte, maar toen ze hem arresteerden was dat leeg. ‘Een vreselijke puinhoop,’ zei ik. ‘Van het soort dat de rest van ons een slechte naam bezorgt.’

Schiedlausky knikte. Maar hij zei dat Hoven wel altijd in staat was geweest om allerlei obscure medische informatie boven water te krijgen. Hij liet de staatsbibliotheek bepaalde teksten voor hem lenen bij andere bibliotheken, over bepaalde dingen die hij wilde uitproberen. Ik kon altijd vragen of zij de publicatie van mijn dokter konden terugvinden.

‘Waar is die?’ vroeg ik.

Gewoon in Weimar, vertelde hij me. De oude hertogelijke bibliotheek. Een mooie plek.

Ik kon de stukjes grijs en wit weefsel nog steeds zien vanuit mijn ooghoek. ‘Maar stelt u zich eens voor,’ zei ik, ‘dat we kanker konden behandelen. Stel dat een Duitser een wonderapparaat uitvond dat dat kon doen. Wist u dat de moeder van de Führer zelf...’

Hij lachte. ‘Elke dokter die ik ooit heb ontmoet, wilde de wereld redden,’ zei hij. ‘Aanvankelijk, in elk geval. Maar de wereld is niet te redden. Vroeg of laat beseffen we dat we slechts wonden verbinden. Steenpuisten doorprikken. Wonderen bestaan niet.’

Hij keerde terug naar zijn stapel overlijdensaktes en ik begreep dat ik geacht werd te vertrekken.

De vrouw achter de balie bij de bibliotheek schrok toen ze me zag. Ze sprong overeind en stootte een stapel boeken om.

‘Heil Hitler!’ riep ze en de bezoekers keken allemaal op van hun leeswerk.

‘Medische tijdschriften,’ zei ik. ‘Ik heb alles nodig van midden jaren dertig.’

‘Het spijt me vreselijk, Herr Sturmbannführer,’ zei ze en ze fladderde met haar hand naar haar hals en frommelde aan de strik op haar blouse. Dat was niet het soort bibliotheek dat ze waren: ze hadden poëzie, romans, alle klassiekers. De kranten uiteraard en non-fictie, maar medische tijdschriften...

Op dat moment haastte een man zich naar de balie die de *Völkischer Beobachter* had zitten lezen en die kwam retourneren. ‘Dank u, Frau Topf,’ mompelde hij en spoedde zich vervolgens naar buiten zonder me ook maar een blik waardig te keuren. *Churchill, oorlogsmisdadiger* stond er in de kop. *Ontmaskerd door zijn eigen bekentenissen*.

‘Maar u kunt ze voor me bestellen,’ zei ik. ‘De medische tijdschriften.’

O ja, Herr Sturmbannführer, zei ze. Zolang het ten behoeve van essentiële oorlogsactiviteiten was. En ik moest tekenen in het register van de bibliotheek en haar de namen en data geven. Ze had een formulier. Ze begon de omgevallen boeken op te stapelen en weer tot een nette stapel te vormen.

‘Ik weet de namen en data niet,’ zei ik.

‘Ja,’ zei ze, ‘ja, maar ziet u, ik heb een formulier.’ Ze bevochtigde haar lippen.

Ik zei haar dat ze gewoon moest opschrijven dat Sturmbannführer Hahn

van concentratiekamp Buchenwald alle Duitse medische tijdschriften vanaf midden jaren dertig aanvroeg. Voor essentiële oorlogsactiviteiten.

‘Ja,’ zei ze en ze bevochtigde haar lippen weer, ‘maar bent u misschien naar iets specifieks op zoek?’ Ze wierp een blik op de doodskopring aan mijn vinger.

‘Ik weet niet waar ik naar op zoek ben, Frau Topf,’ zei ik. ‘Ik weet het als ik het vind.’

Ze knikte, haalde een formulier uit een lade. ‘Midden jaren dertig,’ zei ze. ‘Midden jaren dertig... Hoort 1932 daar ook bij? Is dat in het midden? Herr Sturmbannführer?’

Ik was me ervan bewust dat de ogen van de andere bibliotheekbezoekers op me gericht waren, maar toen ik me omdraaide om te vertrekken, zaten ze allemaal geconcentreerd in hun boeken en kranten te lezen. En toen ik naar buiten liep, was er niemand die opkeek.

Lenard Weber, zo heette de man. Het klonk niet Joods, dus wie weet was er hoop. ‘Over het geneeskrachtige potentieel van elektrotherapie gebaseerd op het beginsel van afstandsbeïnvloeding in subjecten met metastatische carcinomen’ besloeg meer dan twaalf pagina’s en hoewel ik de wetenschappelijke finesses van de publicatie niet volledig begreep, begreep ik de resultaten maar al te goed: van de veertien patiënten waren er een jaar na de behandeling met zijn Sympathische Vitalisator nog twee in leven. Voor zover ik begreep, werkte het met zekere golven, met bepaalde frequenties die dan resoneerden in een tumor zodat die begon af te breken, op dezelfde manier waarop een glas kan breken als een sopraan de juiste noot zingt. Het leek me eigenlijk wel logisch: zijn sommige geluiden niet zo onaangenaam en zo pijnlijk voor een mens dat hij het gevoel heeft dat ze hem schade kunnen toebrengen? Houden we onze handen niet over onze oren bij geluiden die we niet kunnen verdragen? Ik kreeg ineens een visioen van Greta die uiteenspatte in scherven, die uiteenbarstte als een glazen vrouw. Ze was zo fragiel. Hoewel ze het nooit zou toegeven, wist ik hoeveel moeite het haar kostte om zich alleen maar aan te kleden, naar beneden te komen en met ons te eten. Wat als de behandeling zelf te invasief was? En toch... er waren geen andere opties. Het was mijn plicht het te proberen. Amsel had gezegd dat ik het beste moest maken van de tijd die ik nog met haar had. Ervoor moest zorgen dat ze zich gerieflijk voelde. Hij had haar twaalf maanden gegeven, als we geluk hadden. Twaalf

maanden. Over twaalf maanden zou het weer eind december zijn, weer winter. Over twaalf maanden zou de Goethe-eik zijn spichtige schaduw weer over het bevroren hart van Buchenwald werpen en zouden de latrines in het Kleine Kamp 's nachts weer dichtvriezen. Over twaalf maanden zou Karl-Heinz pas zeven jaar oud zijn en Greta pas dertig.

Ik ging weer naar het kantoor van Doktor Schiedlausky onder het voorwendsel met hem van gedachten te willen wisselen over het extra voedsel dat gevangenen kregen als ze bloed gaven voor de SS. 'Eén snee brood en één worstje per gevangene loopt al snel in de papieren,' zei ik. 'Kunnen we dat verminderen? Kunnen we ergens op besparen?'

We waren niet verplicht ze ook maar iets te geven, zei Schiedlausky, maar we namen per keer tot wel vierhonderd milliliter bloed af en als ze dan bezweken, zou dat ons meer kosten aan verloren arbeid dan wat brood en een worstje.

'Hm,' zei ik en ik knikte. 'Hoewel ik heb begrepen dat het doorgaans de zwakkeren zijn die zich aanmelden om extra rantsoenen te krijgen en niet te hoeven werken. En in dat geval zijn ze waarschijnlijk toch niet meer in staat om al te veel werk te verrichten en zou het een verspilling zijn om ze überhaupt brood en worst te geven.'

Zo praatten we nog wat verder en toen vroeg ik hem naar het medische onderzoek dat in het kamp werd verricht.

'Daar gaat Doktor Ding over,' zei hij ontwijkend. 'Ik teken alleen voor bepaalde zaken als hij in Berlijn zit, wat hij daar ook moge uitvoeren.'

'Ik heb gehoord dat zijn werk heel innovatief is,' zei ik.

'Daarvoor moet u echt bij Doktor Ding zijn,' antwoordde hij. 'Ik heb niets van doen met de experimenten.'

Dat was strikt genomen niet waar.

Mijn blik dwaalde af naar de planken en toen pas realiseerde ik me dat ze leeg waren: alle potten met preparaten waren verdwenen.

'Ik heb ze weggedaan,' zei hij, alsof hij mijn gedachten had gelezen. 'Ik wil de tegenspoed van Hoven niet aan mijn broek hebben hangen.'

'Dat klinkt nogal bijgelovig voor een man van de wetenschap,' zei ik. Maar om eerlijk te zijn, was hij niet de enige die zich distantieerde van al diegenen die door rechter Morgen aan een onderzoek werden onderworpen. We stonden allemaal op scherp sinds de arrestaties in de zaak-Koch.

'Hoe dan ook,' ging ik verder, 'ik heb meer ontdekt over dat apparaat, dat kankerapparaat. De remedie.'

Daar moest hij om lachen. ‘O ja?’ vroeg hij.

‘Het idee erachter was dat het tumoren zou vernietigen door middel van elektromagnetische golven, volgens het principe van afstandsbeïnvloeding.’ Ik zag ervan af om hem het artikel zelf te laten zien – ik wilde niet dat hij de naam van Weber zou kennen, voor het geval hij Joods bleek te zijn – maar ik begon hem wel uit te leggen hoe de Sympathische Vitalisator werkte, voor zover ik dat tenminste had begrepen.

‘Op afstand?’ onderbrak hij me. ‘Op afstand? Dat is allang achterhaald, al minstens een paar honderd jaar.’

De volgende dag ging ik naar Doktor Ding in het Hygiëne-instituut dat in barak 50 was gehuisvest. Ik kende hem natuurlijk van de administratieve kant van zaken en ik zat weleens bij hem aan tafel in de officiersclub om een potje skaat te spelen, maar ik had geen idee van de bijzonderheden van zijn experimentele werk. Geen enkel idee.

Hij had een aangenaam, open gezicht en leek nog erg jong, en hij liet me graag zijn uiterst geavanceerde laboratorium zien. Dit was een man, dacht ik, die al vroeg was begonnen met het beklimmen van de carrièreladder, een man die gegarandeerd een echte doodskopring van de Reichsführer in ontvangst zou mogen nemen. Zo kwam dat destijds tenminste op me over... ik kon toen nog niet weten dat hij slechts twee jaar later zijn eigen leven zou nemen, zichzelf als een lafaard zou ophangen aan het betraliede raam van zijn cel en aan zijn verhoorders zou vragen of ze tegen zijn vrouw wilden zeggen dat het een hartaanval was geweest. Het grappige is dat hij eerst pillen probeerde en toen een scheermesje, maar het mesje was te bot en de pillen maakten hem zo slaperig dat hij buiten westen raakte. En dat noemde zich dokter. Dat noemde zich chirurg. Maar het was beslist zo dat ik hem benijdde om de manier waarop hij zijn laboratorium leidde, de manier waarop hij de cijfers kloppend kreeg. Hij vertelde me dat het een aardige bron van inkomsten was, met farmaceutische bedrijven en medische instituten die betaalden om hun klinische studies binnen het kamp uit te laten voeren, waar de wetten aangaande experimentele procedures niet golden. Ik had dat niet geweten.

Het rook er naar roestvrij staal en bleek, en de zon werd weerspiegeld in de tegels, hoewel we ons op maar een steenworp afstand van het vuil en de stank van het Kleine Kamp bevonden en van de zuiveringsinstallatie die ik moest bezoeken als ze niet naar behoren functioneerde.

Ding begon ziekten op te noemen terwijl we door het glanzende gebouw liepen: pokken, gele koorts, paratyfus A en B, cholera, difterie. Hij zei dat elk daarvan onze troepen kon decimeren, maar dat het slechts een kwestie van tijd was voordat we effectieve behandelingen hadden ontwikkeld. Hij boekte bijvoorbeeld uitstekende vooruitgang met een tyfusvaccin.

‘Zouden we geen masker moeten dragen?’ vroeg ik. Ik had dit gebouw niet moeten betreden, dacht ik. Er niet eens bij in de buurt moeten komen. Ik wilde niet het risico lopen dat Greta een koutje zou vatten, laat staan iets ergers zou oplopen.

Maar Ding zei dat we heel veilig waren. Er waren hier geen gastheren, zei hij. Die waren ondergebracht in barak 46.

Barak 46: die met de melkglazen ramen. Daar waar ze de cavia's, muizen en konijnen hielden, die uit mijn budget kwamen. ‘De dieren?’ vroeg ik.

Hij schudde zijn hoofd. Nee, niet de dieren; hij bedoelde de menselijke gastheren waarvan ze er helaas vijf per maand versleten, dus er hing wel een prijskaartje aan.

Dat kunt u wel achterwege laten.

En ik ben natuurlijk geen medicus, dus ik begreep niet precies hoe alles werkte.

Hoe dan ook, ging Ding verder, boekten we significante vooruitgang. Dat is wat ze hem vertelden. We hadden de crème de la crème van medische onderzoekers die allemaal voor ons werkten.

‘Hebben we ook kankerspecialisten in huis?’ vroeg ik.

‘Helaas niet.’ Hij zweeg een moment. Toen zei hij: ‘En hoe is het met Frau Hahn?’ Hij hield mijn blik even vast met zijn vriendelijke ogen en ik wist dat hij het wist.

Ik legde de Sympathische Vitalisator aan hem uit en vertelde hem over de eerste veelbelovende resultaten. Ik noemde weer de naam van Weber niet. En ook niet die van Greta.

‘Er zit mogelijk wel wat in,’ zei hij, hoewel hij misschien gewoon beleefd was, me hoop wilde geven. En alsof we het over koetjes en kalfjes hadden, zei hij toen: ‘Ik dacht altijd dat Hahn een Joodse naam was.’

‘Niet onze tak,’ zei ik. ‘Een van die vreemde smetten. Het is allemaal nagegaan.’

De geur van bleek prikte in mijn neusgaten en plotseling kwam de gedachte in me op dat ik een bloedneus zou krijgen, zoals vroeger toen ik kind was. De gewaarwording was hetzelfde: het drukkende gevoel in

mijn hoofd, het voorgevoel dat er iets afschuwelijks aankwam. Een oud instinct deed me naar mijn zakdoek grijpen, klaar om op te vangen wat ik niet kon tegenhouden, maar er kwam niets.

‘Maar denkt u dat het het onderzoeken waard is?’ vroeg ik. Ik probeerde mijn stem gelijkmatig te houden, maar ik voelde de druk achter mijn ogen en in mijn neus, alsof er binnen in mijn hoofd een vuist omhoog beukte. Ik snapte niet waarom dat gevoel terug was, waarom nu.

‘Je weet maar nooit,’ zei Ding.

Ik kon merken dat hij verder wilde met zijn werk en ik voelde ook zeker niet de behoefte om zijn smetteloze ruimtes helemaal onder te bloeden. Als jongen schaamde ik me er altijd voor als het in het openbaar gebeurde: ik dacht dat ik in staat moest zijn te wachten tot we thuis waren.

Ik haastte me het kamp uit en het pad over door het bos naar de Eickeweg. Ergens in de bomen hoorde ik iets tikken, een ritmisch tsjik-tsjik-tsjik: twee takken die door de wind tegen elkaar aan kwamen of een vogel die een noodkreet liet horen. Ik was bijna bij de villa toen het bloeden begon en ik voelde mijn bovenlip vochtig worden. Ik trok een zakdoek tevoorschijn en haastte me naar ons bordes, in de hoop dat niemand me zou zien, maar Wolff riep me vanuit zijn voortuin, dus ik moest wel blijven staan.

‘Hoe gaat het met Greta?’ vroeg hij.

‘Prima,’ zei ik, met de zakdoek nog steeds tegen mijn gezicht gedrukt.

‘Want Emmi zei dat het niet zo goed met haar gaat,’ ging hij verder. ‘Ze weet natuurlijk geen details...’ Hij stopte even, wachtte tot ik het zou uitleggen.

‘Het gaat nu prima met haar,’ zei ik met gesmoorde stem. Ik voelde hoe het bloed mijn zakdoek doorweekte, warm en dik, niet te stelpen, en ik kantelde mijn hoofd iets achterover. Het begon mijn keel in te lopen.

‘Gaat het wel goed met je?’ vroeg Wolff.

Zag hij het bloed? Was het erdoorheen gekomen? Ik slikte en knikte weer. Hij zou het maar wat graag willen weten als een van ons niet in orde was.

Karl-Heinz kwam me tegemoet gerend zo gauw ik binnen was, maar ik liep rechtstreeks door naar de badkamer beneden. ‘Niks aan de hand,’ zei ik tegen hem door de zakdoek heen. Ik duwde die diep in mijn zak, spatte water over mijn gezicht en liep daarna door naar de eetkamer.

‘Gaat het goed?’ vroeg Greta.

‘Prima,’ antwoordde ik. Ik zei tegen haar dat ze er mooi uitzag. Ze droeg de gele jurk die ik haar voor haar verjaardag had gegeven en ik drukte een kus op de zijkant van haar hals.

‘Sorry, we zijn zonder je begonnen,’ zei ze. ‘Karl-Heinz was uitgehongerd.’ Er lag één enkel broodje voor haar, waar een stukje vanaf was gescheurd. Ze friemelde met haar zilveren servetring en stak haar vingers erdoorheen, eerst één, toen twee en toen drie. Karl-Heinz lepelde een zachtgekookt ei uit de schaal en het eigeel spatte op zijn bord. ‘Gaat het echt wel goed?’ vroeg ze.

‘Het gaat prima, heus,’ zei ik. Ik begon de soep op te lepelen die Keiner voor me had neergezet, slokte die heet naar binnen om de smaak van het bloed kwijt te raken. Ik vertelde haar dat ik niet veel tijd had, wat waar was: ik was meer dan een uur bij Ding geweest. Terwijl ik sprak, voelde ik de druk in mijn neusholtes weer toenemen. Ik zat een paar tellen onbeveeglijk en staarde naar mijn soep. Toen snelde ik naar de badkamer en ving onderweg het bloed in mijn handen op.

‘Bent u ziek, papa?’ vroeg Karl-Heinz toen ik weer terugkwam aan tafel.

‘Nee nee,’ zei ik.

Hij rimpelde zijn neus. ‘Niet ons aansteken, hè,’ zei hij. ‘Wij willen niet ook ziek worden.’

‘Ik ben niet ziek,’ zei ik. ‘Niet op zo’n manier.’

‘Je zult een schoon overhemd moeten aantrekken,’ zei Greta en ik volgde haar blik naar de spetters op mijn borst.

Ik keek op mijn horloge: ik had geen tijd meer. ‘Weet je hoeveel werk ik nog heb vanmiddag?’ zei ik.

‘Maar zo kan je niet naar buiten,’ zei ze stellig.

Ik rende naar de slaapkamer boven, knoopte onderwijl mijn overhemd los en greep een schoon exemplaar uit de kast. Keiner was net klaar met het bed verschonen. Hij pakte het neergegooide hemd op en liep de kamer uit, waarbij hij het bij de mouwen vasthield zodat hij het besmeurde gedeelte niet hoefde aan te raken. Toen ik weer beneden kwam, sneed Greta net de bovenkant van een tweede ei eraf voor Karl-Heinz en wapperde met haar vingers omdat het te heet was. Ze had haar broodje nog steeds niet op. Haar servetring lag op zijn kant en ik zag een paar plekje's aanslag zitten.

‘Laat Keiner die even poetsen,’ zei ik. ‘Dat zouden we niet moeten hoeven vragen.’ Ik keek weer op mijn horloge – geen tijd meer – en boog

me voorover om Karl-Heinz een kus te geven.

‘Jakkie,’ zei hij en hij deinsde achteruit.

Later in mijn kantoor zag ik een paar opgedroogde bloedspatten op mijn laarzen en ik krabde eraan met mijn duimnagel. Mijn moeder werd vroeger altijd zo boos op me als ik een bloedneus had, alsof ik het bloeden zou kunnen beheersen. Het bloed leek alles te besmeuren: mijn kleding, haar beste tafellakens, onze tapijten, onze versleten fluwelen bank die niet paste bij de stoelen, de knuffelbeer waarvan mijn vader zei dat ik er te groot voor was. Er zat een knopje in het oor van de beer, een klein stalen kogeltje dat schuilging onder de vacht, koud, hard en doorgeroest, en ik beet daar altijd op om te kijken of ik het kon doorbijten, wat nooit lukte. Het smaakte naar muntgeld. Ik kan het nog steeds proeven, denk ik, al verwar ik misschien de smaak van dat knopje met de smaak van bloed. Het is zo lang geleden dat ik het niet meer zeker weet. Ik bloedde ook over mijn schoolboeken heen, doordrenkte de bladzijden met de beschrijvingen zonder plaatjes van de Dertigjarige Oorlog of de kaarten met het ratjetoe van Duitse prinsdommen voordat de *Kaiser* het rijk creëerde. En ik bloedde over mijn eigen werk heen: mijn staartdelingen, mijn onregelmatige werkwoorden. Terwijl mijn broers buiten speelden, moest ik aan de keukentafel zitten om de verpeste pagina’s te herschrijven. Mijn vader torende boven me uit en controleerde mijn handschrift. Hij was zelf geen opgeleid man en hij was vastbesloten dat ik iets van mezelf moest maken. Ik kon de drank in zijn adem ruiken als hij me vertelde dat hij een bepaald woord niet kon ontcijferen. Ik weet nog dat hij op een dag een zakdoek tegen mijn neus gedrukt hield toen het bloeden maar niet leek te willen ophouden. Ik weet dat hij me probeerde te helpen – hij zei dat hij me probeerde te helpen – maar ik kreeg geen lucht meer.

Soms kreeg ik een bloedneus in mijn slaap en sijpelde het bloed door mijn kussensloop, helemaal door naar de veren. Ik weet niet meer hoeveel kussens we wel niet moesten weggooien.

‘We kunnen ons dit niet veroorloven,’ zei mijn moeder. ‘Dat weet je toch wel?’

‘Ik doe het niet expres,’ zei ik.

Ik herinner me dat ze me een aantal keer hard in mijn gezicht sloeg om me de waarde van een kussen te leren. En ook al waste ze de dingen waarop ik had gebloed – in koud water, want het laatste wat je wilde was

dat de vlekken onuitwasbaar werden – bij bepaald licht, op bepaalde spullen, kon ik de schaduw van het bloed nog altijd zien. Toen ik een keer 's ochtends wakker werd en merkte dat het weer was gebeurd, verwisselde ik simpelweg mijn kussensloop en verborg het bevlekte exemplaar onder mijn matras. Die nacht kon ik echter de klontjes veren binnen in het kussen voelen, hard van het ingedroogde bloed, en ik kon er niet van slapen. Ik hoorde de kerkklok één uur slaan, toen twee en toen drie, en ik hoorde mijn vader voor zonsopgang opstaan om naar zijn werk in de bakkerij te gaan, en nog altijd drukten de harde brokjes in mijn kussen tegen mijn schedel, zo hard als knokkels, hoe ik ook ging liggen. Mijn moeder ontdekte het natuurlijk, toen ze op de eerstvolgende wasdag mijn beddengoed afhaalde... zo ver had ik niet vooruit gedacht. Ze legde het geruïneerde kussen boven op de eettafel en toen mijn vader thuiskwam van zijn werk en haar een brood van een dag oud overhandigde – dat nog prima was, want als je het met wat *schmaltz* of zachte kaas besmeerde, merkte je daar echt niets meer van – liet ze het aan hem zien. Hij vroeg me wat er met het kussen was gebeurd, zijn schnapsadem heet in mijn gezicht, pakte toen zijn mes met benen handvat – iets wat ik ook zo graag wilde hebben, maar nooit mocht aanraken – en sneed het kussen open zodat we allemaal de lelijke kleine klontjes konden zien die ik had geprobeerd te verbergen. Mijn moeder knikte naar hem en hij deed zijn riem af en sloeg me op de achterkant van mijn benen, wat ik ook verdiende, terwijl mijn moeder de vieze veren in het vuur gooide. De geur bleef nog dagenlang hangen: in de gordijnen, in de tapijten, achter in mijn keel en in de bladeren van de varens die op het kastje stonden en op een onzichtbare luchtstroom heen en weer wiegden. Ik dacht het zelfs nog te ruiken in het haar van mijn moeder toen ze zich voorover boog om me een nachtzoen te geven.

‘We zullen iets met jou aan moeten,’ zei ze. ‘We moeten maar met je naar de dokter. Misschien kan hij hem eraf hakken.’

Ik dacht dat ze een grapje maakte, maar ze maakte echt een afspraak. Ik bloedde die ochtend; het gebeurde toen ik me aan het wassen was, voordat ik me had aangekleed, dus ik kneep mijn neus dicht tot het ophield, waste mezelf vervolgens schoon en vertelde het niet aan mijn moeder. Ik moest een plekje hebben gemist, want in de wachtkamer van de dokter likte ze over haar duim en krabbelde iets weg aan de zijkant van mijn neusvleugel en zei met een teleurgestelde stem: ‘Alwéér, Dietrich?’

‘Nee,’ zei ik, maar toen ik mijn hoofd schudde, voelde ik hoe de bloed-

prop binnen in mijn neus mijn luchtweg blokkeerde.

Ze gaf me een zakdoek en zei: 'Zorg dat je schoon bent voor de dokter.'

'Ik ben schoon,' zei ik. 'Echt.' Ik snoot mijn neus amper, maar ik voelde de klonter naar buiten komen. Hij lag daar nat en rood te wezen op mijn moeders zakdoek, als een lelijke rode naaktslak. En zij wist dat ik had gelogen, maar ze keek de wachtkamer rond naar de andere moeders die daar met hun gehoorzame en eerlijke kinderen zaten, pakte haar zakdoek weer terug, verfrommelde die tot een prop en duwde hem diep in haar tas voordat iemand het zag.

'Zilvernitraat,' zei de dokter. 'Om de ader dicht te schroeien.' Het was een heel simpele ingreep waar ik amper iets van zou voelen. 'Het kriebelt alleen een beetje,' zei hij. 'Het prikt alleen een beetje.'

Hij doopte een dun houten stokje in iets wat eruitzag als water en duwde dat omhoog in mijn neus. Hoger en hoger ging hij, veel hoger dan toch zeker veilig was. Ik greep mijn stoelleuning vast. Het was zo'n vreemd gevoel, alsof hij probeerde naar mijn gedachten te reiken. Toen begon het te branden.

'Stilzitten,' zei hij. 'Het kriebelt alleen een beetje. Bijna klaar.' Ik kon mijn moeder niet zien – hij stond tussen ons in – en misschien was ze de kamer zelfs wel uit gegaan, misschien was ze me vergeten en misschien moest ik in mijn eentje mijn weg naar huis terugvinden.

'Stilzitten!' herhaalde de dokter. Er zat een spatje bloed op zijn witte revers, zo hoog dat hij het zelf niet kon zien.

Maar daar vroeg u niet naar.

Ik spreidde een oude krant uit over de tafel in de bijkeuken, legde de borsteltjes, doekjes en schoensmeer netjes op een rij en gaf Karl-Heinz een van mijn laarzen.

'Dat is werk voor bedienden,' zei hij.

'Maar het is goed om te weten hoe het moet,' zei ik.

Ik zag nu dat er bij de wreef nog een bloedspatje op de laars zat. Hij bestudeerde het en vroeg wat het was. Gewoon wat bloed, zei ik, niet meer dan een spatje. Hij deinsde terug. Hij wilde het niet aanraken, zelfs niet toen ik uitlegde dat het niets was om bang van te zijn, dat het bij ons allemaal in het lichaam zat.

Ik hield zijn hand tegen het licht. 'Zie je?' zei ik. 'Dat is jouw bloed.'

'Wat als het eruit komt?' vroeg hij.

Ik zei tegen hem dat dat niet zou gebeuren en gaf hem een doekje, maar hij wrong het alleen maar tot een rolletje.

‘Dat van u kwam eruit,’ zei hij.

‘Dat was gewoon een bloedneus,’ zei ik.

Hij wilde weten of ik ziek was en ik zei hem dat er niets met me aan de hand was. Toen pakte ik een ander doekje en duwde dat in de schoensmeer. ‘Kijk zo,’ zei ik en deed de linkerlaars terwijl hij de rechter deed. Hij maakte zichzelf nogal vies en smeerde zijn handen, polsen en ook de krant onder de zwarte vegen. Ik probeerde hem niet te berispen, maar liet in plaats daarvan mijn ogen over de pagina’s glijden. Er stond een lijst films en toneelstukken die in Weimar draaiden – *Die Kadetten* bij het Centrale Bioscoopaleis en *Das tapfere Schneiderlein* bij het Nationale Theater – en een artikel waarin werd uitgelegd hoe huisvrouwen hun aardappels moesten bewaren zodat ze niet gingen rotten. Iemand in de Gutenbergstraße wilde een paar mannenskilaarzen ruilen voor een Bund Deutscher Mädels-jasje en iemand anders in de Horst-Wessel-Straße bood een mannenpolshorloge aan in ruil voor een tapijtloper. Er waren berichtjes van mensen die een man of een vrouw zochten: *Boer, blond, 35, ziet er veel jonger uit, uit een goede familie, zoekt ontwikkelde, zuinige vrouw die geïnteresseerd is in pluimvee*. Iemand wilde de complete werken van Nietzsche kopen, nieuw of gebruikt. En dan waren er natuurlijk nog de overlijdensberichten: een sport- en lederwarenwinkel rouwde om het verlies van de rechterhand van de winkelchef, de ouders van de twintigjarige Gerhard Heller, aan wie het Gouden Ereteken van de Hitlerjugend was verleend, wilden geen condoleancebezoek ontvangen.

Karl-Heinz bedekte zijn laars met veel te veel schoensmeer; ik zou Keiner dat later moeten laten oplossen. ‘Niet zo royaal,’ zei ik tegen hem. ‘Dan maak je het jezelf alleen maar lastiger.’ Ik deed het deksel weer op het blikje en schoof het buiten zijn bereik. ‘En nu wrijven we ze op tot we ons spiegelbeeld erin kunnen zien.’ Ik liet hem zien hoe hij de borstel moest gebruiken en kleine, snelle zijwaartse bewegingen moest maken, te beginnen bij de tenen, dan terug naar de hiel en tot slot omhoog over de wreef. ‘Wat denk je?’ vroeg ik. ‘Zie je jezelf al?’

Hij tuurde naar het leer. ‘Ik weet het niet.’

‘Kijk. Hier. Dat ben jij,’ zei ik. ‘En dat ben ik. Zie je?’

‘O ja,’ zei hij knikkend. Hij klonk onzeker. We waren twee donkere vormen: het silhouet van een vader en een kind, minder zelfs dan een

silhouet. ‘Maar we hebben toch een spiegel,’ zei hij. ‘Heel veel spiegels zelfs. Als we onszelf willen zien.’

Even dacht ik dat ik in de glans van het leer nog een derde figuur zag en Karl-Heinz leek die ook te zien. ‘Wie is dat?’ vroeg hij.

Ik keek over mijn schouder: niemand.

‘Misschien was het Ingo,’ zei hij.

‘Ingo is denkbeeldig,’ bracht ik hem in herinnering.

Hij zat nog steeds naar het leer te turen. ‘Nee, dat is Ingo niet,’ zei hij. En toen: ‘Gaat het echt goed met u, papa? Bent u echt niet ziek?’

‘Ik ben niet ziek,’ zei ik. ‘Helemaal niet zelfs.’

Op de pagina onder het blikje schoensmeer stond een open brief aan onze mannen aan het front: *Zoals Josef Goebbels ooit heeft gezegd: de doden zijn blijvende herinneringen, de stemmen van ons nationale geweten dat ons constant aanspoort onze plicht te doen.*

Ik nam Karl-Heinz op schoot en snoof zijn heerlijke geur op. ‘Je bent een brave jongen,’ zei ik. ‘Zal ik je morgen meenemen om naar de honden te gaan kijken? Als speciale kerstraktatie?’

‘Ja!’ riep hij uit. ‘En mama ook.’

‘Mama blijft waarschijnlijk hier,’ zei ik. ‘Het is heel koud buiten.’

‘Ze kan haar bontmuts dragen die eruitziet als een egel,’ opperde hij.

Ik zei tegen hem dat ze eigenlijk niet zo van honden hield en hij zei dat ze wel van Freya hield en dat ze Maxi had gehad toen ze klein was en dat ze haar poppen toen op zijn rug liet rijden. Ik zei dat ik het geen goed idee vond. Hij frummelde met zijn vieze vingers aan een van de knopen van mijn hemd en vroeg of we de speciale hondenhokken konden gaan bekijken.

‘Natuurlijk,’ zei ik.

‘Hun slaapkamers en hun woonkamers,’ zei hij.

‘Ja,’ zei ik en hij knikte met zijn hoofd tegen mijn borst. Toen vertelde ik hem dat sommige van de honden – die van de officieren – verse eieren aten en rode wijn dronken.

Hij giechelde. ‘Honden drinken geen wijn. U doet gek.’

‘Echt,’ zei ik. ‘Ik heb ze gezien. En ze eten eieren.’

Hij zei dat ik maar grapjes zat te maken, maar toen hij en ik de volgende dag naar de honden gingen, aten ze verse eieren en dronken ze rode wijn en toen zei hij dat hij het vast ook wel leuk zou vinden om later een hond te zijn. Maar misschien geen waakhond, zei ik. Misschien

een sledehond, die door de sneeuw rent en bevroren meren oversteekt. Of een herdershond die op een boerderij helpt en ervoor zorgt dat alle schapen gaan waar ze heen moeten.

‘Maar dat zijn toch herdershonden?’ vroeg hij en hij stak zijn hand uit om een van de waakhonden te aaien.

‘Niet doen!’ schreeuwde een hondengeleider.

‘Soort van,’ zei ik. ‘Zo heten ze in elk geval.’

Toen we thuiskwamen, maakte hij een tekening voor Greta: een hond die rechtop aan een tafel zat, net als een mens, met een glas wijn in zijn poot. Ze liet hem door Keiner ophangen aan de muur naast het bed.

‘Blijf je samen met mij op?’ vroeg ik haar op oudejaarsavond. ‘Zodat we kunnen aftellen tot middernacht? Misschien proberen voor nog een baby.’

Natuurlijk zou ze dat doen, zei ze, maar ze sliep om half acht al. Ik liet het stompje van de kerstkaars branden in de standaard met de uitgesneden hartjes en ik begroette 1944 in de officiersclub, waar ik skaat speelde met Schiedlausky en Ding. Ik verloor elk potje.

Het eerste wat ik die maandagochtend deed, was het Heilige Geest Ziekenhuis in Frankfurt bellen, waar Lenard Weber zijn klinische studie had uitgevoerd. Ik vroeg naar de directeur en zijn secretaresse verbond me maar al te graag door toen ik zei wie ik was: Henning Rost, van het *Reichsicherheitshauptamt*. Nou ja, ik weet zeker dat hij het niet erg zou hebben gevonden, gezien de omstandigheden.

Ja, zei de directeur, ze hadden enkele opmerkelijke successen geboekt met het apparaat, onder zijn directe supervisie, en het was eeuwig zonde dat de oorlog – het toenemende aantal gewonden – verdere onderzoeken een halt had toegeroepen.

‘En de uitvinder zelf?’ vroeg ik. ‘Doktor Weber?’

Die hadden ze helaas moeten vragen te vertrekken, zei hij. Zijn afkomst was problematisch geworden, toen ze daar eenmaal achter waren gekomen.

Weber was dus Joods, of zo goed als: een *Mischling* van de tweede graad, wat betekende dat hij één Joodse grootouder had, hoewel de rest van zijn stamboom schoon was. Zulk soort personen waren zelfs nog gevaarlijker dan volle Joden, als je het mij vroeg, aangezien het Duitse deel van hun bloed hun wel de intelligentie van een Ariër kon meegeven. Ik wilde hem niet eens in de buurt van Greta hebben. Ik dacht aan alle aankondigingen

die ik in de medische tijdschriften had gezien toen ik zijn artikel had gezocht, alle waarschuwingen: *Duitsers behoren alleen door Duitsers te worden behandeld*. En ik dacht ook aan de toespraak van de Reichsführer: *En dan maken ze allemaal gewag, ieder van al die tachtig miljoen rechtschapen Duitsers, van die ene wél beschaafde Jood*. Het was waar, we kenden allemaal wel Herr zus of zo, die vroeger onze pakken stoomde, of Herr deze of gene, die vroeger vioolles gaf aan onze kinderen. Onze voormalige buur, die een onderscheiding wegens moed had gekregen tijdens de Grote Oorlog. Onze voormalige tandarts, die zo ontzettend zachtaardig was en grapjes vertelde om ons af te leiden van de instrumenten in onze mond. Ja, we konden allemaal wel die ene Jood noemen die nooit iets slechts deed. *Al die anderen zijn varkens, maar deze hier is een eersteklas Jood*. En ik was het eens met de Reichsführer, dat stond buiten kijf: het was gemakkelijk om je te laten verleiden door de uitzonderingen op de regel, maar we moesten op onze hoede blijven, want dat was hoe de ziekte bezit van ons nam en zich vervolgens verspreidde. Waarom zou ik in vredesnaam ook maar overwegen een Jood in ons leven toe te laten? Er waren op dat moment amper Joden in Buchenwald. Die waren allemaal oostwaarts gestuurd, op een handjevol na dat doortrapt genoeg was om te beweren dat ze geschoolde bouwers waren die een bijdrage konden leveren aan onze bouwprojecten. Daar wil ik nadrukkelijk bij vermelden dat de kampen in het oosten bij ons niet bekendstonden als vernietigingskampen en dat er in de transportorders die uit Berlijn kwamen ook nooit enige informatie over werd verschaft. En ook wil ik daaraan toevoegen dat de Amerikanen na de oorlog de ene Jood na de andere in de getuigenbank lieten plaatsnemen: Joden die naar die zogenaamde vernietigingskampen waren gestuurd en daar toch zaten, levend en wel! Want ze kwamen natuurlijk terug... tegen het eind kwamen ze massaal terug naar Buchenwald.

Hoe dan ook. Wat als één fatsoenlijke Jood honderd Duitsers kon genezen? Eén fatsoenlijke kwart-Jood? Er was binnen de hoogste regionen wel flink wat onenigheid geweest over wat Mischling nu precies betekende: als je een halve emmer schijt in een emmer water goot, had je in praktisch alle opzichten nog altijd een emmer schijt. Maar als je een kwart emmer schijt in een emmer water goot, had je dan niet voornamelijk water? Ik wist dat de Führer in een paar gevallen gratie had verleend aan een Mischling, bijvoorbeeld een bepaalde hoeveelheid Joods bloed had kwijtgescholden zodat iemand bij de Wehrmacht kon om te vechten en sterven voor het

Duitse Reich. En ik wist dat hij een veilige overtocht naar Amerika had geregeld voor de dokter die zijn moeder voor kanker had behandeld, ook al hadden geen van die behandelingen gewerkt en had de ziekte haar op zevenenveertigjarige leeftijd weggenomen. Maar als een zekere Mischling honderd Duitsers kon redden, was hij dan het redden niet waard? Zelfs als hij tien Duitsers kon redden. Of zelfs maar één, als die Duitser een moeder was die daarna meer Duitse kinderen kon baren. Kon ik mezelf niet dwingen om het te slikken, hoe erg mijn maag er ook van omdraaide? Het sneed hout. Het klopte. Fatsoen had er niets mee te maken.

Die middag belde ik Henning bij het Reichssicherheitshauptamt. De telefoniste verbond me door met zijn secretaresse, die tegen me zei dat hij het erg druk had en dat ze moest nagaan of hij wel in de gelegenheid was om me te woord te staan; en wat was mijn naam ook alweer?

‘Sturmbannführer Dietrich Hahn,’ zei ik. ‘Ik ben een van zijn oudste vrienden.’

‘Eén moment,’ zei ze.

Ik werd in de wacht gezet en begon me net af te vragen of ze me vergeten waren of dat de verbinding verbroken was, toen ik zijn stem hoorde.

‘Hahn, ouwe kerel!’ zei hij. ‘Hoe bevalt het plattelandsleven? Je zit in Buchenwald nu, naar ik hoor?’

‘Hoofd van de kampadministratie,’ zei ik. ‘En van de nevenkampen, waaronder die van de vrouwen. Het wordt met de dag meer. We hebben onze eigen villa, onze eigen bedienden...’

‘Er was wat gedoe met de Kommandant, toch?’ vroeg hij.

‘Koch, ja,’ zei ik. ‘Een uiterst corrupt sujet, ongelukkigerwijs. Maar ver voor mijn tijd.’

‘En nu dien je onder Hermann Pister?’ vroeg hij.

Ik zei hem dat Pister inderdaad de huidige Kommandant was, maar dat ik direct aan Berlijn rapporteerde. Ik was mijn eigen man, min of meer.

‘Dat is mooi,’ zei hij. ‘En hoe is het met die geweldige vrouw van je? Je kunt haar vast bijna niet bijhouden.’

Ik luisterde of ik de klik hoorde die zou betekenen dat er iemand anders op de lijn zat en ik vroeg hem of we vrijuit konden spreken.

‘Hoelang kennen we elkaar nou al?’ zei hij. ‘Natuurlijk. Natuurlijk.’

Dus vertelde ik hem over Greta’s toestand en de arme...

[aangetast]

... klaar was, bleef het even stil.

‘Henning? Ben je daar nog?’

Een diepe zucht. ‘Het spijt me,’ zei hij. ‘Ik weet niet wat ik moet zeggen. Dat is echt vreselijke pech, echt vreselijk.’

Maar hij kon helpen, vertelde ik hem. Er was een dokter in Frankfurt die een revolutionaire behandeling had uitgevonden, met een elektrisch apparaat. Hij was helaas deels Joods en ik moest toegeven dat ik de gedachte dat hij haar zou aanraken niet kon verdragen.

‘Soms moet je voor dergelijke zaken je ogen sluiten,’ zei Henning.

‘Ik weet het. Ik weet het,’ zei ik. ‘Hoe dan ook, als hij om de een of andere reden een misstap begaat en in Buchenwald belandt...’

‘Komt voor elkaar,’ zei hij.

Hij was nooit iemand geweest die tijd verspilde: een week later ontving ik een telegram waarin stond dat het pakketje uit Frankfurt onderweg was.

Uit de persoonlijke bespiegelingen van duizend burgers van Weimar

Frau Starke zat met de kapotte pop op schoot. We konden zien dat het een hopeloos geval was: uitgetrokken haren, ontbrekende armen. Beter maar weggooien.

‘Er was ooit een vrouw met een poppenkliniek,’ zei ze. ‘Ik weet nog dat ze werkelijk alles kon repareren. We brachten mijn Karolina erheen toen mijn broer haar tegen de muur had gegooid en ze niet meer kon praten.’

‘In de Teichgasse,’ zei Frau Jaeger knikkend, die daar om de hoek in de Kaufstraße een winkeltje had.

‘Daar was het, ja, de Teichgasse!’

‘Ze verkocht ook schrijfwaren,’ zei *Pastor* Rabe. ‘Papier van zeer goede kwaliteit.’

‘Ik mis papier van goede kwaliteit,’ verzuchtte Herr Proft.

‘En ze verkocht fopspeeltjes,’ zei Frau Jaeger. ‘Slangen die uit een blikje springen. Afgehakte handen. Dat soort dingen.’

‘Al lang niet meer,’ zei Herr Heller. ‘In 1938 hebben ze die winkel al leeggehaald en niet veel later zonden ze haar weg.’

‘Ik was laatst bezig met het voorschrijven van een recept,’ zei Doktor Lang, ‘en mijn penpunt ging dwars door het blad heen. Echt hopeloos.’

Frau Starke keek in het onooglijke poppenlijfje door de gaten waar ooit de armen hadden gezeten. Borg ze het ding nou maar weg. ‘Ik heb het Eva beloofd,’ zei ze. ‘Ze is ontroostbaar.’

‘Misschien door er wat wol in te stoppen...?’ opperde Frau Fleck. Ze deed zich in dit soort zaken graag deskundig voor sinds ze vrijwilligerswerk was gaan doen voor de *Nationalsozialistische Frauenschaft*, al wist iedereen dat ze niet veel meer dan een paar knopen voor de Wehrmacht had opgenaaid en een enkel paar strooien sandalen had gemaakt.

‘Vergeet die poppendame... al mijn huurders zijn weggezonden,’ zei

Herr Rademacher. 'Ik loop weken huur mis. Ik heb de politie aangeschreven.'

'Maar wie moet Eva's pop dan maken?' vroeg Frau Starke.

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

De Graf Zeppelin zweefde als een wonder boven de stad en je moeder en ik bleven maar zwaaien alsof de mensen die erin zaten ons zouden kunnen ontwaren. Maar kijk nou naar de foto op de kalender die vanuit het luchtschip is genomen, Lotte: het Operahuis heeft de grootte van een luciferdoosje. Hoe klein moeten wij dan wel niet zijn geweest?

In mei 1943 waren er in Frankfurt vrijwel geen Joden meer. Zelfs de enkelingen die tot dan toe bescherming hadden genoten, werden nu gedeporteerd. Ik wist dat het niet lang meer kon duren voordat jij en Anna zouden worden opgeroepen en inderdaad, op een wolkeloze zomerdag in de daaropvolgende maand voerden ze jullie weg naar Tsjechoslowakije, naar Theresienstadt.

Ik heb geen idee of Baumhauer ervan wist. Ik zei er in elk geval in het ziekenhuis niets over en probeerde mijn werk te doen zoals gewoonlijk. Op verzoek van Baumhauer begon ik een gevalstudie te schrijven over Herr Erling, bestemd voor publicatie, want ja, Lotte, mijn eerste wonder was nog steeds in leven. Springlevend zelfs. En hoewel ik jou en Anna niet minder zag dan in de drie jaar daarvoor, voelde ik het verlies des te meer. Ook al wist ik dat het geen hout sneed, toch kon ik het gevoel maar niet van me afzetten dat de deportatie mijn schuld was.

Ik weet niet wat er met de Vitalisator is gebeurd toen ik kort daarna bij het Heilige Geest wegging, of liever gezegd, toen ik gevraagd werd te vertrekken. Toen ik eind augustus 1943 net klaar was met het schrijven van de gevalstudie over Herr Erling, riep Baumhauer me naar zijn kantoor en verwittigde me ervan dat het ziekenhuis mijn problematische afkomst niet langer door de vingers kon zien. Iemand had hem ingelicht over mijn Joodse bloed en hij had moeten doen alsof hij daar niet van op de

hoogte was geweest, wat zeer hinderlijk was, hoewel hij dacht dat hij wel overtuigend was geweest.

‘Ik kan me zo indenken dat het maar tijdelijk is,’ zei hij, alsof mijn Joodsheid op de een of andere manier te behandelen was.

‘Ik dacht begrepen te hebben dat mensen zoals ik nog steeds ons beroep mogen uitoefenen,’ zei ik. ‘Wettelijk gezien. Vanwege het tekort aan dokters.’

‘Het is een netelige kwestie,’ zei hij. ‘Als het aan mij lag... tja, helaas ga ik daar niet over. Maar geef de moed niet op... en we zullen goed op uw wonderapparaat passen.’ De kleine rode glaasjes trilden en rinkelden op het dressoir toen hij me de deur wees. Geen schnaps dus dit keer.

‘En mijn gevalstudie?’ vroeg ik. ‘Over Herr Erling?’

‘Ik zal erop toezien dat het onderzoek gepubliceerd wordt,’ zei hij.

Er werd mij bevolen de medische zorg op me te nemen van dwangarbeiders bij een schoenfabriek in Höchst: Russische en Letse vrouwen die niet meer dan een paar woorden Duits spraken. Toen ik om een tolk verzocht, deelde de directeur van de fabriek me mee dat ik daar niet was om te praten, maar alleen om ervoor te zorgen dat de vrouwen konden werken. En ik moet toegeven dat ik blij was dat jij en Anna er niet meer waren toen in oktober bij de grote aanval op Frankfurt hele straten in het oosten van de stad in brand stonden. De bommen vielen ook dicht bij het appartement in Nordend, en de Sint-Bernarduskerk werd zwaar beschadigd. De Partij noemde de slachtoffers ‘gesneuvelde soldaten’ en hield een opzichtige herdenkingsbijeenkomst op het Opernplatz. Ik herinner me dat ik in een schuilkelder zat toen alle lichten uitvielen en een klein jongetje naast me begon te huilen. Zijn moeder deed haar zaklantaarn aan en schreef met de lichtstraal zijn naam op de muur: J-E-N-S. De letters glommen op de oplichtende verf.

Later dat jaar hoorde ik dat ze in het ziekenhuis de Vitalisator, omgedoopt tot het Baumhauer Apparaat, hadden uitgeprobeerd op een reeks patiënten, maar dat die allemaal waren gestorven. Het nieuws maakte me blij. En beschaamd. En rond dezelfde tijd zag ik ook het echtpaar Erlings op straat. Ik herkende eerst Frau Erlings, met haar bleke wangen en haar asblonde geonduleerde haren. Toen pas besepte ik dat de persoon in de rolstoel haar echtgenoot was. Hij zat met een dikke deken over zijn knieën en zijn gezicht was een en al bot. Ik zag dat hij stervende was, ik zag dat hij al zo goed als dood was. Ik stak de straat over.

Baumhauer heeft de gevalstudie nooit gepubliceerd.

Op de ochtend van mijn arrestatie stond ik al lang voor zonsopgang in de rij voor vlees. Ik had twee uur buiten bij de slager staan wachten en mijn oren en neus prikten van de januarikou. Ik haastte me naar huis en kwam langs groepjes arbeiders die puinruimden na een bombardement. Ik had nog maar net mijn jas uit en mijn sjaal af gedaan en het pakje vlees op de keukentafel gelegd, toen de deurbel klonk. En nog eens klonk.

Twee snoevende Gestappomannen in burgerkleding.

‘U bent beslist aan het verkeerde adres, heren,’ zei ik toen ze me hun penning lieten zien.

‘Lenard Weber?’

‘Ja.’

Een van hen had een donkere, rafelige moedervlek net onder zijn oor, dat weet ik nog. Ik herinner me dat ik ernaar keek, dat het me opviel dat hij onlangs gebloed had en dat ik dacht dat het waarschijnlijk een melanoom was. ‘Meekomen jij,’ zei hij.

‘Kunt u me vertellen waarom?’

‘Je staat onder arrest,’ zei hij en op hetzelfde moment zei de ander: ‘Had je maar beter na moeten denken voor je een grap over de Führer vertelde.’

Ik moest lachen, wat een vergissing was. ‘Ik heb nooit een dergelijke grap verteld.’

‘Jas aan, Doktor Weber.’

Toen ze me naar de auto leidden, zei ik: ‘Kunt u me dan de grap vertellen?’

‘Nee, die kunnen we je niet vertellen!’ De carcinomateuze moedervlek bewoog. ‘Het is tegen de wet om zulke grappen te herhalen!’

En ik had het niet moeten zeggen, Lotte, en ik weet ook niet waarom ik het zei, maar op de een of andere manier deed ik mijn mond open en ontschoten de woorden me in een zilverig ademwolkje: ‘Er is niets grappigs aan de Führer.’

Hij raakte me met zijn vuistslag precies op mijn nieren, als een ware anatoom.

Toen we wegreden, zag ik zijn hand naar zijn nek dwalen en zijn vingers naar het donkere plekje tasten. En ik kon alleen maar denken aan het pakje vlees dat ik op de keukentafel had laten liggen en aan hoelang het zou duren voor het zou bederven.

Ik dacht dat ze me naar hun hoofdkwartier op de Lindenstraße zouden brengen, maar ze reden me de stad uit naar een rangeerterrein, waar een rij

veewagons was gestopt die alleen op mij leek te wachten. Een SS-bewaker beval me mijn kleren uit te trekken, terwijl een andere een van de wagons opende. De mannen daarbinnen waren ook naakt, om te voorkomen dat ze zouden ontsnappen; en het moet wel twintig graden onder nul zijn geweest. De bewakers bevalen me in de wagon te klimmen.

Ik weet niet goed wat ik je moet vertellen over die reis, Lotte. De trein was vanuit de gevangenis bij Compiègne in Frankrijk vertrokken, maar niemand kon precies zeggen wanneer; mijn medereizigers hadden alle besef van tijd verloren. Ze dachten dat het drie dagen geleden was dat ze de wagon in moesten, maar misschien waren het er wel vier, of twee. Ze likten het vocht van de wanden en later het ijs. Toen drie van hen werden doodgeschoten omdat ze een gat in de vloer hadden gezaagd, stouwde de rest hun lichamen in de hoek... maar ik denk dat ik niet wil dat je dat weet. En dan denk ik: maar misschien weet je het al. En ik zou willen dat ik kon stoppen me een voorstelling te maken van jullie reis, die van jou en Anna, alleen komt er aan die reis geen einde. Geen einde aan het schudden en puffen van de over het spoor zwenkende veewagon. Geen water voor de stervenden en geen ruimte voor de doden.

Je moeder en ik hebben tijdens onze huwelijksreis een dag doorgebracht in Weimar en we zeiden altijd dat we jou er een keer mee naartoe zouden nemen. Het was zo'n lieflijk stadje, met zijn straatjes met kasseien, zijn mooie gevels en de rivier de Ilm die meanderend door het park stroomde. Er was een foto van haar – inmiddels allang verloren gegaan – waarop ze poseert voor het huis van Charlotte von Stein, Goethes dierbare vriendin. Ik fluisterde een paar regels van een van zijn briefgedichten aan Charlotte tegen mijn kersverse echtgenote terwijl we onze ogen afschermden tegen het felle licht, het uitgestrekte, elegante gebouw in ons opnamen en ons afvroegen wie er nu woonde en of we aan durfden te kloppen. *Och, in vervlogen tijden was je mijn zuster of mijn vrouw. Je kende om het even welke van mijn wezenstrekken. Je zag de zuiverste echo van mijn zielenroerselen.* Ik had het vers uit mijn hoofd geleerd met een moment als dit in gedachten en ik voelde Anna blozen toen ik haar midden op straat naar me toe trok en het in haar oor fluisterde.

Ik zou denk ik moeten zeggen dat er een foto van haar ís; dergelijke dingen, soms duiken die op bij veilingverkoop of vlooiemarkten, niet-waar? Misschien is er wel iemand die door ons familiealbum bladert, langs

het portret van mij met de gevederde helm van mijn grootvader op, langs Anna bij het huis van Charlotte von Stein, en langs jou, onze eigen kleine Lotte in je wiegje, met in je knuistje een zilveren rammelaar waar de afdruk van je tandjes in stond. (Misschien duikt de zilveren rammelaar ook nog ergens op.) Ik probeer me steeds te herinneren of Anna een achternaam onder een van de foto's heeft gezet toen ze er wat bij schreef, een snipper informatie waardoor het album op een dag bij me terug kan komen, maar daar had ze geen reden toe; wij wisten natuurlijk zelf wel wie we waren. Voor zover ik me kan herinneren, schreef ze er niet meer bij dan: *Lenard en Lotte en Bij het Bodenmeer en Kerst 1933*, waarna ze de pagina's dicht bij haar lippen hield en erop blies zodat de witte inkt geen vlekken zou maken op de pergamijsen tussenbladen. Ik zat vroeger altijd met jou op schoot en dan maakte ik er een spelletje van om te raden wat de volgende foto zou zijn voordat ik elk knisperend, doorschijnend velletje optilde; jij en ik bestudeerden de wazige afbeeldingen, alsof we de wereld zagen door met ijs bedekte ramen. Alsof we geesten zagen.

Zo herinner ik me mijn aankomst bij het kamp ook: als een reeks afbeeldingen ontdaan van kleur, bezien door ijs of rook. Het felle licht bij het opengaan van de treindeur. Een vlag frisse lucht, toen onstuitbare kou. De SS met pistolen en honden; de dieren al in de wagon, bijtend naar degenen die niet snel genoeg waren. Onze kleding die naar ons werd teruggegooid; het graaien naar om het even welk kledingstuk, of het nu paste of niet. Twee vrouwen in lange bontjassen die met hun hand voor de mond stonden te lachen. Een vrachtwagen die uit de mist opdoemde om de doden op te halen. Een keten van steeds vijf gearmde mannen, zodat we eenvoudiger te tellen waren, sommigen in een hemd dat te klein was om dicht te knopen, anderen met een broek aan die maar bleef afzakken. Sneeuw in mijn haar. Het geschreeuw en de afranseling als iemand struikelde. *In Buchenwald zijn er geen zieken. Je bent gezond of je gaat naar het crematorium.* De stenen adelaar en de stenen letters: BUCHENWALD. Een plaats vernoemd naar een gekapt bos, naar een afwezigheid. In looppas, op benen die niet meer wilden, de weg af naar de poort. Zwepen die tevoorschijn schoten als slangentongen. De smeedijzeren letters in spiegelbeeld op de poort: *Jedem das Seine*, Ieder het zijne. En uitgehouwen in de latei onder de wachttorens waarop de sneeuwwitte klok prijkte: *Recht oder Unrecht – mein Vaterland*, Goed of fout, mijn vaderland. De omhoogschietende vlam uit de grote schoorsteen, de geur van verbrand haar. De bewakers

met machinegeweren die van grote hoogte als goden op ons neerkeken. En dan de rijen barakken die zich over de heuvelflank uitstrekten en de vreemde politiemacht die het overnam waar de SS niet kwam: in het zwart geklede gevangenen, alsof we bij een wake waren binnengelopen. Iemand die naar de grond dook om gesmolten sneeuw te drinken. De januaridag die halverwege de middag al donker kleurde. Elke man gelast zich te ontkleden. Elke ontklede man kaalgeschoren met een botte tondeuse. Elke ontklede man ondergedompeld in een bijtende vloeistof die elk wondje deed branden. We zagen er niet meer uit als onszelf. Naakt voortgedreven door een ondergrondse gang, sneller, nog sneller. Haveloze plunje die de kou nooit zou buitenhouden en die, besmeurd met verf of gelapt met afwijkende stof, ons onmiddellijk zou verraden als we ontsnapten. Schurende en bonkende klompen, funest voor het voetwortelbeentje en het middenvoetsbeentje. Al onze bijzonderheden die genoteerd werden, tot zelfs de vorm van onze oren aan toe.

Denk maar niet dat je in een of ander sanatorium bent terechtgekomen. Koester maar niet de hoop dat je binnenkort weer weg kunt. Hier in Buchenwald staat je een slopend bestaan te wachten. Hier moet je werken tot je armen breken, hard werken zonder respijt. Hier heb je maar één recht: het recht van onafgebroken werken.

Ik werd in quarantaine gehouden in het Kleine Kamp, een gevangenis van prikkeldraad binnen in een gevangenis van prikkeldraad, waarvan de doorgang werd bewaakt door Poolse gevangenen die rondmarcheerden in leren jassen. We verbleven met honderden tegelijk in stallen zonder ramen die gebouwd waren voor vijftig paarden, en ja, er hing een dierlijke stank, en we naaiden onze nummers en driehoeken bij onszelf op de borst en broeknaad en we wisten dat we niet langer architect, advocaat en boer waren. Iedereen van mijn transport droeg een rode driehoek: het teken van een politieke gevangene. Een Rus die er al een aantal weken was, zei tegen niemand in het bijzonder: ‘Weet je waarom we ze ter hoogte van ons hart moeten naaien? Zodat ze kunnen zien waarop ze moeten richten.’ Hij prikte met een vinger in zijn borst zodat er geen enkele twijfel bestond over wat hij bedoelde. Een ander zei ons het water niet te drinken omdat het vervuild was, maar sommigen konden de verleiding niet weerstaan en stierven een week later. We propten onszelf op de planken die door moesten gaan voor bedden en lagen op onze zij om onszelf zo klein mogelijk te maken. We openden ons jasje voor vaccinaties, ook al hadden we geen idee wat er in de spuit zat, of waarom ze met een watje over onze borst

veegden maar de naald nooit vervangen. Elke dag telden ze ons om na te gaan of er niemand was ontsnapt. En op die plek vernoemd naar een afwezigheid, maakten we lijstjes van alles waar het ons aan ontbrak. We hadden geen zeep. We hadden geen zakdoeken. We hadden geen sokken, geen toiletpapier. We hadden geen brillen. Geen jassen, geen pennen, geen horloges, geen handdoeken. Geen messen of vorken. Geen warme kleding. Geen tandenborstels. Geen drinkbekers. Geen ondergoed. Geen sigaretten en geen geld. Geen kammen. Geen scheermesjes. We gingen maar door met het opsommen van al de dingen die we ontbeerden, om onszelf af te leiden van al het andere wat we hadden verloren.

En altijd was er, los van de stank van onze eigen ongewassen lichamen, de stank van andere lichamen: brandend bot, haar en vet.

Na vier weken werden de meesten van mijn transport naar een nevenkamp doorgestuurd – het kerkhof voor Fransen, zo werd gefluisterd – maar ik werd naar het Grote Kamp overgeplaatst, waar ik moest aantreden op de appèlplaats. De sneeuw glinsterde in de lichtbundels van de wachttorens van het poortgebouw, veranderde in zilverstof, en we stonden daar tot onze lippen blauw zagen en onze vingers verkrampten van de kou. Onze voeten ijsklompen waren. Opzichters, zelf ook gevangenen beseften we, renden heen en weer langs de rijen: *Rechttop staan! Hoofd omhoog! Rechter die rij!* Toen een man zijn jas aan zijn zoon gaf, die niet ouder dan tien kan zijn geweest, sloegen ze hem in zijn gezicht en schreeuwden naar hem: *Tèrugnemen! Weer aandoen!*

Er is hier geen plek voor mededogen, zeiden ze.

En: Betrappen ze je wel op mededogen, dan straffen ze je.

En: Straffen ze je, dan duurt het appèl nog langer en vriezen er nog meer van ons dood.

Elke rij wankelde in de bijtende kou, elke man bewoog op de woeste cadans van het eigen lichaam. De doden werden naar het eind van hun rij gesleept. En dan, eindelijk, de SS. *Achtung!* De honden rukten aan de riem, klaar voor de aanval. De barakoudsten brachten verslag uit: *Met zoveel zijn we. Zoveel zijn er dood.* De SS'ers begonnen met de telling. Trapten voor alle zekerheid tegen de lijken. Klopten de aantallen? Zo niet, opnieuw een telling. Bij het poortgebouw speelde een fanfarekorps marsliederen. *Ich schieß den Hirsch im wilden Forst... Und dennoch hab' ich harter Mann die Liebe auch gefühlt.*

In het Grote Kamp moest ik nog altijd een bed delen, maar nu met

maar één andere man. We hadden zelfs een soort matras: een zak gevuld met plukken stro die ritselden als we bewogen. Er hing een bordje aan de muur: *Eén luis, een gewisse dood*. Het afgebeelde insect was reusachtig, groter dan een mannenhoofd. Eduard Makovec, mijn bedgenoot, was een wiskundeleraar uit Praag, dus ik vroeg hem of hij iets wist over Theresienstadt. Hij schudde zijn hoofd.

‘Ze zeggen is kuuroord,’ zei hij in gebroken Duits.

Hij was een Jood, maar stond niet als zodanig geregistreerd. Dat wist ik alleen omdat ik op de eerste dag, toen hij naakt bij de wasbakken stond waarin een miezerig straaltje water spatte, een glimp van hem had opgevangen. Hij hield die informatie voor zich, als de dood dat iemand hem zou aangeven bij de SS. Toen ik tegen hem zei dat hij erop kon vertrouwen dat ik het niet zou melden, zei hij dat hij geen idee had waar ik het over had.

Onze barakoudste was een Duitse communist genaamd Voss, een afstandelijke man met een strak gezicht die te allen tijde en zonder enige tegenspraak gehoorzaam diende te worden, net zoals de corveeërs die het voedsel uitdeelden. Ik leerde al snel mijn ontbijt te beperken tot de surrogaatkoffie die ze ons gaven en mijn portie brood en margarine tot de middag te bewaren, anders moest ik veertien uur wachten tot ik weer kon eten. Mijn barakgenoten waren voornamelijk Fransen, en er waren een paar Tsjechen, Russen en Duitsers die nog het oude gestreepte gevangenenpak droegen. Je moest de regels kennen, zeiden ze tegen me, en je moest je aan de regels houden. Als je je niet aan de regels hield, zou de dienstdoende SS-officier de hele barak straffen en als dat gebeurde, zou de hele barak de overtreder straffen. Zo werkte het. En ze zeiden: dit zijn de regels. Steel geen brood. Mis geen appèl. Bezwijk niet. Bezwijk niet als je een boomstam draagt. Bezwijk niet als je een steen draagt die zwaarder is dan jij zelf bent. Bezwijk niet als je lijken draagt, als je schijt draagt, als je asresten draagt. Dit zijn de regels. Probeer niet uit het raam te kijken als je opgesloten zit in de Bunker. Probeer je wel uit het raam te kijken als je opgesloten zit in de Bunker, dan krijg je een dodelijke injectie. Spreek geen andere taal dan Duits. Stop niet om jezelf op te warmen als je brandstof naar het fornuis brengt. Steel geen aardappel. Lees de snippers krant niet die je krijgt als wc-papier. Lees de pagina's van de boeken en de bijbels niet die je krijgt als wc-papier. Dit zijn de regels. Verander de woorden van de liederen niet die je uittentreuren moet zingen. Probeer niet uit een greppel vol water te klimmen. Vertel geen verhalen over gruwelijkheden

in andere kampen. Dit zijn de regels. Eet geen paardenvoer. Houd je pet niet op als er een officier langskomt. Houd je je pet wel op als er een officier langskomt, dan krijg je vijftientig zweepslagen. Lach niet als uit de luidspreker klinkt: *Uit strategische overwegingen zijn we uitgeweken naar de reeds voorbereide posities.* Laat geen enkel stofje liggen. Laat de ranselbok en de galg niet in het zicht staan als er bezoekers naar het kamp komen. Mis geen enkel appèl, zelfs niet als je dood bent. Maak geen enkel geluid tijdens het appèl. Lach niet tijdens het appèl. Dit zijn de regels. Schrijf niet over de leefomstandigheden in het kamp aan je familieleden. Stel geen vragen over waarom je lege enveloppen en pakketten ontvangt van je familieleden. Sta niet rechtop als je werk vereist dat je gebogen staat. Dit zijn de regels. Draag geen papieren cementzakken als bescherming onder je kleren. Draag geen vieze pet. Draag je wel een vieze pet, dan rukt een bewaker die van je hoofd en gooit hem voorbij de grenslijn waar je heen moet rennen om hem terug te halen. Ren je niet voorbij de grenslijn om hem terug te halen, dan word je doodgeschoten. Ren niet voorbij de grenslijn om iets terug te halen. Ren je wel voorbij de grenslijn om iets terug te halen, dan word je doodgeschoten omdat je probeert te ontsnappen. Onthoud hun geheimen niet: hoe ze Rode Kruis-pakketten plunderen, hoe ze lukraak moorden, dat ze geslachtsziekten hebben. Onthoud je wel hun geheimen, dan word je doodgeschoten. Dan word je vergiftigd. Dan word je opgehangen.

De dag nadat ik vanuit quarantaine was overgeplaatst naar het Grote Kamp, werd ik door de stem uit de luidspreker ontboden aan de poort. Ik bewoog me voorzichtig over de ijzige grond, waarbij ik bij elke stap wegglibberde op mijn klompen, en toen ik door de smeedijzeren poort liep en me eraan vastgreep om mezelf in balans te houden, stompte de SS-bewaker me in mijn maag. Ik sloeg dubbel en kreeg geen lucht meer. Ik kon de kou van de poort nog voelen in mijn handpalm. Ergens dichtbij klonk geschreeuw. Ik moest me onmiddellijk melden in het kantoor van een zekere Sturmbannführer Hahn.

De ruimte rook naar oververhitte lucht en naar papier, rubber en inkt. Op het bureau van Hahn stond, met de beeltenis naar buiten, een zilveren lijstje met daarin een foto van hemzelf en Himmler die elkaar de hand schudden. In de hoek stond een hoge archiefkast met een enkele potplant erop. Ik deed mijn pet af en ging in de houding staan, met mijn blik op de grond gericht.

‘Ik heb over je gelezen,’ zei hij, terwijl hij de onderste lade van zijn bureau openmaakte.

Even dacht ik dat hij een of ander dossier over me had, een verslag van strafbare feiten waarvan ik zelf niet eens wist dat ik ze had gepleegd, maar in plaats daarvan haalde hij een oud nummer van het *Monatsschrift für Krebsbekämpfung* tevoorschijn.

‘Je Sympathische Vitalisator,’ zei hij. ‘Hoogst opmerkelijk.’

Hij sloeg het open bij mijn artikel en gebaarde dat ik ernaar moest kijken. Ik zag dat hij de passage had omcirkeld over de twee patiënten die, toen ik het artikel schreef, in remissie leken te zijn gegaan. *Hoewel verder onderzoek noodzakelijk is, lijkt het mij geenszins onredelijk om dit resultaat aan te merken als de veelbelovendste vooruitgang op dit vakgebied van deze eeuw...*

Ik verplaatste mijn gewicht van mijn ene naar mijn andere voet. Hij keek naar me, maar ik wist niets te zeggen.

‘Dit ben jij, toch?’ Hij tikte met zijn vinger op de pagina.

‘Ja, Herr Sturmbannführer,’ zei ik. ‘Dat is wel al een aantal jaar geleden.’

‘Kijk me niet aan als je tegen me praat.’

‘Ja, Herr Sturmbannführer.’

‘Maar je hebt veel recenter ook resultaat geboekt. Naar ik hoor van het Heilige Geest.’

‘Een patiënt leek in spontane remissie te zijn gegaan, Herr Sturmbannführer.’

‘Leek? Leek?’ zei Hahn. ‘Naar ik hoor stond de man zo op uit bed en liep weg!’

Ik wilde mijn mond opendoen om uit te leggen dat ik Herr Erling nog maar een paar maanden geleden had gezien en dat het duidelijk was dat zijn kanker terug was gekomen en dat hij niet lang meer te leven had – voor hetzelfde geld was hij inmiddels gestorven – maar iets hield me tegen. De glans in Hahns ogen, het gevoel dat hij zijn adem inhield terwijl hij me afwachtend aankeek tot ik bevestigde dat inderdaad, mijn apparaat kanker kon genezen. Wellicht was de ziekte zijn lichaam binnengedrongen, of dat van iemand die dicht bij hem stond. ‘Een opmerkelijk geval, Herr Sturmbannführer,’ zei ik en hij zei: ‘Opmerkelijk. Opmérkelijk,’ en ik kon zijn behoefte in lichtende golven van hem af voelen komen.

‘In alle opzichten een wonder,’ zei hij.

‘Een wonder, Herr Sturmbannführer,’ herhaalde ik, zonder te willen tegenspreken of instemmen.

Ik zag dat de kalender op zijn bureau de datum van de vorige dag aangaf. Hij zag me ernaar kijken en scheurde het blad eraf. Nog steeds klonk er geschreeuw ergens dichtbij.

‘Mijn vrouw,’ begon hij en zijn toon veranderde. ‘Er is me verteld dat er niets meer aan te doen is.’ Hij pakte de ingelijste foto die naast die van hem en Himmler stond en reikte me die aan. Toen ik hem niet aanpakte, zei hij: ‘Hij bijt niet, hoor.’ Op de foto stond een jonge vrouw met ronde wangen in een zomerjurk; veel jonger dan Hahn en met licht golvend haar dat los over haar schouders hing. Ze stond lachend naast een picknickkleed en wees naar de camera, met haar arm om een jongetje geslagen dat een langharig konijn vasthield. De ogen van het beest waren opengesperd en het had een van zijn achterpoten weten te bevrijden, waarmee hij zich afzette tegen de buik van de jongen alsof hij op het punt stond te ontsnappen. ‘Dit was minder dan een jaar geleden,’ zei Hahn. ‘Toen had ze het waarschijnlijk al... dat zei de chirurg tenminste. Je zou het niet zeggen, toch?’

‘Herr Sturmbannführer, als ik zo vrij mag zijn,’ zei ik, ‘wat voor soort kanker heeft uw vrouw?’ Hij wierp me een trage, gepijnigde blik toe. ‘Het zat in de rechtereierstok. Een van de lastigste vormen om te ontdekken, volgens de chirurg. We hebben maar één kind.’

Ik knikte. ‘Het is hoogst ongebruikelijk in jongere patiënten. En de symptomen worden gemakkelijk over het hoofd gezien.’

‘Over het hoofd gezien? Er wáren geen symptomen. Als er symptomen waren geweest, denk je niet dat ik er dan wel wat aan had gedaan?’

Behoedzaam gaf ik de foto aan hem terug en hij veegde hem schoon met zijn mouw. ‘Ze is een geweldige moeder,’ zei hij. ‘Het is zo oneerlijk.’

‘U zei dat uw vrouw een operatie heeft ondergaan, Herr Sturmbannführer?’

‘Eén niet-geslaagde operatie. Iemand zou daar verantwoording voor moeten afleggen.’

‘En heeft haar chirurg een indicatie gegeven hoelang...?’

Nogmaals een trage blik. ‘Kijk me niet aan als je tegen me praat,’ zei hij zonder echte overtuiging. Hij liet een diepe zucht ontsnappen. ‘Twaalf maanden... hoewel dat al twee maanden geleden was, in december. Iets meer als we geluk hebben, zei hij. Geluk.’ Hij draaide de potplant met de verpieterde kant naar het licht, pakte toen een messing gietertje en bevochtigde de wortels. ‘Maar dat apparaat van jou. Dat kan plekken bereiken waar een chirurg niet bij kan.’

‘Dat is de theorie, Herr Sturmbannführer.’

‘En dan hoeft er geen scalpel aan te pas te komen.’

‘De behandeling is niet-invasief, inderdaad.’

‘Maar...’ zei hij. ‘Maar... doet het pijn?’

‘Volstrekt niet, Herr Sturmbannführer. Hooguit een klein stroomstootje, een tinteling. Een elastiekje dat tegen de huid springt. De meeste mensen voelen niets.’

‘Ja. Ja. En het apparaat bevindt zich momenteel nog altijd in het Heilige Geest Ziekenhuis in Frankfurt?’

‘Daar ga ik van uit, Herr Sturmbannführer. Er werd me verzocht te vertrekken... ik heb daar al zes maanden niet meer gewerkt.’

‘Hm. Dit soort gevallen vereist een consequente aanpak... een van de kopstukken van de *Luftwaffe* is bijvoorbeeld een Mischling.’ Hij keek naar mijn neus en mond. ‘Iedereen die als Joods wordt aangemerkt, heeft het zwaarder hier,’ zei hij. ‘Niet alleen door toedoen van de SS. Je bent nooit praktiserend geweest?’

‘Bedoelt u het jodendom, Herr Sturmbannführer?’

‘Ja natuurlijk, het jodendom.’

‘Nee, Herr Sturmbannführer. We zijn luthers gedoopt. Al gaan we niet naar de kerk.’

‘Wie is we?’

‘Ik bedoelde mijn voormalige echtgenote en dochter. Mijn dochter.’

Toen haalde hij wel een dossier uit zijn lade en liet zijn vinger over een getypte pagina glijden. ‘Anna Ganz,’ zei hij. ‘Een volbloed Jodin. Je bent gescheiden in... 1939. Overspel.’

‘Ja, Herr Sturmbannführer.’

‘Jullie zijn kennelijk wel een overspelige bende. Zo veel scheidingen tegenwoordig. Maar uiteindelijk wel het beste in jouw geval, gezien de huidige omstandigheden.’ Hij sloeg de pagina om. ‘Ze is met een volle Jood hertrouwd en ze zijn allemaal in Theresienstadt.’

‘Hebt u nieuws over ze?’ Ik leunde wat naar voren, maar ik stond te ver weg om ook maar iets te kunnen lezen.

‘Ogen op de vloer!’ Hij sloeg het dossier weer dicht en legde het onder de hoek van een houtgesneden bureauset: een vrouw met golvende haren die tussen twee uilen in zat. ‘Kun je een nieuw apparaat maken?’

In weerwil van al het onderzoek dat hij naar mij had gedaan, leek hij zich niet bewust van de cruciaalste informatie: de Sympathische Vitalisa-

tor werkte niet. Weer voelde ik hem naar me kijken en wachten op mijn antwoord.

‘Ja, Herr Sturmbannführer, jawel,’ zei ik, ‘in theorie.’ Ik probeerde niet te zelfverzekerd te klinken: ik begreep wat hij wilde dat ik zou bewerkstelligen, welk wonder hij van me verlangde.

‘Theorie heeft er toch zeker niets mee te maken,’ zei hij. ‘Je hebt het apparaat bedacht. Je weet hoe je het hebt gemaakt.’

‘Ik zou het uit mijn hoofd moeten doen, Herr Sturmbannführer. Het is een complex apparaat, dat ik meer dan een decennium geleden heb vervaardigd...’

‘Heb je dat in het ziekenhuis gedaan?’ vroeg hij.

‘Bij mij thuis.’

‘Nou, in dat geval kan ik ervoor zorgen dat de originele tekeningen, blauwdrukken – wat zijn het? – uit je voormalige huis worden gehaald, als ze tenminste de bombardementen hebben overleefd. Ik kan zorgen voor alles wat je maar nodig hebt.’

‘Bombardementen?’

‘Zeer hevige, gedurende de afgelopen paar weken.’

Ik dacht aan de dozen aantekeningen op zolder, opgeborgen bij mijn vaders gevederde helm, de gebarsten staande spiegel die vroeger in onze slaapkamer stond en ook jouw oude kinderstoel, Lotte. Aan het licht dat er door het kleine raampje schuin op viel. ‘Ze liggen bij het Heilige Geest opgeslagen, Herr Sturmbannführer,’ zei ik.

‘Hm,’ zei hij. ‘Hm. Dat is een grijs gebied. Je begrijpt ook wel dat een man in mijn positie het niet kan toestaan dat een niet-Ariër – een Jood – zijn vrouw aanraakt.’

‘Ja, Herr Sturmbannführer.’

‘En het roept mogelijk vragen op als er iemand bij het ziekenhuis opduikt die jouw tekeningen wil hebben.’

‘Ja.’

‘En dat zou mogelijk... ingewikkeld worden.’

‘Ja.’

Hij tikte met een vinger op mijn dossier. ‘Ik denk dat in dit geval uit je hoofd het veiligst is. Hm. We verlaten ons op je geheugen.’

‘Uitstekend, Herr Sturmbannführer.’

Hij leek zich iets te ontspannen. ‘Je begrijpt natuurlijk wel dat dit in essentie een werkkamp is. Elke gevangene wordt toegewezen aan een

specifiek werkcommando: de documentatieafdeling, de wasserij, de wapenfabrieken, hier of in Weimar. Sokken stoppen. De bouw. En sommige werkcommando's zijn... risicovoller dan andere. De steengroeve. Het tuincommando. Zij brengen boomstronken tot ontploffing. Sjouwen eindeloze hoeveelheden aarde en stenen en zo meer.' Hij schudde zijn hoofd. 'Ik zal er geen doekjes om winden: verwondingen komen vaak voor. Ongelukken. Het is vreselijk verkwistend. En in de ziekenboek waren natuurlijk allerlei ziekten rond, dus van medische handelingen kan geen sprake zijn. Hetzelfde geldt voor de pathologische afdeling. Het is beter als niemand weet dat je überhaupt een medische opleiding hebt genoten. Begrepen?'

'Het staat wel in mijn dossier, Herr Sturmbannführer. Op mijn kaart.'

'Ik zorg wel voor het dossier en de kaart. Je bent géén dokter. We kunnen niet hebben dat je Frau Hahn met iets besmet.'

'Ze zou gevaar lopen,' beaamde ik. 'Elke soort... ' Maar toen verstomde ik; zijn gezicht was van woede vertrokken.

'Vloer!' zei hij en ik sloeg mijn ogen weer neer.

'We moeten voorzichtig zijn, dat is alles,' zei hij en hij draaide zich van me af om uit het raam te kijken. 'We moeten verstandig zijn.'

Ik wierp een blik op het gesloten dossier op zijn bureau, dat gesloten bleef door het gewicht van de houtgesneden vrouw met de uilen. Het lag zo dichtbij dat ik mijn hand had kunnen uitsteken en het had kunnen oppakken om te kijken wat er over jou en Anna in stond. Ik had het kunnen doen.

'Je bent al ingeënt tegen tyfus en dergelijke,' ging hij door. 'Het vaccin wordt hier ter plekke geproduceerd, wist je dat? Het resultaat van onze experimenten.' Hij klonk trots. 'Het is niet mijn domein, werkverdeling, maar ik kan bewerkstelligen dat je bij een van de minder belastende werkcommando's terecht komt. Een van de minder risicovolle. Daar kan ik voor zorgen. Ik dacht aan de politieke afdeling: het Gestapobureau, waar ze nieuwkomers registreren. Er is daar een plek vrijgekomen, bij de verwerking van foto's. Wat ik je probeer duidelijk te maken, Weber, is dat je bescherming zult genieten. Dat is... dat is... hoe zal ik het zeggen... dat is wat ik je kan bieden, als de behandeling succesvol is. Als die daarentegen mislukt...' Hij deed er het zwijgen toe, schraapte zijn keel en draaide zich weer naar me toe om me aan te kunnen kijken. 'Als de behandeling mislukt, kan ik niet dezelfde garantie geven. Is dat duidelijk?'

‘Volstrekt duidelijk, Herr Sturmbannführer,’ zei ik met mijn blik op de vloer. En toen, omdat hij leek te wachten tot ik nog iets zei: ‘Dank u, Herr Sturmbannführer.’

Uit mijn ooghoeken zag ik dat hij een miniem knikje gaf.

‘Alleen,’ zei ik. Ik wist dat ik, met mijn armzalige pak en mijn klompen, niet in de positie verkeerde om te onderhandelen, maar toch hoorde ik mezelf het zeggen: ‘Alleen.’

‘Pardon?’ zei hij. ‘Alleen wat?’

‘Alleen heb ik ook een echtgenote, Herr Sturmbannführer,’ zei ik.

‘Eigenlijk heb je die niet.’

Een moment dacht ik dat hij bedoelde dat Anna dood was. Hij moet de uitdrukking hebben gezien die over mijn gezicht flitste, want hij voegde eraan toe: ‘Je hebt een voormalige echtgenote. De vrouw van wie je bent gescheiden. Weet je nog?’

Ik drukte mijn handpalmen tegen mijn dijen om het trillen tegen te gaan. ‘Ze is de moeder van mijn dochter, Herr Sturmbannführer,’ zei ik. ‘Haar veiligheid gaat me aan het hart, in het belang van mijn dochter.’

‘Zoals ik al zei: ze zijn in Theresienstadt. De Joden hebben daar een hele stad, speciaal voor hen gebouwd. Ze mogen van geluk spreken. Ik heb gehoord dat ze er voetbal spelen.’

‘Maar toch, Herr Sturmbannführer,’ zei ik en ik haalde diep adem. ‘Als ik mezelf helemaal moet kunnen wijden aan de behandeling van uw echtgenote, wil ik de garantie dat ook zij veilig zullen zijn.’

Hij staaarde me aan en begon toen te lachen. ‘Je weet toch wel waar je bent? En wie ik ben?’

‘Ja, Herr Sturmbannführer. Ik weet waar ik ben. Ik weet wie u bent. En dit zijn mijn voorwaarden.’

‘Voorwaarden!’ Hij lachte weer. ‘Die heb ik nog niet eerder gehoord.’

Ik had het gevoel dat de hele ruimte gonsde, dat elk blaadje papier in elk dossier begon te trillen. Dat de ruiten konden breken, dat de houtgesneden bureauset kon versplinteren. Daar concentreerde ik me op, op de gouden houtnerf die door de haren van de houten vrouw golfde. ‘Ik ben de enige persoon die een functionerende Sympathische Vitalisator voor u kan maken, Herr Sturmbannführer. Ik heb het apparaat bedacht en ik weet precies hoe ik het heb vervaardigd. Niemand anders weet dat.’ Hij opende zijn mond om iets te zeggen en sloot hem toen weer. ‘En zelfs als u erin zou slagen mijn aantekeningen te bemachtigen bij het Heilige

Geest, zelfs als u iets kon laten construeren wat op mijn apparaat lijkt, dan had u nog geen weet van de complexe werking. Hoe een behandeling op elke individuele patiënt moet worden afgestemd.'

Er klopte iemand op de deur, maar Hahn schreeuwde: 'Niet nu!' Toen de persoon weg was, zei hij: 'Het bloed van je grootvader kruipt waar het niet gaan kan, merk ik.'

'Mijn grootvader heeft bij Sedan gevochten, Herr Sturmbannführer.'

'Pas op je tellen, Weber,' zei hij. 'We hebben de Bunkercellen voor gevangenen die niet op hun tellen passen.' Hij schoof het dossier terug in de onderste lade van zijn bureau en draaide de sleutel om. 'Hoelang heb je nodig om het te maken?'

Ik dacht aan de maanden die ik had besteed aan het selecteren van het juiste hout voor de behuizing van de Vitalisator, het met de hand uitsnijden van de zwaluwstaartverbindingen. Het oprollen van het koperdraad, het op hun plek solderen van de draden... maar dat was toen mijn patiënten nog hypothetisch waren en de urgentie alleen aan mijn eigen ambities toe te schrijven was. Hoelang zou ik nodig hebben om een apparaat te maken dat niet werkte? Hoelang? Drie maanden? Misschien zou het eenvoudiger zijn als de echtgenote van de Sturmbannführer zou bezwijken voor ik ook maar kon beginnen met de schijnbehandeling. Alleen had Hahn zonder haar geen enkele reden om mijn veiligheid te waarborgen, en had ik geen enkele manier om die van jou te waarborgen, Lotte. 'Ik zou zeggen... twee maanden, Herr Sturmbannführer.'

'Maanden! Dat is veel te lang. Zo lang hebben we niet.'

'Ik verwacht dat door de materiaalschaarste...' begon ik, maar hij zei: 'Maak een lijst van alles wat je nodig hebt. Ik laat het bij de fotoafdeling bezorgen en jij begint onmiddellijk met de vervaardiging. Je hebt één week.'

'En als iemand ernaar vraagt, Herr Sturmbannführer...?'

'Je werkt aan fotoapparatuur. Mijn secretaresse zal iets officieels uittypen, met een stempel erop.'

Toen ik vertrok, was de man vlakbij nog altijd aan het schreeuwen.

Er waren op de fotoafdeling twee SS'ers en twaalf gevangenen. We werkten in het gebouw waar ook de politieke afdeling zich bevond en de Gestapo ondervragingen uitvoerde, maar onze kapo was een fatsoenlijke vent: een Duitse communist, net als Voss, die vond dat we allemaal Esperanto moesten

spreken. De meesten van ons hadden weinig ervaring met fotografie, dus kreeg elke man een specifieke taak aangeleerd die hij steeds maar weer moest herhalen; het maakte niet meer uit of hij pianostemmer, timmerman of verzekeringsagent was, of dokter dus. Sommige mannen hielden zich bezig met de negatieven, terwijl andere de beelden afdrukten en die op hun beurt weer doorgaven voor ontwikkeling van de foto's. Slechts enkele mannen mochten daadwerkelijk foto's nemen: pasfoto's die op de identiteitskaarten van de gevangenen werden bevestigd of foto's van het kamp voor officiële doeleinden. Een man genaamd Beltz, een Jehova's getuige die bedreven was in kalligrafie, werkte aan albums met de gezinsfoto's van de officieren en versierde elke pagina met mooie bijschriften: *De eerste sneeuwval* waaraan ijspegels hingen, *Lente op de Ettersberg* waardoor viooltjes waren geregen.

Ik kreeg het maken van de afdrukken als taak toegewezen en in de eerste week zat ik in de donkere kamer naast een Franse gevangene uit Châtellerault. Ik herkende hem van mijn barak: een jongeman met een zachte stem genaamd Foucher. Afgezien van de kapo was hij de enige van ons die enige fotografische kennis had. Hij liet me zien hoe ik het papier met één snelle beweging in de ontwikkelbak moest doen zodat er geen luchtbellens ontstonden, hoe ik de bak zachtjes heen en weer moest bewegen en hoe ik kon zien wat het juiste moment was om de afdrukken eruit te halen en in het stopbad te doen. Hij was kalm en methodisch en leek nooit geschokt door wat hij op het papier tevoorschijn zag komen. Hij leek in dat opzicht denk ik wel wat op een dokter: iemand die zichzelf had aangeleerd dezelfde gezichtsuitdrukking te behouden, waar hij ook naar moest kijken.

En je wist nooit wat er op de aangeleverde strookjes negatieven zou staan; die broze stukjes celluloid, licht als blaadjes in de wind. De collectie van de fotoafdeling moet uit duizenden en nog eens duizenden afbeeldingen hebben bestaan; als er een kampgebouw werd gebouwd of verbouwd, moest dat worden vastgelegd, en alle speciale gelegenheden moesten ook worden gefotografeerd. Er waren foto's van de SS-kameraadschapsavonden in de Bismarcktoren, voordat het drinkgelag uit de hand liep, en er waren foto's van de Kommandant en de officieren die hoogwaardigheidsbekleders een rondleiding gaven door het modelkamp: *Dit is de bioscoop, dit is de schietbaan, dit is de appèlplaats, dit is een voorbeeld van de woonruimte van een gevangene, ziet u hoe schoon, hoe goed toegerust, kijkt u eens naar de bloem-*

bakken met bloeiende rode geraniums bij de ramen van de ziekenboeg, dit is de eikenboom aan de voet waarvan Goethe naar verluidt poëzie heeft geschreven, dit is de diertuin. Ja, de hertjes komen zo naar u toe, houdt u uw hand maar op alsof u wat te eten voor ze hebt.

Wat ook moest worden vastgelegd en gedocumenteerd in de collectie waren zelfmoorden, ongelukken of executies – al was het soms moeilijk om het onderscheid daartussen te maken – en de fysieke gesteldheid van elke patiënt die in de ziekenboeg werd opgenomen. En grappige momenten werden ook niet vergeten: de troepen die een show gaven, verkleed als Joden en vrouwen; de langste en de kleinste gevangene naast elkaar. Maar wat ik ook te zien kreeg, zei Foucher, ik mocht nooit proberen foto's uit het kamp te smokkelen. De vorige kapo, Opitz, had dat geprobeerd; vreselijke foto's van vreselijke dingen waarvan hij dacht dat de wereld die moest weten. Hij had wat negatieven achter een ingelijste vergroting van zichzelf verstoppt en toen een SS'er die vond en vroeg wat het was, zei hij dat het een cadeautje was voor zijn vrouw. Maar de SS'er brak het in stukken en ontdekte verstoppt achter het portret het bewijsmateriaal van een executie, een ophanging, en ze sloten hem op in de Bunker. Ze martelden hem en hingen hem op. En ik neem aan dat ze hem daarna hebben gefotografeerd.

De pasfoto's van de gevangenen – van voren en van opzij – moesten zo snel mogelijk worden ontwikkeld, zodat de kampadministratie altijd compleet en correct was. Zeker als we achterliepen, overleed er soms iemand tussen het moment dat zijn foto was genomen en dat die aan zijn kaart werd vastgemaakt, en de SS'ers schreeuwden dan over verspilling van papier en chemicaliën, om nog maar te zwijgen van manuren. Wij hielden ons allemaal maar gedeisd en gingen door met het werk; we wisten hoeveel geluk we hadden dat we daar werkten en niet in de steengroeve of bij het tuincommando, waar elke dag mannen stierven, of bij het nevenkamp vlak bij het Harzgebergte, waar de gevangenen in de ondergrondse wapenfabriek moesten werken en ook woonden en sliepen, om pas naar Buchenwald terug te keren op de lijkentransporten als ze zo dun als twijgjes waren geworden.

Hahn hield zich aan zijn woord en zorgde ervoor dat alle benodigdheden voor de Vitalisator bij de fotoafdeling werden afgeleverd: koperen contactplaatjes vervaardigd volgens mijn instructies, hele dozen vol condensatoren en trioden, afstemschaaltjes en metertjes. Er kwamen beuken

planken en een blok hars dat naar naaldbos rook. Soldeersel en een soldeerbout, een pincet en een tang die wel juweliersgereedschap leken, en spoelen koperdraad, meer dan ik ooit nodig zou hebben. Ik werkte zo snel en discreet mogelijk aan het apparaat en borg het aan het eind van elke dag op in een voorraadkast, maar ik kon niet voorkomen dat mijn handen trilden toen de kapo me vroeg wat ik aan het doen was. Ik toonde hem het briefje van Hahn en hij zei: 'Werk je voor de SS?'

'Ja,' zei ik en toen, bij het zien van zijn gezicht: 'Nee.'

Hij hield zijn hoofd schuin en keek me zwiingend aan. Toen vroeg hij: 'Heb je een keus?'

'Nee,' zei ik.

Daarna stelde hij geen vragen meer.

Foucher bemoeide zich er evenmin mee. Als hij zich al afvroeg waarom ik zo traag vorderde met de foto's, dan zei hij er nooit wat van en hij leverde ook geen commentaar als ik na het avondappèl terugging naar de fotoafdeling om mijn verwoede werk voort te zetten. Binnen een week had ik het apparaat af. Geen zwaluwstaartverbindingen en geen mesing handgrepen, de beuken behuizing was ongelakt en de uitsparingen om de contactplaatjes in te bewaren waren niet geschuurd, maar ziedaar mijn grootse experiment, uit mijn hoofd gereconstrueerd. Ik moest het van Hahn inpakken in een doos, waarna een koerier die op zijn kantoor afleverde. Wederom ontbood hij me en toen ik binnenkwam, zag ik dat hij ruimte op zijn bureau had vrijgemaakt voor de Vitalisator. Hij deed de deur op slot en trok de gordijnen dicht.

'Je test hem eerst op mij,' zei hij en hij deed zijn uniformjasje uit en rolde zijn mouwen op.

'Zoals u wenst, Herr Sturmbannführer,' zei ik. 'Maar... u mankeert niets.'

'Nee, ik mankeer niets,' zei hij. 'Dus?'

'Het apparaat werkt alleen als de patiënt iets mankeert, Herr Sturmbannführer.'

'Ik wil het voelen,' begon hij, zijn stem zacht en gespannen. 'Ik wil voelen of het pijn doet.'

Ik knikte. 'Als u uw laarzen en sokken kunt uitdoen, alstublieft.'

Zijn voeten waren glad, bleek en haarloos, met uitstekende enkelbotten. Ik bracht de contactplaatjes aan, waarbij ik ervoor waakte de bandjes niet te strak aan te trekken. Toen ik stemmen buiten het kantoor hoorde, verstarde ik, net als hij, maar toen zei hij: 'De deur zit op slot.' Ik gespte de

tweede set contactplaatjes vast aan zijn palmen, wederom behoedzaam ze niet te strak aan te trekken, alsof hij echt een patiënt was die ik voorzichtig moest behandelen. Hij droeg geen trouwring, maar had een blinkende, zware zilveren ring aan zijn vinger met een doodshoofd diep in het metaal gekerfd. Hij zag me ernaar kijken.

‘Uitgereikt door de Reichsführer,’ zei hij en hij gebaarde naar de ingelijste foto van hemzelf en Himmler.

‘Ik zet hem nu aan, als u er klaar voor bent,’ zei ik en hij sloot zijn ogen. De Vitalisator begon te zoemen. ‘Voelt u iets?’

‘Nee. Niets.’

‘En nu?’

‘Nee.’ Hij deed zijn ogen open.

‘En nu?’

‘Nee. Zet hem op de maximale stand.’

‘Dit is de maximale stand, Herr Sturmbannführer.’

‘Zou ik niet íets moeten voelen?’

‘Niet per se. Sommige mensen voelen niets.’

‘Maar het apparaat werkt?’

‘O, het werkt zeker. U kunt de naaldjes van de metertjes heen en weer zien bewegen. Maar er zitten bij u geen tumoren in de weg, Herr Sturmbannführer. Niets wat de elektrische stroom moet bestrijden.’ Dat had ik beter niet kunnen zeggen.

‘Dus het doet háár wel pijn.’

Ik schudde mijn hoofd. ‘Dat is onwaarschijnlijk. Zoals ik al zei, een tinteling op zijn hoogst. Maar de beslissing is volledig aan u, Herr Sturmbannführer.’

‘Natuurlijk is die dat,’ snauwde hij. ‘Natuurlijk is de beslissing aan mij.’ Hij stak zijn handen naar me uit zodat ik de contactplaatjes kon verwijderen en trok daarna zelf het andere paar los. ‘Ik stuur een bericht als ik wil dat je start met de behandeling.’ En op zijn blote voeten wees hij me de deur.

Ik weet nog, Lotte, dat het maandagochtend was, omdat we werden overspoeld met filmrolletjes die de SS’ers tijdens het weekend hadden geschoten. Het was elke maandag hetzelfde verhaal, zei Foucher: honderden foto’s van familie-uitjes naar de kampdierentuin, wandelingetjes langs de Ilm, tripjes naar het Goethehuis, het Schillerhuis of het bos rondom het zomer-

paleis van hertogin Anna Amalia, dat vanaf het kamp eenvoudig via een oud jagerspad te bereiken viel. Onder het veiligheidslicht van de donkere kamer zag ik het hele scala aan bezienswaardigheden in de omgeving van Buchenwald, die ik omzette naar en fixeerde op het fotopapier: de kinderen, vrienden, geliefden van andere mensen, de herinneringen van andere mensen. In zekere zin brachten deze persoonlijke foto's me meer van mijn stuk dan de beelden van de doden... glimlach na glimlach, rijen tanden.

Op de desbetreffende maandag was ik nog aan het wachten op bericht van Hahn. Er waren drie dagen verstreken sinds ik de Vitalisator aan hem had gedemonstreerd en ik had geen idee wat er met ons zou gebeuren als hij afzag van de behandeling. Ik was wat foto's aan het ontwikkelen van een jonge vrouw die poseerde op de plek waar de bussen van Weimar stopten. Ze stond onder een kunstige houtgesneden wegwijzer die twee kanten op wees: aan de ene kant marcheerden SS'ers in formatie naar de kazernes en aan de andere kant dreef een SS'er een monnik, een pastoor en een Jood richting het kamp. De jonge vrouw leunde met gebogen knie tegen de wegwijzer alsof ze op een kus wachtte; op een andere foto hield ze haar handen onder haar kin als een filmster; en op weer een volgende hield ze een vinger tegen haar lippen: *niet verder vertellen*. Op het rolletje stonden zoals gewoonlijk een paar mislukte opnames, waar ze had bewogen of met haar ogen had geknipperd. Op een daarvan waren haar haren voor haar gezicht gewaaid en probeerde ze die met een boze blik uit haar ogen te vegen. Op de volgende foto had ze een kammetje tevoorschijn gehaald en zich van de camera afgewend om zichzelf te fatsoeneren; ze wist waarschijnlijk niet dat ze nog steeds werd gefotografeerd. Op een paar van de foto's stond ook een SS'er; hij had vast aan iemand gevraagd om die te nemen. Hij en de jonge vrouw stonden met hun arm om elkaars middel en wezen met hun vrije arm in tegenovergestelde richting, net als de wegwijzer. Ik keek hoe de afbeeldingen vorm aannamen, wachtte tot er genoeg detail in de schaduwen zichtbaar was en de teint van de huid er goed uitzag, precies zoals Foucher me had laten zien, en toen dompelde ik ze onder in het stopbad. Er was echter één foto die ik even niet kon plaatsen: een wazige veeg vol richels en holtes, een zanderige zeebedding onder in mijn bak. Pas toen ik drie donkerdere, gekromde lijnen ontwaarde die over het midden liepen, begreep ik het: een handpalm, de hand van de fotograaf, losjes over de lens. Ik wist dat hij die niet zou willen houden, maar ik ontwikkelde hem toch; het was niet aan ons

om te bepalen welke afgekeurd zouden worden. En misschien zou de jonge vrouw de foto wel willen hebben, misschien zou ze hem, nadat de SS'er hem had weggegooid, wel stilletjes terugpakken en bewaren in een dagboek of een naar parfum geurende lade, deze vreemde kleine close-up, de hand van haar geliefde.

Ik kon iemand door de muur heen horen schreeuwen, iemand die woedend was of dronken, of misschien allebei. Het was niet ongebruikelijk om luide stemmen te horen op de fotoafdeling, omdat we zo dicht bij de verhoorruimtes van de Gestapo zaten. Ik stopte even met werken en probeerde te verstaan wat de man allemaal zei, maar ik ving maar een paar woorden op: *foto's*, *leugens*, *verantwoordelijk*. Er klonk een bons tegen de deur van de donkere kamer, toen het geluid van brekend glas, en ik dook ineen. De stem klonk nu veel dichterbij.

‘Wie heeft het gedaan,’ tierde hij. ‘Wie is hier verantwoordelijk voor?’

Op de een of andere manier wist ik dat hij mij moest hebben. Ik kon zijn voetstappen horen, steeds dichterbij. Instinctief keek ik de rood verlichte kamer rond op zoek naar een schuilplaats, maar die was er natuurlijk niet. Ik wilde weggrennen, ik voelde het bloed in mijn benen gonzen en mijn hart bonken. De laatste afdruk van het meisje bij de wegwijzer dreef nog in de ontwikkelaar en veranderde elke seconde. Toen vloog de deur open, stroomde het licht naar binnen en iemand deed het licht in de kamer nog aan ook; en ik kon alleen nog maar met mijn ogen knippen en even kon ik niets zien.

‘Is dit jouw werk?’ schreeuwde de stem. Ik kon de alcohol in zijn adem ruiken en toen mijn ogen aan het licht waren gewend, zag ik dat het Wolff was, de Schutzhaftlagerführer. Hij smeed een stapel foto's naar me en ik probeerde die met mijn handen op te vangen maar ze vielen al met een smak op de grond.

‘Het lijken verdomme wel Afrikanen,’ zei hij. ‘Als je ze überhaupt al ziet.’

Ik raapte ze op: beelden van drie kinderen die met hun moeder in een besneeuwde tuin speelden, allemaal in het wit gestoken. Een jongetje in een matrozenpakje liet een speelgoedhengeltje boven de bevroren vijver bungelen en twee oudere meisjes met linten in hun haren propten een witte kat met een strikmutsje in een kinderwagen. Ik wist nog dat ik die de week ervoor had ontwikkeld; een van de eerste series die ik helemaal zelf had gemaakt, zonder hulp van Foucher. Zelfs ik had kunnen zien dat de fotograaf totaal geen benul had van belichting.

‘Het spijt me ontzettend, Herr Sturmbannführer,’ zei ik. Ik wist niet waar ik de foto’s moest laten.

‘Het interesseert me geen ene kloot of het je spijt,’ zei hij met een dikke tong en hij stommelde tegen mijn tafel aan. De vloeistof in de bakken trilde ervan.

‘Wat wilt u dat ik doe, Herr Sturmbannführer?’ vroeg ik. Ik had de stapel ongewenste afdrukken nog steeds vast en hield mijn ogen op de grond gericht.

‘Dat je het oplost, natuurlijk!’ brulde hij. Er belandde wat spuug op mijn wang.

‘Het spijt me echt vreselijk,’ zei ik weer. ‘Meer kon ik er niet van maken. Het is het licht, Herr Sturmbannführer.’

‘Los het op dan!’

‘Ik bedoel het licht op het moment dat de foto’s zijn genomen,’ zei ik zwakjes tegen de vloer.

‘Er was verdomme niks mis met dat licht. Het was verdomme midden op de ochtend.’

‘Mijn excuses, Herr Sturmbannführer. Ik bedoelde waar de zon zich bevond ten opzichte van de geportretteerden. Dat kan ik helaas niet veranderen, Herr Sturmbannführer.’ Ik wierp een snelle blik op de foto’s van het meisje bij de wegwijzer. De exemplaren die nog in het stopbad lagen, waren gerimpeld en vervormd door de trillende azijnzuuroplossing. De foto die nog in de ontwikkelaar zat, was volkomen zwart geworden.

‘Dus is het mijn schuld?’ zei hij.

‘Nou, Herr Sturmbannführer,’ begon ik, maar hij zwaaide wild met zijn hand.

‘Als het jouw gezin en jouw tuin was geweest,’ zei hij, ‘waar had je ze neergezet dan? Aangezien je er zo veel van af schijnt te weten.’

‘Nou, Herr Sturmbannführer,’ zei ik, terwijl ik de foto’s stevig vasthield om mijn handen te laten stoppen met beven. Mijn gezin. Mijn tuin. ‘Nou, ik zou ze misschien hebben gevraagd om zich om te draaien, zodat de zon niet achter hen stond.’

‘En hoe zien we dan die klotevijver?’ schreeuwde hij. Hij greep een vuistvol foto’s en hield ze voor mijn neus. ‘Ik heb die laten aanleggen toen we hier kwamen wonen,’ zei hij en priemde er met zijn vinger naar. ‘Om de kinderen blij te maken.’

Je vingertjes, Lotte, waarmee je naar het reusachtige aquarium op de

vismarkt wees. Je probeerde al die vreemde, glinsterende schepseltjes te pakken terwijl ze langs ons schoten.

‘En ik heb ze die kat gegeven,’ zei Wolff ondertussen. ‘Die kat en de vissen. Je zou denken dat hij ze zou opvreten, maar dat heeft-ie niet gedaan. Er is iets mis met dat beest. Ze gingen trouwens toch allemaal dood. Overvoerd. Ik zei steeds tegen hem dat ze niet zo veel nodig hebben, maar hij vond het leuk als ze naar de oppervlakte zwommen en het voer opschrokten.’ Hij bladerde door de foto’s die hij had gepakt, tot hij er eentje vond waarop het jongere meisje stond dat op een stenen krokodil zat. ‘Het was de verjaardag van mijn dochter,’ zei hij. ‘Die kunnen we moeilijk overdoen voor betere foto’s, nietwaar?’

‘Nee, Herr Sturmbannführer,’ zei ik. ‘Het spijt me.’

Hij zweeg een paar seconden en wankelde. ‘Maar als dat kon,’ zei hij, terwijl hij tegen de tafel zijn evenwicht probeerde te hervinden en een paar keer diep inademde, ‘als we die dag konden overdoen, dan zou ik tegen mijn vrouw zeggen dat ze die kloteharmonica niet voor haar moest kopen.’

Voordat ik antwoord kon geven, begon hij te kokhalzen en ik dacht dat hij zou gaan overgeven. Ik greep een lege bak en hield die voor zijn mond. Hij staarde me verbijsterd aan. Toen lachte hij kort en hard en gooide de bak tegen de muur, waar die een deuk in het hout achterliet.

‘Wie denk jij wel niet dat je bent?’ zei hij.

‘Mijn excuses, Herr Sturmbannführer,’ zei ik.

‘Er is niks aan de hand met mij.’

‘Nee, Herr Sturmbannführer.’

‘En jij moet niet denken,’ begon hij, terwijl hij zijn hand even voor zijn mond hield, ‘jij moet niet denken dat hier ook maar één gevangene levend vandaan komt als we worden verslagen. Alles is in gereedheid gebracht. In niet meer dan een paar uur kan het kamp vernietigd worden.’ Hij hield zijn hand weer voor zijn mond, deed zijn ogen dicht en slikte een paar keer. ‘Het stinkt hier,’ zei hij. ‘Wat is dat? Azijn?’

‘Dat is het stopbad, Herr Sturmbannführer.’

‘Ruikt als de douche van een hoer.’ Hij strekte zijn rechterhand naar me uit en één verwarrend moment lang dacht ik dat hij wilde dat ik hem de hand schudde. ‘De rest van mijn foto’s,’ zei hij.

Ik gaf ze aan hem terug en hij tikte ze met de onderkant op de tafel om er een rechte, nette stapel van te maken. ‘Ik denk dat jij wel wat frisse lucht kunt gebruiken. Het kan niet goed zijn voor je gezondheid om hier binnen

dag in, dag uit in die walm te zitten.’ En toen wankelde hij naar buiten.

De volgende dag vernam ik dat ik was overgeplaatst naar het steengroevecommando. Ik had de verwondingen gezien van de mannen die daar werkten: de ontwrichtingen, de verbrijzelingen, de botbreuken en de bevroezingen. De diepe wonden die met niets anders dan papieren windsels waren verbonden. Ik had ook de doden gezien, die terug naar het kamp werden gedragen om aanwezig te zijn bij het appèl voordat ze werden verbrand. Foucher ving mijn blik toen hij me passeerde op de appèlplaats. De constante mist op de Ettersberg hulde de heuvelrug in sluiers en bleef aan onze kleding kleven, maar het fanfarekorps van het kamp speelde, hun karmozijnrode kniebroeken en geelgebiesde jasjes als iets uit een circus, en als we ergens anders waren geweest – een nachtlokaal, bijvoorbeeld, met ronde tafeltjes en potpalmpjes – zou iedereen dansen. Het montere, krijgshaftige deuntje galmde over de open ruimte, met niets om het tegen te houden behalve ons eigen lichaam. We marcheerden de poort door waarop de grote klok prijkte; Foucher richting de beschutting van de donkere kamer en ik... ik wist eigenlijk niet wat me te wachten stond, Lotte. Iedereen die uit de pas liep, kreeg een of twee slagen met een geweerkolf of, afhankelijk van de bui van de SS'ers, het vooruitzicht van vijftientig zweepslagen op het ranselbok.

Voordat mijn eerste uur in de steengroeve erop zat, dacht ik al dat mijn armen zouden breken. Ik moest de ene kant van een houten kist gevuld met kiezels tillen en dat doen met een veel kleinere man, waardoor het gewicht steeds onevenredig verdeeld was; de SS vond zulke slecht bij elkaar passende koppels gemakkelijk. De houten grepen sneden in mijn handpalmen en de wind beet door mijn kleren. We moeten met zijn honderden zijn geweest, daar in die groeve op de ijzige Ettersberg. We moesten het werk in looppas verrichten terwijl de kapo's ons nauwlettend in de gaten hielden, obsceniteiten naar ons schreeuwden en met hun knuppels zwaaiden. En een stukje verderop maar niet minder alert: de SS-bewakers, met hun zwepen en wapens in de aanslag.

‘Niet neerzetten, zelfs niet even,’ instrueerde mijn metgezel me.

Ik zag al snel wat er gebeurde met degenen die probeerden even uit te rusten. We kregen het al zwaar te verduren als onze kapo zag dat we struikelden op onze te ruime klompen: hij gaf ons beiden ervan langs en de klap raakte me op mijn heup. We waren tenminste niet tewerkgesteld bij de kiepkarren, zoals de ploegen mannen die werden geselsd en

moesten zingen terwijl ze hun lading stenen voortsleepten, en we hoefden tenminste niet die gevulde kiepkarren de helling op zien te krijgen over het krakkemikkige spoor. Als ze ontspoorde, moest de laadploeg ze met koevoeten terug op hun plek hijsen, maar vaak gleden de kiepkarren weer naar beneden, kapseisden en kwamen dan terecht boven op wie niet snel genoeg was. Aan het eind van de dag lag er een rij lijken naast de houten keet waar de kapo's heen gingen om zich op te warmen.

Toen ik uren later op de appèlplaats stond, geloofde mijn lichaam niet dat het de vracht had afgelegd. Gedurende de hele nieuwsuitzending die ze door de luidsprekers voor ons afspeelden, gedurende alle twijfelachtige verhalen dat *elke vijandelijke aanval afgeslagen* en er *slechts minimale schade berokkend* was, droeg ik het gewicht van de steengroeve nog in mijn armen en benen en toen ik mijn avondmaal at, voelde het brood zo zwaar als stenen. Mijn bedgenoot Makovec, de wiskundeleraar uit Praag, probeerde de hele nacht op zijn zij te blijven liggen zodat ik op mijn rug kon liggen, wat iets minder pijnlijk was, maar ik werd alsnog stijf en verkrampst wakker.

Toen ik de volgende ochtend weer vertrok met het steengroevecommando, marcherend op het ritme van het fanfarekorps, hoorde ik mijn nummer door de luidspreker schreeuwen. In Buchenwald was het zelden goed nieuws om eruit te worden gepikt, dus ik bleef gewoon doormarcheren terwijl mijn hart als een razende tekeering op het toch al levendige ritme van de muziek. Enkele ogenblikken later werd ik opnieuw omgeroepen, maar de stem werd gesmoord door het tromgeroffel en het trompetgeschal van het fanfarekorps. Ze waren aan een nieuw deuntje begonnen dat ik meteen herkende: 'Hoch auf dem gelben Wagen'. Toen we een keer op de kermis waren, Lotte, zette ik je met je voeten boven op die van mij en hield ik je bij je polsen vast terwijl we naar Anna toe wankelden, die bij de schietbaan stond. Nog wekenlang nadien wilde je het steeds weer doen en moest ik het liedje neuriën en jou als mijn eigen kleine marionet heen en weer manoeuvreren. *Vonwärts die Rosse traben, lustig schmettert das Horn...* Maar die herinnering weegt te zwaar, trekt aan mijn voeten, aan mijn handen, trekt me onder.

Toen klonk mijn naam uit de luidspreker.

'Hé,' fluisterde de man naast me. 'Ben jij niet Weber?'

Nee. Ja. Ik wierp hem een panische blik toe en bleef marcheren. Er klonken slaande cimbalen.

'Weber, Lenard! Onmiddellijk melden bij de poort!'

‘Hé,’ hoorde ik de man weer. ‘Hé! Je weet dat ze ons allemaal gaan straffen.’

Hij had gelijk. Ik wist dat hij gelijk had. Foucher had me verteld dat een gevangene van onze barak een keer wat aardappelschillen had gestolen die voor de varkens waren bestemd en dat toen de hele barak geen avondeten kreeg. Maar de eerlijkheid gebiedt me te zeggen dat dat niet de reden was dat ik het toch onder ogen zag, Lotte... nee, het was meer dat ik wist dat de gestrafte mannen op hun beurt weer wraak zouden nemen op mij.

Ik stapte uit mijn rij en liep terug naar de poort, waar ik mijn pet van mijn hoofd trok, in de houding ging staan en mijn nummer voor de SS'er van dienst opdreunde. Dergelijk eerbetoon werd vereist, zelfs door degenen die duidelijk nieuw waren en hun laarzen nog niet eens hadden ingelopen. Ik had deze *Unterscharführer* niet eerder gezien en terwijl ik sprak, stak hij een vinger achter zijn boord alsof die een halve maat te klein was. Ik wachtte tot hij iets zou zeggen, me zou vertellen wat er stond te gebeuren, maar hij nam me alleen zwijgend van top tot teen op gedurende wat wel een eeuwigheid leek. De fanfare ging door met zijn circusdeun: *Hinter den Fensterscheiben... lacht ein Gesicht so hold...* Probeerde hij te bedenken hoe hij me uit de weg ging ruimen? Welke methode de minste moeite kostte? Ten slotte wees hij naar mijn borst en zei: ‘Je raakt een knoop kwijt.’

Ik blikte omlaag naar mijn jasje. Voor zover ik kon zien, zaten er geen knopen los.

‘Hé, Ritter,’ riep hij naar een andere SS'er, ‘deze hier raakt een knoop kwijt.’

Ritter kwam aanlopen en bekeek me ook van top tot teen. *Ich möchte so gerne noch bleiben, aber der Wagen, der rollt.* Je kleine voetjes op mijn voeten, Lotte, een dood gewicht. Anna die naar ons zwaaide vanaf de schietbaan: *Hier! Hier ben ik!* Al die glimmende prijzen achter haar op een rij: een bierkroes met de Alpen erop geschilderd, een celluloid pop met slaperige ogen en één klein tandje.

‘Zie je?’ zei de eerste man en hij greep naar mijn borst, rukte er een knoop af en gooide die met een snelle beweging weg. Hij keek naar Ritter, grinnikend als een schooljongen die zojuist een kneus met een katapult had beschoten. Het fanfarekorps was klaar met het lied en even was alleen de trommel te horen die het tempo van de langsmarcherende werkcommando's aangaf.

‘En?’ vroeg Ritter.

‘Nou,’ zei de eerste man. ‘Nou moet hij hem er weer op naaien.’

‘En?’

De eerste man haalde zijn schouders op en het fanfarekorps begon weer te spelen. Ik kon de knoop een paar passen verderop zien liggen, met de afgetrokken draadjes er nog aan. Ritter snoof schamper en liep weg. ‘Je zult met iets beters op de proppen moeten komen, Brehm,’ riep hij over zijn schouder.

De eerste man liep rood aan en hij friemelde weer aan zijn boord. ‘Terug naar de fotoafdeling jij,’ zei hij, alsof het een straf was. Hij rechtte zijn schouders en stak zijn kin naar voren. De muziek kletterde en schetterde maar door en de andere mannen trokken langs me heen. In de maat, in de maat.

‘Hé, begrijp je geen Duits, of wat?’ zei hij met uitpuilende adamsappel.

‘Jawel, Herr Unterscharführer,’ zei ik. ‘De fotoafdeling. Dank u, Herr Unterscharführer.’

Dat deed hem fronsen en even stonden we daar. Ik wilde de knoop oprapen... hij lag binnen handbereik, ik had hem binnen een tel terug kunnen pakken.

‘Hup, wegwezen dan!’ schreeuwde hij, waarbij hij zijn stem harder en dieper liet klinken dan die eigenlijk was. Hij keek om zich heen om te zien of Ritter hem had gehoord. ‘Wegwezen dan!’ schreeuwde hij weer, ingenomen met zichzelf en zijn nieuwe stem.

En ik draaide me om, rende terug langs de andere mannen en probeerde hun blik op te vangen, maar ze keken allemaal recht voor zich uit, naar de rug van degene voor zich of naar de grond.

Ik liet de knoop liggen.

Op de fotoafdeling ging ik direct aan het werk alsof ik nooit weg was geweest: afdruk na afdruk van nieuwkomers, elke man even verdwaasd als de vorige, toen een zelfmoord in het elektrische prikkeldraad – winterkoningen noemden we ze, koningen van het hek – en toen wat foto’s van een huwelijksplechtigheid bij het registratiekantoor van het kamp.

‘Dus die Sturmabführer van je heeft zijn invloed laten gelden?’ zei Foucher, maar ik haalde alleen mijn schouders op.

In de prullenbak vond ik de mislukte opname met de hand over de lens en ik haalde hem eruit.

Die middag liet Hahn me ontbieden in zijn kantoor. Hij had besloten dat de behandeling kon plaatsvinden, zei hij, en hij had een pas voor me geregeld zodat ik zijn villa zo vaak als nodig kon bezoeken.

‘Uiteraard niet als dokter,’ zei hij. ‘Voor alle duidelijkheid: je begrijpt dat het slecht met je afloopt als iemand erachter komt dat je een Arische vrouw behandelt. Mijn vrouw behandelt. Uitermate slecht.’

‘Ja, Herr Sturmbannführer,’ zei ik. Ik stond met mijn armen strak tegen mijn lichaam geklemd en voelde de sneden in mijn handen bij de minste beweging schrijnen.

‘En je wordt altijd geëscorteerd door een bewaker.’

‘Ja, Herr Sturmbannführer.’

‘Wat draag je in vredesnaam?’ vroeg hij, alsof mijn kleding hem nu pas opviel. ‘Dat kan niet. Zodra we hier klaar zijn, ga je naar het depot met persoonlijke bezittingen en zoek je iets netters. Een behoorlijk pak en een fatsoenlijke jas. En een paar leren schoenen. Ik laat mijn secretaresse je een briefje meegeven.’

‘Ja, Herr Sturmbannführer.’

‘Dus,’ zei hij, ‘het is niet ongebruikelijk dat een gevangene belast wordt met het fotograferen van zaken rondom het kamp. Nieuwe gebouwen. Aanpassingen. Nietwaar?’

‘Ja, dat klopt, Herr Sturmbannführer.’

‘Mooi,’ zei hij en hij leunde achterover in zijn stoel, ‘dan ben jij fotograaf.’

‘Ik... ik werk op de fotoafdeling,’ zei ik.

‘Je bent fotograáf,’ zei hij weer. ‘Ik wil familieportretten laten maken bij mij thuis en jij bent belast met die taak. Mijn zoon en zijn moeder in de tuin met de hond, wij allemaal ontspannen op het terras, dat soort dingen. Je weet hoe een camera werkt?’

‘Ik... nou eh, ja.’

‘Mooi zo. Jij gaat een album maken voor mijn zoon. Dat is wat we zeggen. Een album voor later...’ Hij zweeg even. ‘Ik heb je dossier al laten wijzigen. Je bent fotograaf. Altijd al geweest.’

‘Ik ben fotograaf,’ zei ik.

‘Correct,’ zei hij.

De volgende morgen meldde ik me bij de poort en liet ik mijn pas zien. Een bewaker escorteerde me naar Villa Hahn zodat ik kon gaan werken aan mijn tweede wonder.

‘Pet af!’ schreeuwde hij toen we de grote stenen adelaar passeerden.

Deel 5

Wonderwapens

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

Maart 1944

In de late namiddag rustte ik uit op het bed van Karl-Heinz terwijl hij met zijn modeltrein speelde. Hij had me gevraagd of ik met hem naar de dierentuin wilde om de dieren te gaan bekijken, maar ik zei hem dat ik niet zo ver wilde lopen.

‘Maar we kunnen toch over de weg?’ vroeg hij. ‘Naar het huis van de valkenier. Dan kunnen we bij de vogels op bezoek gaan.’

‘Die zijn er niet meer,’ zei ik. ‘Dat weet je toch.’

‘Jawel,’ zei hij. ‘Ik hoor de pauwen nog steeds.’

‘Nee, lieverd, die hebben ze een tijd geleden al weggehaald. En de valkenier is er ook niet meer.’

Ik vertelde hem er het fijne niet van, maar Emmi had me verteld dat ze leden van de Franse regering in het huis vasthielden, onder wie de voormalige premier Léon Blum. En dat zijn minnares hem naar Buchenwald was gevolgd, en dat ze waren getrouwd. Stel je eens voor, zei Emmi. Dat je zo veel van een man houdt.

Karl-Heinz pakte zijn houtgesneden dieren en plofte neer op de slaapkamervloer. Hij droeg een gestreepte trui die veel te klein voor hem was. Ik had iets fatsoenlijkers voor hem moeten pakken om aan te trekken, maar ik was zo moe dat ik me niet kon bewegen.

‘Je ziet eruit als een arm weeskindje,’ zei ik.

‘Echt waar?’ Hij straalde. In zijn prentenboeken vielen er sterren uit de hemel voor weeskinderen en die veranderden dan in gouden munten.

Ik had de trui twee winters daarvoor gebreid van restjes wol, nog voor we naar Buchenwald kwamen. Het was belangrijk dat mensen zagen dat we spaarzaamheid aan de dag legden vanwege de oorlog.

‘Ja, je hebt waarschijnlijk wel gelijk,’ had Dietrich gezegd, terwijl hij

naar het kledingstuk keek dat onder mijn handen groeide en met de dag bonter werd.

‘O,’ zeiden de andere moeders toen ze Karl-Heinz het zagen dragen. ‘Wat ongewoon.’

‘Ik heb het zelf gebreid,’ zei ik. ‘Van restjes.’

‘Restjes?’ vroegen ze.

‘Vanwege de oorlog,’ zei ik.

‘O, de oorlog!’ zeiden ze. ‘Ja, de oorlog. Wat ben jij spaarzaam. Wat ben jij vindingrijk.’

En een paar weken later droegen hun kinderen ook gestreepte truien.

Maandenlang was het de lievelingstrui van Karl-Heinz geweest, maar nu was het lijfje te kort en was een van de boorden aan het rafelen. Ik wist niet eens waarom ik hem had meegebracht. Morgen, dacht ik. Morgen zou ik het in de voddenbaal stoppen.

Hij was zijn houten dieren in de treinwagons aan het laden, probeerde ze er allemaal in te proppen. Dietrich was nog niet aan de ark begonnen. Ik vermoedde dat ze er nooit allemaal in zouden passen, maar ik wilde Karl-Heinz er niet van weerhouden verschillende oplossingen uit te proberen. Hij was een slimme jongen en misschien was er wel een trucje dat ik niet zag. Steeds haalde hij ze er weer uit en begon opnieuw: eerst de apen, dan de zebra’s, dan de beren... nee. Eerst de zebra’s, dan de giraffen, dan de apen... nee. Dan maar de olifanten eerst en dan de beren, dan de tijgers... Eerst één olifant, dan een giraffe, dan de twee leeuwen... er staken poten en nekken uit in onnatuurlijke hoeken.

‘Wat gebeurt er als je bij een tunnel komt?’

Hij fronste zijn wenkbrauwen. Daar had hij nog niet aan gedacht.

‘Ik wil de boot,’ zei hij. ‘Wanneer maakt papa nou de bóót?’

‘Niet zo boos doen, Karl-Heinz. Er zijn genoeg kinderen die helemaal geen speelgoed hebben om mee te spelen.’

‘Daarom hebben de zussen van Felix wat gemaakt,’ zei hij.

‘Wat?’

‘Voor Kerst heeft hun Hitlerjugend-groep speelgoed gemaakt en voor veel geld verkocht.’

‘Dat is aardig,’ zei ik.

‘Misschien kan papa ook wat speelgoed maken om te verkopen. Nadat hij eerst voor mij de boot heeft gemaakt.’

‘Misschien,’ zei ik en ik liet mijn hoofd tegen zijn kussen rusten. ‘Wil

je wat water voor me halen, lieverd? Wel voorzichtig op de trap.’Weg was hij. Hij vond het fijn om zich belangrijk te voelen.

Josef kwam binnen om de schone was op te ruimen en stapte over de treinwagons met de bekleemde dieren heen. Karl-Heinz had gelijk: hij had een ark nodig. Wat had je aan een trein bij een overstroming? Ik stelde me voor hoe het water de rails opstuwde, de bouten deed knappen en de dwarsliggers ontzette. En ook de wagons loskoppelde en wegspoelde, en dan een voor een deed zinken. Alleen de vissen bleven over om de wereld een nieuw begin te geven.

Ik zou niet zo somber moeten denken, maar het was lastig om dat niet te doen met Josef in huis die geruisloos spiegels poetste en stof opveegde en ondertussen op de Oordeelsdag wachtte. Ik had hem een keer toen Dietrich op zijn werk was – vooruit, meer dan één keer – naar zijn geloof gevraagd. Ik had hem nog nooit zo blij gezien. Het was zijn plicht, zei hij, om ongelovigen te waarschuwen zodat ze nog tijd hadden om op het rechte pad te komen.

‘Ben je niet bang?’ vroeg ik hem nu. ‘Voor het einde der tijden?’

‘Helemaal niet, mevrouw,’ zei hij. ‘De gehele wereld ligt in de macht van Satan en zijn demonen, maar na de beslissende oorlog zal Jezus Christus door God worden aangesteld als zijn rechter, en Hij zal over het lot van ieder mens beslissen en de doden doen herrijzen.’

‘Van ons allemaal?’ vroeg ik, terwijl ik toekeek hoe hij de ondergoedlade van Karl-Heinz opruimde.

‘Het uur komt,’ zei hij, ‘waarin allen die in de herinneringsgraven zijn, zijn stem zullen horen en tevoorschijn zullen komen, zij die goede dingen hebben gedaan, tot een opstanding des levens, zij die verachtelijke dingen hebben beoefend, tot een opstanding des oordeels.’

‘En wat gebeurt er dan met hen... met degenen die verachtelijke dingen hebben beoefend?’

‘Zij zullen voor eeuwig worden vernietigd, samen met Satan en al zijn demonen.’

Toen kwam Karl-Heinz weer tevoorschijn. Hij hield met beide handen een glas water vast en ging voetje voor voetje vooruit om geen druppel te morsen. ‘Waar zijn demonen?’ vroeg hij. Hij zette het glas naast het bed neer, maar ik kon de energie niet opbrengen om het te pakken.

‘Nergens,’ zei ik. ‘Dank je wel, Josef. Wil je zijn avondeten nu klaarmaken, alsjeblieft?’

‘Ja, mevrouw.’

‘Hallo?’ riep Dietrich naar boven.

‘Papa!’ Karl-Heinz rende zijn vader in de hal tegemoet en sleurde hem aan de hand mee naar de slaapkamer. ‘Ik heb ze er allemaal in gekregen, maar wat gebeurt er als we bij een tunnel komen?’

Ik was blij dat hij thuis was voor Karl-Heinz naar bed ging. De laatste weken bleef hij steeds langer op zijn werk of ging hij naar de officiersclub. Een keer bracht hij heel veel geld mee terug en toen ik hem vroeg of hij aan het gokken was geslagen, zei hij dat het geen kwaad kon en dat het hem afleidde.

‘Er is een dokter,’ zei hij nu, terwijl hij op de rand van het bed ging zitten.

‘Voor de dieren?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Dat denk ik niet, lieverd,’ zei ik.

‘Hij heeft verbluffende resultaten behaald met... patiënten in jouw situatie. Het lichaam is een circuit, begrijp je, en hij heeft een apparaat uitgevonden... het is pijnloos, geheel pijnloos.’

‘Is hij een dierendokter?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Ik heb voor morgen een afspraak met hem gemaakt.’

Ik probeerde me op mijn ellebogen omhoog te werken. ‘Ik weet niet of ik het wel aankan om ergens naartoe te gaan...’

‘Hij komt hierheen. Hij komt naar je toe. Met zijn apparaat.’ Hij wierp een blik op Karl-Heinz. ‘Wie heeft hem vandaag in vredesnaam aangekleed? Wat heb je aan, Karli?’

‘Josef zei dat het mocht,’ zei Karl-Heinz.

‘Ik hoop dat hij daarin niet naar buiten is geweest,’ zei Dietrich. ‘Kom eens hier. Armen omhoog.’ Hij wilde de trui uittrekken, maar die bleef bij het hoofd van Karl-Heinz vastzitten. Ik kon het binnenwerk van mijn breiwerk zien, alle weggewerkte draadjes waar de ene kleur eindigde en de andere begon. Het was ontzettend netjes: geen losse eindjes, precies zoals mijn moeder me had geleerd, ook al zou niemand het ooit zien.

Dietrich trok aan de trui.

‘Au! Mama! Ik krijg geen lucht!’

‘Er zit daar een knoop,’ zei ik, terwijl ik mezelf naar een zittende positie omhoog duwde en even wachtte tot het minder zwart werd voor mijn ogen. ‘Aan de zijkant van zijn nek.’ Ik maakte de knoop los en trok de trui uit. Karl-Heinz zag eruit alsof hij zou gaan huilen.

‘Je mag dit niet meer dragen, Karli,’ zei Dietrich. ‘Dat is niet veilig. Begrijp je me?’

Karl-Heinz knikte.

‘Ga nu Keiner maar zoeken en zeg hem dat ik hem meteen wil spreken.’

‘Wie is Keiner?’

‘Josef. Ga Josef zoeken.’

Karl-Heinz knikte weer en rende de hal in. ‘Josef!’ hoorden we hem roepen. ‘Josef!’

‘Niet veilig?’ vroeg ik, terwijl ik de trui weer naar de goede kant om-draaide. ‘Hoe bedoel je, niet veilig? Behalve dan dat je hem laat stikken omdat je de knoop niet weet te vinden.’

Hij klopte op mijn hand. ‘Dus. Morgenochtend om tien uur. Laten we kijken wat deze nieuwe dokter voorstelt. Maar laten we het voor ons houden, oké? Ik wil niet dat het hele kamp van onze privé-zaken afweet.’ Toen verliet hij de kamer en een paar minuten later hoorde ik zijn stem van beneden komen. Ik schuifelde naar de deur en probeerde de woorden te ontcijferen.

‘Niets met strepen... wolfshonden, bloedhonden en ook Duitse herders... getraind om aan te vallen... uiteen te rijten...’

Toen Karl-Heinz terugkwam, beefde hij.

‘Laten we een andere trui voor je gaan pakken,’ zei ik.

Die avond, nadat we het licht hadden uitgedaan, ging Dietrich op zijn zij liggen en begon mijn haren te strelen.

‘Ik denk dat deze behandeling... ik denk dat die de oplossing is,’ zei hij.

Ik rolde ook op mijn zij, voelde zijn adem in mijn nek en rook zijn geur. Misschien was die behandeling inderdaad wel de oplossing, en misschien kon ik weer een normale echtgenote zijn.

‘Het tij is aan het keren,’ zei hij. ‘In de Gustloff-fabriek... Ik zou het niet moeten zeggen eigenlijk, maar we maken iets heel belangrijks.’

‘Wat voor iets dan?’ vroeg ik.

‘Dat kan ik je niet vertellen,’ zei hij.

Ik pakte zijn pols vast en probeerde die naast het kussen vast te zetten, hoewel hij veel te sterk voor me was. ‘Je kunt het best. Je moet het zelfs.’

Met zijn diepe, hese lach zei hij: ‘Nou, Frau Sturmbannführer... je moet me wel beloven het niet verder te vertellen.’

‘Je kunt me vertrouwen,’ zei ik, terwijl ik dichter tegen hem aan kron-

kelde en de pijn negeerde die terug leek te komen, ondanks de medicijnen.

‘Nou...’ zei hij opnieuw. ‘Ik heb begrepen dat we onderdelen aan het maken zijn voor de nieuwe raketten.’

‘Welke nieuwe raketten?’

‘Dé nieuwe raketten. De wonderwapens.’

‘Hier?’ zei ik. ‘Ter plekke?’ Ik liet zijn pols los. De bekkenpijn begon weer op te spelen, al denk ik niet dat hij merkte dat er iets mis was. Hoe kon hij ook, als ik het niet zei? Ik had de laatste paar keren dat we samen hadden geslapen ook niets gezegd. Ik had hem gewoon laten begaan.

Dit betekende vast en zeker dat de oorlog in ons voordeel zou uitpakken, zei hij. De gevangenen werkten dag en nacht. De raketten behoorden tot de snelste die ooit waren gemaakt en ze maakten zelfs geen geluid als ze neerdaalden op aarde; ze stortten geluidloos uit de lucht.

‘Wat een lust voor het oog,’ zei hij met een zucht. ‘Wat een wonder. Elk dertien ton aan vergelding, en geen gram minder.’

De dokter heette Weber. Hij was lang en slank, met goudblond haar en lange bleke vingers waar hij steeds zijn mouwen overheen probeerde te trekken, en hij droeg een gekreukt overhemd en een pak met een strook andere stof op de rug genaaid. In een van zijn handen droeg hij een gehavende, zwarte dokterstas en om zijn nek bungelde een stethoscoop. Er stond een woord op, in witte letters over de gehele lengte van het koord: ZIEKENBOEG. Hij leek op geen enkele dokter die ik ooit had gezien.

Omdat ik me die ochtend niet goed genoeg had gevoeld om me aan te kleden, bracht Dietrich een eetkamerstoel naar mijn kamer en zette die naast het bed, zodat Weber daar kon gaan zitten. De man gaf me geen hand, vroeg zich niet hardop af of het later op de dag nog zou gaan sneeuwen en informeerde niet naar Karl-Heinz, ondanks de foto aan de muur waar hij op stond en de tekening van een hond die hij voor me had gemaakt. Hij keek me amper in de ogen. En er was een rode driehoek met een zwart nummer eronder op zijn jasje gestikt. En ja, ook zo een op zijn broeknaad. Een gevangene dus. Een misdadiger, hier in mijn eigen slaapkamer.

‘U hebt last van gewichtsverlies en aanzienlijke vermoeidheid, Frau Hahn,’ zei hij. Was het überhaupt een vraag? ‘En af en toe plaatselijke pijn. Soms ervaart u druk op het borstbeen, hetgeen gepaard gaat met misselijkheid.’

‘Ja,’ zei Dietrich. ‘Dat klopt.’

‘Hebt u een opgeblazen buik?’

‘Nee,’ zei Dietrich.

‘Een beetje,’ zei ik.

‘Ik zal haar moeten onderzoeken,’ zei hij en hij trok zijn jasje uit en hing het zorgvuldig over de rugleuning van de stoel. Zonder was hij nog dunner. Hij rolde de mouwen van zijn gekreukte overhemd op, waste zijn handen aan de wastafel in de hoek en wierp een korte blik in de spiegel. Wat las ik nu toch op zijn gezicht? Bezorgdheid? Irritatie? Ik kon het niet thuisbrengen. Ik bad maar dat hij zijn vingers niet in me hoefde te steken, niet met Dietrich erbij, alstublieft God, alstublieft God. Ik schoof het dekbed terug en wachtte.

Dietrich maakte een grimas toen de dokter me wilde aanraken en ik vroeg me af wat hij wist over zijn misdaden waarover ik in het duister tastte. Hij voelde eerst aan mijn nek en oefende druk uit onder mijn kaakbeen en achter mijn oren. ‘Zegt u het maar als u ongemak ervaart,’ zei hij. Ik ontwaarde de geur van rozen op zijn huid, sporen van mijn eigen zeep. Dietrich had me kort nadat we in Buchenwald waren aangekomen een hele kist lichtroze zeepjes uit Parijs gegeven – genoeg voor jaren – en ik had ze overal in mijn kledingkast en lades gelegd. Telkens als ik me aankleedde, sloot ik mijn ogen en stelde me een verre, zonnige tuin voor met bijen die van bloem naar bloem vlogen.

De dokter luisterde aan mijn borst, bewoog de stethoscoop over mijn nachtjapon en staarde naar Karl-Heinz’ tekening van de hond. Zijn handen, zag ik, zaten onder de snijwonden. Dietrich hield hem nu nauwlettend in de gaten en speurde zijn gezicht af op zoek naar een aanwijzing. Weber gaf niets prijs.

‘Nu zal ik de buik en het bekken moeten bevoelen,’ zei hij.

‘O,’ zei Dietrich.

‘O,’ zei ik en om de een of andere dwaze reden moest ik denken aan de watervlek op het plafond van Doktor Lang en aan hoe ik niet precies kon zeggen waar die begon. ‘Moet ik...’

‘Als u er geen bezwaar tegen hebt, Frau Hahn,’ zei de dokter en ik begon mijn ondergoed uit te trekken, terwijl hij wegkeek.

‘Is dat echt nodig?’ vroeg Dietrich.

‘Nou,’ zei hij, ‘ik denk dat ik ook wel...’

‘We moeten doen wat de dokter vraagt,’ zei ik en ik trok mijn nachtjapon omhoog en kreeg kippenvel over heel mijn lichaam. Ik richtte mijn

aandacht op de afbeelding van Hohenschwangau. Het gouden kasteel ver weg.

Toen hij hard in mijn bekken duwde, hapte ik naar adem.

‘Is dat pijnlijk?’

‘Nee. Ik weet het niet zeker.’ En ik kon oprecht niet zeggen of het nu echt gevoelig was, of dat het alleen door de druk kwam van zijn vingers die in me groeven.

‘Nu nog een inwendig onderzoek,’ zei hij.

Dietrichs mond was inmiddels een grimmige, smalle streep waaruit al het bloed was verdwenen.

‘Hoelang geleden was het dat u de eerste symptomen opmerkte, Frau Hahn?’ vroeg hij toen hij klaar was en nogmaals zijn handen had gewassen.

‘Ik geloof...’ begon ik. ‘Ik geloof dat het... het is moeilijk te zeggen.’ Ik wierp een blik op Dietrich. ‘Ik was aan het winkelen. Het moet april vorig jaar zijn geweest. Ik weet nog dat ik op zoek was naar een cadeau voor de verjaardag van mijn man. Niet dat zijn verjaardag er iets mee te maken had.’ Ik wist dat ik aan het bazelen was, maar ik voelde me op de een of andere manier opgelaten dat ik Dietrich niet al vanaf het begin over de pijn had verteld. Alsof ik iets verkeerd had gedaan wat ik niet ongedaan kon maken.

De behandeling zelf was pijnloos. De dokter droeg een grote, houten kist naar het nachtkastje, sloot er zes lange snoeren op aan, elk met een koperen plaatje aan het uiteinde. Die bevestigde hij met canvas riempjes aan mijn voeten, handen en borst, en hij zei: ‘U moet het zeggen als u op enig moment ongemak ervaart, Frau Hahn.’ Hij stopte de stekker in het stopcontact en zette het apparaat aan, en dat begon te zoemen. Ik voelde een licht gegons op mijn huid, zoals het voelt wanneer iemand zich naar je toe buigt om je een geheim te vertellen.

‘Nou,’ zei Dietrich, nadat hij hem naar buiten had laten gaan. ‘Dat leek geen pijn te doen.’ Hij borg het apparaat weg in een hoek van de kamer, verstopte het achter de staande spiegel en deed er een laken overheen.

‘Weer een gevángene, Dietrich?’ vroeg ik. ‘Is hij wel een echte dokter?’

‘Ja, natuurlijk. Hij komt uit Frankfurt.’

‘Waarom is hij hier? Wat heeft hij gedaan?’

‘Niets. Niets.’

‘Waarom is hij dan hier?’

‘Je weet dat er diverse gronden zijn.’

‘Hij droeg een rode driehoek.’

‘Ja. Hij is een politieke gevangene, geen gewelddadige misdadiger. Er is niets om je zorgen over te maken.’

Ik dacht aan de dokter die zijn smalle handen waste aan de wastafel en een blik in de spiegel wierp. Angst. Dat was de uitdrukking die ik op zijn gezicht had gezien.

Toen Dietrich zich die avond aan het uitkleden was, zei ik: ‘Als hij niets heeft gedaan, dan moet er toch een andere reden zijn dat hij hier is.’

‘Wie?’ zei Dietrich. ‘Wat bedoel je?’

‘De dokter. De gevangene. Je zei dat hij niets heeft gedaan.’

‘Hij is een politieke gevangene.’

‘Hij heeft zich dus uitgesproken tegen de Partij. Maar ik zag je gezicht toen hij me aanraakte. Waarom kon je dat niet verdragen?’

Dietrich trok zijn overhemd uit met de armen verkeerd om, een slechte gewoonte die ik hem niet had kunnen afleren. Iemand moet ze weer naar de goede kant omdraaien, zei ik altijd tegen hem toen we net waren getrouwd, tot ik besepte dat het niets uitmaakte: hij haalde gewoon zijn schouders op en zei dat we daar een dienstmeid voor hadden. Hij kwam op de stoel naast het bed zitten. Met zijn vijfenveertig, bijna zesenzeventig jaar was hij nog steeds een knappe man, al begon hij zijn mooie donkerbruine haar te verliezen en was hij wat zwaarder rond zijn middel geworden na een jaar in Buchenwald, waar hij elke maaltijd die hij maar wilde kon bestellen en ook onmiddellijk geserveerd kreeg. Als hij vroeg of ik varkenspootjes, runderrollade of schnitzel met ansjovis wilde, zei ik dat ik op mijn figuur moest letten, maar eigenlijk merkte ik dat zulk eten me niet meer smaakte.

‘Hij is een Jood,’ zei hij.

‘O.’

‘Geen volbloed. Een half-Jood. Maar toch.’

‘Misschien raakte hij me wel aan met de Duitse helft.’

‘Daar moet je geen grapjes over maken, Greta. Dat is een ernstige kwestie.’

‘Je bedoelt gevaarlijk?’

‘Het is een kwestie van gradatie. Ik geloof dat hij één Joodse grootouder heeft, maar dat de autoriteiten het niet eens kunnen worden over wat dat betekent. Wat dat hem maakt.’

‘Ik zit er niet mee, als dat is waar je je zorgen over maakt.’

‘Ik zit ermee.’

Ik wist dat hij het beste met me voorhad. En ik wist dat ik niets kon zeggen. Ik wilde alleen maar gaan slapen.

‘Als dit bekend wordt...’ zei hij. ‘Het is al erg genoeg dat mensen denken dat onze naam Joods is.’

‘Is dat niet zo dan?’ vroeg ik.

‘Niet in onze tak van de familie.’

‘Hoe dan ook,’ zei ik, ‘jij bent een Sturmbannführer. Jij kunt doen wat je wilt.’

‘Ik heb een verklaring aangevraagd,’ zei hij en hij ging met de kledingborstel over zijn uniformjasje. ‘Een gratie van de Führer, om de smet van het Joodse bloed uit te wissen.’

‘Kan hij die gewoon laten verdwijnen met zijn handtekening?’

‘Natuurlijk kan hij dat. Een van de kopstukken van de Luftwaffe heeft er een gekregen.’

‘Maar hoelang gaat dat duren? Stempels, handtekeningen en ga zo maar door. Ze moeten toch overspoeld worden met aanvragen.’

‘Waarschijnlijk wel,’ zei Dietrich. ‘Ik neem aan dat iedereen die een rotte plek in de stamboom ontdekt een gratie kan aanvragen. Maar ik heb goede hoop dat het in dit geval niet al te lang duurt, in aanmerking genomen wie ik ben. Wie wij zijn.’

‘Een paar weken? Of wat denk je?’

‘Ik weet het niet. Ik durf het niet te zeggen.’

‘Zal de Führer geen vraagtekens zetten bij waarom je het vraagt?’

‘Ik heb gezegd dat het is om belangrijk medisch onderzoek mogelijk te maken. Wat niet onwaar is.’

‘Onderzoek?’

‘Ondertussen gaan we door met de behandeling alsof de *Deutschblütigkeitserklärung* er al is. Het is vast een kwestie van tijd. Als iemand ernaar vraagt, is Weber een fotograaf die gezinsportretten van ons maakt.’

‘En als iemand erachter komt?’

‘Niemand komt erachter. Niemand weet het, behalve wij. Emmi niet, je moeder niet, niemand.’

‘De dokter weet het. En Josef toch ook.’

‘Die tellen niet.’

‘Wat als hij zijn mond opentrekt?’

‘Waarom zou hij dat doen?’

Door de muur heen kon ik Karl-Heinz iets horen roepen in zijn slaap.

‘De moeder van de Führer...’ begon Dietrich, maar hij brak zijn zin af.

‘Ik zit er echt niet mee, weet je,’ zei ik. ‘Eerlijk.’

‘Dat zou wel moeten,’ zei hij, terwijl hij in bed ging liggen.

‘Eén grootouder! Wat een dwaasheid!’

‘Sst,’ zei hij. ‘Ssst. Je put jezelf nog uit.’

‘Ik ben niet moe,’ snauwde ik, hoewel dat gelogen was. ‘Hou nou eens op met steeds zeggen dat ik moe ben.’

We keken elkaar zwijgend aan. Ik kon de rode lijn op zijn voorhoofd zien die van zijn pet afkomstig was. Soms duurde het uren voordat die vervaagde.

‘Zijn handen zaten onder de snijwonden,’ zei ik.

Dietrich knikte. ‘Een of andere idioot had hem ingedeeld bij het steengroevecommando. Maar hij was arts, is arts, en hij heeft uiterst veelbelovende resultaten geboekt in het Heilige Geest Ziekenhuis. Buitengewoon veelbelovend. Ik wil het niet over wonderen hebben...’

‘Doe dat dan niet,’ zei ik. Maar hij had het al gezegd en het bleef tussen ons in de lucht hangen, als een flakkerende speling van het licht.

Dietrich wilde tegenover mij de ziekte niet bij naam noemen, alsof we zo konden doen alsof ik buikpijn had of een verkoudheid die na een paar dagen wel over zou zijn. Of een pijnlijke cyste die weggesneden kon worden. Ik wist dat hij me dingen niet vertelde: hoe ernstig het was en hoelang ik nog te leven had. Ondanks zijn waarschuwing nam ik Emmi in vertrouwen. Ik dacht dat ik gek zou worden als ik er met niemand over kon praten. Ik vertelde haar over de deels Joodse dokter met zijn vreemde apparaat, hoe hij de contactplaatjes op mijn handen, voeten en borst bevestigde, hoe hij het apparaat met de draaiknoppen instelde en me vertelde dat het niet meer pijn zou doen dan een muggenbeet. Ik vroeg of zij enig idee had van wat hij aan het behandelen was en ze zei van niet, ze had geen idee, maar ze dacht dat het misschien wel de cysten waren. Ze hield haar hoofd schuin en glimlachte, en ik wist dat ook zij me dingen niet vertelde. Ik moest mijn eigen man niet zo wantrouwen, zei ze, en trouwens, ze had Weber zien komen en gaan, en vond ik niet dat hij een nogal markante verschijning was? Vond Dietrich het niet erg dat deze aantrekkelijke man, deze half-Jood met zijn goudblonde haar, mij in mijn slaapkamer bezocht?

Zijn uiterlijk was me natuurlijk niet ontgaan: zuiver Arisch. Het soort man op wie we geacht werden verliefd te worden.

Emmi begon te roddelen over Ilse Koch, over de affaire die ze met kamparts Waldemar Hoven had gehad, recht onder de neus van haar man. ‘En ze had tegelijkertijd ook nog iets met Hermann Florstedt! Je moet haar lef wel bewonderen.’

‘Pas op,’ zei ik. Karl-Heinz was net de woonkamer binnengekomen. Hij installeerde zich op de vloer bij de bank en begon te lezen, en ik stak mijn hand uit en aaide over zijn bol. ‘Hoe dan ook, kijk waar dat haar heeft gebracht,’ zei ik.

Frau Koch zat in Weimar samen met haar man in hechtenis. Het was gedaan met het baden in madeirawijn en de Franse cognac bij het ontbijt. ‘Komt er een proces?’ fluisterde ik.

‘Niemand die het weet. Maar er zijn er hier genoeg die met alle plezier met hen beiden af zouden rekenen.’ Ze maakte een pistoolgebaar, richtte op mij en vuurde.

Een paar dagen later haalde ze me over om met haar naar Weimar te gaan.

‘Dat lukt je toch wel?’ vroeg ze. ‘Je kunt Karl-Heinz bij ons brengen en dan kan de bediende op alle kinderen passen. Ik moet een paar boodschapjes doen in de stad, maar daarna kunnen we koffie gaan drinken met gebak erbij. Je hoeft alleen maar te zitten. Is dat goed?’

‘Rijdt Scharführer Rehbein toevallig?’ vroeg ik.

‘Sst!’ zei ze en fluisterde toen: ‘We hebben het perfecte pensionnetje gevonden. Heel discreet.’

‘Dat kun je me beter niet vertellen,’ zei ik. ‘Dan kan ik het me ook niet laten ontglippen.’

‘Maar je gaat toch wel met me mee? Alsjeblieft? Anders beginnen de mensen te kletsen.’

‘Goed dan,’ zei ik.

Op de heenweg in de auto zag ik een vlek op Arno’s schouder, een grove rode veeg. ‘Is dat bloed?’ vroeg ik.

‘Wat?’ vroeg Emmi en ik wees ernaar. ‘Arno, is dat bloed? Ben je in orde?’

Hij draaide zijn hoofd om naar de plek te kijken en zuchtte. ‘Heb ik weer.’

‘Maar ben je in orde?’ vroeg Emmi.

‘Het is niet van mij,’ zei hij.

‘Een schaap slachten,’ zei Emmi zachtjes in mijn oor. ‘Een kip ont-
hoofden.’

Ik liet me afzetten vlak bij de Schillerstraße, een brede winkelboulevard, hoewel ik niets kon bedenken wat ik nodig had. Halverwege bevond zich het Schillerhuis en ik ging er naar binnen om een ansichtkaart voor mijn moeder te kopen. Ik hoopte nog steeds dat ze een keer op bezoek zou komen.

Ik koos een afbeelding van de studeerkamer van Schiller en toen ik het geld aan de vrouw achter de balie overhandigde, vroeg ze: ‘Is er iets? Voelt u zich wel goed?’

‘Niks aan de hand,’ antwoordde ik. ‘Ik zou graag even rondkijken, als dat mogelijk is.’

Even bestudeerde ze mijn gezicht en daarna zei ze: ‘Ik kan het u wel laten zien. Het is rustig vandaag.’

Ik volgde haar door het riante huis dat, zo verzekerde ze me, in vrijwel dezelfde staat verkeerde als toen de schrijver en zijn gezin er woonden. ‘En ook als toen de Führer nog maar een paar jaar geleden hoogstpersoonlijk een bezoek aflegde,’ voegde ze eraan toe.

‘Zou u een beetje langzamer kunnen gaan?’ vroeg ik, terwijl we de trap op liepen. Ze zei ‘natuurlijk,’ ze begreep dat het allemaal heel indrukwekkend was. Ze deed me eigenlijk een beetje aan mijn moeder denken: ongeveer even oud, met lichtblauwe ogen en fijn, loshangend haar. En ook zij moest kampen met het ophouden van de maandstonden, want ze haalde elke paar minuten een zakdoek uit haar mouw tevoorschijn en depte er haar voorhoofd en bovenlip mee.

In de slaapkamer van de vrouw van Schiller was het behang zo geveerd dat het net geplooid stof leek, en hoewel ik wist dat het zinsbegoocheling was, verwachtte ik toen ik mijn hand uitstak alsnog bijna koele, satijnzachte draperieën te voelen. Was het blauw? Ik denk blauw, of misschien blauwachtig grijs.

‘Wilt u alstublieft niets aanraken, mevrouw,’ zei de vrouw.

‘Het spijt me,’ zei ik. ‘Ik dacht er even niet bij na.’

Ze liet me de salon zien waar Schiller bezoekers en kennissen begroette die hij niet goed kende, en de aangrenzende kamer waar hij vrienden ontving.

Toen we in de studeerkamer aankwamen, zei ze: ‘En dit,’ waarna ze even zweeg voor het effect, ‘is een exacte kopie van het bed waarin hij stierf.’

‘Een kopie?’ vroeg ik.

‘Een authentieke replica. Het origineel staat opgeslagen in de kelder van het Nietzsche-archief, zodat het geen schade oploopt. Het blijft daar tot de eindoverwinning.’ Ter bevestiging wees ze op een bordje bij de deurpost.

‘Het ziet er echt uit,’ zei ik.

Ze straalde. ‘Het is zeer getrouw. Zijn bureau en spinet ook, en twee stoelen. Die hebben we op de heuvel laten maken.’

‘Pardon?’

‘U weet wel.’ Ze wees met haar hoofd in de richting van Buchenwald en wachtte op mijn reactie.

‘O,’ zei ik. Ik voelde haar lichte ogen op me gericht en vroeg me af of ze wist wie ik was; ik wilde mijn identiteit niet prijsgeven. ‘Beter het zekere voor het onzekere nemen,’ prevelde ik. Ik begon me een beetje trillerig te voelen.

Ze straalde weer. ‘Precies. Anders hadden we het huis niet open kunnen houden. Kunt u zich het effect op het moreel voorstellen? Als de mensen de huizen van onze beroemdste burgers niet meer konden bezoeken?’

‘Het spijt me,’ zei ik, ‘maar ik voel me niet zo...’ Met trillende benen zakte ik op het bed neer.

‘O!’ zei ze. ‘O nee nee nee! Ik kan niet toestaan dat u daar gaat zitten, mevrouw!’

‘Het gaat zo wel weer.’

‘Nee, maar het is het bed van Schiller, ziet u. Hier, laat me u helpen.’

Ze gaf me een arm, leidde me terug de trap af en bracht me toen een glas water.

Ik keek naar de ansichtkaart die ik net voor mijn moeder had gekocht: de afbeelding van de studeerkamer met het sterfbed en het bureau. ‘Zijn dit de echte of de kopieën?’ vroeg ik.

‘De echte,’ zei de vrouw. ‘Maar kijk, het verschil is niet te zien.’

En daar had ze gelijk in.

Vlak daarna kreeg ik een brief van mijn moeder. Dietrich maakte hem voor me open en haalde hem uit de envelop, samen met nog een takje wilgenkatjes dat ze had opgestuurd om de lente in te luiden. Ik wreef ermee over mijn wang: zacht en donzig, net kleine pootjes. De brief stond vol met de gebruikelijke nieuwtjes: haar appartement was kil geweest in de winter vanwege de kolenrantsoenering en ze maakte zich zorgen

over haar orchideeën, de kinderen van mijn zus waren geëvacueerd naar de Beierse Alpen en woonden daar nu in een kasteel. Er viel ook een kaart uit de envelop: een bidprentje van een heilige. Dietrich besteedde er geen aandacht aan. Ze stopte altijd van die bidprentjes bij haar brieven in de hoop dat ik me weer tot de kerk zou wenden. Afbeeldingen van de Heilige Maagd met de sterrenkroon of het ivoorkleurige en serene Lam Gods in een veld. Soms ook flinterdunne penninkjes. Nadat Dietrich was vertrokken, raapte ik de kaart op. Voorop stond een man in habijt met een opgetrokken zoom die een wond aan zijn scheenbeen liet zien. En achterop een gebed tot de Heilige Peregrinus, wiens been van een tumor genas toen hij had geknield en gebeden voor een fresco van de kruisiging. De Heilige Peregrinus, beschermheilige van kankerpatiënten. En ik begreep dat mijn moeder me vertelde wat mijn eigen man naliet.

Uit de persoonlijke bespiegelingen van duizend burgers van Weimar

In de begindagen, toen we eenmaal aan het idee gewend waren geraakt, voelden we ons opgetogen over het kamp: het zou schadelijke elementen uit onze straten verwijderen, nieuwe klanten naar onze winkels lokken en nieuwe gasten naar onze restaurants en tavernes brengen. Herr Noth verheugde zich op veel extra klandizie voor zijn taxi, zei hij, zoals wanneer de kampautoriteiten hem belden bij vrijlating van een gevangene die naar het treinstation gebracht moest worden. We mochten dan al jarenlang een garnizoensstad zijn, maar de jonge vrouwen uit Weimar waren beslist opgetogen bij het zien van alle troepen die op de Ettersberg waren gelegerd, en een publieke gebeurtenis was niet compleet zonder hen in vol ornaat te zien paraderen. Frau Proft zei dat een flink aantal van hen het Schillerhuis en ook het Goethehuis kwam bezoeken. In die tijd dromden we met zijn allen op het Marktplatz samen om een glimp van de Führer op te vangen als hij in Hotel Elephant verbleef. Eenstemmig scandeerden we: *Lieve Führer, ga nou niet heen, zoals deze plek is er geen een! Lieve Führer, doe ons een plezier, verschijn toch aan het venster hier!* En na verloop van tijd vertoonde hij zich dan aan ons. Daarvoor had hij het hotel speciaal laten verbouwen en een balkon laten aanbrengen, en ook had hij een eigen badkamer laten aanleggen, want tot dan toe had hij steeds als hij gebruik wilde maken van de faciliteiten naar het eind van de gang gemoeten, en dat ging dan als een lopend vuurtje onder de hotelgasten rond en als hij dan weer tevoorschijn kwam, moest hij de hele tijd salueren en glimlachen naar iedereen die hem op stond te wachten.

Helemaal aan het begin van de oorlog hoorden we dat ze treinladingen vol Polen kwamen afleveren die etnische Duitsers hadden afgeslacht en schuldig waren aan de uitgebroken gevechten, en met zijn honderden gingen we aan weerszijden van de straat bij het station staan wachten tot ze zouden arriveren. Er hing verwachting in de lucht, alsof er een hoogwaar-

digheidsbekleder zou komen, iemand die we in de krant hadden gezien of op de radio hadden gehoord en allemaal in het echt wilden zien. Herr Topf merkte op dat we het zo hadden getroffen met het weer en we beaamden dat het inderdaad niet erg gerieflijk zou zijn als je daar in de stromende regen moest staan wachten, maar dat we dan toch ook gekomen zouden zijn. Jawel, zeiden we, o jazeker, we zouden toch ook gekomen zijn. Frau Bader zei dat ze hoopte dat haar schone was het zou redden tot ze weer thuis was, waarop Frau Ungewiss naar de heldere herfsthemel gebaarde en haar zei dat ze zich niet al te veel zorgen hoefde te maken. En zelfs als de lakens en kussenslopen doorweekt raakten, dan zou zij, Frau Ungewiss, Frau Bader komen helpen om ze weer door de mangel te halen, want het was belangrijk elkaar in tijden als deze te helpen, belangrijk om zich te verenigen. Ja, mompelden we, jazeker. Onze kinderen trokken ons aan de mouw en wilden weten hoelang het nog duurde voor ze de Poolse varkens te zien kregen, de sluipschutters die alles hadden veroorzaakt. Niet lang meer, zeiden we, en we drukten hun stenen in de hand. Zonder dat het verband hield met iets in het bijzonder zei *Fräulein* Eberhardt: 'Wat is eigenlijk precies een Ariër? Ik heb het in mijn Brockhaus-encyclopedie opgezocht en daarin stond dat ze in Anatolië en Perzië leefden. Maar de Eberhardts komen uit Hottelstedt.' Toen hoorden we een trein snerpend en schuddend in het station tot stilstand komen en iemand die voor ons op de uitkijk had gestaan, kwam aansnellen om te zeggen dat ze er eindelijk waren. Het nieuws verspreidde zich snel door de straat en met een diepe zucht en rechte schouders zetten we ons schrap voor hun komst.

Toen ze verschenen, aarzelden we even: waren dit nu de sluipschutters? Degenen die alles in gang hadden gezet? Sommigen van hen bloedden uit hun neus en mond en veegden het niet eens weg. Waren dit nu de scherpschutters, deze ineengedoken en haveloze mannen? Maar toen zagen we de SS'ers die hen van achteren met hun geweerkolf voortdreven, we zagen de geniepige en achterbakse blik in hun ogen en we wisten dat dit ze waren. We gooiden stenen naar hen, naar die Poolse varkens, en deden onze kinderen voor hoe ze moesten mikken en hoe ze hun hele gewicht in de strijd konden gooien.

De *Lagerkommandant* was er ook bij, in zijn zwarte auto, en hij brulde de sluipschutters toe om met de handen omhoog Duitse liederen te zingen. U kunt zich misschien voorstellen hoe vlak die klonken; het stak ons te horen hoe ze zo werden vergald. Sommigen van ons moesten denken aan

de ontaarde muziek waarnaar we dat voorjaar tijdens de tentoonstelling in kleine cabines hadden geluisterd, wat überhaupt geen muziek was maar een obscene en valse klankenbrij. Herr Topf begon met de sluipschutters mee te zingen en zijn welluidende tenor verhief zich boven het gedreun van stemmen – hij had op amateurniveau in verschillende operettes gezongen en velen achtten hem zelfs goed genoeg voor het Nationale Theater – maar Herr Krieger porde hem in de ribben en siste hem toe dat we ons niet met die Poolse varkens moesten inlaten, op wat voor manier dan ook. Herr Topf mompelde dat hij hun alleen maar liet horen hoe de woorden moesten worden gebracht, wat voor betekenis ze voor een trotse Duitser hadden. Frau Topf vertelde later dat hij de rest van de dag kribbig was geweest en zelfs over haar aardappelsoep had geklaagd... niet genoeg zout, had hij gemopperd, en te weëig, maar hij had hem evengoed opgegeten. Terwijl de sluipschutters marcheerden, reed de Kommandant dwars door hun gelederen heen en schoot iedereen neer die uit het gelid stapte om zijn auto te ontwijken. SS'ers gooiden in tweetallen de lijken en de zogood-als-lijken op vrachtwagens, waarbij de een de armen en de ander de voeten vastpakte en ze eenmaal, tweemaal, driemaal zwaaiden om vaart te maken, zoals een stel vrienden een derde vriend in de zomer in een meertje zou jonassen. We juichten en toen we eenmaal hadden uitgelegd dat het iets was om over te juichen, deden onze kinderen dat ook.

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

16 oktober 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

Ik geloof niet dat ik helemaal duidelijk was over het dentale goud. Het is belangrijk om duidelijkheid te scheppen: wist u dat de prins Van Waldeck in zijn laatste pleidooi bij het Dachauproces *geeft u mij uw oordeel, alstublieft* zei, maar dat de vertaler het vertaalde als *veroordeelt u mij, alstublieft?* En de Amerikaanse aanklagers zeiden dat het geen verschil maakte. Dus, even ter verduidelijking: het was niet uit hebzucht dat ik wat kleine stukjes goud hield, maar meer omdat ik me verwonderde over het precisiewerk dat nodig was voor het maken van zo'n miniatuurvulling en over hoe ze zo perfect overeenkwamen met hetgeen ze vervingen. Dat was mijn voornaamste drijfveer. Ik vond ze heel mooi en ze herinnerden me aan de inventiviteit van de mens, aan hoe hij het lichaam kan maken als dat het laat afweten. Ik wilde dat ik dergelijke precisie kon aanbrenge bij de dieren die ik voor Karl-Heinz maakte en ik zag al een hele optocht voor me van schepsels, gevormd uit goud, als kleine afgoden.

Toen ik op een avond mijn vingers door mijn collectie liet gaan – aan het eind van een lange dag kon ik me zo ontspannen – haalde ik er een grote kroon van een kies uit. Iets in de bolvormige omvang deed me aan een kever denken, met de vleugels opgeheven als messen, en daarna haalde ik er nog een uit – weer een kroon – en zag daarin de contouren van een zittende kat, met de pootjes weggestopt en de oortjes omhoog, en in weer een andere zag ik een kronkelende vis die zich vrijwel dubbelvouwde alsof hij net gevangen was. Ik kiepte de hele collectie op het bureau en bestudeerde elk exemplaar, schoof ze voorzichtig heen en weer met de punt van een pen tot ik ontdekte welk dier ze in zich droegen. Bijen en padden, gorilla's en everzwijnen, egels, huisvliegen en zwaluwen... er

waren er geen twee hetzelfde. Het werd een soort geheugenspelletje: ik sloot mijn ogen, ging met mijn vingers door het doosje, koos een willekeurig exemplaar en probeerde me dan te herinneren welk dier ik het had toegedicht. Ik kende ze zo langzamerhand zo goed dat ik ze tijdens mijn werkdag naar believen voor de geest kon halen, elke curve en inkeping, het holle binnenste. Ik had de collectie niet aan Greta laten zien. Ik had graag geweten of zij hetzelfde zag als ik in de kleine klompjes goud en misschien hadden ze haar ook wat afleiding kunnen bieden, zodat ze haar ziekte even uit haar hoofd kon zetten, maar naarmate de maanden verstreken, het doosje steeds zwaarder werd en ik er nog altijd niet over had verteld, leek het me beter om er maar helemaal niets over te zeggen. Ze trok zich steeds meer in zichzelf terug, bracht steeds meer tijd in bed door, ook al zei ze tegen me dat ze niet goed sliep.

‘Ik zat te denken dat we misschien allebei onze eigen slaapkamer moeten hebben,’ zei ze op een dag.

Haar voorstel overrompelde me. Het was iets wat een vrouw zou zeggen die niet meer van haar man houdt. Iets wat een vrouw zou voorstellen die een affaire heeft. Ik vroeg: ‘Alsof we niet eens getrouwd zijn?’ en haar gezicht betrok. ‘Het spijt me,’ zei ik. ‘Dat meende ik niet. Het is alleen... een verandering. Iets waar ik aan moet wennen.’

‘Ja,’ zei ze, ‘we moeten eraan wennen.’

Ik bood aan om in de logeerkamer te gaan slapen tot ze zich beter voelde.

‘Tot ik me beter voel,’ zei ze.

En om u de waarheid te zeggen, ik sliep ook niet al te best.

Weber gaf haar laudanum dat ik via mijn voorraadnetwerk kon krijgen, al zeiden we tegen Greta dat het een vitamine-elixer was, zodat ze zich er niet druk over zou maken. Het was maar een kleine dosis, zo verzekerde Weber me, om eventueel ongemak voor te blijven zodat het apparaat zo effectief mogelijk zou werken, maar ik maakte me niettemin zorgen dat het haar van me afnam, dat het haar uitvlakte. Ze had tot nu toe drie van zijn behandelingen achter de rug en leek nog niet veel beter.

Dat was precies zoals verwacht, zei hij na de derde sessie tegen me. Ze had de aandoening niet van de ene op de andere dag gekregen, dus we konden die ook niet van de ene op de andere dag doen verdwijnen. De behandeling werkte beetje bij beetje, cel voor cel.

‘Maar waarom verliest ze dan nog steeds gewicht?’ vroeg ik.

‘Eerst moeten we de progressie stoppen,’ zei hij. ‘Daarna kunnen we die terugdraaien.’

Het klonk logisch. Het klonk echt logisch.

Hij borg de stethoscoop uit de ziekenboeg op in de dokterstas die ik voor hem uit het depot met persoonlijke bezittingen had weten te bemachtigen. Die bevatte de belangrijkste medische instrumenten en ik bewaarde hem in de kledingkast in de logeerkamer. Ik dacht dat het Greta zou helpen hem daarmee te zien als hij een huisbezoek aflegde, om te zien dat hij een echte arts was. Hij zag er zeker beschaafd genoeg uit in de kleding die ik had verzameld en er was niets Joods aan zijn fysieke verschijning. Ik vraag me af hoever ik in mijn carrière had kunnen komen als ik zijn voorkomen had gehad, in plaats van mijn gedrongen bouw en donkere ogen en haren.

‘Weet je zeker dat er geen Jood in zit?’ vroeg Henning me altijd, terwijl hij me bij de oren greep en met mijn hoofd schudde tot ik sterretjes zag.

Maar genoeg daarover.

Weber klikte de dokterstas dicht en gaf hem aan me terug. ‘En mijn dochter?’ vroeg hij. ‘Mijn voormalige echtgenote?’

‘Ze verkeren in goede gezondheid,’ zei ik. ‘Ik heb wat rondgevraagd en je dochter gaat daar naar school en je voormalige vrouw werkt als wasvrouw.’

Dat had ik uiteraard verzonnen. Waarom zou een senior officier van Buchenwald informeren naar het welzijn van een of andere Jodin en haar kroost? Dat was veel te riskant.

Laat u dat gedeelte misschien maar weg.

Nou ja, en misschien was het wel waar. Het was mogelijk.

Altijd als de sirenes klonken, bracht ik Greta en Karl-Heinz naar de schuilkamer in het bos aan de overkant van de Eickeweg en op een avond eind maart vielen de Amerikanen Weimar aan. We voelden het gedreun van het luchtafweergeschut en de explosies van bommen, dichtbij genoeg om...

[aangetast]

... wilde zo veel mogelijk tijd als ik kon met Greta spenderen, maar ik wilde haar ook vermijden zodat ik net kon doen alsof ze niet voor mijn ogen verdween. Soms kon ik het bijna niet verdragen om naar haar te kijken en ik bracht vele uren door in de officiersclub, waar ik de krant las, zo nu en dan meedeed aan een potje skaat of enkel een sigaar rookte en naar liederen luisterde over carrousels en kussen en *Ich weiß, es wird einmal ein Wunder gescheh'n*.

Ik kon me niet concentreren op mijn werk. Schiedlausky, de kampdokter, bleef maar met een onderzoek onder mijn neus wapperen over hoe eenentachtig procent van de gevangenen in het hoofdkamp ondervoed was en dat we daar iets aan moesten doen, want dat stelde ons in een kwaad daglicht. Toen ik erop wees dat in hetzelfde onderzoek de bewering stond dat één op de tien tuberculose had en dat dat gezien hun ondermaatse gezondheid misschien wel geen administratief maar een medisch probleem was, verloor hij zijn geduld. Ik zei tegen hem dat ik ernaar zou kijken, maar de rantsoenen werden door Berlijn vastgesteld en door de lokale afdeling in Weimar gecontroleerd. Hoewel ik ze hier en daar wat kon manipuleren om geld te besparen, zodat het kamp als geheel beter functioneerde, begrijpt u wel, kon ik niets beginnen om ze te verhogen; dat lag buiten mijn invloedssfeer. Zoals het ervoor stond, riskeerde ik mijn carrière al door – om principiële redenen – voor alle gevangenen, ongeacht het werk dat ze deden, zware arbeidsrantsoenen aan te vragen! Dat is ook bevestigd door de Amerikanen, dat is geverifieerd. Maar tenzij ik alle afzonderlijke barakken in was gegaan en het voedsel hoogstpersoonlijk had uitgedeeld als de een of andere Florence Nightingale, kon ik toch nooit hebben geweten of het hen daadwerkelijk bereikte of dat het door corrupte tussenpersonen achterover werd gedrukt? De daadwerkelijke distributie van maaltijden was de verantwoordelijkheid van Wolff, niet die van mij, en er werd massaal geplunderd, zowel door gevangenen bij de opslagplaats, corveeërs en kapo's als door SS'ers. Ik had destijds echt geen idee hoe groot het verschil wel niet was tussen de getallen op mijn lijsten en de rantsoenen die de gedetineerden bereikten. Velen van hen mochten trouwens pakjes van thuis ontvangen, waarin behoorlijk voedsel zat en die toch hadden moeten volstaan om hen op de been te houden. En kwamen gewone Duitsers niet ook om van de honger? Ieder van ons moest zich zonder uitzondering schikken naar de rantsoenregels, zelfs onze paarden en onze honden. Zelfs onze postduiven.

‘Is dit een straf?’ vroeg Greta op een dag.

‘Wat bedoel je?’ zei ik. ‘Is wat een straf?’

‘Mijn aandoening,’ antwoordde ze.

Ik vroeg haar waar die straf dan voor was en wie haar dan strafte, maar ze keek me aan zonder iets te zeggen en keek toen uit het slaapkamerraam.

‘Nee,’ zei ik. ‘Nee nee. Je krijgt vreemde ideeën van het medicijn. Er is geen straf.’

Op een dag vroeg Karl-Heinz me waarom zijn mama de hele tijd in bed lag.

‘Ze moet gewoon rusten,’ zei ik. ‘Het is belangrijk werk, de vrouw van een Sturmbannführer zijn.’

We waren in de woonkamer en hij begon tegen de poot van mijn leunstoel te schoppen. ‘Niet waar,’ zei hij. ‘Ze doet niet eens iets.’ Schop. Schop.

‘Nou, dat is niet waar,’ zei ik. ‘Ze zorgt ervoor dat papa naar kantoor kan gaan. Ze let erop dat hij altijd een schoon overhemd en een goed ontbijt heeft.’ Ik sprak over mezelf alsof ik iemand anders was.

‘Dat doet Josef,’ zei hij. Schop. ‘Ik denk dat mama lui is. Luie mensen zijn de rest van ons tot last.’ Schop.

‘Weet je wel wat *last* betekent?’ vroeg ik.

Hij haalde zijn schouders op.

‘Ik wil dat nooit meer horen,’ zei ik.

‘Maar het is niet eerlijk,’ zei hij. Schop. Schop.

Ik zei dat hij moest stoppen, maar hij bleef schoppen. Ik zei dat hij de poot zou beschadigen en dat we ons gelukkig mochten prijzen dat we zo’n mooi huis hadden met zulke mooie spullen en dat heel veel jongetjes niet zo veel geluk hadden. Hij gaf de stoel nog een laatste schop. Wat voor monster waren we aan het grootbrengen?

‘Wanneer gaat u de boot voor me maken?’ vroeg hij.

‘Welke boot?’

‘Voor al mijn díeren!’ Hij schreeuwde nu bijna. ‘Ze horen een bóót te hebben!’

‘Ik weet het niet,’ zei ik. ‘Als ik er tijd voor heb. Ik heb nu geen tijd.’

Ik probeerde de krant te lezen, maar kon me er niet op concentreren, dus ik nam hem mee naar boven, zonderde mezelf af in de logeerkamer, maakte het bureau open en tilde het chocoladedoosje eruit. Het was nu veel zwaarder dan het eruitzag, veel zwaarder dan ik me had gerealiseerd. Ik liet mijn vingers tussen de klompjes goud door glijden en ik ging daar zo in op, was zo bezig met het vergelijken van een nieuwe kroon met de oudere en met het bedenken waar die me aan deed denken, dat ik niet hoorde dat Keiner de deur opendeed. Ik kon maar net op tijd de krant over het doosje heen leggen. Het nieuwe exemplaar – een biggetje, een kalfje – kletterde op de vloer. Ik bedekte het met mijn voet.

Keiner had vast gezien hoe nerveus ik deed, want hij zei: ‘Het spijt me, Herr Sturmbannführer. Ik heb geklopt.’

Ik weet niet waarom ik hem niet had gehoord. Het deksel van het chocoladedoosje lag naast mijn elleboog en hij wierp er een snelle blik op.

‘Wat wil je?’ vroeg ik.

Hij zei dat hij alleen stof wilde gaan afnemen.

‘Er ligt hier geen stof,’ zei ik.

‘Natuurlijk, Herr Sturmbannführer,’ zei hij.

De gevallen kroon drukte als een steentje in mijn voet. Ik keek even naar de jongen, naar zijn gladde, open gezicht, zijn helderblauwe ogen, die mooie Noordse neus en kin. Op zijn absurde religie na was hij van prima komaf, een beschaafd en beleefd joch. Ik pakte de kroon op van de vloer, hield die op mijn handpalm voor hem en zei: ‘Doet deze je aan iets denken?’

‘Wat is het?’ vroeg hij en hij tuurde vanuit de deurpost en kneep de stofdoek krampachtig samen. Hij durfde nooit bij me in de buurt te komen.

‘Nou, wat denk jij dat het is?’ Ik liep naar hem toe.

‘Een... een kies?’

‘Ja, ja een kies, maar wat zou het nog meer kunnen zijn?’

Hij fronste. ‘Waar komt hij vandaan?’

‘Het is goud, natuurlijk,’ zei ik. ‘Echt goud, uit de grond gedolven.’

‘Maar ik bedoel,’ zei hij, ‘is hij van u? Hebt u hem verloren?’

Daar moest ik om lachen en hij bloosde. ‘Hij is niet van mij.’ Ik deed mijn mond wijd open en liet hem al mijn tanden en kiezen zien. ‘Zie je? Perfect.’

Hij knikte. Ik gaf hem de nieuwe kroon en zei: ‘Kijk eens goed. Zie je er geen klein dier in? Misschien een biggetje, of een kalfje?’

Hij hield hem op armlengte afstand, alsof ik hem zojuist in zijn hand had gespuugd. ‘O ja,’ zei hij. ‘Een biggetje of een kalfje.’

‘Nou, welke van de twee?’

‘Een eh... kalfje,’ zei hij en ik vertelde hem dat ik dat ook dacht.

‘Ik moet weer verder met stof afnemen,’ zei hij. ‘Ik moet het goed bijhouden.’ Hij gaf de kroon aan me terug, maar ik zei: ‘Hou maar. Als beloning voor je harde werk. Het huis is altijd smetteloos.’

‘Dank u wel, Herr Sturmbannführer,’ zei hij, ‘maar ik kan hem echt niet...’

‘Natuurlijk wel,’ zei ik. Ik hield de kroon naar hem uitgestoken en wachtte tot hij hem aannam. Het verbaasde me niet dat hij hem de eerste keer had geweigerd, want dat was wel zo beleefd. ‘Hij is van jou,’ hield ik

vol en ik zei dat hij er verder geen woorden aan vuil hoefde te maken. Weer weigerde hij mijn cadeau, zelfs toen ik erop wees dat het massief goud was.

‘Ik wil hem niet,’ zei hij. Hij keek me nu recht aan en stak zijn smalle, haarloze kin naar voren, en ineens kwam de gedachte bij me op dat ik hem kon slaan voor zijn onbeschoftheid. Wat voor manieren had hij van zijn ouders geleerd? Hij toonde geen greintje dankbaarheid, niet voor mijn geschenk en niet voor het feit dat hij voor een goed Duits gezin mocht werken in plaats van bij een van de gevaarlijke werkcommando’s, waar hij zichzelf kon opblazen of geplet kon worden of iets dergelijks. Ik zou niet eens met die jongen moeten praten... er waren waarschuwingen geweest, schriftelijke waarschuwingen omtrent een te nauw contact met gevangenendienstboden. En hij stond hier gewoon en gooide mijn vriendelijke daad terug in mijn gezicht. Ik voelde mijn handen jeuken, maar natuurlijk hield ik mezelf in. Ik had nog nooit een gevangene geslagen – zoals u weet bestond mijn werk uit louter papierwerk – en dat zou ik ook nooit doen.

‘Zoals je wilt,’ zei ik en ik wierp de kroon in het deksel van het doosje alsof het van geen enkel belang was en begon toen mijn krant te lezen. *De vijand heeft overal te maken met hevige tegenstand. Groot succes voor de Japanse marine.*

Toen hij weg was, keek ik er weer naar, maar ik kon er geen dier meer in zien. Alleen maar een kies.

Ik stond op het punt mijn kantoor te verlaten om naar huis te gaan toen de Kommandant op mijn deur klopte. Er zou een ingenieur uit Weimar langskomen om de waterzuiveringsinstallatie te inspecteren, zei hij – je zou denken dat ze niets beters te doen hadden – en natuurlijk werkte ze weer eens niet naar behoren. Het kwam totaal niet gelegen, maar wat Pister dacht dat ik eraan kon doen... geen idee. Het huidige systeem was soms niet tegen de taak opgewassen, beaamde ik terwijl ik mijn uniformjasje aandeed.

Het huidige systeem faalde, zei Pister. Drieduizend kubieke meter per dag. Zo veel rioolwater moest het kunnen verwerken.

Ja, zei ik. Wat vrij veel was, als je erover nadacht.

Maar nu, zei Pister, produceerden we veel meer dan dat.

Maar niemand had kunnen voorzien hoe snel we zouden groeien. Weimar...

[aangetast]

... een epidemie, zei hij. Dat was wat ons te wachten stond, als we het niet allemaal konden verwerken. En dan was de kans groot dat het zich ook naar de SS-kwartieren zou verspreiden. Zelfs naar de villa's.

'Aan de andere kant,' zei ik, 'zien de moestuinen er beter uit dan ooit.'

'Dat komt door de asresten,' zei hij.

Ik wilde niet langs de zuiveringsinstallatie voordat ik naar huis ging – die lag helemaal aan de noordzijde van het kamp, naast dat broeiestat dat het Kleine Kamp was, dus u kunt zich de stank wel indenken – maar Pister ging al voorop.

We liepen over het bewakerspad langs de ring wachttorens en de wind blies gruis in mijn ogen en mond; het was altijd winderig aan die kant van de Ettersberg. Toen we langs de ziekenboeg van de gedetineerden kwamen, hoorde ik iemand schreeuwen, net voorbij het hek. Dat was op zich niets bijzonders, behalve dat het geschreeuw van een vrouw kwam. 'Laten ze nu ook vrouwelijke patiënten toe?' vroeg ik en Pister lachte.

'Dat komt uit het bordeel,' zei hij.

Ik voelde mezelf rood worden. 'Natuurlijk. Natuurlijk,' zei ik en terwijl het geschreeuw voortduurde, voegde ik eraan toe: 'Klinkt alsof ze zichzelf wel vermaakt. Misschien zou zij ook moeten betalen.'

Eerlijk gezegd raakten de opbrengsten van het bordeel een gevoelige snaar: om meer gevangenen te stimuleren er gebruik van te maken, hadden ze tegen mijn wil de prijs gehalveerd tot een Reichsmark per bezoek, maar elke gevangene kostte ons alleen al een Reichsmark en vierendertig Pfennig per dag.

Tegen die tijd was ik, elke keer dat ik met Greta sliep, bang dat ik haar zou breken.

Schrapt u dat maar.

'Voorzichtig,' zei Pister en ik besepte dat ik bijna in een greppel was gestapt waaruit gevangenen boomstronken hadden verwijderd door ze op te blazen.

De stank werd erger naarmate we dichterbij de zuiveringsinstallatie kwamen. Ik bedekte mijn gezicht met een hand en verwachtte half en half dat ik weer een bloedneus zou krijgen.

Pister stond met zijn hand boven zijn ogen naar het grote cementen bouwwerk te kijken. 'Nou, Hahn,' zei hij, 'wat stelt u voor?'

'We moeten uitbreiden,' zei ik. 'Er is geen andere oplossing.'

‘Er is geen geld voor uitbreiding,’ zei Pister.

Het leek wel alsof hij wilde dat ik een oplossing tevoorschijn toverde. De stank was niet te harden. Ik probeerde geen adem te halen. Ik keek of er bloed op mijn hand zat.

‘Misschien,’ begon ik. ‘Misschien... als iedereen nu wat minder schijft produceerde.’

Zodra de woorden mijn mond hadden verlaten, wilde ik ze al terugnemen, maar Pister knikte en nam me serieus. ‘De rantsoenen inhouden,’ zei hij. ‘Uitstekend denkwerk, Hahn.’

Op weg naar huis ging ik langs het depot met persoonlijke bezittingen om een cadeautje voor Karl-Heinz te halen, zodat hij niet langer naar de ark zou vragen. De kindgevangenen namen van alles mee. Ik zocht door een berg smoezelige beren, ingedeukte blikken autootjes en incomplete bordspelletjes en toen vond ik het: een speelgoedslagerij met rijen kleine haakjes en verschillende soorten vlees om eraan te hangen – salami’s, worstjes en een half varken – en een slager met een vrolijk gestreept schort voor en zelfs een weegschaaltje. Het zag er gloednieuw uit.

Buiten het kamp liep ik Wolff tegen het lijf en hij nodigde me uit voor een drankje in de officiersclub.

‘Ik moet eigenlijk terug naar Greta,’ zei ik.

‘En ik moet terug naar Emmi,’ zei hij. ‘Maar een halfuurtje zullen ze ons vast niet misgunnen.’

Het avondappèl was bezig en die avond moesten de gevangenen de ‘Buchenwäldermarsch’ zingen. Die maakte inmiddels geen deel meer uit van het officiële repertoire, omdat er in het refrein van vrijheid werd gesproken, maar sommige van onze mannen wilden het uit nostalgie nog graag horen. *Und der Wald ist schwarz und der Himmel rot, und wir tragen im Brotsack ein Stückchen Brot und im Herzen, im Herzen die Sorgen. O Buchenwald, ich kann dich nicht vergessen, weil du mein Schicksal bist...*

Wolff hield de deur van de club al open en het bruiste er van het leven. Ik hoorde muziek en lachsalvo’s tegen de houten wanden en het verzonken plafond klateren. Er brandde een haardvuur en de vlammen laaiden rood en goud op achter decoratieve gietijzeren runen. Eerlijk gezegd moest ik ook even ontsnappen aan thuis, even ontsnappen aan de ziekenkamer, waar ik mijn stem gedempt en kalm moest houden en mijn tred licht, hoewel Greta vaak zo slaperig was dat ik betwijfelde of ze überhaupt wist

dat ik er was. Ik moest even aan háár ontsnappen, of tenminste aan haar ziekte. Dat verdiende ik.

Dat is iets vreselijks om toe te geven. Schrappt u dat ook maar.

‘Twintig minuutjes,’ zei ik. We namen een tafel vlak bij het vuur en ik bestelde een cognac. ‘En voor jou?’ vroeg ik aan Wolff, maar hij schudde zijn hoofd en wuifde de gedetineerde ober weg, riep hem vervolgens terug en bestelde een koffie.

‘Zorg dat hij gloeiend heet is,’ zei hij. Toen de drankjes kwamen, opende hij een zilveren sigarettenkoker – een druk bewerkt ding waarin een wirwar van initialen was gegraveerd – en bood mij er een aan.

‘Nee, dank je,’ zei ik. Ik rookte alleen zo nu en dan een sigaar. Van sigaretten werd ik misselijk en ze werden trouwens door veel van de hogergeplaatsten afgekeurd.

Albert Schwartz, de *Arbeitseinsatzführer*, zat aan de tafel naast ons met de artsen Schiedlausky en Ding. ‘Vanaf het begin!’ riep hij en ze begonnen ‘Unsre Katz hat Junge’ te zingen en tikten het ritme mee op het tafelblad. *Sechs davon sind Hunde – das ist ein Skandal. Und der Kater spricht: die ernähr ich nicht...*

‘Ik zag dat je laatst rond lunchtijd een bezoeker had,’ merkte Wolff op. Hij tikte de as van zijn sigaret en bestudeerde het brandende uiteinde. ‘Een gevangene, toch?’ vroeg hij.

Ik was hierop voorbereid. Ik wist dat dit een keer zou komen, zo niet van Wolff dan wel van iemand anders. Maar toch verstevigde ik mijn greep om het glas en maande ik mijn bonzende hart tot kalmte. Wolff wist van niets. Ik had niets gedaan. Niets fout gedaan. ‘Ja, de fotograaf,’ zei ik.

Wolff fronste. ‘Had hij een camera bij zich?’ vroeg hij. ‘Ik kan me niet herinneren dat hij iets droeg. Maar misschien vergis ik me.’

Ik wilde een slok cognac nemen, maar ontdekte dat ik die al op had, dus gebaarde Wolff naar de ober voor nog een glas. Toen ik vroeg of hij er een meedronk, zei hij dat Emmi wilde dat hij minderde.

Veel van de mannen in Buchenwald dronken te veel en in de officiersclub probeerden ze stevast elkaars glazen bij te vullen. Het werd verdacht gevonden als je geen gebruik maakte van alle voordelen die bij het werk hoorden. Het deed er niet toe dat een aantal van onze geprivilegieerde gevangenen alcoholistische SS’ers waren, die op bevel van de Reichsführer bij ons nuchter moesten worden. De remedie was veel fruitsap en mineraalwater drinken, zich aan een regime houden met weinig vlees dat op smaak

werd gebracht met kruiden uit onze groentetuinen, regelmatig buiten bewegen en essays schrijven over goedgekeurde onderwerpen. Mijn vader was ook een drinker geweest en hij was op vierenveertigjarige leeftijd aan het spul overleden. Dat moest ik verdoezelen toen ik me aanmeldde voor de Partij en de SS, en toen ik met Greta wilde trouwen. Het had me veel gekost, kan ik u vertellen. Ik had hem zien liggen in zijn eigen vuiligheid, niet meer in staat zichzelf uit te kleden of in bed te gaan liggen, ik had gezien hoe hij mijn moeder sloeg omdat ze te veel steenkool verbruikte en ik had gehoord hoe hij haar een hoer noemde omdat de huismeester langs was geweest om een klemmend raam te repareren toen hij er niet was. De vreselijke dingen die hij deed, onthield hij niet; hij zei dat hij die niet onthield. Hij kwam thuis met bossen anjers of custardtaartjes met geglazuurde fruitschijfjes. En een paar dagen later deed hij weer precies dezelfde vreselijke dingen.

Ik was inmiddels al ouder dan mijn vader was geworden; een vreemde gedachte. En ik genoot zo nu en dan wel van een drankje, dat is waar, maar het was voor mij een principekwestie om mezelf onder controle te houden en te onthouden wat ik deed.

Ik nam een grote slok van mijn tweede glas cognac.

‘Had hij een camera bij zich?’ vroeg Wolff weer.

Aan de tafel naast ons begon Schwartz een of ander wild verhaal te vertellen over een greppel die zich had gevuld met water toen het tuincommando daar boomstronken aan het uitgraven was. Hij bleef er maar over doorgaan.

‘Krautwurst wedde dat het tot zijn knieën zou komen,’ zei hij. ‘Ding zei tot zijn schenen, maar waar zitten je schenen? Hierboven? Of hierbeneden?’

‘Tussen je enkel en je knie natuurlijk!’ zei Ding.

‘Te vaag! Te vaag!’ zei Schiedlausky.

‘Reimer dacht tot zijn middel, maar ik wedde dat het tot boven zijn hoofd zou komen,’ zei Schwartz. ‘Ik bedoel, hij was misschien geen dwerg, maar klein was hij wel!’

‘Het kwam maar tot zijn ballen,’ vertelde Ding aan Schiedlausky, ‘maar Schwartz pakte een schop en hielp hem een handje...’

‘Niet meer dan een zetje!’ schreeuwde Schwartz. ‘Hij had maar een klein zetje nodig!’

‘... en toen kwam het tot zijn nek,’ eindigde Ding.

‘Valsspeler! Valsspeler!’ riep Schiedlausky en Ding viel hem bij: ‘Valsspeler, valsspeler, valsspeler! Stuur hem naar de Bunker!’

‘En toen hielp ik hem nog een handje,’ zei Schwartz.

Ze bulderden allemaal van het lachen.

‘Ik heb eerlijk gewonnen,’ zei hij. ‘Het kwam tot boven zijn hoofd.’

‘Maar wat heb je dan gewonnen?’ vroeg Schiedlausky. ‘Je zei dat je had gewonnen. Wat heb je gewonnen?’

‘Nou, de weddenschap,’ zei Schwartz. ‘Ik heb de weddenschap gewonnen.’

Wolff liet een sliertje rook aan zijn mond ontsnappen. ‘Ik geloof niet dat ik je ooit meer dan één glas heb zien drinken,’ zei hij.

‘Mijn vader was een dronkenlap,’ flapte ik er zonder erbij na te denken uit.

‘Ah.’ Hij drukte zijn sigaret uit en stak een nieuwe op. ‘Dat heb je zeker onder de pet gehouden.’

Ik voelde de hitte naar mijn gezicht stijgen en ik schoof mijn stoel een stukje van het haardvuur vandaan.

‘Maar goed, die fotograaf,’ zei hij. ‘Ik dacht dat ik hem herkende. Hij heeft een paar van mijn portretten van Emmi en de kinderen ontwikkeld. Had ze volledig verpest. Ik zou toch durven zweren dat ik hem naar de steengroeve had gestuurd.’

De deur ging open en ik hoorde gezang: op de appèlplaats waren ze nog bezig. Soms duurde het appèl uren, maar dat kwam omdat veel gevangenen analfabeten waren die niet wisten hoe ze netjes op een rij moesten gaan staan. Op dat tijdstip ’s avonds waren er alleen nog wat Joden over die ‘Das Judenlied’ opdreunden: *Jetzt gibt’s kein Stehlen mehr, kein Schlemmen und kein Prassen, es ist zu spät, für immer ist’s zu spät...*

‘Ze hadden hem weer nodig op de fotoafdeling,’ zei ik. ‘Ze moeten al die nieuwe aankomsten bij blijven houden, al die identificatiepasfoto’s. Stel je voor wat een chaos het zou worden als ze dat niet bijhielden. Hoe zouden we nog weten wie wie was?’

‘Maar waarom ging hij dan naar jouw huis?’ vroeg hij.

Ik nam nog een slokje van mijn drankje. ‘Greta wil graag een familiealbum hebben,’ zei ik. ‘Als aandenken voor later voor Karl-Heinz.’

Dat legde hem het zwijgen op.

De volgende ochtend kon ik nog altijd zijn sigarettenrook in mijn longen voelen prikken. Ik wilde die uitbannen – ik wilde die verdrijven in een enkele zuiverende ademdeug – maar ik voelde de rook nog de hele dag in mijn borstkas schrijnen.

Maar Karl-Heinz vond zijn cadeautje geweldig.

En dat album moesten we echt maar laten maken.

Wat was uw vraag ook alweer?

Deel 6

Kom, hoop

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

Ongeveer een maand na aanvang van mijn behandeling van Frau Hahn verdween een van mijn barakgenoten, Coslovich, een stoffeerder uit Triëst. Hij was het stille type dat zijn brood in minieme stukjes scheurde om er langer mee te kunnen doen en die zijn hond riep in zijn slaap. Een vriendelijke man. Ik had hem geholpen met het schrijven van een Ansichtkaart naar huis, omdat die in het Duits geschreven moesten worden, en hij had voor mij een keer, toen ik keelpijn had, een aftreksel gekookt van hoefblad dat hij had geplukt aan de rand van het crematorium. Tot het moment van zijn verdwijning had hij gewerkt aan het onderhoud van de spoorweg en niemand wist wat er met hem was gebeurd. We zochten overal als bezetenen om hem te vinden. Als de aantallen die avond niet klopten, zouden we urenlang in rijen moeten blijven staan terwijl ze jacht op hem maakten, met de wind die bijtend onze kleren binnendrong en de mist die langs onze benen naar boven kroop, en sommigen van ons zouden bezwijken en we wisten allemaal wat er gebeurde met degenen die bezweken. Maar toen we aantraden voor het appèl zei de SS'er die de leiding had over onze barak dat we ons geen zorgen hoefden te maken. 'Hij verschijnt snel genoeg weer,' zei hij en hij gebaarde met zijn hoofd in de richting van het crematorium.

Niemand reageerde. We stonden in de houding en zeiden geen woord. Recht voor ons, precies op ooghoogte, stond het motto op de poort. Links van ons kwamen er grillig gepunte vlammen rood en razend de schoorsteen uit en de nacht in. En een paar meter verder, aan de rand van de appèlplaats, bevond zich de pathologische afdeling waar gevangenen zoals wij huden en skeletten prepareerden voor medische instituten in het hele Reich. De stem van de appèlofficier galmde door de luidspreker:

Honden in het crematorium, laat jezelf zien! Zijn grapje. En de gevangenen die de ovens brandend hielden, speelden mee door de lijken beet te pakken en ze voor de ramen te houden. Dan de stem weer: *Pet af! Pet op! Pet af! Pet op!* Totdat we dat met duizenden tegelijk snel genoeg en in perfecte harmonie deden.

Voss, onze barakoudste, zei dat hij zou proberen te weten te komen hoe Coslovich aan zijn einde was gekomen en later die avond, toen we terug in onze barak waren, vertelde hij ons dat hij was verdronken.

‘Verdronken?’ vroeg ik. ‘Hoe kan hij hier nu verdronken zijn?’

Mijn vroegste herinnering, Lotte, was de Main die buiten zijn oevers trad toen de sneeuw en het ijs smolten. Ik die me aan mijn vaders hand vastklampte. Vissers die met hun boten mensen door de ondergelopen straten vervoerden.

‘Dat is wat ze me hebben verteld,’ zei Voss. ‘Ze zeiden dat hij is gaan zwemmen en toen is verdronken.’

‘Het doet er sowieso niet toe,’ zei mijn bedgenoot Makovec en ik veronderstel dat hij gelijk had. Ze zouden zijn naam in het dodenboek zetten en uit een lijst van doodsoorzaken kiezen: *hartfalen, longontsteking, dysenterie, sepsis of neergeschoten tijdens ontsnappingspoging.*

Twee van onze barakgenoten stonden al bij het vakje van Coslovich naar zijn spullen te graaien: de een greep de gedeukte kom en de ander de gedeukte kop, maar daarna gingen ze gelijktijdig voor zijn kam en wilden ze niet loslaten. Coslovich had hem zelf gemaakt, hem tand voor tand uit een houten liniaal gesneden. Ook al was zijn haar volledig afgeschoren, toch haalde hij er ’s ochtends en ’s avonds de kam doorheen, soms vele minuten lang, en als hij dan uiteindelijk klaar was en de kam weer in zijn vakje deed, kon je de lijnen als een rood netje kriskras over zijn schedel zien lopen. De twee mannen die erom vochten, beiden pas aangekomen en ook nagenoeg kaal, kwamen op de grond terecht waar ze elkaar schopten, sloegen en beten. De kom en de kop kletterden op de vloer en bij hen vandaan, en twee andere mannen grepen ze, verstopten ze onder hun jasje en begonnen naar hun eigen vakje te rennen om ze daar op te bergen, maar ze kwamen niet ver, want een half dozijn barakgenoten stortte zich vervolgens op hen. Zulke vechtpartijen braken vaak uit in de barakken, over wie de grootste portie brood, margarine, kaas of soep had, de minst rotte aardappel, de meeste ruimte op het stapelbed. Het leek wel of de gevechten zich als een virus verspreidden door de

ranzige lucht die we inademden, waardoor zelfs de zachtaardigste personen werden getroffen, mannen die in het echte leven apotheker, bibliothecaris of opticien waren en nooit ook maar hun stem verhieven, laat staan hun vuisten gebruikten.

De meute viel de twee met de kom en de kop aan, en de oninteressante trofeetjes wisselden elke tel van eigenaar. Het had zo een zondagmiddagfilm kunnen zijn die Anna en ik vroeger in de Harmoniebioscoop zagen, het hele gebeuren niet meer dan een komische sketch van de Marx Brothers. En waar ik was, Lotte, toen mijn barakgenoten een voor een mee gingen doen? Ik zou willen dat ik je kon zeggen dat ik van een afstandje toekeek. Ik zou willen dat ik je kon zeggen dat ik geprobeerd heb om de mannen uit elkaar te halen, om hen excuses te laten aanbieden en elkaar de hand te laten schudden. Dat is hoe ik zou willen dat je me ziet. In werkelijkheid deed ook ik een graai naar de bezittingen van Coslovich. Ik kon niet eens zien waar ze op dat moment waren, maar ze moesten zich daar ergens tussen de kluwen van vingers en voeten bevinden. Ik wist dat ze er waren, dat ze voor het grijpen lagen, dat ze wellicht wel beter waren dan de kom, kop en kam die ik al had en dat ik ze misschien wel kon ruilen voor iets anders. Ook ik stortte me in het grauwendende gewoel.

Voss had het allemaal al eens meegemaakt. Hij was al sinds het begin in Buchenwald, had dat ongewone stadje mee helpen bouwen. Destijds, onder Kommandant Koch, placht hij ons te vertellen, wist je nog dat je een gevangene was. De SS zorgde er wel voor dat je begreep dat je leven niets waard was en dat de enige uitweg die door de schoorsteen was. Nu hadden ze ons nodig om winst voor hen te maken en was het hier een waar sanatorium. We wisten niet hoeveel geluk we wel niet hadden. We wisten niet hoezeer we nog in leven waren. Hij liet ons een tijdje vechten en greep toen in. Ik voelde zijn hand aan mijn schouder rukken en hoorde zijn stem van ergens ver boven me komen: *Jullie moesten je schamen*. Hij zei dat hij de kom en kop opzij zou zetten voor de vervanger van Coslovich, want die kwam er altijd. Zelfs als we er tientallen tegelijk kwijtraakten aan transporten naar de nevenkampen, dan nog waren er altijd vervangers.

Voss trok het tweetal dat alles in gang had gezet uit elkaar. Een van hen hield de kam met witte knokkels tegen zijn borst geklemd, maar onze barakoudste bleef gewoon als een leraar met uitgestoken hand staan wach-

ten tot de man die uiteindelijk uit handen gaf. Voss hield de kam tegen het elektrische licht en ging met zijn duim langs de rand, waarop je nog steeds de als wimpers zo fijne zwarte lijntjes kon zien die de centimeters en millimeters markeerden. Hij vond het midden, brak de kam in tweeën en gaf elk van de mannen de helft.

Niet lang daarna was ik foto's van de SS-vertrekken aan het ontwikkelen. Er waren opnames van een kapotte deurklink, een gebarsten ruit, een gat in de muur waar het pleisterwerk was weggeslagen. Een ontbrekende tegel in een rijtje tegels. Een gebarsten toiletpot. Op sommige foto's stond, als de schade niet duidelijk was, een SS'er ernaar te wijzen. Op het eerste beeld keek hij naar de camera en lachte, maar iemand moest hem hebben gezegd dat niet te doen, want in de beelden erna was zijn gezicht uitdrukingsloos en keek hij alleen naar de schade. Een gescheurd rolgordijn. Een opkrullend hoekje linoleum ergens bij de rand. Aan het eind van het rolletje verplaatste het toneel zich: bij het ontwikkelen van de foto zag ik eerst de lucht verschijnen en daarna een groep SS'ers die om iets donkers heen stonden. Ze richtten hun blik op een hoopje aan hun voeten, hoewel een van hen met het hoofd in de nek naar het object wees en breeduit lachte. Langzaam kwam de achtergrond tevoorschijn: de gigantische wortels van een uitgegraven boom en ernaast een met water gevulde greppel. Het laatste stukje van de foto dat verscheen, was wat zich in het midden bevond: het lichaam van een gevangene, een man die tot op zijn huid doorweekt was. Ik kon zijn gezicht niet zien.

De volgende keer dat ik de villa bezocht, bracht de bediende, Josef, me naar de woonkamer, waar Sturbannführer Hahn met zijn rug naar het vuur stond. Het was een koude dag midden in april, maar hier binnen in huis voelde de lucht heerlijk warm aan en ik wilde niets liever dan op de bank gaan liggen en in slaap dommelen, en dan mijn ogen weer opendoen en terug zijn in onze woonkamer in Frankfurt acht jaar eerder, waar jij met je blote beentjes op het tapijt lag te trappelen en Anna in de kamer ernaast piano zat te spelen, de *Mondscheinsonate* die door de muur sijpelde. Alleen kon het nooit meer acht jaar geleden worden en wist ik überhaupt niet of onze woonkamer nog wel bestond. Bij de laatste aanvallen op Frankfurt was zelfs het Heilige Geest getroffen.

'Ik wilde je spreken voor je naar boven gaat,' zei Hahn en hij zweeg

even. Een afschuwelijk ogenblik lang dacht ik dat hij me zou vertellen dat er iets met jullie was gebeurd, Lotte, met jou en Anna. Hij stond te wiebelen op zijn benen en krabde aan zijn kin. ‘Is het...’ begon hij. ‘Is ze...’

Meestal als de gezinnen van mijn patiënten met hun half uitgesproken vragen bij me kwamen, drong ik er niet op aan dat ze die afmaakten. Meestal gaf ik hun meteen wat ze verlangden, namelijk om het te weten te komen, om het te wéten... maar wie was ik om de gedachten van Dietrich Hahn te lezen?

‘Zou je zeggen...’ ging hij verder. ‘Ik bedoel: denk je...’ Er spatte een vonk uit het vuur. Hij sprong opzij en veegde over zijn broekspijp. Hij stond nu dicht bij me en ik zag kringen en rimpels op zijn gezicht. Ik vroeg me af hoeveel ouder hij was dan zijn vrouw. Hij ging weer rechtop staan en trok zijn uniformjasje recht. ‘Nou?’ zei hij.

‘Pardon, Herr Sturmbannführer?’

Ik ben geen wreed man, Lotte. Sommigen noemden me weleens afstandelijk toen ik nog in het Heilige Geest werkte en dat vereiste mijn werk soms ook, maar nooit wreed. Als het gezin van een patiënt informatie wilde, als zij het wilden wéten – sommigen wilden dat ook niet – dan vertelde ik het hun. *De primaire tumor is uitgezaaid*, zei ik dan. *De kanker is uitgezaaid naar haar lymfeklieren. De kanker zit in haar botten. Hij heeft nog een jaar. Hij heeft nog negen maanden. Ze heeft nog drie maanden.* Ze kozen er wellicht voor mij niet te geloven, maar dat was dan niet meer mijn zorg. Ik had mijn plicht gedaan en de waarheid verteld, de waarheid zoals ik die zag. Meestal knikten ze maar, alsof ze het ergens mee eens waren, en vaak viel er inderdaad in dat stadium niet veel meer te doen dan in te stemmen; er viel niet meer tegen te vechten. Sommigen schreven op wat ik zei, om het te kunnen onthouden. Ze vroegen me bepaalde woorden te spellen, zodat ze die later konden opzoeken en mijn ongelijk konden proberen te bewijzen: *proliferatief, squameus, nefrotoxisch*. Bij de volgende afspraak kwamen ze dan terug naar mijn kamer met hun wonderen: de Spaanse vrouw die nog maar zes maanden had, maar die acht jaar later nog steeds in haar bloemenkraam werkte, de Belgische man met een abdominale tumor zo groot als een grapefruit die gewoon verdween. ‘Hoe verklaart u dat, Herr Doktor?’ vroegen ze. ‘Toeval,’ zei ik dan. Het was het vriendelijkste antwoord en het was de waarheid. Ik geloofde toen al lang niet meer in wonderen. Maar daar in die warme kamer met het goudomrande schilderij van op rotsen brekende golven en het over de

schoorsteenmantel zeilende scheepsmodel, de stofvrije tapijten op de in de was gezette parketvloer en de hertshoornen kroonluchter die boven ons hing als de kroon van een of andere enorme eik, en met Hahn die zijn vragen stamelde, stond ik mezelf toch enige wreedheid toe. Ik kon me er niet van weerhouden.

‘Ik vrees dat ik uw vraag niet begrijp, Herr Sturmbannführer,’ zei ik. Ik voelde iets van macht.

Hij haalde een hand door zijn dunner wordende haar. ‘Is er al enige indicatie...?’ vroeg hij. ‘Is er tot dusver enige indicatie dat de behandeling werkt?’

‘Het is nog vroeg, Herr Sturmbannführer,’ zei ik. Er sprong nog een vonk uit het vuur die gloeiend op het tapijt terecht kwam. Hahn staarde er alleen maar naar. ‘Het is nog erg vroeg, maar ik denk dat we hoopvol mogen zijn, afgaand op mijn waarnemingen tot nu toe. Afgaand op het herstel van mijn vorige patiënt.’ Ik stond hem daar zo ongeveer mijn tweede wonder te beloven, Lotte. Ik dacht dat hij toch zeker wel moest weten dat ik aan het liegen was, dat hij toch zeker recht door me heen kon kijken. Ik moest mezelf er steeds aan blijven herinneren dat hij net zo graag in het apparaat wilde geloven als ik en dat er, als hij toegaf dat het misleiding was, voor hem niets anders op zat dan te wachten tot zijn echtgenote zou sterven. De vonk van het vuur gloeide op. Die kon vlam vatten en heel die mooie kamer in lichterlaaie zetten. De porseleinen vazen in de hitte doen barsten. De zeilen van het scheepsmodel doen opgaan in vlammen.

‘Maar het lijkt erger te worden,’ zei hij.

‘Dat is volstrekt normaal,’ zei ik. ‘Als de Vitalisator een tumor begint af te breken, komen er gifstoffen vrij in het systeem. Die worden geleidelijk door het lichaam verwerkt en uitgedreven.’

Het gezicht van Hahn ontspande enigszins.

‘Wat we zien, is niet een effect van de ziekte,’ zei ik, ‘maar een effect van de afbraak van de ziekte.’

‘Ik begrijp het,’ zei hij. ‘Ja, ik begrijp het. Zeg het me als je nog iets nodig hebt. Voor de behandelingen, bedoel ik. Dat vormt geen enkel probleem.’ Hij stampte de vonk uit. ‘Te jong,’ zei hij alsof hij het tegen zichzelf had. ‘Nog vochtig.’

Ik ging eerst naar de logeerkamer om de dokterstas op te halen die Hahn voor mij uit het depot met persoonlijke bezittingen had gepakt. Die moet enkele tientallen jaren oud zijn geweest, maar er was goed voor

gezorgd en hoewel het handvat zich had gevormd naar de vingers van een andere man, was het zwarte leer nog steeds soepel. De sluiting maakte amper geluid als die open- of dichtgedaan werd.

Terwijl ik over de overloop liep, hoorde ik een hevige bons, gevolgd door een schreeuw, uit de badkamer komen. Door de deur zag ik Josef languit op de natte tegelvloer liggen.

‘Ik ben in orde,’ bracht hij uit, maar ik hielp hem toch overeind en liet hem op de rand van het bad zitten. ‘Ik ben in orde,’ herhaalde hij. Ik kon zien dat er op zijn voorhoofd al een bult kwam opzetten. Er was een fles badschuim omgevallen die gestaag leegstroomde en de afvoer in liep, en toen hij ernaar probeerde te grijpen dacht ik dat hij weer zou vallen.

‘Blijf nog maar even zitten,’ zei ik. Ik zette de fles overeind en controleerde zijn pupillen en de bult op zijn voorhoofd. ‘Voel je je duizelig? Of misselijk?’

‘Nee.’

‘Wat voor dag is het?’

‘Wat?’

‘Weet je waar je bent?’

Daar moest hij om lachen. ‘Weet jij dat?’ Hij keek toe hoe ik de kraan opendraaide en het gemorste badschuim begon weg te spoelen. ‘Je zult het toch niet zeggen, hè?’ vroeg hij.

‘Waarom zou ik iets zeggen? Wat zou ik moeten zeggen?’

‘Het is alleen... dit is een gewilde positie.’

Er vormde zich steeds meer schuim onder de waterstraal en de hele badkamer rook naar lavendel. Het bad was immens, groot genoeg voor vier of vijf kinderen. Het was een stuk moderner dan wat wij hadden toen ik nog klein was, op leeuwenpootjes en met een donkere ruimte eronder die mijn moeder altijd controleerde op stof om er zeker van te zijn dat het dienstmeisje haar werk wel deed. Ik dacht altijd dat het bad kon lopen en dat het zich op een dag van de leidingen zou losrukken en zou ontsnappen. Ik wist nog hoe licht ik me voelde als ik met mijn hoofd op de gewelfde rand lag en de rest van mijn lichaam dreef: ik was drijfhout, ik was zeewier. Mijn moeder was verpleegster geweest voor ze trouwde en ze vertelde me altijd de namen van mijn botten terwijl ze me waste. *Laterale malleolus*, zei ze dan, terwijl ze mijn onderbeen inzepte. *Mediale malleolus*. *Fibula*. *Tibia*. *Patella*. De woorden klonken als spreuken, vreemde en geheime namen voor dingen die we niet konden zien. En ik weet nog

dat ik ze ook voor jou opzegde, Lotte, steeds als ik je lichaampje waste in onze badkamer thuis.

‘Ik moet gaan,’ zei ik tegen Josef en hij legde zijn hand even op mijn onderarm en zei: ‘Jehovah is nabij de gebrokenen van hart.’

Frau Hahn sliep toen ik de kamer binnenkwam, ze lag op haar zij met haar knieën opgetrokken. Het enige geluid was het tikken van de wekker op het nachtkastje.

‘Goedemorgen,’ zei ik, maar ze verroerde zich niet. ‘Goedemórgen,’ herhaalde ik. ‘Frau Hahn?’ Ik stond naast haar bed in mijn dodemanspak met het te wijde jasje en de te korte mouwen en pijpen. Het was het enige moment dat ik in Buchenwald mijn spiegelbeeld zag: in de vele spiegels van de familie Hahn. ‘Bent u wakker?’ vroeg ik.

Als ik vroeger tot laat moest werken in het Heilige Geest, Lotte, vroeg je moeder me altijd haar te wekken zodra ik thuiskwam, zodat ze zou weten dat ik veilig was, zei ze, en ze kon slapen. Ik sloop dan onze slaapkamer in en vond mijn weg door de donkere ruimte puur op herinnering, puur op gevoel. Pas als ik in bed lag, sprak ik, fluisterde ik tegen haar terwijl ik mijn lichaam tegen het hare aanvligde. *Anna. Anna. Ik ben thuis.*

Ik wist niet hoe ik Frau Hahn wakker moest maken. Het voelde veel te vrijpostig om haar haren, schouder of heup aan te raken. Even staarde ik naar de tekening die boven haar bed aan de muur was bevestigd: een hond die aan tafel zat en uit een glas met iets roods dronk. Of was het eigenlijk wel een hond? Waarom zat er een hond aan tafel? Misschien was het wel een mens. Zonder waarschuwing kwamen de herinneringen toen naar boven, Lotte, aan alle tekeningen die jij had gemaakt van de zwembaden en parken waar je niet heen mocht. De Italiaanse ijssalon aan de Frankenallee, de Palmengarten met zijn gapende grotten. Kleine vensters naar verloren gegane plaatsen. Had je nu ook de tuinen van Sanssouci getekend? Of beeld ik me alleen maar in dat je ze had getekend vanwege de bladzijde uit de kalender waar ik nu op schrijf? *De terrastuin met wijngaard van Frederik de Grote in de lente.* Ik durf het niet met zekerheid te zeggen.

Ik schraapte mijn keel en wilde net mijn hand uitsteken om Frau Hahn wakker te maken, toen ze haar ogen opende. Ze knipperde even met haar ogen alsof ze niet wist wie ik was.

‘Goedemorgen,’ zei ik. ‘Het is tijd voor uw behandeling.’

Ze knipperde nog eens en fronste, en zei toen: ‘Mijn behandeling. Natuurlijk. Goedemorgen, Herr Doktor.’

Aan de vooravond van de verjaardag van de Führer bulderde Goebbels door de luidspreker: *Nooit was hij ons meer nabij dan bij gevaar, nooit voelden wij ons meer met hem verbonden dan wanneer hij ons net zo nodig had als wij hem nodig hadden.* De volgende dag wapperden er overal in het kamp hakenkruisvlaggen en speelde het fanfarekorps marsliederen ter ere van Hitler.

De bommenwerpers kwamen steeds vaker en hoewel ze geen bommen op ons lieten vallen, konden we de explosies in de verte horen. De SS'ers wisten niet hoe snel ze elke keer naar hun betonnen schuilkelders moesten komen.

Ergens halverwege mei begonnen de geruchten onder de gevangenen over de catastrofale verliezen langs de Gustavlinie in Italië. Degenen die luisterden naar verborgen radio's gaven de informatie door binnen hun kring van vertrouwelingen, die het weer doorgaven aan hun vertrouwelingen, en zo verspreidde het nieuws zich: de geallieerden hadden Monte Cassino ingenomen en de Polen hadden hun vlag gehesen op de top van de berg. Ik was in de donkere kamer toen Foucher mij het nieuws in het oor fluisterde. Hij zei dat de Duitsers waren teruggedrongen tot aan de Hitlerlinie, waardoor de weg naar Rome nagenoeg vrij was. Het leek zowaar mogelijk dat Frau Hahn zou kunnen overleven tot de oorlog verloren was. Hoelang kon dat nog duren? Hoelang nog? Mijn patiënten en hun gezinnen hadden me die vraag in de loop der jaren zo vaak gesteld, maar pas in Buchenwald begreep ik de urgentie ervan.

Ik was bevriend geraakt met een van de gevangenen die als verpleger in de ziekenboeg werkte, een man die Jochen Wirth heette, ook uit Frankfurt kwam en technisch tekenaar van beroep was. Hij en zijn broer, die in het depot met persoonlijke bezittingen werkte, waren in 1938 in Buchenwald aangekomen. Ze waren betrapt met pamfletten waarmee ze zich schuldig maakten aan verraad en waren ternauwernood aan de dood ontsnapt.

Er waren maar weinig ziekenverzorgers met enige medische kennis en ze moesten het doen met het weinige wat voorhanden was. De gevangenen die als arts werkten, konden zich onmogelijk over iedereen ontfermen, dus vaak behandelde Wirth vlek- en buiktyfus, roodvonk en tuberculose, maar ook breuken en wonden door zware arbeid, mishandeling of kogels. De SS-artsen vertoonden zich maar zelden. Ik had mannen gezien die door de dysenterie meer dood dan levend waren en met een paar houtskooltabletten naar hun barak teruggestuurd werden. Als ze dan diezelfde dag nog

stierven, of anders de dag erna, zagen hun lippen en tanden zwart van het spul. De ziekenboeg kon zowel je dood als je genezing betekenen, maar zelfs als je de behandeling overleefde, werd het toegeven aan lichamelijke zwakte je vaak fataal: de SS ontdeed zich van degenen die niet konden werken, die geen waarde meer hadden.

Wirth begon op een dag tegen me te praten in de bioscoop. Ja, Lotte, voor twintig Pfennig mochten we een film kijken: versleten banden met musicals en geautoriseerde documentaires die ze uit Berlijn hadden laten komen. Ze werden vertoond in de ruimte waar ze gevangenen verzamelden die op transport moesten en waar de ranselbok en de galg werden opgeslagen als ze niet in gebruik waren. Die dag werd *Frauen sind doch bessere Diplomaten* vertoond. Tijdens de scène waarin Marika Röck in een witte jurk over het gazon ronddartelt en het orkest tot hartstochtelijke hoogte wordt opgestuwd, leunde Wirth voorover en zei: 'Klopt het dat u kankerspecialist bent?'

Ik voelde me koud worden, verstarren. 'Nee,' zei ik. 'Ik ben fotograaf.'

'Weet u dat wel zeker?' vroeg hij.

'Natuurlijk. Ik weet wat ik ben.'

Ik dacht dat de kous daarmee af was. Hij zweeg en we keken naar het einde van de film, met Marika Röck die Willy Fritsch kust. Maar later kwam hij naar me toe in de latrines, waar de SS zich nooit waagde, om me om advies te vragen over de behandeling van een gezichtstumor. 'U moet vast iemand anders hebben,' zei ik. 'Ik heb u al gezegd dat ik fotograaf ben.'

'Nee,' zei hij. 'Niemand anders. Het stond in uw dossier bij aankomst, maar ze hebben het veranderd.'

In de stank van de latrines waren mannen tabak van lage kwaliteit uit de kantine aan het roken, brood voor sigarettenpeuken en peuken voor schoenen aan het ruilen, of de bonnen die de SS uitreikte voor vlijt aan het verhandelen.

'U hebt de verkeerde voor zich,' zei ik hem en ik liep naar de deur.

'Wacht.' Hij pakte me vast en boorde zijn vingers in mijn arm. 'Het is nog maar een kind.'

Het zal je wellicht verbazen dat er kinderen in Buchenwald waren, Lotte... honderden jongetjes, sommige slechts drie jaar oud. De gevangenen deden hun best hen te beschermen door hun namen van de transportlijsten te houden, hen als arbeiders in de wasserij, de kleermakerij, de keuken enzovoorts in te schrijven en als compensatie hun eigen productie

te verhogen. Volgens het register werkte er een jongetje van drieënhalve in de horlogereparatiewerkplaats, waar hij de uurwerken van SS'ers repareerde.

'Ik zal hem onderzoeken,' zei ik tegen Wirth. 'Maar ik kan niets beloven.' Die avond ging ik dus, in het halve uur tussen het avondappèl en het fluitsignaal voor de avondklok, naar het Kleine Kamp, waar ik een aanzienlijk hemangioom op het ooglid van een Russisch jongetje vaststelde. Het was opgezwollen en aardbeienrood en belemmerde deels zijn zicht, maar het was niet nodig het te verwijderen.

'U kunt redden?' vroeg een van de oudere gevangenen in gebroken Duits.

'Het is goedaardig,' zei ik. 'Er is geen risico.'

'Niet redden?' vroeg hij.

Ik schudde mijn hoofd. 'Góedaardig,' zei ik.

Hij begon in het Russisch te schreeuwen, wees naar me en draaide het gezicht van de jongen naar me toe om het aan mij te laten zien.

'Het is geen kanker,' probeerde ik uit te leggen. 'Als ik het zou verwijderen, is het risico op infectie...'

'Niet dokter!' schreeuwde de man.

Een andere Russische gevangene kwam erbij staan om het te vertalen en de man kalmeerde, maar hij bleef me aankijken alsof ik iets vreselijks had gedaan.

'Vraag me alstublieft niet meer om te helpen,' zei ik tegen Wirth toen we vertrokken.

Ja, Lotte, ik veronderstel dat ik een lafaard was, maar ik kon de afspraak met Hahn niet op het spel zetten, duivelspact of niet.

Tot zover mijn plannen om de wereld te redden.

En ik dacht aan jou en de kleine wijnvlek die je op je voorhoofd had toen je geboren werd en hoe die bijna was verdwenen tegen de tijd dat je wegging.

En ik dacht aan Anna, die me hielp de messing handgrepen voor mijn apparaat uit te kiezen.

En ik dacht aan mijn moeder, die me de namen van botten leerde terwijl ze me waste in het diepe witte bad.

'Hoe zien ze eruit?' vroeg ik haar.

'Als witte takjes. Witte stokjes.'

'Maar waar zijn ze voor?'

'Ze houden je bij elkaar. Als je geen botten had, zou je niet kunnen

lopen. Je zou niet eens rechtop kunnen staan. Je zou alleen maar huid zijn, een jas met niemand erin.’

Terwijl ze sprak, bestudeerde ik mijn polsen en knokkels, mijn bonkige knieën, alsof ik dwars door mijn vel heen kon kijken. En toen ze klaar was, het water melkachtig van de zeep was en het tijd was om uit bad te komen, trok ik mezelf omhoog en zwaaide mijn benen over de rand, het ene, het tweede, en toen voelde ik het, het gewicht van mijn met water doortrokken botten, alle stokjes die me bij elkaar hielden.

Ik zag Wirth een week later weer. Ik had net de soep op die ze ons op zondag gaven – die was altijd net iets voller, met dikke witte noedels en soms een of twee sliertjes vlees die erin dreven – en ik was naar het kleine groepje bomen aan de noordkant van het Kleine Kamp gelopen, bij de ziekenboeg en het bordeel. Ergens in het poortgebouw had een SS’er de naald op de grammofoon gezet en was Zarah Leander aan het zingen: *Am Meer stand ich abends oft und ich hab’ gehofft, auf was? Ich sah bunten Vögel nach – ach, mein Glück zerbrach wie Glas.* Door de elektrische omheining kon ik over de vlakte uitkijken naar de Kyffhäuserheuvel, die er grijsblauw bij lag in de voorjaarszon, en naar het Harzgebirge, dat nauwelijks te zien was en niet meer leek dan een herinnering aan een gebergte. Her en der lagen de velden met koolzaad er botergeel bloeiend bij. De torenspits van een dorpskerk wees recht omhoog de heldere hemel in, waartegen ook witte boerderijen fris en scherp afstaken. Er was een trein met in zijn kielzog een streep witte rook. En te midden daarvan spande een boer een paar trekpaarden voor een ploeg en liep er vervolgens achteraan om de grond om te spitten.

‘Als wij hem kunnen zien, dan moet hij ons ook kunnen zien,’ zei een stem achter me.

Ik wierp een blik achterom naar Wirth. ‘En ons kunnen ruiken,’ zei ik.

‘En ons kunnen ruiken.’ Hij ging naast me op de warme grond zitten. ‘Misschien merk je het na een tijdje niet meer op. Als... als een gebarsten ruit die je altijd nog eens wilt repareren, tot je gewoonweg niet meer ziet hoe die je uitzicht belemmert.’ Hij bood me de helft van een klein plakje marsepein aan. ‘Van mijn vrouw,’ zei hij. ‘De mannen in de postkamer hebben zichzelf voor de verandering nu eens niet bediend.’

Ik snoof de geur op voor ik het plakje in mijn mond stopte. Bovenaan het veld keerden de paarden en begonnen hun weg terug naar beneden.

Liep ik niet aan de hand van mijn vader door de Kaiserhofstraße en

stopte ik niet om naar het opgezette renpaard in de etalage van de zadelmaker te kijken?

‘Hoe gaat het met het Russische jongetje?’ vroeg ik.

‘Hij is weg. Op transport.’ De stem van Wirth was vlak en emotioneel, alsof hij het nog steeds over hypothetische barsten in denkbeeldige ramen had. Zo spraken we allemaal over de dood. ‘Hij had tenminste geen kanker.’

‘Nee,’ zei ik. ‘Hij had geen kanker.’

‘Mist u het? Levens redden?’

‘Ik geloof niet dat ik er veel heb gered,’ zei ik. ‘Ik ben niet zo’n goede dokter. Ik ben een betere fotograaf.’

‘Ik ben ook niet zo’n goede dokter,’ zei hij, ‘maar ze gaven me een witte jas, dus ik zie er wel uit als een.’ Hij ging liggen en vouwde zijn armen achter zijn hoofd. ‘Ze geven ons toch allemaal een injectie in de borst als we aankomen? Zal ik u vertellen wat ik heb gehoord?’

Ik knikte en zoog de zoete smaak uit het restje marsepein dat op mijn tong oploste.

Kocht ik vroeger geen marsepeinen muisjes voor je, Lotte? Met zwarte dropstaarten?

‘Vertel eens,’ zei ik.

‘Ik heb gehoord dat Doktor Ding geen idee heeft hoe het eraan toegaat in zijn luxe laboratorium. Hij heeft er een paar artsen zonder specialisatie neergezet, samen met een politicus, een rubberwerker en een banketbakker. Een banketbakker! En dan komt er zo’n Poolse bioloog en die zegt dat wat ze er fabriceren waardeloos is. En zij zeggen: nou, Ding heeft het niet gemerkt, zullen wij het ook gewoon onder de pet houden? En hij zegt: goed, dus ze blijven die waardeloze troep maken. Het wonderbaarlijke wondervaccin van Erwin Ding om de Duitse troepen mee te beschermen.’

‘Maar de Wehrmacht moet toch doorhebben dat het niet werkt?’

De boer keek naar ons op en hield zijn hand boven zijn ogen tegen de zon. Een van de paarden bokte in zijn tuig. Wirth zweeg.

‘Hij kan ons niet horen, weet u,’ zei ik.

De boer veegde zijn voorhoofd af met zijn mouw en richtte zich weer op zijn ploeg.

Wirth ging rechtop zitten, schoof wat dichterbij me toe en dempte zijn stem. ‘Na de komst van de Poolse bioloog,’ zei hij, ‘zijn ze er wel in geslaagd een behoorlijk vaccin te maken, maar alleen in kleine hoeveel-

heden. Dat hebben ze bewaard voor de gevangenen die het kwetsbaarst zijn, en de troepen krijgen nog steeds het nepvaccin. Het punt is dat geen enkel vaccin perfect is: sommige mensen zullen de ziekte hoe dan ook krijgen. En als dat er te veel worden en Berlijn begint vragen te stellen, dan stuurt het lab gewoon wat van het goede spul op en zegt dat dat van dezelfde partij is als die op die groep soldaten is gebruikt. En als Berlijn het dan laat testen, is het in orde.'

'Riskant,' zei ik.

'U hebt het niet van mij gehoord.'

Wirth begon naar een steen te graven die hij met een stok uit de grond wrikte. Toen hij die los had weten te krijgen, borstelde hij hem schoon en hield hem op zijn handpalm voor me.

'Een ammoniet,' zei hij. 'Die vind je hier overal. Ooit lag de Ettersberg onder zee.'

Er is hier geen water. Hoe kan hij hier nu verdrongen zijn?

Ik nam het fossiel van hem aan en liet mijn vinger over de geribbelde schelp gaan, tot in het midden van de spiraal.

Die nacht lag ik in mijn bed en luisterde naar de mannen die om me heen lagen te zuchten en te schuiven in hun slaap: het gedempte gejammer dat van ergens ver weg leek te komen, het geritsel van stromatrasen als dor gras in de zomer, het gekrab, tot bloedens toe, van vingernagels aan vlooiënbeten en de adem van Makovec zo nabij dat ik die over mijn hielen kon voelen gaan. Ik moest slapen – het fluitje van Voss wekte ons voor dag en dauw – maar ik bleef maar denken aan de mensen in het dorp, de botergele velden vol koolzaadbloemen, de boer met zijn ploeg. Als ze hun ogen opendeden, naar hun raam liepen en omhoogkeken, zouden ze dan de lampen langs de afrastering zien? En om de zoveel tijd de zoeklichten, als maanvormige sensoren afgestemd op bewegende lichamen, en de schoorsteen die leek op een grote flakkerende kaars. En begraven onder hun voeten, en onder die van ons, de fossielen uit die prehistorische zee, helemaal in zichzelf gekeerd en versteend.

Toen ik de volgende ochtend door de bewaker naar de villa werd gebracht om Frau Hahn te behandelen, trof ik mijn patiënt volledig aangekleed aan op de bank in de woonkamer met haar zoon. Sturmbannführer Hahn stond achter haar en probeerde een parelketting bij haar om te doen.

'Ik zie niet wat ik aan het doen ben,' zei hij.

‘Zijn die parels echt nodig?’ vroeg Frau Hahn met een stem die nauwelijks meer was dan een fluistering.

‘Zit maar even stil.’

Hun weimaraner lag ook op de bank, met zijn kop op de schoot van Karl-Heinz. Ik had ze meer dan eens horen zeggen dat hij niet op de meubels mocht.

‘Vandaag staan er foto’s op het programma, Weber,’ zei Hahn en hij gebaarde naar een camera die naast het raamzitje stond opgesteld.

Frau Hahn zag er niet goed genoeg uit om uit bed te zijn: haar ogen stonden glazig en ze streek haar haren steeds met trage en zware bewegingen glad. Toen ik de camera op haar richtte, ging ze desondanks rechtop zitten en glimlachte alsof er niets aan de hand was.

‘Laat de hond ook in de camera kijken,’ zei Hahn.

‘Hoe heet die, als ik vragen mag, Herr Sturmbannführer?’ vroeg ik.

‘Freya. Ze heet Freya.’

Bij het horen van haar naam sprong de hond op, klauwde over Frau Hahn heen en duwde met haar snuit tegen de borst van de Sturmbannführer.

‘Je plet mama!’ riep Karl-Heinz.

Zonder erbij na te denken, nam ik een foto. ‘Af!’ zei Hahn. ‘Áf!’

‘Ze heeft mijn jurk gescheurd,’ zei Frau Hahn en terwijl ze zich allemaal voorover bogen om te zien waar die beschadigd was, nam ik er nog een.

‘Wat mankeert jou?’ zei Hahn. ‘We zijn duidelijk nog niet klaar. Keiner, haal de hond terug. Greta, bedek de scheur met je hand. Goed dan.’

Door de zoeker leken ze zo nietig, alsof ze op grote afstand waren, alsof ze al op de foto stonden. Ik dacht dat ze tussen de opnames door wel van lichaamshouding zouden veranderen, of in elk geval van gezichtsuitdrukking, maar ze bleven precies waar ze waren, met alle ogen op mij gericht, zelfs die van de hond.

Toen ik het rolletje had volgeschoten, zei de Sturmbannführer: ‘Nu nog een paar op het terras.’

Ik vroeg me af of ik erop moest wijzen hoe afgepeigerd zijn vrouw eruitzag, of ik haar moest adviseren terug naar bed te gaan, maar ze richtte zich op van de bank en prevelde: ‘Ja, het terras.’

De vroege junidag was zacht en helder, en er rimpelde een zacht briesje door de bomen aan de achterkant van het perceel. De familie Hahn zat op rustieke houten stoelen. Op de bijpassende tafel had iemand een on-

geopende fles sekt en drie glazen neergezet, en daarnaast een schaal fruit voorzien van een waslaagje.

‘Houd een van de glazen omhoog,’ zei Hahn. ‘Alsof we op iets toosten.’

Ik moest de camera precies op de rand van het terras opstellen om ze allemaal in beeld te krijgen en ik wierp een of twee keer een blik achterom om ervoor te zorgen dat ik er niet vanaf zou vallen. Toen begon ik foto’s te nemen, alleen bleef Frau Hahn maar met haar ogen knipperen.

‘Het licht is te fel,’ zei ze. ‘Het spijt me.’

‘Als u nu eens uw ogen dichthoudt,’ zei ik, ‘en dan zeg ik u wanneer ik de foto ga nemen.’

Ik had het advies voor Frau Hahn bedoeld, maar ze volgden het alle drie op, hetgeen een vreemd schouwspel opleverde: een lachend gezin in hun zondagse kleren, met de ogen stijf dicht en lege glazen in de hand.

‘Nu,’ zei ik.

‘En nu.’

‘En nu.’

En daar is Anna, aan het spitten in het kleine tuintje op onze binnenplaats, met haar ogen dichtgeknepen tegen de zomerzon. En jij, nog maar net aan het lopen, wankelend op de hete grond en op het punt om een steen in je mond te stoppen. Nu. Nu. Nu.

Toen blafte de hond van de familie Hahn en loerde naar de bomen achter me, en toen blafte ze opnieuw en schoot eropaf.

‘Laat haar maar,’ zei Hahn. ‘Ze heeft iets geroken.’

In de eerste week van juni verspreidde het nieuws over D-day zich als een lopend vuurtje door het kamp via de mannen die naar verborgen radio’s luisterden. De Franse gevangenen omhelsden elkaar en huilden, en we probeerden aan de gezichten van de SS’ers af te lezen of ze misschien wel de moed aan het verliezen waren. Voss herinnerde ons eraan dat we nog steeds aan hun genade waren overgeleverd en dat de geallieerde invasie alles erger in plaats van beter voor ons kon maken, want de SS’ers observeerden ook onze gezichten en waren bedacht op elk teken van vreugde, elk excuus om de knuppel of zweep tevoorschijn te halen. Gedurende de gehele officiële nieuwsuitzending over de landing in Normandië bleven de luidsprekers blèren: er bleven maar bevelen klinken voor deze of gene officier om zich te melden bij het crematorium of de zuiveringsinstallatie, of voor deze of gene gevangene om zich te melden bij de poort. Kort

daarna lieten ze ons beeldmateriaal zien in de kampbioscoop: Amerikaanse troepen die afgeslacht werden door het artillerievuur van de Wehrmacht, en beeld na beeld van geallieerd materieel dat vernietigd was. De mislukte invasie maakte de weg vrij voor de Duitse overwinning, zei de stem, en de nieuwe wonderwapens van het Reich – vliegtuigen zonder piloten vol met explosieven – daalden al neer op Londen.

Maar wij konden tussen de regels door lezen.

De foto's van de familie Hahn waren redelijk gelukt. De enige mislukte was een opname van toen de hond recht op de camera af kwam rennen. Daar was de vlek van haar oog en daarachter de scheve tuin. Hahn gooide hem weg toen hij de foto's kwam ophalen, maar ik haalde hem weer uit de vuilnisbak. Ik had toen al een kleine selectie foto's die ik op mijn werktafel bewaarde: de mislukkingen die niemand wilde, de verkeerde inschattingen en de vergissingen. Hand voor de lens. Schimmige dubbele belichting. Onscherpe grond, onbedoelde lucht. Ik vroeg Beltz, de kalligraaf, om een klein album voor me te maken van wat reststukken van de boekbinderij.

Ik heb altijd gedacht dat jij en Anna je op een dag op de een of andere manier zouden kunnen materialiseren op de beelden die ik ontwikkelde. Elk beeld begon als een schim: eerst alleen een paar schaduwen, waarvan ik niet eens kon zeggen of het wel een persoon was. Maar dan zag ik een oog, een mond of misschien de kromming van een nek, en de schim ontwikkelde zich voor mijn oog en werd met elke tel meer van vlees en bloed. En hoewel ik wist dat het niet waar kon zijn, had ik soms het vreemde gevoel dat het Anna's oog was dat vorm begon te krijgen, jouw mond, Anna's nek. Ik hield mijn adem in en keek toe... en in het donker kwamen ze op me af zwemmen, al die nieuwkomers in Buchenwald, al die zelfdodingen, ongelukken en executies, nat en glibberig als pasgeborenen.

En toen verloren we de familie Barbet, een Franse vader en zoon die er nog maar net waren. De zoon droeg een priestergewaad, want dat was aan hem uitgereikt, en een van onze oudere barakgenoten die het spoor bijster was, knielde voor hem neer en vroeg hem de biecht af te nemen. Ik zeg dat we hen verloren... en ja, daar blijf ik bij, Lotte. Op een avond tijdens het appèl ontdekten we dat de vader, die ergens in de zestig was, naar de Bunker was gestuurd voor het opzettelijk doorsnijden van een aandrijf-riem in de Gustloff-fabriek. We wisten dat het met hem was gedaan, we

wisten dat we hem nooit meer terug zouden zien. De hele nacht ging zijn zoon tekeer over de SS: Moordenaars! Misdadigers! Harteloze duivels die de strop verdienen! Hij zou ze een lesje leren. Hij zou ze met zijn blote handen te lijf gaan, er zo veel ombrengen als hij kon en onze barakofficier zou de eerste zijn. Voss en de corveeërs probeerden op hem in te praten, zaten op de rand van zijn bed en legden hem zachtjes uit dat als hij een SS'er zou aanvallen, de SS de hele barak zou aflachten. De meesten van ons hadden familieleden verloren, maar we konden niet door ons verdriet alle anderen in gevaar brengen. Hij moest toch snappen wat de gevolgen zouden zijn... Maar Barbet wilde niet luisteren en de volgende morgen herhaalde hij zijn wraakplannen.

En dus werd hij die dag naar de ziekenboeg geroepen.

Doorgaans moest je negenendertig graden koorts hebben om opgenomen te worden, Lotte, of moest je de juiste mensen kennen. Ik had me erin kunnen mengen, Barbet kunnen waarschuwen wat opname in de ziekenboeg betekende. De naald waarvan we allemaal wisten dat die op hem wachtte.

Maar dat deed ik niet.

En zo verloren we hem.

Toen de bewaker me de volgende keer naar de Eickeweg bracht, lag Frau Hahn weer in bed, door kussens gestut en met haar golvende blonde haren in een nette scheiding gekamd en ietwat vettig bij de wortels. Haar teint leek grauwer, vond ik, en haar pols was traag en zwak. Er lag een open-geslagen tijdschrift op het dekbed: *Elke plichtsgetrouwe huisvrouw bewaart botten, maar als ze verkeerd worden bewaard, kunnen ze gaan rotten en kunnen er maden ontstaan*. Ze was amper aanspreekbaar.

‘Hebt u een gezin, Herr Doktor?’ vroeg ze.

Ik schrok. Ik had niet verwacht dat ze iets zou zeggen. ‘Mijn vrouw en ik hebben een dochter,’ zei ik.

‘En hoe heten ze?’

‘Anna en Lotte.’

‘En waar zijn ze?’

‘Nog steeds in Theresienstadt. Mijn dochter zit op school en mijn vrouw werkt als wasvrouw. Ik wacht nog op bericht van hen.’

Ze knikte traag en slaperig. ‘Ze moeten maar een keer op bezoek komen. Nu het lente is.’

Ik haalde de Vitalisator onder het laken en achter de staande spiegel vandaan – Hahn stond erop dat we hem afgedekt hielden – en tilde het apparaat naar het nachtkastje, waar ik hem neerzette naast de wekker en het houten juwelenkistje die daar altijd stonden. Het kistje was bewerkt met eikenbladeren en runen... en de dubbele bliksemschicht van de SS, zag ik nu. Ik schoof het dekbed opzij en bevestigde de contactplaatjes op de voeten en bovenarmen van Greta Hahn. Onder haar nachtjapon dacht ik een abdominale zwelling waar te nemen. Ze hief haar hoofd, zodat ik de plaatjes op haar slapen kon bevestigen. En ik realiseerde me dat ik was vergeten tegen haar te liegen, ik realiseerde me dat ik Anna mijn vrouw had genoemd. En misschien lag het enkel aan hoe stil het die dag in huis was, aan hoe roerloos Frau Hahn daar lag of hoe mooi de dubbele bliksemschicht was uitgesneden in het juwelenkistje, maar toen ik het apparaat inschakelde, rezoneerde alles tot diep in mijn botten.

Karl-Heinz stond vanuit de deuropening van zijn slaapkamer naar me te kijken toen ik de kamer van zijn moeder verliet.

‘Hallo,’ zei hij. ‘Ik bedoel: Heil Hitler.’

‘Hallo,’ zei ik. ‘Ik wist niet dat jij er ook was.’

‘Ik was een boek aan het lezen. Ik mag mama niet storen.’

‘Kun je al lezen?’

‘Natuurlijk.’ Hij hield het boek voor me omhoog en wees op een pagina waarop twee als haasjes verklede kinderen te zien waren, die met de hazenfamilie tussen de bomen aan de wandel waren. ‘De kinderen gingen fijn picknicken en voerden de haasjes,’ zei hij, terwijl hij met zijn vinger over de woorden ging.

‘Heel goed,’ zei ik, ook al klopte het niet: de woorden klopten niet. *De blauwe lucht en het groene veld zijn zo fijn, de wereld is voor haasjes een festijn! Maar de bezorgde moeder verzucht: mijn kindertjes, wees voor de jager beducht!*

‘Wilt u met me spelen? Mama is te moe.’

‘Ik denk niet dat dat mag.’

‘Jawel. U bent een groot mens.’

‘Ik moet terug naar mijn werk.’

Hij zag eruit alsof hij in huilen zou uitbarsten. ‘Wat voor werk doet u?’

‘Ik werk op de fotoafdeling. In het fotografisch laboratorium.’ Hij fronste bij het horen van de lange woorden. Ik had nooit goed geweten hoe ik tegen kinderen moest praten. ‘Ik maak portretten,’ zei ik.

‘Schilderijen?’

‘Nee, portretfoto’s. Foto’s.’

‘U hebt foto’s van ons gemaakt.’

‘Ja.’

‘Waar staat uw huis?’

‘Ik woon in Buchenwald. In het kamp.’

Hij was dichterbij me komen staan en keek naar mijn schoenen. ‘Die zijn niet zo mooi.’ Hij gaf een schopje tegen een van de punten. ‘En te groot. Zijn ze op de groei?’

‘Misschien wel.’

‘Waarom komt u bij mama op bezoek?’

‘Dat is ook mijn werk.’

‘Luistert u samen met haar naar de radio?’

‘Welke radio?’

‘De geheime radio in de hoek. Ik heb een keer onder het laken gekeken. Niet aan papa vertellen.’

‘Het is geen geheime radio.’

‘Gelukkig, want ze schieten op mensen met geheime radio’s. Maar wat is het dan?’

‘Gewoon iets wat ik heb uitgevonden.’

Hij gaf weer een schopje tegen mijn schoen. ‘Bent u soms niet echt?’

‘Eh... ik denk van wel.’

‘De mensen die in het kamp wonen zijn geen echte mensen. Dus dan kunt u niet echt zijn.’ Hij stampte op mijn voet en ik kon niet voorkomen dat ik het uitschreeuwde. ‘Doet dat pijn?’ vroeg hij.

‘Wel een beetje, ja.’

‘U bent dus wel echt. Waar zullen we naartoe gaan?’

‘Naartoe gaan?’

‘Met de trein.’ Hij ging op de grond zitten en begon zijn tinnen wagons op te stellen op speelgoedrails.

‘Hm. Berlijn?’

‘De trein stopt niet in Berlijn. Ik ben daar een keer met mama en papa geweest en toen bezochten we de familie Rost en toen namen ze me mee naar de dierentuin. Dat was een echte dierentuin met een olifant. Dan weet je dat-ie echt is.’ Hij maakte een losgeraakt stuk rails weer vast. ‘Heel gevaarlijk,’ zei hij. ‘Er kan zo een ongeluk gebeuren. Ziet u?’ Met een tikje van zijn vinger liet hij een rijtuig ontsporen. Dat sloeg een keer om en een tweede keer, en kwam toen als een dode vlieg op zijn rug tot

stilstand. Hij raapte het op en tuurde naar binnen. ‘Het is een wonder dat er niemand gewond is geraakt. Waar gaan we heen? Niet naar Berlijn.’

‘Naar Frankfurt?’

‘Nee. Waarheen kunnen we nog meer?’

‘Ik kan geen andere plekken bedenken.’

‘Naar Mesopotamië!’

‘Dat is wel erg ver weg.’

‘De trein gaat heel snel. Zo snel dat je hem niet eens ziet.’

Hij liet de locomotief door de lucht vliegen. Die schitterde als een spiegel in zijn handen en kwam tot stilstand op de vensterbank, naast een lange rij houtgesneden dieren. Ze stonden in tweetallen opgesteld, met hun kop naar het licht gericht.

‘Waar is de ark?’ vroeg ik. ‘Het schip.’

‘Papa heeft die nog niet gemaakt. Dus daarom moet ik ze in de trein stoppen.’

‘Volgens mij heeft mijn kleine meid een ark van Noach.’

‘Wat is een Noach?’

‘Dat is de man die de ark bevaart. Noach en zijn vrouw, zij zijn het die de ark bevaren en alle dieren redden. En Noach bouwt hem ook.’

‘Nou, papa gaat die van mij bouwen.’

De dieren waren gerangschikt van groot naar klein. Ik hield mijn hand erboven. ‘Mag ik?’

‘Als u voorzichtig bent,’ zei hij. ‘En ze terugzet waar ze stonden.’

Ik pakte een van de muizen op. Die was zo klein als mijn duimnagel en zo licht dat ik hem nauwelijks op mijn handpalm voelde liggen, maar ik kon elk snorhaartje en elk richeltje op zijn staart zien. ‘Buitengewoon,’ zei ik.

‘Mijn vader heeft hem gemaakt.’

‘Heeft hij ze allemaal gemaakt?’

‘Ja.’

‘Jouw papa is een heel knappe man.’ Ik hurkte neer om de muis terug te zetten aan het eind van de opstelling, naast zijn nog kleinere metgezel, maar opeens begon mijn hand te beven en moest ik op de vloer steunen om hem weer tot bedaren te brengen. Ik wilde me laten neerzakken op het tapijt en alleen nog maar zitten te midden van de diertjes en de treintjes. Wat was dit een aangenaam kamertje, met het vliegtuigbehang en het keurig opgemaakte bedje. Met mijn vingertop duwde ik de muis weer

millimeter voor millimeter in het gareel. Een tikje te ver en hij zou de cavia's ten val brengen, en de cavia's zouden de konijnen ten val brengen, en ga zo maar door, helemaal tot aan de olifanten toe. 'Ik moet nu gaan,' zei ik. 'De bewaker wacht op me.'

'Maar we zijn nog niet naar Mesopotamië geweest.'

'Een ander keertje. Tot kijk.'

Karl-Heinz krabbelde overeind, stak zijn hand uit en schudde die van mij, in één stevige, gedecideerde beweging. 'Tot kijk.'

En ik kan me het niet meer precies herinneren, maar ik denk dat het diezelfde dag was – in mijn hoofd was het diezelfde dag – dat ik in het borstzakje van mijn pak een oud theaterkaartje vond. Een voorstelling van *De koopman van Venetië* in het Weense Burgtheater, vijftien jaar eerder, voor dit alles goed en wel begonnen was.

Maar het doet er denk ik eigenlijk niet toe op welke dag ik dat vond.

Ik heb geprobeerd je te schrijven, Lotte: officieel waren één brief en één kaart per maand toegestaan. Het papier dat ze ons gaven, werd al groten-deels bestreken door voorschriften, waarin stond dat de geadresseerden geld mochten opsturen naar hun dierbaren in hechtenis, die dan in het kamp konden kopen wat ze ook maar nodig hadden. Maar als ik het een of andere vergrijp had begaan, mocht ik niet schrijven. Als mijn schoenen niet gepoetst waren: geen brief. Als mijn schoenen te gepoetst waren: geen brief. Als ik bij slecht weer mijn kraag opzette, als ik een knoop verloor, als ik met mijn handen in mijn zakken liep: geen brief. Toen ik er gewag van maakte bij Hahn, zei hij dat hij niet kon riskeren mij speciale privileges te geven, omdat het heel onze regeling in gevaar zou kunnen brengen, inclusief zijn belofte dat jij en Anna veilig zouden zijn, dus leerde ik zo veel mogelijk te zeggen in zo min mogelijk woorden. Ik hoop dat je mijn berichten ook aan je moeder voorlas, want ze waren ook voor haar bedoeld, ook al kon ik dat niet met zoveel woorden zeggen. Ik bleef maar wachten tot er een antwoord zou komen. Op een nacht voelde ik iets onder de stozak: een ansichtkaart, geschreven in kinderhandschrift. *Lieve papa...* Heel even dacht ik dat die van jou was, tot Makovec hem weggriste. Zijn zoon, zei hij. Ik zag hoe hij met zijn vinger over de naam van de jongen ging terwijl hij sprak, hoe hij het kaartje weer verstopte onder de stozak, in de hoop dat onze SS-barakofficier het niet zou vinden. We vreesden zijn onaangekondigde inspecties, die elk moment konden plaatsvinden.

Hij haalde onze vakjes overhoop en gooide onze bezittingen door elkaar, terwijl hij ter plekke besliste welke dingen toegestaan en welke verboden waren, en wat de bijbehorende straf zou zijn.

Een paar weken later, toen Makovec er niet was, vond ik het kaartje terug en las het berichtje dat conform de regels in het Duits was geschreven: *Lieve papa, ik ben gelukkig en gezond. Het is leuk hier.* De naam die eronder stond, kon ik niet lezen; die had Makovec eraf gewreven.

En ik voelde dat ik zelf ook begon te verdwijnen. De botten van mijn bekken drukten tegen mijn huid en 's nachts voelde ik het bed door mijn beddengoed heen tot op mijn wegterende ruggengraat. Ik had zelden veel aandacht aan eten besteed. Het was louter brandstof: ik at tot ik voldaan was en stopte dan met eten. Maar nu dacht ik aan niets anders... aan de geurige kaneelcake met slagroom van mijn moeder, aan haar roggebrood dat verkrumelde als je het te warm aansneed. Aan duimdikke plakken *Falscher Hase* doordrenkt met de donkere jus van Anna, aan de *Zeppelinwurst* die door een slimme slager uit Frankfurt werd gemaakt als hommage aan de wonderbaarlijke luchtschepen, aan de tot piramides opgestapelde halve kazen en handgemaakte chocolade uit Zwitserland in winkels aan de Freßgass, en zelfs aan de opzichtige *Lebkuchenherze* die ze op de kerstmarkt verkochten, zo hard dat je er je tanden op stukbeet en geglazuurd met teksten als *Je bent mijn liefste* en *Ik denk alleen aan jou*.

En aan het witte brood met honing dat je altijd zo graag at, Lotte, als je wakker werd uit je slaapje.

En aan de frambozensiroop die je tong roze kleurde.

En aan het slokje cider dat je eens uit mijn glas dronk.

En aan de amandelen die je van mijn *Bethmännchen*-koekje afknabbelde voor je het weer terug op het schaalpje legde.

In principe konden we extra eten kopen in de kampkantine, maar meestal waren de schappen leeg. Als we inferieure tabak wilden, moesten we er een tweede artikel bij kopen tegen woekerprijzen. Een kilo slechte mosselen, bedorven haringen, of iets wat ze Vikingsalade noemden: gekookte rapen en wortelen in een mayonaise van walvisolie. In barak 46 kregen de gevangenen die zich leenden voor medische experimenten eieren en honing, fruit, echte boter, bekers melk, soep met haver... maar iedereen wist dat de mannen die barak 46 binnengingen er alleen via de schoorsteen uit kwamen. Wirth vertelde dat de mannen die in barak 50 werkten, waar de vaccins voor de experimenten werden gemaakt, er

soms in slaagden de restanten van besmette konijnen te bereiden – dat was tamelijk veilig als ze eenmaal gesteriliseerd waren – maar je moest wel de juiste contacten hebben om zo’n baan te krijgen. Eén of twee keer deelde Voss uien uit die van de SS waren gestolen, waarbij hij ervoor zorgde dat ieder van ons er wat van kreeg. Mijn barakgenoten en ik lieten onze lievelingsgerechten over de tong gaan terwijl we ons op de banken wurmden en wachtten tot de corveeërs de kool- of rapensoep uitdeelden en het brood afwogen met een primitieve houten weegschaal als er onenigheid was. Het brood bestond voor het merendeel uit zaagsel en de soep smaakte meer naar water dan naar groente, maar toch bleef er een vettig laagje achter in onze kommen dat we er nooit vanaf konden wassen. Daar in die benauwde muffe barakken ontdekten we dat we ons bepaalde maaltijden nog jaren na dato konden herinneren: een bruiloftsontbijt van kalfsborst in kruisbessensaus, een verjaardagsdiner van luchtige knoedels die zich wel uit leken te zetten en je hele mond vulden, en een eendensoep met lever, hart en volop peper die op kerstavond altijd werd gemaakt. Ik vertelde over de pakjes die mijn tante uit Dresden na het overlijden van mijn vader altijd naar mijn moeder stuurde, zodat ze wat meer vlees op de botten zou krijgen: de potten schmaltz zo dik als kwark en rijkgevuld met stukjes spek, de zwarte strengen bloedworst. We wisten dit eten uit onze herinnering zo in geuren en kleuren voor elkaar te beschrijven dat we zwoeren het te kunnen ruiken en proeven... maar we wisten natuurlijk wel dat de honger ons parten speelde en uiteindelijk hielden we op met het oproepen van de schimmen van die vroegere maaltijden, want zoals alle fantomen lieten ze ons hongeriger achter dan ooit.

We gingen andere herinneringen omschrijven: strandtripjes en fiets-tochtjes, een nieuwe winterjas, een openluchtuitvoering van Mendelssohn. Toen het mijn beurt was, vertelde ik mijn barakgenoten over de tentoonstelling die ik veertien jaar eerder in Dresden had gezien: de Glazen Mens. Over hoe je dwars door zijn vel heen kon kijken naar zijn zenuwen en organen, naar de opgerolde roze darmen en het vuistgrote hart. Hoe het delicate kabelnetwerk wel twaalf kilometer lang was. Hoe hij op zijn sokkel stond met opgeheven armen, smekend om iets wat niemand kon zien. Maar over de vrouw die ik daar had ontmoet, vertelde ik hun niet.

En ’s ochtends hadden we nog steeds honger. En we zeiden: honger is het oog van de naald en de punt van de naald. De knoop die je niet loskrijgt. Het rode licht dat tussen je vingers door komt wanneer je je

hand tegen de zon houdt. Het gigantische oog van de naald. Honger is de enorme en barre zon rond het middaguur. De draad die door je eigen lippen wordt getrokken, eronderdoor en eroverheen en eronderdoor en eroverheen. Het verslindende oog van de naald. Honger is de monding van de overstroomde rivier, te breed om zichzelf te kunnen bevatten. De afgesleten stenen in de bedding. De mond van de naald. De koude keel van de naald. De cirkelende vogel, hoog, zo hoog, als een haak in de lucht. Honger is de maansikkel, scherp als een gebroken bot. Het gevelde bos. De knoop in de draad en de te strak getrokken steek. De secondewijzer die de witte wijzerplaat rondgaat terwijl de uurwijzer voor eeuwig stilstaat. Honger is de tot zand vermalen stenen in de bedding. Het afgebroken botje dat in je keel blijft steken. Het verzaagde hout. Het afgekloven bot. De ingeslikte naald. De verzwolgen rivier.

Omarm je je honger, dan laat hij je nooit meer gaan.

Omarm je honger.

Ik dacht dat ik Greta Hahn op gedempte toon hoorde praten toen ik bij haar kamer kwam. Ik verwachtte iemand bij haar aan te treffen, maar ze was helemaal alleen en zat rechtop in een stoel bij de balkondeur. Ze schrok op toen ik binnenkwam en stak iets in de zak van haar peignoir.

‘Goedemorgen, Frau Hahn,’ zei ik en ik negeerde haar blos en ging in de weer met de Vitalisator. Buiten in de tuin liet Josef hun hond uit. Een rondje en nog een rondje. Een rondje en nog een rondje.

Ik meen dat we een foto van je hadden, Lotte, met een speelgoedhondje aan de lijn, de riem van mijn kamerjas.

‘Goedemorgen, Herr Doktor,’ zei ze. Ze probeerde op te staan, maar zeeg weer neer in de stoel met een van pijn vertrokken gezicht. Ik hielp haar terug naar bed, waar ik me vooroverboog om haar pantoffels uit te doen en haar ondersteunde om te gaan liggen.

‘Is er nieuws over je gezin?’ vroeg ze.

‘Niet echt,’ zei ik. ‘Nog niet.’

‘De post is erg traag. Ik veronderstel dat alle treinen...’ Haar stem stierf weg.

Toen ze haar armen langs haar lichaam legde en haar handen opende voor de contactplaatjes, zag ik een patroon op haar linkerpalm: een rij puntjes in de huid, op steeds dezelfde afstand. Toen ze een beetje verschoof om gemakkelijker te gaan liggen – weer met stokkende adem van de

pijn – gleed er een kralensnoer uit de zak van haar peignoir en kletterde op de grond. Ik raapte het voor haar op, waarop ze het uit mijn handen griste en het in de lade van haar nachtkastje gooide. Ik zag dat het een rozenkrans was.

‘Gewoon iets wat mijn moeder me heeft gestuurd,’ zei ze. Weer een hortende ademtocht.

‘Zal ik u wat van het vitamine-elixer geven, Frau Hahn?’

‘Ja. Ja, graag.’

Nadat ze het had ingenomen, zei ze: ‘Ik geloof er niet in, weet u. In de rozenkrans. Ik gebruik hem niet.’

‘Het zijn mijn zaken niet, Frau Hahn.’

‘Wilt u...’ begon ze. ‘Wilt u het... aan niemand vertellen?’

‘Natuurlijk niet.’

‘Dank u.’

Ze staaarde uit het raam naar de bomen terwijl ik de plaatjes bevestigde en het apparaat aanzette. Na een tijdje zei ze: ‘Mijn zus en ik speelden vroeger biechtje. We verzonnen de meest ongehoorde zonden en die werden dan vergeven door wie op dat moment de priester was. Zonder meer.’

‘Bent u katholiek, Frau Hahn?’

‘Ik ben katholiek ópgevoed,’ zei ze snel. ‘Het wordt nu allemaal afgekeurd. Maar mijn moeder stuurt me nog steeds van alles. Een rozenkrans. Bidprentjes van heiligen.’

‘Baat het niet, dan schaadt het niet,’ zei ik.

Ik had het oude theaterkaartje bewaard dat ik in de zak van mijn pak had gevonden en ik reikte ernaar toen Greta Hahn haar ogen sloot en haar ademhaling minder oppervlakkig werd. Ik wist niet wat er was gebeurd met de dingen die ik bij me had toen ik naar Buchenwald kwam: mijn manchetknopen en vulpen, mijn polshorloge, mijn handschoenen gevoerd met konijnenbont, mijn trouwring en sleutels. Ik wilde graag denken dat ze nog steeds in het depot met persoonlijke bezittingen lagen, netjes opgeborgen, en dat ze aan me zouden worden teruggegeven wanneer de oorlog voorbij was. Maar misschien ook niet: Wirth, wiens broer er werkte, zei dat de SS'ers alles eerst bekeken en zich dan de beste dingen toe-eigenden, en dat de minder scrupuleuze kapo's en gevangenen daarna aan de beurt kwamen: pakken, overhemden en stropdassen, boeken en laarzen, juwelen en horloges, accordeons en violen, zelfs brillen, zelfs krukken.

Ik keek naar Frau Hahn vanuit de stoel naast het bed. Deze momenten

hadden iets intiems. Terwijl de Vitalisator stond te zoemen, voelde ik ook mijn eigen ademhaling vertragen, even diep als die van haar, en ik voelde mijn nek, kaak, lippen en tong ontspannen, en meer dan eens werd ik verrast door het verlangen haar koude hand met de mijne te bedekken of de haren van haar voorhoofd te strijken. Vandaag trilden haar oogleden en zei ze: 'De Heilige Peregrinus is ook een vogel. *Falco peregrinus*. Hij doodt andere vogels in volle vlucht.' De vreemde begoochelingen door het laudanum, de flarden die het oproept. Ze zweeg weer. Ik maakte de contactplaatjes los, maakte ze schoon met het zeemleren lapje en schoof ze in de sleuven in het deksel, en toen ik het apparaat weer achter de spiegel en met het laken had afgedekt, glipte ik de kamer uit en liet haar achter om zich door de slaap mee te laten voeren.

En daarna, hoewel ik het niet kon verklaren, begon het elke week beter met haar te gaan.

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

Juni 1944

‘Je ziet er beter uit,’ zei Emmi en ik kon zien dat ze het meende. Als je op sterven ligt, liegen mensen tegen je: ze vrolijken je op en verzekeren je dat je snel weer op de been zult zijn en weer helemaal de oude wordt. En als je op sterven ligt, ga je maar al te graag mee in die leugen, want ertegen ingaan zou betekenen dat je zelf de dood binnenlaat, die dan in je ziekenkamer zwaar op het bed komt leunen en de dekens zo strak om je heen trekt dat je niet meer kunt ademen. Ja, binnenkort gaan we wandelen in de heuvels, binnenkort gaan we walsen.

En wekenlang, maandenlang, hadden Emmi, Dietrich en Doktor Weber volgehouden dat ik er goed uitzag, terwijl mijn ingevallen wangen, uitgedoofde ogen en bloedeloze lippen er toch niet om logen. Als ik mezelf toestond om een blik in de spiegel te werpen, herkende ik mezelf amper meer. Om de pijn in mijn bekken en onderrug te lenigen nam ik het medicinale drankje in dat ik van ze kreeg, ook al wist ik dat het geen vitamine-elixer was en dat ik er slaperig en sloom van werd. En toch zeiden ze dan: je ziet er beter uit vandaag. Ik zie weer een beetje kleur op je wangen. Voel je je al wat beter? Ja, zei ik dan, wat beter. *Laat de dood niet binnen.* Je denkt dat je hem weg kunt houden, rondhangend in de hal of schaduwen werpend op de ramen, als bomen, schepen of roofvogels in duikvlucht. *Laat hem niet binnen.* Maar al die tijd is hij er al.

Dietrich vertelde niet dat München was getroffen en de halve stad was weggevaagd. Dat wist ik alleen omdat Josef me de kaart van moeder bracht die bij de rest van de post zat. *Teken van leven*, stond erop en *Duidelijk schrijven!* En dan in het handschrift van mijn moeder: *Huis verwoest. Ongedeerd. Bij Tante Adele.*

‘Maar ons huis is nog heel,’ zei Dietrich toen ik hem ernaar vroeg.

‘Je hoeft je nergens zorgen over te maken.’

Die middag belde ik Emmi op en vroeg haar of ze wilde langkomen.

‘Je ziet er echt beter uit,’ zei ze. En ik zei: ‘Laten we naar buiten gaan.’

‘Even de tuin in? Wil je een poosje in de tuin zitten? De zon is wel erg krachtig vandaag...’

Ze wilde me van de bank af helpen, maar ik schudde mijn hoofd. Ik had er genoeg van om me te verschuilen in de schaduw als een invalide met een deken over mijn knieën en net te doen alsof de gevangenen die werden gestuurd om de rozen op te binden en het gras te maaien er niet waren. Door ze heen te kijken, zoals Emmi me aanraadde. Voor het eerst in maanden had ik zin om mijn haren op te steken, een geurtje op mijn polsen te doen, een van mijn japonnen aan te trekken en naar een elegante plek te gaan.

‘Ik wil de officiersclub zien,’ zei ik. ‘Kun je me boven even helpen kiezen wat ik aandoe?’

We haalden de jurken uit mijn kast: glad satijnen japonnen in blauw, groen en zilver met kleine haakjes, verborgen ritsen en gespen van geslepen glas die glinsterden als diamanten. Toen ik ze over mijn hoofd liet glijden, had ik het gevoel mezelf onder te dompelen in water, in koele diepe baden: de stof golfde zacht naar beneden, langs mijn oren, en even zag ik niets en braken alleen mijn armen het oppervlak. Emmi hielp me japon na japon dicht te maken en we stonden voor de staande spiegel en bekeken mijn spiegelbeeld. Geen van de japonnen paste me nog: ze gaapten bij de borst of waren te ruim bij de heupen.

‘Misschien een broche...’ zei Emmi. ‘Of een ceintuur?’ Ze frunnikte aan de stof en frommelde die samen, maar het maakte geen verschil: ik zag eruit als een klein meisje dat de kleren van haar moeder aan het passen was. De meeste jurken had ik voor het laatst gedragen in München, toen Dietrich me altijd meenam naar een restaurant in de Theatinerstraße waar ze kreeft en oesters op goudgerande borden serveerden en waar blinkende vitrines vol kostbaar antiek glaswerk en aardewerk tegen de muur stonden. Alle officieren namen er hun vrouwen mee naartoe en we bewonderden elkaars nieuwe hoed en aten maar de helft van onze kreeft of oesters op, waarna we volhielden dat er echt geen hapje meer bij kon. Als ik er nu aan terugdenk, geloof ik dat ik nooit erg vol ben geweest – alleen in mijn gezicht een beetje, wat ik vreselijk vond – maar de woorden van Dietrichs moeder waren me altijd bijgebleven: *Ze wordt vast dik, dat*

is altijd bij dat soort types. Jarenlang had ik andere echtgenotes benijd om hun slanke taille, smalle polsen en uitstekende sleutelbeenderen en ernaar verlangd zelf ranker te zijn.

‘Ik ben nog nooit zo dun geweest,’ zei ik, terwijl ik me omdraaide om naar de knobbels van mijn ruggengraat te kijken. ‘Tenminste één voordeel van doodgaan.’

‘Greta!’ riep Emmi uit alsof ik haar een klap had gegeven.

‘Alsof het enig verschil maakt dat ik het nu hardop uitspreek.’

‘Nou ja, je gaat niet dood. Dat doe je níét.’

‘Nee,’ zei ik. ‘Nu niet meer. Dat geloof ik echt.’ Het flesje met het elixer van Doktor Weber stond naast het bed. Ik had het al weken niet ingenomen.

‘Maar wat zal er nu met je dokter gebeuren?’

‘Gebeuren...?’

‘Ja, nu je genezen bent. Je hebt hem niet langer nodig.’

‘Ik heb hem nog steeds nodig,’ zei ik haastig.

‘Hij is knap,’ zei Emmi en ze wierp me in de spiegel een schalkse blik toe.

‘Vind je?’ zei ik. Ik merkte dat ik bloosde.

‘En een stuk jonger dan Dietrich.’

‘Ik sta nooit stil bij ons leeftijdsverschil.’

‘Vraag je je nou echt nooit af hoe het zou zijn met iemand anders? Werkelijk... de rest van je leven met dezelfde man... wil je dan nooit eens wat anders?’

‘Ik geniet van zijn gezelschap,’ zei ik.

‘Van de dokter?’

‘Ja.’

‘Greta! Als ik niet beter wist, dan zou ik denken dat je alleen maar deed of je ziek was om hem te kunnen zien!’ Ze lachte. ‘Mij de les lezen over Arno, maar ondertussen...’

‘Zo zit het niet,’ zei ik. Maar misschien toch wel, of in elk geval een beetje. Ik dacht aan zijn handen op mijn lichaam, hoe hij mijn polslag voelde, naar mijn hart luisterde, me hielp herstellen. Worden we niet allemaal verliefd op degenen die ons redden? ‘Het is een goede man. Hij heeft een vrouw en kind in Theresienstadt.’

Emmi maakte een wegwuivend gebaar. ‘Dat is dan al één probleem minder.’

‘Hoe bedoel je?’

‘Greta, zo naïef kun je toch niet zijn.’

‘Ze hebben daar een heel dorp. Het is net een kuuroord. Ze spelen er voetbal.’

‘Als dat is wat je wilt geloven.’

‘Hoe dan ook,’ zei ik, ‘Dietrich zal hem belonen.’

‘Met een mooie reis naar het oosten.’

‘Nee. Hij laat hem vrij. Stuur hem naar huis. Hij verdient het.’

‘Greta, hij is een vijand van het Reich.’ Ze wierp een blik over haar schouder, ook al waren we alleen, en dempte toen haar stem. ‘Een gedeeltelijk Joodse vijand van het Reich. Hij kan niet naar huis.’

‘De moeder van de Führer zelf werd door een Jood behandeld,’ zei ik. ‘Wist je dat?’

‘Ik geloof er niks van. Dat zou hij nooit toestaan.’

‘Echt waar. Hij was al jaren hun huisarts.’

‘Maar het heeft niet geholpen. Ze is gestorven.’

‘Ja, ze is gestorven. Maar hij was genadig, de Führer was genadig. Hij liet de man naar Amerika emigreren.’

‘Ik vraag me af wat hij zou hebben gedaan als ze het wel had overleefd. Dat zou pas lastig zijn geweest.’

‘Er bestaat een soort verklaring,’ zei ik. ‘Een gratieverlening. Dietrich heeft er een aangevraagd voor Doktor Weber, maar we hebben nog niets teruggehoord.’

‘Een verklaring? Wat kan een verklaring doen?’

‘Nou, die heft de Joodsheid op. Schrap die.’

Emmi lachte. ‘Wonderbaarlijk! Kan het nog gekker? Misschien hebben ze er ook wel een voor idiotie. Ik zou een aanvraag namens Otto kunnen indienen.’

‘Een van de kopstukken van de Luftwaffe heeft er een gekregen.’

Emmi gaf een kneepje in mijn schouder. ‘Het is inderdaad een wonder, wat die dokter van je heeft gedaan,’ zei ze, terwijl ze mijn rits losmaakte. ‘Ik dacht echt even dat ik je zou kwijtraken.’

Ik trok de slobberige jurk uit en gooide hem op het bed bij alle andere die ik als slechte keuzes had afgeschreven. Daarna trok ik mijn rok en blouse weer aan, duwde de balkondeur open en stapte naar buiten. Ik leunde over de balustrade, sloot mijn ogen en ademde de zomerlucht in. Het deed bijna pijn. Ik leefde.

‘Kom,’ zei Emmi. ‘Je staat te dicht bij de rand.’

‘Nee,’ zei ik.

‘Er hangt een rokerige lucht buiten vandaag. Je laat die binnen zo. Ruik je het niet?’

Nu ze het zei, rook ik inderdaad iets. Maar het deed me niet. Ik leefde. Leefde. Ik kon de dikste rook inademen, een kogel met mijn hand vangen. Ik kon afdalen in de berenkuil.

‘Kom mee naar hiernaast,’ zei ze, terwijl ze me weer naar binnen trok. ‘Je kunt een van mijn jurken lenen. We hebben dezelfde maat nu.’

Ze bood me een arm aan om me de trap af te helpen, maar ik lachte en rende helemaal zelf naar beneden. Mijn ledematen voelden zo licht. Ik had wel kunnen blijven rennen, de deur uit en de Eickeweg af, tot mijn voeten de grond niet meer raakten en ik vloog.

Ik griste mijn handtas mee, maar daar zaten alleen maar een paar muntjes in. ‘Ik heb geen geld,’ zei ik. ‘Ik dacht van wel.’

‘Maak je daar maar geen zorgen over. We hoeven nergens voor te betalen.’

Emmi's kledingkast was drie keer zo groot als die van mij, met kleren zo dicht opeengepakt dat het moeilijk te zeggen was hoe ze er precies uitzagen. Ze trok er steeds kleine stukjes stof uit om te laten zien en sjoerde er zo nu en dan een jurk uit los, zodat ik hem kon aanpassen. Van dichtbij roken de japonnen zurig en ongelucht, en binnenin rond de hals kon ik vette verkleuringen zien van waar ze tegen haar blote huid hadden geschuurd. En een enkele keer ook vagelijk wat vlekken rond de oksels. Misschien kwam het omdat ze me zoveel beter pasten dan mijn eigen kleren, of misschien was het de andere kamer met de andere spiegels waarin ik mijn profiel en mijn rug kon zien, maar ik voelde me niet langer mezelf. Emmi stond achter me, draaide mijn haren in een wrong en stak ze op zoals zij ze ook droeg. Ik dacht aan het spelletje dat mijn zus en ik altijd speelden als we aan de kaptafel van moeder gingen zitten, Helena achter me op het gestoffeerde krukje. Ik klemde mijn handen achter mijn rug en Helena strekte haar armen voor mij uit en we deden alsof ze van mij waren. We noemden haar Frau Fischer, deze figuur in de spiegel die niet helemaal op mijn zus en ook niet helemaal op mij leek. Ze maakte zich klaar om uit te gaan naar het theater, de winkels of de kerk, poederde haar gezicht met royale, onhandige vegen, knoopte de blouses van mijn moeder verkeerd dicht, deed haar oorbellen scheef in en speldde haar hoedje schuin op. En we lachten ons krom om die arme Frau Fischer die geen idee had van wat er allemaal mis was met haar. Ze kon zelfs haar eigen haren niet

doen zonder er een zootje van te maken, borstelde ze hobbeldebobbel over haar gezicht en haar neus en verdeelde ze in slappe vlechten die ze probeerde vast te spelden op haar hoofd maar die niet bleven zitten. *Ja*, zei ze dan als ze over haar oren of ogen zakten, *ja, dat ziet er allerliefst uit.*

Onze moeder had een heel klein kammetje dat ze alleen gebruikte om haar wenkbrauwen mee in bedwang te houden. Was het gemaakt van been? Ik denk dat het uit been was gesneden: in mijn herinnering is het zo fijn en scherp als alleen been maar kan zijn. Op een dag pakte mijn zus het van de kaptafel en zei: ‘Het lijken wel rupsen!’ Dat mompelde onze moeder altijd wanneer ze haar wenkbrauwen in vorm bracht en zichzelf ondertussen fronsend bekeek. Helena pakte mijn kin vast en draaide die naar links en naar rechts. Van ergens achter mijn hoofd zei ze: ‘Dit kan zo niet. Niet voor de middagthee met de markiezin.’ Ze kamde een van mijn wenkbrauwen, te hard, en ik huilde toen de fijne tandjes over mijn huid schraapten. ‘Een beetje pijn lijden kan geen kwaad,’ zei ze, terwijl ze met haar hand mijn kin nog steeds vasthield zodat ik me niet kon loswrikken. Toen boog ze zich voorover en richtte de kam op mijn andere wenkbrauw, of waar ze dacht dat mijn andere wenkbrauw zou moeten zitten, en ik kon ze zien, vlak voor me, ik kon die benen tandjes recht op mijn oog af zien komen (ja, ze waren van been gemaakt, ik ben er zeker van), en in de spiegel kon ik het ook zien, alsof het twee keer gebeurde, één keer bij mij en één keer bij Frau Fischer. Ik weet niet zeker of mijn zus verkeerd inschatte waar mijn wenkbrauw was of dat ik terugdeinsde – we hebben er nog jaren over geruzied – maar ik voelde het kammetje in mijn oog prikken, en ik gilde en sloeg met de achterkant van mijn hoofd tegen de kaak van Helena. Zij gilde ook en toen onze moeder verscheen, stonden we allebei te huilen en naar de ander te wijzen en stond onze hond Maxi in de deuropening van de slaapkamer te blaffen.

‘Door haar beet ik op mijn tong!’ riep Helena.

‘Ze stak mijn oog er bijna uit!’ zei ik.

Helena spuugde een bloederig sliertje in haar hand. ‘Kijk! Kijk!’

Ik legde mijn hand over mijn oog en zei: ‘Ik zie niks meer!’

Moeder maakte een glas warm water met zout waar Helena haar mond mee kon spoelen en voor mij maakte ze, ook met zout water, een oogbadje. ‘Kun je nu weer wat zien?’ vroeg ze.

‘Ik weet het niet zeker,’ zei ik, wat niet waar was.

Ze legde me op haar bed en tilde mijn ooglid op om te kijken of het

oog beschadigd was, en haar handen waren zo zacht en warm dat ik er wel voor altijd had kunnen blijven liggen.

‘Ik denk dat je het wel overleeft,’ zei ze, maar ze knipte toch een vierkant gaasje voor over mijn oog en zette het vast met een lang wit verband dat ze om mijn hoofd wikkelde, zodat het eruitzag alsof er iets verschrikkelijks was gebeurd. En toen ik opstond, wat rondliep en de wereld door maar één oog bekeek, merkte ik dat ik niet goed kon zeggen hoe dichtbij of veraf de dingen waren, dat zelfs mijn eigen handen er anders uitzagen als ik ze voor mezelf omhooghield.

‘Waarom krijgt zij een verband?’ zei Helena. ‘Ze doet maar alsof. Er is niet eens bloed.’ Ze keek me boos aan vanaf de andere kant van de eettafel, maar haar humeur klaarde op toen moeder haar aardappelpuree en appelmoes bracht die ze met haar stukgebeten tong kon eten, haar voerde als een baby’tje en op elk klein hapje blies. Ze gebruikte een van haar speciale theelepeltjes met een apostel erop: de Heilige Petrus, Helena’s favoriet.

‘Zo,’ zei moeder na het avondeten, ‘jullie zijn allebei heel erg stout geweest en daarom gaan jullie morgen biechten. En ik wil Frau Fischer niet meer zien; jullie doen jezelf er alleen maar pijn mee. Begrepen?’

We knikten.

‘Steek jullie handen uit,’ zei moeder en we gehoorzaamden. En toen pakte ze haar houten lepel en sloeg ons allebei zo hard ze kon op de vingers. En toen hebben we nooit meer Frau Fischer gespeeld.

Emmi deed nog een kast open, waarin alleen maar bontjassen hingen. ‘Kies er maar een uit,’ zei ze.

‘Waar heb je die in hemelsnaam allemaal vandaan?’

Ze haalde haar schouders op. ‘Van her en der. Weet ik veel.’

Ze waren ongelofelijk zacht onder mijn vingers, alsof ze niets om het lijf hadden, maar ik voelde het dierlijke gewicht toen Emmi ze van de hangertjes af haalde en om mijn schouders en nek hing. ‘Ik kan niet beslissen,’ zei ik en ze lachte.

‘Dan draag je ze allemaal!’

Ze stond achter me en ik kon haar niet meer zien, alleen haar handen die de ene na de andere bontjas op elkaar legden, een nerts op een vos op een chinchilla op een wolf, tot ik dacht dat ik onder de stapel pelzen zou verdwijnen. In de spiegel keek een groot, gebocheld beest me aan met mijn eigen gezicht.

We liepen over het pad door het bos en de weg over, en al gauw kwamen we bij de hoge muur: de isolatiebarakken, waar ze speciale gevangenen vasthielden.

‘Ze hebben daarginds ook een prinses, weet je,’ zei Emmi.

‘Een echte?’ Ik concentreerde me op mijn voeten zodat ik niet zou struikelen. Emmi’s jurk was eigenlijk te lang voor me en sleepte over de grond.

‘O ja, een echte. Een Italiaanse schoonheid: Mafalda van Hessen. Ik heb gehoord dat ze al haar zijden ondergoed en een kist vol juwelen bij zich had.’

‘Maar wat heeft ze misdaan? Waarom hebben ze haar gearresteerd?’

‘Wie zal het zeggen? Misschien gebruikte ze de verkeerde vork voor het visgerecht. Of droeg ze blauw bij groen.’

‘Of misschien had ze een affaire met een knappe boer,’ zei ik en Emmi keek me scherp aan.

‘Wat bedoel je daarmee?’

‘Alleen maar... dat je voorzichtig moet zijn. Straks moet hij door jou nog naar het front.’

Ze griste naar het uiteinde van een takje van een spar en brak het af. ‘Ik heb niets verkeerd gedaan. Niet echt.’

We waren nauwelijks de drempel van de club over of een paar officieren nodigden ons al uit om aan hun tafel te komen zitten. Reimer en Dunst waren hun namen. Emmi kende ze duidelijk al.

‘Dit is Greta,’ zei ze. ‘Ze wil jullie kleurrijke verhalen niet horen.’

‘Misschien toch wel,’ zei ik. Maar Reimer knikte en zei: ‘Begrepen.’

‘Reden voor een feestje,’ zei Dunst. ‘Twee vrouwen! Schnaps of sekt? Ik denk sekt,’ en hij bestelde een fles.

‘Denk je dat dat verstandig is?’ fluisterde Emmi in mijn oor.

‘Ik ben opgestaan uit de dood,’ zei ik, luider dan mijn bedoeling was, en ik tikte mijn glas tegen het hare.

‘Drinken we met een geest?’ vroeg Dunst.

‘Zie ik eruit als een geestverschijning?’

‘Nou, ik ben wel bezeten van u.’

Reimer kreunde. ‘Ik verontschuldigd me voor mijn vriend.’

‘Bewijs maar eens dat u een mens bent,’ zei Dunst.

‘Kunnen geesten drinken?’ vroeg ik. Ik nam een slokje sekt en voelde hoe de bubbels op mijn tong en tegen mijn gehemelte bruisen, als tientallen kleine schokjes.

‘Misschien,’ zei Dunst. ‘Ik heb geen idee. Ik heb nog nooit een geest ontmoet.’

Ik nam nog een slokje sekt en nog een.

‘We hebben de tijd,’ prevelde Emmi.

‘Als u een geest bent,’ zei Dunst, terwijl hij zijn eigen glas leegdronk, ‘wie was u dan voor u doodging?’

‘Dat weet ik niet meer. Niemand in het bijzonder.’

‘Dus u bént...’ begon hij, maar Reimer gaf hem een por en zei: ‘Ze was de vrouw van Sturmbannführer Hahn. Ze ís zijn vrouw.’

Dunst bloosde tot achter zijn oren. ‘Neemt u me niet kwalijk, Frau Sturmbannführer,’ wist hij uit te brengen. ‘Dat realiseerde ik me niet.’

Wist iedereen hier dan van mijn ziekte? Op dat moment voelde ik hoe mager ik was, hoeveel vlees ik ontbeerde: ik bestond alleen nog maar uit harde polsbotten op het tafelblad en een harde ruggengraat tegen de stoel. Ik bestond uit ribben die bijeengehouden werden door een satijnen ceintuur.

Er klonk luid gejuich vanaf de andere kant van de ruimte en ik zag een man opstaan en zijn zakken vullen met bankbiljetten. Dietrich. Het was Dietrich. En hij kwam onze kant op.

‘Nog een potje!’ riep een van zijn kameraden hem na. ‘Toon wat genade!’

‘Morgen misschien,’ antwoordde hij. Toen pas merkte hij ons op. Hij stopte, fronste, alsof hij zijn ogen niet kon geloven. ‘Greta?’ vroeg hij, maar natuurlijk was ik het. Ik droeg alleen een andere jurk.

Reimer en Dunst bestudeerden hun drankjes. Het was Emmi die haar mond opendeed.

‘Ook zin in een glaasje sekt?’

Een briefje van vijftig Reichsmark gleed uit zijn broekzak en we keken hoe het naar de grond dwarrelde. ‘Waarom niet?’ zei hij. ‘Een klein glaasje.’ En hij stond erop te betalen.

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

22 oktober 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

In het begin was het alleen maar wat afleiding, iets om omhanden te hebben: als ik in de officiersclub zat met tien speelkaarten uitgewaaierd voor me, ze op kleur sorteerde en hun waarde berekende om te bepalen hoeveel ik zou gaan inzetten, hoefde ik niet te denken aan Greta's ziekte en me af te vragen of ze al vermoedde hoe die heette, hoefde ik niet te bepalen of ze er nu beter of slechter uitzag. Ik kon ook even stoppen met denken aan de halfbloedhanden van Weber op haar lichaam en aan hoeveel maanden er wel niet verstreken waren sinds ik de aanvraag voor de verklaring van Duits bloed had ingediend. Ik stond bekend als een behoedzaam man, een man die weinig risico nam, dus toen ik voorstelde om skaat voor geld te spelen, sloeg niemand daar acht op: ik vormde geen bedreiging. Maar hoe meer mijn kameraden dronken, hoe slechter ze speelden. En halverwege 1944, toen de geallieerden in Normandië waren geland en de Amerikanen Rome hadden ingenomen, en toen het Rode Leger ons over het hele oostelijke front aan het terugdringen was en de luchtalarmen maar bleven klinken, dronken ze inmiddels veel. En niet alleen de officieren, maar ook de troepen en het bewakersbataljon werkten enorme hoeveelheden bier weg. We moesten onze bestelling elke maand verhogen. En misschien deelden de mannen inderdaad weleens een ongeautoriseerd pak slaag uit als ze te veel gedronken hadden, maar alleen als gedetineerden de regels hadden overtreden. Groente hadden gestolen uit de tuinen en dergelijke. Zoals ik het trouwens begreep, was een dergelijk pak slaag juist in het belang van de gevangene: alle officiële straffen moesten in zijn dossier worden opgenomen en konden zodoende zijn vrijlating vertragen, om nog maar te zwijgen van het feit dat de straf

dan waarschijnlijk zwaarder was. Gedurende het proces in Dachau deed de verdediging een halfslachtige poging om dit argument naar voren te brengen. Tevergeefs natuurlijk, aangezien de Amerikanen hun oordeel al klaar hadden. Ze namen hun toevlucht tot allerlei schertsvertoningen om ons verdacht te maken: een gevangene hield bij hoog en laag vol dat ik in de varkensstal een Rus had geslagen die me niet eens kon identificeren toen ik in de beklagdenbank zat, ook al zat hij minutenlang naar ons eenendertigen te turen. Nummer 21! Nee, nummer 19! O, Hahn droeg destijds geen bril, dus laten we ze allemaal met het gezicht naar de muur zetten, ze hun bril laten afzetten en zich dan weer laten omdraaien naar de getuigenbank, alsof het een of andere sketch was. En dit zult u lachwekkend vinden: de een of andere invalide getuigde dat een onbekende man hem toen hij in Buchenwald zat op zijn hoofd had geslagen met een stok, of misschien was het wel een rijzweep of een hondenzweep, en toen hadden andere gevangenen later tegen hem gezegd dat ik die man was. Dat was het soort bewijs waar de aanklagers mee op de proppen kwamen. Geruchten. In scène gezette foto's. Allemachtig, ze stonden zelfs geschreven getuigenissen toe, waardoor een kruisverhoor uitgesloten was, en ze betaalden getuigen ook nog voor hun tijd!

Maar de meeste doden onder de gevangenen waren beslist niet het gevolg van slechte behandeling door onze mannen, maar vooral het resultaat van onderlinge ruzies, ziekten die ze zelf mee het kamp in brachten of van aanslagen die het ondergrondse communistische verzet op ongewenste personen in het kamp beraamde. *Ieder het zijne* en *Goed of fout, mijn vaderland* en *Lang leve Stalin*. O ja, er waren wel wat verliezen in de ziekenboeg, maar alweer kunnen vele daarvan worden toegeschreven aan de absurde intriges van de Duitse communisten die de boel daar bestierden: dokters vonden ze bourgeois, maar mannelijke verplegers beschouwden ze als kameraden. Dus als het dan op een behandeling aankwam, gaven ze de voorkeur aan het oordeel van de mannelijke verplegers, die geen enkele medische opleiding hadden genoten. Als ik er nu op terugkijk, kan ik er niet meer bij dat we hun zo veel macht hebben vergund. Misschien was dat fout. Ik weet wel dat we zelf niet genoeg mannen hadden om het hoofdkamp en alle nevenkampen te besturen, dus waarom geen gebruik maken van de bron die zich recht onder onze neus bevond? Waarom niet delegeren? Behalve dan dat zij in het geniep verzetscellen vormden. Granaten en karabijnen stalen en die onder de geraniums verborgen. En

daar eindigden de intriges niet toen de oorlog eenmaal was afgelopen. Als u de transcripties van het proces zorgvuldig leest, zult u zien dat er een of twee getuigen waren die gewag maakten van bedreigingen door de communisten: als ze ook maar iets positiefs over de SS zeiden, zouden ze hun uitkering verliezen. Het was werkelijk schandalig. Niemand besteedde daar veel aandacht aan, maar ik weet zeker dat u in staat bent tot uw eigen conclusies te komen.

Op de dag dat we het bericht ontvingen dat de Sovjets de overblijfselen van het kamp bij Lublin hadden bereikt, was de bar in de officierskantine binnen de kortste keren door de schnaps heen en won ik honderd Reichsmark in minder dan twee uur. Ik bleef de inzet steeds verhogen, half en half verwachtend dat ook mijn geluk zou opraken, maar hand na hand hield het stand.

‘Hij is niet te verslaan,’ zei Hans Schmidt, terwijl hij zijn kaarten neergooide en van de tafel weg stommelde. ‘Blijf bij hem uit de buurt.’

Ik leek een neus voor winst te hebben en ik kreeg de smaak te pakken. Sterker nog, ik dacht dat als ik maar genoeg geluk aantrok aan de skaat-tafel, dat geluk me naar huis zou volgen en dat Greta dan weer beter zou worden. Ik weet hoe dat klinkt. Maar ze wérd ook beter: toen ik haar in de club zag, had ik het gevoel dat ik een blik in het verleden wierp, op het meisje dat ik had ontmoet toen ik bijna zevenendertig was en zij net eenentwintig. Ze had een jurk van Emmi Wolff geleend en haar haren ook net als die van Emmi opgestoken, en ze droeg wat make-up, maar niets hoerigs. Ik had die avond meer dan vierhonderd Reichsmark gewonnen, mijn handen waren gevuld met winst, maar daar was de mooiste prijs van allemaal: mijn eigen vrouw die ik terugkreeg. Ik voelde me zelfs grootmoedig jegens Weber: toen hij me vroeg waarom hij nog niets van zijn dochter had gehoord, bewees ik hem een gunst en vertelde hem dat zij en haar moeder beiden in goede gezondheid verkeerden en dat ik erop had toegezien dat ze behoorlijke rantsoenen kregen. Nu was ik natuurlijk geen machtig man, geen invloedrijk man zoals bijvoorbeeld Henning. Maar Weber was zo zichtbaar opgelucht door dat nieuws, zo dankbaar daarvoor, en dat was ook een soort macht.

En toen kon ik vervolgens niet meer ophouden met skaat spelen, want als ik zou stoppen zou ons geluk opraken en zou Greta weer verslechteren. En ja, ik weet ook hoe dát klinkt. Op dat moment was ze weer wat voller aan het worden op de plekken waar ze zo vermagerd was en kreeg haar

gezicht haar volheid terug. En ik wist dat het apparaat werkte... het werkte echt. Ik financierde de potjes skaat uit eerder behaalde winst of soms met onze eigen bankrekening; ik had per slot van rekening altijd mijn doosje goud nog, dat tegen die tijd bijna twee kilo woog. En een tijdlang won ik meer dan dat ik verloor en ik merkte dat ik er tijdens mijn hele werkdag, tijdens al de werkbesprekingen, het papierwerk en de beslissingen, naar verlangde om terug te gaan naar de club en de kaarten weer door mijn handen te voelen glijden.

Ik herinner me een afspraak in het kantoor van Pister waarvan ik dacht dat die nooit zou eindigen. De Kommandant en ik waren samen met Schwartz, de Arbeitseinsatzführer, in onderhandeling met ene Herr Ringleb, een fabrieksdirecteur die de leiding had over de wapenfabriek in Allendorf. We waren daar eerder in juni al op bezoek geweest om hem te ontmoeten en ik dacht dat de zaak toen beklonken was, maar hij was blijkbaar nog niet tevreden met de voorwaarden van de regeling. Hij had ons zijn woord gegeven dat hij onze gevangenen in dienst zou nemen en wij drongen er bij hem op aan om behalve de mannen ook de vrouwen uit de nevenkampen in te zetten. Zij konden bijvoorbeeld de bommen en granaten vullen, of in de wasserij werken. We rekenden maar drie Reichsmark per ongeschoolde arbeider per dag, en dat liep op tot vijf voor meer ervaren arbeiders. Dat was een redelijke prijs, zei Schwartz, een eerlijke prijs: hij had duizenden arbeiders geleverd aan bedrijven in het hele Reich en hij kon Herr Ringleb verzekeren dat de winst van de fabriek de arbeidskosten dubbel en dwars zou dekken. Hij zei dat hij ooit een spaarbankinspecteur was geweest en zette een hoge borst op: hij had verstand van geld.

Ringleb maakte nog meer berekeningen op een vel papier dat al vol stond met zijn keurige sommetjes en ik wierp een blik op de klok en verstrengelde mijn vingers om mezelf stil te houden. Ik voelde hoe mijn bloed bruiste en mijn zenuwen strak gespannen waren.

‘Ze noemen ze kanaries,’ zei Schwarz en hij keek naar ons alsof wij zouden moeten weten waar hij het over had. ‘De vrouwen die de bommen vullen. Door al het salpeter worden ze geel.’

Ringleb keerde terug naar zijn sommetjes. Ik staarde naar de muur tegenover me en naar de rijkelijk bewerkte houten kist die van Karl Koch was geweest en waarop in het deksel een citaat van Goethe – ik geloof tenminste dat het Goethe was – stond gegraveerd: *De mens die controle over zichzelf heeft en behoudt, bereikt daarmee het moeijlijkst en hoogst denkbare.* Ik

drukte mijn nagels in mijn handpalmen.

‘Een arbeider is een arbeider,’ zei Ringleb uiteindelijk. ‘De taken zijn niet complex. Ik heb er niet zo veel van vijf Reichsmark nodig.’

‘Ik zou niet te veel beknibbelen, Herr Direktor,’ zei ik. Ik overwoog hem te vertellen over de spoorwegverbinding met Weimar, die precies één dag operationeel was geweest voordat de funderingen het hadden begeven. Maar ja, in wat voor daglicht zou dat ons stellen? In plaats daarvan zei ik: ‘Het staat u natuurlijk vrij ergens anders uw arbeiders vandaan te halen.’ Ik begon mijn papieren op te bergen.

‘Wacht even, wacht even,’ zei hij. ‘Laten we nu niets overhaasts doen.’
Overhaast!

Schwartz vergezelde me naar de club en binnen de kortste keren had ik nog iemand gevonden om een potje skaat met ons te spelen: Herr Große, directeur van de Gustloff-fabriek. Hij was eerlijk gezegd een bron van vermaak voor ons: een rondreizende naaimachineverkoper die er wanhopig graag bij wilde horen. Er werd wel gezegd dat hij zijn Partijspeldje zelfs nog op zijn nachthemd droeg. ‘Hier spelen we om geld,’ zei ik en hij verslikte zich bijna van opwinding. Maar hij was best aardig gezelschap en mijn onrust zakte al snel. Ik schepte genoeg in de logica van het spel: de complexe puntenberekening en ook de beslissingen die het vereiste. Het opbieden om in je eentje te kunnen spelen of een bondgenootschap sluiten. Null spelen en dan proberen geen enkele slag te halen. De daaropvolgende uren won ik tien Reichsmark en verloor ik er vijfentwintig, won er dertig en verloor er vijftien, en ik zou zijn blijven doorspelen, maar Schwartz – zo zelfingenomen, zo vol advies waar niemand op zat te wachten – zei tegen me dat het slim zou zijn als ik op dat moment stopte.

‘Iedereen ontspant zich op een andere manier,’ zei ik. ‘Nog één potje.’ En voor het eerst in mijn leven hoorde ik de stem van mijn vader in die van mij doorklinken. Hij had daar bij ons in de club kunnen zitten: *Nog één glaasje*. Nou ja, het ging Schwartz niets...

[aangetast]

... volgende avond moet Wolff me rond hebben zien kijken op zoek naar een tafel – ik probeerde Schwartz te ontwijken – en hij gebaarde me bij hem te komen zitten. Hij was al behoorlijk beschonken. Hij en Schiedlausky zaten borden weg te werken vol varkensvlees met appelmoes, wortels en rodekool, allemaal uit onze eigen varkensstal en moestuinen.

‘Ik hoop dat jouw dag beter was dan de onze, Hahn,’ zei Wolff. ‘Idioten

en imbecielen. Daar hebben we mee te maken.'

In de buurt van een van de dorpjes, vertelde hij, was een Pool beschuldigd van het ontteren van een Duitse vrouw, dus hadden ze hem gearresteerd en om het af te maken ook maar meteen een zootje andere Polen in Buchenwald bijeengedreven. Toen kwam het op onze mannen aan om de passende straf te gaan voltrekken in het bos waar de misdaad was gepleegd. Er waren nooit te weinig vrijwilligers voor dat soort aangelegenheden.

'Een soort uitje,' zei hij. 'Een gelegenheid om even de benen te strekken. En wat nekken!' Hij lachte om zijn eigen grapje en nam een grote slok bier. 'Toch Schiedlausky?' zei hij. 'Ook wat nekken!'

De dokter knikte.

Ze moesten om tien uur in het bos zijn, ging Wolff verder, en hij had genoeg tijd ingecalculeerd om erheen te rijden en alles op te bouwen... Op dat moment knoeide hij met zijn drankje op het tafellaken, probeerde er een servet onder te leggen en morste daardoor nog meer. 'Verdomme,' brulde hij. 'Ober! Waar was ik?'

'Je had genoeg tijd ingecalculeerd,' zei ik.

Ja, genoeg, zei hij. Meer dan genoeg. Maar om kwart voor waren ze nóg niet van Buchenwald vertrokken. Idioten! Ze konden maar niet bedenken hoe ze alles in de vrachtwagen moesten krijgen. Kregen het niet passend. En ze waren net zo slecht in het uitladen en in elkaar zetten van alles. Hij begon aan een nieuw glas bier.

Schiedlausky zat met zijn onderzetter te spelen. Er was een enorme toeloop, zei hij. Alle Poolse arbeiders werden gedwongen om te komen kijken en er waren ook mensen uit de dorpjes en uit Weimar. Ze verdrongen zich om een plekje. Ze werden steeds ongeduldiger.

'Het was, wat, half een tegen de tijd dat we klaar waren met de ophangingen?' vroeg Wolff.

'Twaalf uur drieënvijftig,' zei Schiedlausky. 'Dat was het laatste tijdstip van overlijden.'

'Veel te laat. Wat een tijdverspilling,' zei Wolff.

Ik haalde mijn kaartspel tevoorschijn en beide mannen keken toe hoe ik de kaarten uit het pakje liet glijden en ermee op tafel tikte. Ik keek ook naar mijn handen die de kaarten steeds opnieuw aan het scheiden waren, scheiden en schudden, scheiden en schudden, en ik sloot me af voor het geluid van de andere tafels waar mannen zaten te praten en lachen, en ik luisterde alleen maar naar het geluid van de kaarten.

Wolff nam nog een paar grote slokken bier en zei: 'Nou, deel dan. Het is een lange dag geweest. Kijk maar hoe die arme Schiedlausky erbij zit.' Hij priemde met zijn vinger naar hem. 'Nu moet-ie weer met zijn hypnotiseur gaan praten.'

'Hij is een gerespecteerd medicus,' zei Schiedlausky.

'Hij is een Jood,' zei Wolff.

'Maar wel een katholieke Jood.'

'Nog erger.'

Ik hield mijn ogen op mijn kaarten gericht. Ik had een aardige hand: schoppenboer, hartenboer...

'Heb jij weleens nachtmerries, Hahn?' vroeg Wolff.

'Niet dat ik weet,' zei ik.

'Schiedlausky hier heeft nachtmerries,' zei hij, 'dus geloof het of niet, maar hij holt naar een van de gedetineerden om zijn hart daarover te luchten.'

'Hij is een gerespecteerd medicus,' herhaalde Schiedlausky. 'Hoofddokter in het Kleine Kamp.'

'Ik weet wie je bedoelt,' zei ik. 'Hij probeert altijd meer voorraden los te peuteren.'

'Ja, precies,' zei Schiedlausky. 'Hij is trots op zijn werk, behandelt de patiënten al naargelang hun raciale waarde. En hij heeft zijn eigen kantoor. Een driedelig pak.'

'Hij blijft een Jood,' zei Wolff.

'Ik heb last van slapeloosheid, Hahn, dat is alles,' zei Schiedlausky. 'Deze man, een uiterst ervaren zenuwarts die Sigmund Freud tot zijn kennissen mocht rekenen...'

'Nog een Jood,' zei Wolff, die inmiddels met dubbele tong sprak. 'God, mijn kaarten zijn bagger. Wat heb jij, Hahn?' Hij leunde over de tafel heen en probeerde in mijn kaarten te kijken, maar ik hield ze tegen me aan.

'Die Doktor Katzen-Ellenbogen...' begon Schiedlausky weer.

'Achterlijke Jodennaam,' zei Wolff. 'Net als Hahn. Toch, jongens?'

'Deze Doktor Katzen-Ellenbogen heeft me geholpen weer te slapen,' zei Schiedlausky. 'Hij heeft al best wat officieren behandeld. Zowel van de Gestapo als de SS.' Hij dempte zijn stem. 'Ik heb gehoord dat Dombeck bij hem is geweest nadat hij een gevangene had gestraft, omdat die een wortel uit de moestuinen had gegeten. Hij had net zo lang op zijn borst staan springen tot zijn ribben het begaven en daar bleef hij maar over

dromen. Heel onaangenaam voor hem.'

'Maar hij is Joods?' vroeg ik. 'En hij behandelt Ariërs?'

'Precies,' zei Wolff. 'Het is verdomme een schande, als je het mij vraagt. We zouden hen moeten aangeven.'

'De mens die controle over zichzelf heeft en behoudt, bereikt daarmee het moeilijkst en hoogst denkbare,' zei ik, maar Wolff was te druk bezig met het achteroverslaan van zijn bier. De Joden waren een bijzonder teer punt voor hem sinds ze met duizenden tegelijk uit Auschwitz waren aangekomen. Voornamelijk Hongaren en Polen. Al stroomden de Fransen, Belgen en Nederlanders ook wel binnen en voor mijn boekhouding maakte het geen verschil of ze Joods waren of niet: het was hoe dan ook mijn plicht om hen te voeden en voor mij was het een principekwestie om geen onderscheid te maken waar het de rantsoenen betrof. Het is belangrijk dat u dat noteert. Als zij heel behoorlijk eten weigerden alleen maar omdat het niet koosjer was, nou, dan was dat hun eigen schuld. Door de zomerhitte stierven er helaas velen onderweg naar ons toe. Teneinde de doden te identificeren, namen we zelfs de moeite om hen te fotograferen en die foto's aan hun transportgenoten te laten zien. Dergelijke voorbeelden van bijzondere toewijding werden gewoonweg niet genoemd in het Amerikaanse proces en trouwens ook niet dat talloze transporten zonder enige verwittiging in Buchenwald aankwamen. De meesten bleven ook niet lang – we stuurden hen verder om in de nevenkampen te gaan werken, allemaal met toereikende kleding en gepaste rantsoenen voor de reis, hoewel we vertragingen door terreuraanvallen van de geallieerden natuurlijk niet in de hand hadden – maar tijdens de transitieperiodes barstte het Kleine Kamp uit zijn voegen. Wanneer mogelijk stelde ik koffie en voedsel ter beschikking, wanneer het maar mogelijk was. Gezien de omstandigheden denk ik dat u het met me eens bent dat ik alles heb gedaan wat ik kon om in de basisbehoeften te voorzien. Ik kocht zelfs...

[aangetast]

'... je Joodse dokter gevonden?' vroeg Schiedlausky me. 'Met dat... wat was het ook alweer? Dat wonderapparaat?'

Houd je mond, dacht ik. Hóúd je mond. Ik wierp een blik op Wolff, die zijn kaarten op tafel had laten vallen en in de verte staarde.

'Nee,' zei ik. 'Dat is nooit gelukt.'

Het was al bijna één uur toen ik onder het licht van de volle maan door het bos naar huis liep. Er klonk gekras van uilen uit de schaduwen en de stammen van de beukenbomen leken op gladde, grijze pilaren, zo stevig als de stenen waaruit een kerk is opgetrokken. Ik keek uiteraard even hoe het met Greta was: ze deed haar ogen open toen ik haar een kus op haar voorhoofd gaf, al was het niet mijn bedoeling geweest haar wakker te maken. Maar was het inmiddels geen tijd om terug te verhuizen naar onze gezamenlijke slaapkamer? Tijd voor een tweede kind, nu ze beter was?

‘Ik heb verloren,’ zei ik.

‘Verloren?’ mompelde ze. ‘Verloren?’

‘Niks. Gewoon een spelletje.’

Ik ging naar de keuken. Ik had trek in iets, maar ik wist niet in wat. Op de kast stonden de maatbekers in de vorm van ganzen met hun nek naar het zuiden uitgestrekt en lagen de ijzeren gewichtjes op een hoopje op de weegschaal. Ik smeerde wat schmaltz op een snee brood en at die in het donker op. Zo, hoorde ik mijn moeder zeggen, *daar word je groot van.*

Uit de persoonlijke bespiegelingen van duizend burgers van Weimar

We hoorden allemaal wat er in het bos te gebeuren stond en sommigen van ons gingen kijken, ook al probeerden ze ons er weg te houden. Met al die mensen uit de dorpen erbij was het nog lastig om een goede plek te bemachtigen. Frau Dornig drong naar voren, wat gezien de omstandigheden natuurlijk niet meer dan terecht was, en toen de mannen haar te kennen gaven dat het geen geschikte aanblik was voor een vrouw, liep ze gewoon achterlangs naar een andere plek en drong zich daar weer naar voren. Je moest er wel bewondering voor hebben dat ze zo vastberaden was om hem zijn verdiende loon te zien krijgen. Schandelijk, zei ze, dat zoiets vlak voor onze deur kon gebeuren, en we wisten dat ze de verkrachting en niet de ophangingen bedoelde. Ze stond erop het zo te noemen: een verkrachting, en haar nichtje een arm en argeloos meisje, nauwelijks meer dan een kind. We konden het niet over ons hart verkrijgen om haar tegen te spreken: ze had zelf geen kinderen en was altijd hecht geweest met Irma. U had moeten zien wat ze haar hadden aangedaan, zei ze. Op klaarlichte dag op het dorpsplein, in het bijzijn van iedereen! Haar mooie haren... Ze zei niets over het bord dat ze bij haar nichtje hadden omgehangen en we waren te beleefd om er iets over te zeggen, ook al wisten we allemaal wat erop stond: *Ich bin eine Rassenschande*. Arme Frau Dornig. De mensen zullen het mettertijd vergeten, zeiden we tegen haar, hoewel we maar al te goed wisten dat een dergelijke schandvlek op de familienaam blijvend zou zijn. *Ich bin eine Rassenschande*. Dat zou niemand ooit vergeten.

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

Hoewel mijn werk op de fotoafdeling geen levens redde, bood het toch op een bepaalde manier troost. Op een dag, dacht ik, als de oorlog voorbij was, zelfs als er geen gevangenen meer over waren die getuigenis konden afleggen, zouden de duizenden foto's die we hadden ontwikkeld het verhaal vertellen van wat er in Buchenwald allemaal was gebeurd. De manier waarop de SS haar misdaden vastlegde, deed me versteld staan: de executies, de experimenten. De mannen die tot op het bot waren verbrand met fosfor om te zien hoe ze op die behandeling reageerden. De mannen die opzettelijk waren geïnfecteerd met tyfus, om als levende organismes de ziektekiemen in leven te houden. De mannen die vergiftigd voedsel te eten kregen om de dodelijke dosis te kunnen bepalen. De mannen die waren doodgeschoten als ze probeerden te ontsnappen. De mannen die aan hun polsen waren opgehangen tot hun banden scheurden, de mannen die verwrongen tegen de elektrische kampomheining zaten. Alsof al die misdaden helemaal geen misdaden waren. En altijd weerklonk door de muren van ons gebouw het geluid van de mannen die door de Gestapo werden ondervraagd.

Op een dag in juni wist Foucher een basale camera in handen te krijgen. Hij stal twee fororolletjes uit de voorraad van de SS voor hun weekendkiekjes en op zondagmiddag maakten we met een klein groepje een wandeling door het kamp. Hoewel we in aanwezigheid van de SS alleen Duits mochten bezigen, kon je op zondagen binnen een paar stappen wel een half dozijn verschillende talen horen: Spaans, Italiaans, Frans, Hongaars, Russisch, Pools. We passeerden een van de machtigste gevangenen van het kamp, die een pak van de verfijndste snit droeg, een ongeschoren hoofd had en met een aangeliijnde dobermann liep. We passeerden een man bij

wie een schietschijf op zijn borst was aangebracht. Ik zag ook Beltz, onze collega van de fotoafdeling, de kalligraaf die de albums voor de SS versierde. Hij liep samen met Josef, de bediende van de familie Hahn, en nog twee Jehova's getuigen, te smiespelen over de Oordeelsdag, waarop God alle menselijke autoriteit zou vernietigen. Via de luidspreker schreeuwde een stem, ik meen Goebbels, ons allen toe op de radio om zich ervan te vergewissen dat ook wij wisten dat de overwinning ophanden was. Toen klonk er een aria, 'Komm, Hoffnung' uit Beethovens *Fidelio*, met de zachte roep van de blazers die de sopraan aankondigen, en ik wenste dat het Lotte Lehmann zou zijn, net zoals op mijn oude grammofoonplaat, maar ik wist dat dat niet kon; ze hadden haar verboden. Foucher had de camera in enkele kranten gewikkeld waarin hij een gaatje voor de lens had gescheurd, en hij nam acht foto's van het kamp terwijl wij op de uitkijk stonden, en toen nog eens acht. Afgezien van de bewakers in de wachttorens waren er op zondag geen SS'ers, maar er waren genoeg gevangenen die maar wat graag hun plicht vervulden en overtredingen aangaven in ruil voor een paar sigaretten, een stukje brood of een likje margarine. Foucher nam foto's van de appèlplaats, het bordeel, de ziekenboeg in het Kleine Kamp, de latrines, de gevangenen die op het zonnige strookje gras tegenover het rokende crematorium lagen, de Goethe-eik – zelfs in juni uitgedroogd en bladerloos – en als we zagen dat iemand wat al te nauwlettend zijn kant uit keek, begonnen we te ruziën om de aandacht af te leiden. Ondanks de zon voelden we zo nu en dan een kille bries.

We durfden de rolletjes niet te ontwikkelen. Foucher verborg ze in een blikje dat hij onder de vloerplanken van onze barak bewaarde. Ik ving ook een glimp op van wat andere foto's en toen ik hem vroeg waarvan die waren, keek hij me een paar tellen bedachtzaam aan.

'Kopieën,' zei hij uiteindelijk. 'Ik heb een extra afdruk gemaakt, voor na de oorlog.' Een Rus met een kogel in zijn hoofd. Een karlading naakte doden, met de nummers al op hun voorhoofden gekalkt om het proces in het crematorium te bespoedigen.

'Verstop ze. Verstop ze!' zei ik.

Foucher dacht dat ik iemand hoorde aankomen en hij haastte zich om het blikje te verbergen, maar eigenlijk, Lotte, wilde ik ze gewoon niet zien, wilde ik het niet weten. Ik herinnerde me wat hij me had verteld over Opitz, de voormalige kapo: hoe de SS de negatieven van de executie had gevonden achter het ingelijste portret voor zijn vrouw. Nog wekenlang

daarna vermeed ik dat deel van de vloer: ik kon het gevoel niet van me afschudden dat de grond onder mijn voeten zou wegzakken.

En toen werd ik betrap. Beltz, de kalligraaf, had een album voor me gemaakt voor de mislukte foto's: gewoon wat reststukken die met draad bij elkaar waren gebonden, er hoefden geen handgeschreven bijschriften bij. Ik bewaarde het op mijn werktafel, dit kleine boekje vol fouten, vol momenten die niemand wilde, en als ik alleen was, keek ik er graag in. Ik was net mijn recentste foto erin aan het plakken – de hoek van een plafond – toen een van de SS-opzichters verscheen.

‘Wat heb je daar?’ vroeg hij.

Voordat ik antwoord kon geven, griste hij het uit mijn handen, bladerde erdoorheen en snoof smalend. ‘Niet echt een familiealbum.’ Hij stopte bij een foto van een wazige, in laars gestoken voet. ‘Wie is dit?’ vroeg hij.

‘Ik... Dat weet ik niet, Herr Scharführer.’

‘Maar het is overduidelijk een SS'er.’

‘Ik weet niet wie het is, Herr Scharführer.’

‘Het is heel vreemd om een foto te bewaren van de voet van een SS'er. En al deze andere. Waar zijn ze voor?’

‘Het zijn gewoon fouten, Herr Scharführer.’

‘Fouten? Fouten?’

‘Het is niets. Ik weet het niet.’

‘Er is een cel in de Bunker voor wie eigendommen van het Reich steelt,’ zei hij. ‘Een doodvonnis, als je geluk hebt.’

Hij schreeuwde nu en ik deed mijn ogen dicht en wachtte op wat er komen ging... en toen hoorde ik de stem van Foucher.

‘Het is een soort opleidingshandleiding, Herr Scharführer. Gewoon iets wat we hebben samengesteld zodat we allemaal beter kunnen worden in ons werk.’

De SS'er draaide zich om om hem aan te kunnen kijken.

‘Mag ik?’ vroeg Foucher. ‘Ziet u, Herr Scharführer, deze met de laars is onderbelicht – er zit geen detail in de schaduwen – en hier hebben we het tegenovergestelde probleem, met het wit dat is uitgebeten. Bij deze moest de ontwikkelaar worden vervangen, dus daarom ziet de pasfoto er wazig uit, zonder enig contrast. En hier zijn de negatieven waarschijnlijk ongelijkmatig opgedroogd, dus zijn er watersporen te zien...’

‘Ja, ja, al goed,’ zei hij. ‘Vooruit, aan het werk, jullie twee.’

‘Waar zat je met je hoofd?’ snauwde Foucher, toen de SS'er weg was.

‘Het had gebeurd kunnen zijn met ons, en ook met Beltz.’

‘Ik wist niet dat ik iets fout deed. Het waren gewoon mislukte foto’s.’

‘Je snapt nog steeds niet hoe het hier werkt, hè?’ zei hij.

Toen we in juli hoorden over de aanslag op Hitlers leven door Claus von Stauffenberg konden de mannen in mijn barak zich nauwelijks inhouden. Zijn eigen officieren die zich tegen hem keerden! Makovec, mijn bedgenoot, haalde wat eten tevoorschijn dat hij van thuis had ontvangen en nodigde een aantal van ons uit voor een feestmaal. Ik was dankbaar dat ik daarbij hoorde; ik wist – iedereen wist – dat Makovec de anderen had gekozen om hoe ze hem nog van pas konden komen. Onze barakoudste Voss, natuurlijk. De corveeërs die het eten uitdeelden en ervoor konden zorgen dat hun gunstelingen de gevuldste porties soep kregen, die van de bodem van de ketel werden geschraapt, en dat ze mochten delen in wat er nog over was. Een Oostenrijkse man die op het arbeidsadministratiekantoor werkte, handig als de naam van Makovec ooit op een transportlijst verscheen. Ik vel geen oordeel over een dergelijke handelswijze, Lotte, en terwijl andere magere mannen vanuit de schaduwen toekeken, deden wij ons tegoed aan één snee roggebrood, één lepel jam en één stukje kaas voor ieder van ons. Misschien was Hitler wel dood, zeiden we – misschien hielden ze de waarheid wel zo lang mogelijk achter, maar net als bij de D-daylandingen waarschuwde Voss ons dat we op onze hoede moesten blijven. En toen liet de SS het nieuws door de luidsprekers klinken, zodat we het met onze eigen oren konden horen: de Führer die het Duitse Reich verzekerde dat hij het had overleefd. Zijn stem vulde de appèlplaats, drong de barakken binnen, deed het prikkeldraad zingen. De man kon niet dood, leek het wel.

Dus ik ging door met het ontwikkelen van foto’s voor de SS. Een vrouw die een hond aaide. Een meisje met een strik in het haar dat bij haar vader op schoot zat. Stukken getatoeëerde huid, uitgesneden en getaand als perkament. Een gevangene die door de achterkant van het hoofd was geschoten. Een taart met daarboven een spandoek waar *Veel geluk, Gabriela!* op stond. Mannen verkleed als matrozen en mannen verkleed als vrouwen, dansend op een podium. Nog een gevangene die van achteren door het hoofd was geschoten. Mannen die op een onbekend strand zwommen, waar ze plezier maakten en elkaar kopje-onder duwden. Op een dag, mompelde Foucher, zullen deze hun ondergang betekenen. En ik knikte.

En toch. Ergens in de puinhopen van het Heilige Geest, zo stelde ik me

voor – wellicht in mijn voormalige kantoor, als dat niet was verwoest, of in een map in de kelder die niet was verbrand – bevond zich een collectie andere foto's: röntgenfoto's van botten vol kanker, van tumoren die zich in de longen hadden genesteld, gedocumenteerd voordat ik de klinische studie met de Vitalisator begon en dan drie, zes en twaalf maanden later, mits de patiënten zo lang bleven leven. En foto's van opgezwollen buikholtes en gezwellen op nekken, vingers en benen; en ja, postmortale foto's van aangetaste levers, darmen en hersenen. Sommige patiënten hoorden bij de controlegroep... had ik de controlegroep al genoemd? De patiënten die helemaal geen behandeling met het apparaat kregen, net als de geraniums die onbehandeld bleven? Elk degelijk experiment vereist een dergelijk cohort en destijds vond ik het niet moeilijk om patiënten onder te verdelen: als ik een metastatisch adenocarcinoom behandelde, zocht ik een soortgelijk gezwel in een proefpersoon van vergelijkbare leeftijd en die onderging dan geen behandeling met de Vitalisator. Wat ik echter had nagelaten, was het corrigeren van het effect van 'geloof': de controlegroep had een behandeling moeten krijgen met een placeboapparaat, zodat alle patiënten dezelfde kans op genezing dachten te hebben. Ik weet niet hoe ik dat over het hoofd heb kunnen zien. In mijn haast om de werkzaamheid van de Vitalisator te bewijzen, veronachtzaamde ik de algemeen aanvaarde conventies van wetenschappelijk onderzoek. Ik veronachtzaamde mijn plicht. Het was een beschamende vergissing en mijn criticasters schepten er genoeg in om daarop te wijzen. *Is het niet mogelijk, snoefden ze, dat puur het geloof in de belachelijke houten doos van Doktor Weber een verklaring is voor de twee overlevenden? Dat bij personen met een lichtgelovige inborst het geloof het soms wint van de tumor?* Ik kan deze zinnen nog steeds uit het hoofd citeren, terwijl ik andere niet meer kan terughalen: de dagelijkse gesprekjes die ik had met Anna over de boeken die we lazen, de vakanties die we wilden houden of de school waar jij heen zou gaan, Lotte. Er rest mij niets dan schaduwen, allesomvattende schaduwen. De meeste woorden zijn als motten van me weggefladderd, weggevlogen, weg. Waarom is dat toch?

Als het apparaat echt had gewerkt, had ik wellicht langer dan alleen kortstondig spijt gevoeld voor degenen die geen behandeling hadden gekregen, maar als ik de twee die nog enige tijd bleven leven buiten beschouwing laat – en dat moet, want ze zijn statistisch gezien insignificant – zijn beide groepen even snel gestorven. Je kon zien hoe de tumoren zich verspreidden op de röntgenfoto's: vlekken in de longen, gaten in de

botten, gebreken die ik niet kon verhelpen. Ik borg ze op toen ik wist dat er geen tweede onderzoeksronde met mijn apparaat zou komen. Ik kon er niet meer naar kijken, niet omdat ze aantoonde hoe snel de dood bezit kan nemen van iemand, hoe weinig controle we hebben, maar omdat ze de mislukking van mijn grootse idee lieten zien. Dat was ook een soort sterven, althans zo zag ik dat destijds. Nu zou ik er alles voor overhebben om weer die sombere jongeman te zijn die de trap op ging om mijn apparaat weg te bergen op zolder, terwijl Anna onderaan de trap stond en naar me riep... wat zei ze toch? Iets troostends, denk ik. *Dit is niet meer dan een geringe tegenslag*. Nee, dat klinkt niet als zij; die stem lijkt meer op die van mij dan van haar. *Het geeft niet, Lenard, je zult nog meer briljante ideeën krijgen*. Wellicht. Wellicht zei ze zoiets.

Of wellicht zei ze alleen maar dat ik moest uitkijken dat ik mijn hoofd niet stootte.

Op een dag ontwikkelde ik wat foto's die op een open plek in het bos waren gemaakt: SS'ers die iets van hout aan het monteren waren te midden van stakerige dennen. Eerst zetten ze twee palen neer, alsof ze een potje gingen voetballen. Toen maakten ze er een dwarsbalk op vast en plaatsten ze aan één uiteinde een houten trap... en toen zag ik dat het een galg was. Vervolgens kwamen de veroordeelde mannen in hun gestreepte pak met de handen vastgebonden achter hun rug, en één man in een vuile overjas. Ze liepen langs de knokige bomen, langs de SS'ers die stonden te kletsen en op hun horloge keken. Eén gevangene staarde met een perplexe blik recht in de camera. Ik kon het weefsel van zijn jas, de P van Pool op zijn borst en de stoppels op zijn kaak ontwaren, alsof ik daar bij hem stond op die beschaduwde open plek, dichtbij genoeg om zijn gezicht te kunnen aanraken. En op de achtergrond een publiek van Poolse arbeiders en een SS'er die hen met zijn rug naar de camera in de gaten hield, en andere mensen in gewone kleren die tussen de bomen door gluurden. Ik had hierover gehoord: twaalf Poolse gevangenen die uit het kamp waren gehaald, ook al hadden ze niets misdaan. Ze werden een voor een opgehangen, met als laatste de Poolse arbeider die een wandeling door het bos had gemaakt met een Duitse vrouw. Ze hadden hem langzaam opgeknoopt: ik hoorde dat het zes minuten had geduurd voordat hij stierf. En hier waren dan de foto's, dit was de documentatie. De kampdokter voelde hem de pols. Ik rook de geur van hars en voelde de dode naalden onder mijn voeten. En waren het mijn handen die achter

mijn rug waren vastgebonden en sneed het touw mijn bloedtoevoer af? Of stond ik aan de kant op mijn horloge te kijken en vroeg ik me af of ik op tijd thuis zou zijn voor de lunch? Of keek ik toe vanachter de bomen en verdrong ik me voor een plekje?

Ik haalde de foto's uit de ontwikkelaar, liet ze in het stopbad en in de fixeer glijden, waste ze en hing ze te drogen, waarna ik aan een volgende set negatieven begon, en een volgende. En zo gingen de dagen voorbij. Ik nam nog meer foto's van de familie Hahn: Karl-Heinz die in de tuin wroette terwijl zijn moeder uitrustte op een rotan stoel, Karl-Heinz die met een speelgoedslagerij speelde, het hele gezin dat net deed alsof ze taart aten om hun trouwdag te vieren. Beltz begon een album voor hen te decoreren, met gekalligrafeerde letters die omkranst werden met beukentwijgjes: *Onze tijd in Buchenwald*. Ik ging naar een concert in de bioscoopzaal en luisterde naar groepjes gevangenen die Beierse en Joegoslavische volksliederen zongen, en naar het orkest dat verboden werken onder een valse naam speelde, waarvoor de SS maar bleef applaudisseren. Op zondagmiddagen ging ik ook naar illegale concerten in de barakken, waar gevangenen poëzie voordroegen of muziek maakten op instrumenten die uit het niets tevoorschijn werden getoverd. In de eetzaal zag ik een voorstelling van *Driekoningenavond*, waar gevangenen de acteurs waren en kostuums droegen die gemaakt waren van geveerd beddengoed, vodden uit Auschwitz en pruiken van afgeschoren haar. En elke twee weken deed ik de jas aan van de man die *De koopman van Venetië* in het Weense Burgtheater had gezien en dan meldde ik me met mijn pas bij de poort, klikte met mijn hakken, dreunde mijn nummer op vanaf de voorgeschreven afstand van drie meter en dan liep er een bewaker met me mee naar de villa's aan de Eickeweg zodat ik Greta Hahn kon behandelen. Ik hield mezelf voor dat ik haar geen kwaad berokkende, haar geen kwaad ermee deed, dat ik mijn plicht niet verzaakte. De behandelingen zouden haar toestand niet verergeren, haar niet sneller doen sterven. Ik deed alsof ik de rozenkrans niet zag die ze haastig wegstopte als ik de slaapkamer binnenkwam, gaf haar het elixer om haar te helpen zich beter te voelen en zette daarna mijn apparaat aan. Ik gaf haar simpelweg wat hoop, bood haar wat troost. We klampen ons vast aan elke strohalm.

En op die onwerkelijke plek, Lotte, begon ik zelfs te denken dat er mogelijk toch wat voor de Vitalisator te zeggen viel. Wellicht was het niet louter toeval, geen pure willekeur dat de toestand van Frau Hahn

verbeterde. De pijn in haar lendenen en bekken was verdwenen en – wat nog verbazingwekkender was – dat gold ook voor het gezwel op haar resterende eierstok. Dat was toch zo? Toen ik de streek palpeerde, dacht ik niets meer te voelen en ik zag ook niets wat op een abdominale zwelling leek te duiden. Dat was niet het gebruikelijke verloop van het type kanker dat zij had; daarmee viel ze duidelijk buiten de norm, buiten de curve, in het witte, nog niet in kaart gebrachte gebied van de wonderen. En zo begon ik Greta Hahn te zien: als een wonder, mijn tweede wonder.

Natuurlijk was het maken van röntgenfoto's de enige manier om na te gaan of de ziekte niet was uitgezaaid naar haar botten, maar ik wilde niet het risico lopen dat iets zou aantonen dat mijn behandeling was mislukt... dat begrijp je toch? En als ze overleefde, als ze echt mijn tweede wonder was, zou er dan niet een tweede klinische studie mogelijk zijn? Een grotere, met meerdere apparaten en een heel team specialisten tot mijn beschikking? En Anna die elke avond zou wachten tot ik thuiskwam en jij, Lotte, die aan het einde van de gang in de zitkamer op de vleugel van mijn vader zou spelen? Ik zou je leren zwemmen en walsen. Dat soort gedachten had ik, op mijn hoopvollere momenten. Maar er waren ook andere momenten. Als Frau Hahn bleef leven, zou ik niet meer van nut zijn voor haar man, zou hij geen reden meer hebben om mij in leven te houden, of jou en Anna. Hij vertelde me dat jullie beiden nog steeds in Theresienstadt waren, dat het goed met jullie ging en dat hij ervoor zorgde dat jullie fatsoenlijke rantsoenen kregen. Maar als zijn vrouw eenmaal genezen was, waarom zou hij dan die moeite nog doen? En waarom zou hij het risico nemen een half-Jood te redden die zich mogelijkerwijs kon laten ontvallen dat hij zijn vrouw had behandeld? Ik wist dat er sprake was van een keerpunt in de oorlog. Dat nieuws ging rond door het kamp en kwam van de mannen die naar de geheime radio's luisterden: de geallieerden hadden Florence veroverd, Parijs kon niet lang meer standhouden en de Sovjets hadden het kamp bij Lublin bevrijd. De SS had nog geprobeerd dat te vernietigen voor ze op de vlucht sloegen, maar de gaskamers wilden niet branden. Hoelang nog? Hoeveel langer nog? In onze barakken hadden we het er net zo veel over als we het ooit over eten hadden gehad, al moesten we het antwoord schuldig blijven: de vraag was even onmetelijk als onze honger, de geruchten waren metastatisch. En hoewel we naar het einde verlangden, vreesden we dat ook: als de geallieerden dichtbij genoeg waren, meenden we, zou

de SS het kamp met de grond gelijkmaken en de Ettersberg zuiveren van hun misdaden.

Op de dag dat de bommenwerpers kwamen, was mijn eerste gedachte dan ook: *De Duitsers zijn de hele boel aan het vernietigen*. Ik had Frau Hahn net met de Vitalisator behandeld en vertelde haar dat ik ingenomen was met hoe ze daarop reageerde.

‘We moeten de kuur desondanks nog wel even volhouden,’ zei ik.

‘Maar ik voel me zo goed. Wat het ook was, een cyste of iets anders...’ ze keek me even aan, ‘... het is weg.’

‘Maar toch moet ik voorzichtig zijn,’ zei ik en ik hield haar blik vast. ‘Gezien mijn situatie. Dat begrijpt u vast.’

Er veranderde iets in haar uitdrukking en ze zei ja, ja, natuurlijk begreep ze dat.

Toen ik het apparaat had opgeborgen, zei ze dat ze met me mee zou lopen naar beneden. Toen we de kamer van Karl-Heinz passeerden, zag ik hem met zijn treinen spelen: tjoeketjoeketjoek, tjoeketjoeketjoek. Zijn houtgesneden dieren lagen op een stapel naast het spoor, hij pakte ze een voor een op en zei: ‘Jij mag mee en jij. Maar jij niet. Jij bent stout geweest.’ Toen ging de voordeur open en riep Hahn: ‘Hallo daar! Waar is mijn grote jongen? Ben je thuis?’ en Karl-Heinz snelde langs ons de trap af naar zijn vader en riep: ‘Papa! Papa is thuis!’

Jij begroette me vroeger ook altijd zo, Lotte. Iedereen moet hebben gedacht dat ik maanden weg was geweest, zoals je je in mijn armen wierp, je armen om mijn benen sloeg en me niet meer wilde loslaten. Anna zei dat het niet eerlijk was dat zij elke dag met jou thuisbleef, boeken aan je voorlas, je poppen aan- en uitkleedde, de appelmoes van je handen poetste en uit je haren haalde, maar dat ik altijd de held was.

‘Ze houdt ook van jou,’ zei ik tegen haar. ‘Ze aanbidt je. Kijk maar hoe ze je in alles nadoet.’

Misschien begreep je zelfs toen al, Lotte, hoe je op je moeder leek: je had haar zachte donkere krullen, haar grote donkere ogen. Soms, als ik toekeek hoe je onze kat een standje gaf, je gespschoentjes probeerde vast te maken of je oren bedekte als we tegen je zeiden dat ze verkeerd om aan zaten, had ik het gevoel te kijken naar hoe Anna als kind moest zijn geweest. En dan kon ik net doen alsof we elkaar altijd al hadden gekend, je moeder en ik, alsof onze tijd samen verder terugging dan we ons konden herinneren. En dat, weet ik nu, was ook een soort wonder.

Beneden zei Hahn: 'Laat me je handen eens zien,' en hield Karl-Heinz ter inspectie zijn handpalmen naar boven. 'Vreselijk smerig!' zei Hahn. 'Mama, heb je deze handen al gezien?' Hij nam hem mee om ze te gaan wassen. En toen klonken de sirenes.

Deel 7

Rijp zijn de in vuur
gedoopte vruchten

Uit de persoonlijke bespiegelingen van duizend burgers van Weimar

Op een gegeven moment dreigde de bevolking op de heuvel groter te worden dan de bevolking in Weimar zelf. We dachten dat de gevangenen wel binnen de kampomheining zouden worden gehouden, maar steeds vaker konden we niet vrijuit onze gang gaan zonder hen hard te zien werken aan wegen en op bouwplaatsen, onze sneeuw te zien ruimen, puin te zien weghalen na de aanval op onze wapenfabriek en ons treinstation, om nog maar te zwijgen van het feit dat ze stinkend en met een doodse blik op ons goederenstation arriveerden. En hoewel ons was verteld dat ze in het kamp heropgevoed en tot nuttige leden van de samenleving gevormd zouden worden, begonnen we ons te realiseren dat het merendeel niet eens Duits was. Er was een ploeg bezig met het ontmantelen van vliegtuigwrakken in de Cranachstraße. Vanaf de straat was het onmogelijk iets te zien, maar Fräulein Gräber weigerde erlangs te lopen. We snapten haar beweegredenen: ze had het aangelegd met een alleraardigste man die met zijn opleiding was begonnen op de heuvel, maar al na een paar weken om onmiddellijke overplaatsing naar de Luftwaffe had gevraagd. Hij moest daar weg, zei hij.

Sommigen onder ons die in de fabrieken werkzaam waren, moesten noodgedwongen naast hen zitten. En hoewel we ons zo veel als menselijkerwijs mogelijk afzijdig hielden, was het voor ons overduidelijk dat ze geen enkel gevoel van trots ontleenden aan de hun toegewezen taken. Herr Forst, die in de wapenfabriek toezicht hield op honderden van hen, erop toezag dat ze hun taken naar behoren uitvoerden en geen sabotagepogingen ondernamen, zei dat je er gewoon aan moest wennen; we waren in oorlog. En bovendien had hij geregeld dat een aantal gevangenen voor hem een speelgoedkruiwagen voor zijn zoon en een elektrische kookplaat voor zijn vrouw maakte. Dat was net wat hij nodig had om zijn worsten te bakken.

‘Ik mag hopen dat u uw vlees niet bij Geier koopt,’ zei Frau Kappel en we lachten. De slagerij was berispt door de SS vanwege het verkopen van bedorven worst aan het kamp.

‘Wat had ik er dan mee moeten doen?’ vroeg Herr Geier. ‘Ze mochten het voor de helft van de prijs hebben. Het volstond ruimschoots voor misdadigers.’

‘Voor de SS’ers?’ vroeg Herr Forst.

‘De gevangenen,’ zei Herr Geier.

Ter voorbereiding op zijn toezichthoudende functie had Herr Forst met een groep een rondleiding gekregen door de Gustloff-fabriek op de heuvel. Hij had de rapporten ingezien waarin van elke gevangene gedetailleerd verslag werd gedaan van hun prestaties, de efficiëntie uitgedrukt als percentage ten opzichte van een gewone arbeider, en van alle geconstateerde overtredingen, zoals praten tijdens het werk of het niet in loopspas uitvoeren van opdrachten. Hij had zelfs een burgeropzichter ontmoet: een man uit Hottelstedt die de groep salueerde alsof hij een generaal was. En na de rondleiding, zei hij, bood de directeur hun aan een kijkje te nemen binnen de omheining, en hij belde de Kommandant en de Kommandant wachtte hen op bij de poort. ‘Hij vroeg ons wat we het eerst wilden zien in het modelkamp en zonder uitzondering zeiden we het crematorium. Ik dacht dat we mogelijk bewijs zouden vinden voor vergassing – je hoort toch dingen – maar er was daar niets van dien aard, echt helemaal niets.’

‘Niets?’ vroeg Frau Andrecht.

‘Niets,’ zei Herr Forst. De Kommandant voerde hen langs de barakken van de gevangenen en ze mochten naar binnen als ze wilden, en het was er schoon en netjes, met keurig opgemaakte stapelbedden, niet anders dan de barakken in de tijd dat Herr Forst soldaat was geweest. Ze konden met de gevangenen praten en de meesten zaten daar omdat ze communist waren of gewetensbezwaren hadden. Er waren er maar een paar met de groene driehoek van de ware misdadiger. ‘Ze wisten natuurlijk dat u zou komen,’ zei Herr Bittermann.

‘Ik weet wat ik zag,’ zei Herr Forst.

‘Nou, ik weiger daar nog heen te rijden,’ zei Herr Noth. ‘Uit principe.’ De plek was een bron van ergernis voor hem: hij was de laatste tijd wat te vaak opgetrommeld om deze of gene SS-pief in zijn taxi naar Weimar te vervoeren, om er vervolgens achter te komen dat ze zelf de heuvel al af waren gegaan, nog voor hij het kamp überhaupt wist te bereiken.

‘En de keukens!’ ging Herr Forst verder. Smetteloos en sprankelend, en een kantine vol gezonde en voedzame producten die de gevangenen konden kopen. Hongaarse salami, sardientjes in olie, kaas, ham... producten waar je in Weimar maar moeilijk aan kon komen, tenzij je over de juiste contacten beschikte. Ze hadden hun rondleiding afgesloten met ieder een glas Franse cognac in het hoofdkwartier van de Kommandant, zei hij, en allen hadden de schandalige discrepantie tussen de vijandelijke propaganda en de feiten geconstateerd.

Herr Bittermann snoof, maar ook Herr Gräber beaamde dat het kamp deugdelijk was: hij was er verscheidene malen geweest om de riolering te inspecteren, want we wilden geen herhaling van de epidemie van 1939.

‘Ik vond het er best oké uitzien,’ zei Fräulein Fleischer, die het perfecte uitzicht had gehad toen ze met haar leerlingen bij een boerderij op de vlakte op aardappelkevers was gaan jagen. ‘Vreselijke schepsels,’ huiverde ze, ‘maar de kinderen deden trots hun plicht.’

En Herr Kolbe, wiens vervoersdienst zoals wij wisten kolen, stro, noedels en allerhande goederen de heuvel op bracht, zei dat hij niets te klagen had: nu zo veel van onze eigen mannen weg waren, had hij een paar Russen ingehuurd om te helpen met het laden en lossen van zijn vrachtwagens. Ze kostten slechts twee Reichsmark per gevangene per dag, wat een goedkoper tarief was dan wat het kamp rekende voor andere nationaliteiten, omdat ze in slechtere conditie verkeerden. We zagen hen vaak mank lopen, met vrieswonden en in vodden.

‘Ik vroeg me af,’ begon Frau Dreher. ‘Ik vroeg me af... of we ze niet wat warmere kleren konden geven. Wat betere schoenen.’

Even was het stil, waarna we het erover eens werden dat zoiets niet getolereerd zou worden. Hadden ze Herr Anders niet voor minder de heuvel op gestuurd? En ook de bejaarde Herr Behr, na de aanslag op het leven van de Führer, omdat hij een sociaaldemocraat was?

‘We doen allemaal onze plicht,’ zei Herr Lenz. ‘We moeten voor onze eigen mensen zorgen.’ Hij gaf beslist het goede voorbeeld met zijn vrijgevigheid: afgelopen Kerst had zijn bedrijf een grote hoeveelheid hout geschonken aan de Bund Deutscher Mädel zodat ze speelgoed konden maken voor minder bedeelde kinderen. Ach, de met edelweiss beschilderde poppenwiegjes! En de zo echt lijkende Messerschmitt-vliegtuigjes! Wat waren we trots geweest het werk van onze dochters in het huis van Charlotte von Stein tentoongesteld te zien.

‘Maar toch,’ vervolgde Frau Dreher, die de zuiverste inborst had maar soms de plank volledig missloeg, ‘hadden enkelen van hen vrij ernstige verwondingen: zo had er één een fikse snee in zijn been die eigenlijk had moeten worden gehecht.’

We stelden haar gerust dat dit alleen maar aantoonde dat het onhandelbare misdadigers waren, bolsjewistische *Untermenschen* die onderlinge gewelddadigheden niet schuwden. Het toonde aan dat ze op de juiste plek zaten.

‘Weimar?’ vroeg Frau Dreher.

‘Het kamp,’ zeiden we.

‘Ze zitten toch goed daar,’ zei Herr Forst. ‘Eten, onderdak, een baan om hen bezig te houden. Dat is meer dan ze verdienen.’

‘Dus er klopt niets van de geruchten?’ vroeg Frau Dreher.

‘Geruchten?’ echoden wij.

‘Mishandelingen en martelingen. Uithongering. Executies.’

‘Nou,’ zeiden wij, ‘staat daar ooit iets over in de krant?’

‘Nee,’ zei ze.

‘En ik heb niets gezien dat op vergassingens wees, toch?’ zei Herr Forst.

‘Nee,’ zei ze.

‘Ziet u nou wel?’

Herr Wieck wees erop dat de kamparts vaak bij hem in het restaurant kwam. Ze deelden hun liefde voor de bergen in het Zwarte Woud, hadden ze ontdekt, en praatten vaak over de reizen die ze naar dat deel van het Reich hadden gemaakt.

En Herr Krell, die het kamp van aardappelen voorzag en in de herfst- en wintermaanden wel twee leveringen per dag deed, zei dat ze uiterst vriendelijk tegen hem waren en dat de zaken nog nooit zo goed waren gegaan.

‘Ik blijf altijd even hangen om samen iets te drinken als ik bier lever,’ zei Herr Nadler.

‘Ze zijn voor mij ook erg vriendelijk,’ sloot Fräulein Staub de rij, die als secretaresse voor een van de officieren op de heuvel werkte, met zicht op het terrein zelf. ‘Het zijn heel gewone mensen.’

We wisten dat zij, Herr Nadler, Herr Krell en Herr Wieck niet zoveel meer konden zeggen dan dat, maar we waren hun dankbaar voor het ontkrachten van de geruchten van Frau Dreher, voordat die zich verder konden verspreiden.

Toen in augustus de bommenwerpers kwamen, dachten we eerst dat ze het op ons hadden voorzien, maar al gauw beseften we dat ze het op het kamp hadden gemunt en in het bijzonder op de fabriek naast het kamp. Eerst waren we opgelucht, tot Herr Forst ons erop wees dat ze de elektrische kampotheining zouden kunnen vernietigen, dat hele geval op konden blazen. Dat zou heel wat ernstiger zijn dan die ene voortvluchtige die we de autoriteiten zo nu en dan zagen oppakken. Met niets om hen in bedwang te houden, zouden we overspoeld worden door gevangenen die ons zouden beroven en verkrachten. We wisten dat we die nacht niet zouden slapen.

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

Augustus 1944

De aanval kwam onverwacht. Er ging vaak genoeg een alarm af, ja, maar de vliegtuigen gingen altijd ergens anders heen. Karl-Heinz en ik hadden allebei een gruwelijke hekel aan de ondergrondse schuilkelder die zich aan de andere kant van de Eickeweg onder het bos bevond en speciaal voor de SS-gezinnen was aangelegd. Die was krap, wit en koud, en nat van gecondenseerde adem. De muren van de T-vormige ruimte waren gekromd als het binnenste van een bot. Soms namen we niet eens de moeite om de villa te verlaten en zochten we onze toevlucht gewoon in de kelder. En toen die dag de sirenes klonken, wist ik zeker dat het weer vals alarm zou zijn. Het was even na twaalfen – een mooie, heldere middag – en mijn afspraak met Doktor Weber was net klaar. Ik kon merken dat hij verheugd was over mijn progressie en ik zei dat we binnenkort misschien wel konden stoppen met de behandeling, maar hij legde uit dat het belangrijk was om die nog enige tijd bij wijze van onderhoud vol te houden. Hij zei dat hij voorzichtig moest zijn, en ik denk dat hij het zowel over zichzelf als over mij had.

Ik liep met hem mee naar de deur, Josef bracht onze lunch naar de eettafel, en Dietrich en Karl-Heinz waren hun handen aan het wassen – vergeet je duimen niet, hoorde ik Dietrich zeggen – toen de sirenes begonnen te loeien. We dachten dat we nog genoeg tijd hadden. Ik zei tegen Josef dat hij het eten moest bedekken om het warm te houden, en tegen Karl-Heinz dat hij een boek moest pakken om mee te nemen. We zouden allemaal naar de schuilkelder aan de overkant van de weg gaan, zei Dietrich, en Doktor Weber en de bewaker zouden teruggaan naar het kamp. Maar binnen enkele ogenblikken hoorden we de vliegtuigen naderen, steeds dichterbij, en Doktor Weber stond aarzelend bij de voordeur

naar de lucht te kijken en ik vroeg: 'Wat is er?' En toen keek ik ook naar buiten en zag ik ze: de vliegtuigen in perfecte formatie en een rookpluimpje als een enkel wit wolkje in de blauwe lucht. 'Dietrich, hebben we nog tijd?' vroeg ik, maar hij antwoordde niet.

'U zult met ons mee moeten naar de kelder,' zei ik tegen Doktor Weber.

'Wat zeg je?' zei Dietrich.

'Ik zei dat Doktor Weber met ons mee naar beneden moet komen.'

'Ik heb ook mijn duimen gedaan,' zei Karl-Heinz. 'Ziet u, mama?'

'Dat is tegen de regels,' zei Dietrich. 'Hij moet terug naar het kamp. De bewaker zal hem meenemen.'

'Mama,' zei Karl-Heinz, luider nu, 'ik ben mijn duimen niet vergeten. Ze zijn lekker schoon.'

'Ja ja,' zei ik. Ik wist dat er binnen de omheining geen schuilplaatsen voor de gevangenen waren. Tot nu toe had dat niet uitgemaakt, maar nu vlogen de vliegtuigen recht boven ons. Ik had nog nooit zoiets gezien, niet zo dicht bij huis. Ik moest boven het geraas uit schreeuwen. 'En wat gebeurt er als...' begon ik mijn vraag, maar ik zag Karl-Heinz door de voordeur naar buiten staren, zijn ogen op steeltjes, zijn vingers in zijn oren.

Ik trok de deur dicht, liep naar Dietrich toe en zei direct in zijn oor: 'En wat gebeurt er als mijn dokter wordt gedood?'

'Ze zullen het kamp nooit bombarderen,' zei hij.

'Ze zitten recht boven ons, Dietrich,' beet ik hem toe. 'Waarom begreep hij dat niet? Hoorde hij niet hoe dichtbij ze waren? En trouwens, Doktor Weber had me maandenlang in het geheim behandeld, hier in ons huis: we hadden de regels al lang en breed overtreden.'

'Ik ben heel blij dat je aan je duimen hebt gedacht,' zei ik tegen Karl-Heinz en ik loodste hem en Josef mee de keldertrap af. 'Herr Doktor?'

Even stonden hij en de bewaker stil, wierpen een blik op Dietrich en kwamen toen ook mee de trap af.

In de kelder stonden alle conserven te rammelen en te schuiven op de planken. Een pot kersen kwam stukje bij beetje richting de rand en ik zag het gebeuren, ik zag wat er ging gebeuren, maar ik deed geen poging om ernaar te wijzen, ik deed geen moeite om er iets van te zeggen. Wat maakte het uit als hij viel? We moesten wel tientallen van zulke potten hebben die we nooit allemaal op zouden eten. *Rijp zijn de in vuur gedoopte vruchten...* Ze weerkaatsten het licht zoals gebrandschilderd glas in een donkere kerk en ik zag hoe Doktor Weber zijn ogen eroverheen liet gaan en het verhaal

dat ze vertelden in zich opnam, en de kersen kwamen alsmaar dichterbij, dichterbij en nog dichterbij de rand, en toen ze vielen, zoals ik wist dat wel moest gebeuren, was ik de enige die er niet van schrok.

‘Is dat een spook?’ vroeg Karl-Heinz met een klein stemmetje.

‘Doe niet zo dwaas,’ zei Dietrich. ‘Het komt door de vliegtuigen. Door de trillingen.’

En ik voelde ook iets in mij sidderen, dichterbij naar een rand toe bewegen. Ik sloot mijn ogen, ademde in en uit, in en uit. Ik kon de kersen ruiken, zuur en zoet tegelijk, en de aarde die nog aan de wortels en aardappelen kleefde, en ik droeg een dunne zomerjurk en zat op het terras, en Erna, ons dienstmeisje van thuis, bracht me een bord kersen met slagroom en ik wilde haar vragen of alles in orde was in München, of alles nog op ons wachtte onder de stoflakens, onze banken, bedden en spiegels, onze kristallen kroonluchter, maar ze was al verdwenen. Ik at de kersen een voor een met een klein zilveren lepeltje, het handgreepje gegoten in de vorm van een apostel, al kon ik niet zeggen welke. Petrus, met zijn sleutels? Of Johannes, met zijn lijdensbeker? Ik plette elke kers tegen mijn gehemelte, ik hoefde amper te kauwen. De Ettersberg gleed weg onder mijn voeten, viel weg helemaal tot aan Weimar. Waar was de kerk met de bewerkte biechtstoelen vol fluisteringen en de vrouwen die de verwelkte bloemen vervingen? Waar was het roosvenster met als stralend middelpunt het heilige gelaat van Jezus? Ik was te ver weg.

‘Niet zo dichtbij,’ zei iemand. ‘Anders valt alles straks nog boven op jou.’ Dietrich. Het was Dietrich.

Karl-Heinz zat bij de muur met alle conserven gehurkt naar de verbrijzelde pot kersen te kijken. Achter hem stonden de potten te trillen. ‘Echt alleen door de vliegtuigen?’ vroeg hij.

‘Natuurlijk,’ zei Dietrich.

‘Misschien is het Ingo wel,’ zei ik. Ik weet niet waarom; zijn naam schoot me zomaar te binnen.

‘Dat zou kunnen!’ riep Karl-Heinz uit. ‘Hij speelt graag hier beneden.’

‘Ik denk niet dat we Ingo terug willen, of wel?’ vroeg Dietrich, maar het was al te laat. Hij was al bij ons in de kelder, dat andere jongetje dat zich verstopte in de schaduwen en aan de planken schudde. Dat ding kapotmaakte.

‘Kom eens hier,’ zei ik. ‘Je snijdt jezelf nog.’ Ik wilde naar hem toe om hem weg te halen bij het glas, maar plotseling was ik te moe om zelfs maar

op te staan. Ik had er geen puf voor. 'Je snijdt jezelf nog,' zei ik opnieuw.

'Dan kan Doktor Weber me beter maken,' zei Karl-Heinz.

'Kom eens hier. Kom bij me zitten.' Ik klopte op de lege stoel. 'Zeg, hoe ziet Ingo er eigenlijk uit?'

Karl-Heinz kwam naast me zitten. 'Hij lijkt een beetje op mij,' zei hij, 'maar dan kleiner. Hij eet zijn wortels niet op. Hij wast zijn duimen niet.'

We hoorden gefluit, luid genoeg om het geluid van de motoren te verhullen, en het deed mijn tanden en botten rammelen, en toen begonnen de explosies. En ze waren heel dichtbij.

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

26 oktober 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

Ik was geld uit Greta's handtas gaan pakken. Dat klinkt als een bekentenis, maar ik stal niet... ik had dat geld per slot van rekening zelf verdiend. Het was gewoon iets wat ik zo nu en dan deed om de avond mee door te komen aan de skaattafel. Greta liet haar handtas altijd beneden in de entree staan, wat het voor mij gemakkelijk maakte om vijf of tien Reichsmark te lenen, en ik stopte het geld meestal weer terug zodra ik had gewonnen, en ze kwam er nooit achter. Maar de rommel die vrouwen bewaren! Ik moest in alle hoeken en plooien van haar tas kijken, alle donkere dichtgeritste vakjes doorzoeken, oude bioscoopkaartjes opzij duwen en verfrommelde zakdoekjes, bonnetjes van koffiehuisen in Weimar, een hoedenspeld die over mijn knokkel kraste, een klein wit met grijs gemarmerd kiezeltje, een potloodstompje, een opvouwbare kam, een gebroken schoengesp, een uitgepakt snoepje, een spiegeltje met een versierde achterkant. Niets van waarde.

Ik weet nog dat ik de dag voor de aanval naar de bank wilde gaan, maar ik had geen tijd meer, dus viste ik twee briefjes van vijf uit Greta's handtas. Ik denk dat Keiner me zag, maar dat kon me niet schelen: ik was in mijn eigen huis. En gedurende die avond won ik trouwens bijna vijfhonderd Reichsmark. Ik kon niet verliezen, leek het wel. De kniesoren die met hangende schouders over hun drankje zaten gebogen vanwege het vooruitzicht dat Parijs ging vallen, lieten me koud, evenals de aankomst van tientallen geallieerde geheim agenten en meer dan honderd vijandelijke vliegeniers die gevangengezet moesten worden; we zouden later wel bedenken wat we met hen zouden doen. Op de terugweg naar de villa bleef ik op het bospad dralen. Het was een kalme, heldere zomeravond

en ik was niet ver meer van huis. Mijn vrouw, mijn liefvallige Greta, die geen tekenen van de ziekte meer vertoonde, wachtte me net voorbij de bomen op. Ik snoof de lucht op van mos, bladeren en koele, donkere aarde. Ik kon de dode takken onderscheiden die in nette stapels waren gelegd, klaar om weggehaald en verbrand te worden. Ik zou weer verder moeten gaan met mijn houtsnijwerk, dacht ik bij mezelf: het was al veel te lang geleden dat ik de simpele vorm had gevoeld die in het hout huisde. Misschien zou ik die ark voor Karl-Heinz wel maken en dan zou ik ook iets speciaals voor Greta regelen: een armband misschien, zoals die van Emmi Wolff die ze altijd zo bewonderde. Allemachtig, ik had genoeg goud voor wel honderd armbanden.

Er is nog iets van die avond wat ik me heel helder voor de geest kan halen: ik wilde net verder wandelen naar huis, toen ik op het pad voor me zo'n dikke slak opmerkte zoals je op de Ettersberg hebt, groter dan die ik weleens in onze bloembakken in München had gezien. Die plukte ik altijd van de geraniums af en dan gooide ik ze naar beneden om ze op de kasseien van de binnenplaats te pletter te horen vallen. Ik had Karl-Heinz geleerd dat ook te doen. Ik pakte deze op, hield hem op mijn handpalm en voelde zijn slijmerige, gespierde voet op mijn huid. Het was een wonder dat ik er niet op was gestapt. Zijn tentakels bewogen mijn richting op en ik vroeg me af of hij me kon zien. Toen ik er met mijn vinger tegenaan tikte, trok hij ze terug en daarna trok hij ook zijn kopje in. Ik volgde de spiraal van het huisje met mijn vinger: wat was dat toch mooi, met dat patroon van licht en donker, zoals de houtnerf van een of andere exotische fruitboom. Ik droeg hem een stukje verder het bos in en zette hem toen onder de beschutting van een paar boomwortels weer neer.

Na de aanval, zodra het sein veilig had geklonken, zei ik tegen iedereen dat ze in de kelder moesten wachten terwijl ik het huis controleerde. Ik had geen idee hoe erg het was, maar ik veronderstelde dat er wel wat schade zou zijn.

‘Denk je dat er iets is gebeurd?’ vroeg Greta.

‘Nee niets, niets,’ zei ik. ‘Maar ik wil het gewoon even zeker weten.’

Ik dacht dat ik brand rook, hoewel alles voor zover ik kon zien in orde leek. Het schilderij van de brekende golven hing scheef en twee stoelen waren weggeschoven van de eettafel waar onze lunch nog op ons stond te wachten. Verder niets. Boven leek ook alles intact. In de logeerkamer was

alleen mijn borstel maar op de vloer gevallen – waarin te veel van mijn haar achter was gebleven – en mijn chocoladedoosje stond nog steeds op zijn plek in het bureau. Karl-Heinz had zijn treintjes van het spoor gehaald, zag ik, en vervangen door de houtgesneden dieren. Hij had ze helemaal tot aan de bocht als wagonnetjes neergezet zodat ze kop aan staart liepen, en daar had hij een brug gemaakt van een paar van de kleinere dieren zodat de grotere over hun rug konden lopen. Ik was blij dat hij zo veel plezier met ze had.

Toen ik vervolgens naar de ouderslaapkamer ging, werd de brandgeur steeds sterker, maar weer kon ik geen schade ontdekken. De deuren naar het balkon waren open en de lucht daarbuiten was wazig van de rook, zodat ik toen ik naar buiten stapte het bos niet eens meer kon onderscheiden. Ik voelde mijn ogen en keel prikken en hoorde geschreeuw uit de richting van de villa van de familie Wolff naast ons komen. Ik rende naar beneden, de tuin in, waar zilverige reepjes folie de grond bedekten en rond mijn voeten wervelden terwijl ik onze villa aan elke zijde controleerde. Nog meer geschreeuw dat bij het huis van de burens vandaan kwam en tussen de bomen en de rook door drong. Ik wist dat ik zou moeten gaan kijken of ik kon helpen en dat ging ik ook doen, echt waar, zodra ik zeker wist dat ons eigen huis in orde was. Er zweefden vonken als vuurvliegjes door de lucht en er dreven assige deeltjes langs, die even op mijn armen en benen neerstreken voordat ze weer verder dwarrelden. Ik hoorde naast ons een raam springen en toen nog één... ja, dat waren overduidelijk de ramen van de familie Wolff en niet die van ons. Het leek erop dat wij gespaard waren gebleven. Maar toen ik daarna de hoek omging, zag ik dat er een gat in ons dak zat, een stuk waar de dakpannen ontbraken, misschien maar twee vierkante meter, maar wel recht boven ons bed. Veel te dichtbij.

Ik rende terug naar binnen en ging het plafond na: niets had vlam gevat of was naar binnen gekomen. Je kon niet eens zien dat er iets aan de hand was. Toen ging ik naar de burens.

De villa van de familie Wolff helde over als een zinkend schip dat slagzij maakt, het dak was er afgerukt, de voorste muur was aan gruzelementen geblazen en de hele bovenste verdieping stond in brand. Even stond ik daar op de straat vol kraters te knippen met mijn ogen alsof ik net uit ons bed was gestapt. Ik voelde de rook achter in mijn keel prikken. Ik kreeg een klap in mijn gezicht van de vreselijke hitte en ik herinnerde me een bezoek aan mijn vader in de bakkerij toen ik nog een jongetje was en de stoot hete lucht voelde toen hij de ovens opende.

Ik hoorde Wolff naar me roepen: ‘Hahn! Hahn! Kom hier!’

Hij zat hoestend op zijn knieën in wat er nog over was van hun eetkamer en probeerde een hoop versplinterde planken te verplaatsen, en toen ik de treden naar hun huis op rende, zag ik Emmi te midden van het puin liggen, met haar gezicht naar beneden, haar haren, armen en de ontblote achterkant van haar nek wit van het pleister. Het afgerukte hout bedekte haar onderlichaam en naast haar lag een braadstuk, dat van een serveerschaal was gegleden. Het vleessap droop op het tapijt. Ik weet niet waarom ik me dat nu herinner. Wolff en ik grepen de stukken hout en gooiden ze aan de kant en hij bleef maar tegen me schreeuwen, ook al zat ik vlak naast hem. Er zat een buil zo groot als een pruim boven zijn oog en zijn slaap bloedde. Hij had tegen Emmi gezegd dat ze naar de schuilkelder moest, zei hij, maar luisteren, ho maar.

‘Waar zijn de kinderen?’ vroeg ik. Hij gaf geen antwoord. Ik knipperde met mijn ogen tegen de rook en probeerde die niet in te ademen.

‘We zouden naar het theater gaan vanavond. Haar idee,’ schreeuwde hij. Op de verdieping boven ons stortte iets in.

‘Wolff, de kinderen?’ vroeg ik weer. ‘Zijn ze veilig?’

Wederom gaf hij me geen antwoord en toen ik zijn arm vastgreep en nogmaals tegen hem sprak, keek hij fronsend naar mijn bewegende lippen.

‘Wat?’ schreeuwde hij in mijn gezicht. ‘Wat zeg je?’

‘De kinderen.’ Ik articuleerde de woorden langzaam en duidelijk.

‘Frau Schmidt heeft ze meegenomen naar de schuilkelder,’ schreeuwde hij.

Ergens dichtbij sprong er nog een raam. Wolff raakte met zijn vingers de snee op zijn slaap aan, staarde naar het bloed en bewoog zich niet. Ik moest hem richting het bordes duwen. Toen tilde ik Emmi op, droeg haar naar de Eickeweg en legde haar neer, voorzichtig, heel voorzichtig. Maar ze was al dood.

‘Wat is er gebeurd?’ vroeg Greta toen ik terugkeerde naar de kelder.

‘Waarom was je zo lang weg?’

‘Niet hier,’ zei ik met een hoofdbeweging naar Karl-Heinz.

Ze vroeg of ons huis in orde was en ik zei dat dat zo was: er ontbraken alleen wat dakpannen. Ik kon het gewicht van Emmi Wolff nog steeds voelen, het dode gewicht van haar zwaaiende armen. Ik veegde het pleister van mijn borst.

‘O, gelukkig,’ zei ze. Ik was zo lang weggebleven, ze was zo ongerust geweest en het had allemaal zo dichtbij geklonken.

Ze leunde op me toen we de trap op gingen en moest halverwege stoppen om op adem te komen. Het was gewoon de schok, zei ze. Ze was in orde. Weber liep achter ons en ik zag dat hij zijn handen uitstak, alsof ze mogelijk zou vallen. Toen hij me zag...

[aangetast]

... naar het kamp. De bewaker was alvast vooruit gegaan en ik liep samen met Weber. Het was zo’n chaos dat niemand ook maar enige notie van ons nam. De hele Eickeweg lag vol met puin: afgebroken hout, uitgebrande auto’s, compleet ontwortelde bomen, stukken van tuinmeubelen, bedsteden en dingen die ik niet kon thuisbrengen. Er waren ook duizenden reepjes zilverfolie, door de vijand uitgestort om onze radar te ontregelen, en er dwarrelden pamfletten over de stoep die de voortuintjes deden dichtslippen. Ik raapte er een op: *Generalfeldmarschall* Paulus riep op tot een einde aan de vijandelijkheden en noemde onze nederlaag bij Stalingrad als bewijs dat we de handdoek maar in de ring moesten gooien. Nou, hij had zijn ware aard laten zien toen hij zich had overgegeven aan de Sovjets en niet eens het fatsoen had gehad om zelfmoord te plegen. Geen enkele echte Duitser zou ooit naar zo’n man luisteren.

Door de rook leek het die middag net alsof het al schemerde en even vroeg ik me af hoeveel tijd er verstreken was. Hoelang waren we in de kelder gebleven? We liepen langs de verwoeste SS-garages, waar omgekeerde voertuigen hulpeloos op hun rug lagen, en kwamen bij de Gustloff-fabriek, waar geen steen meer overeind stond. Alle machinerie was vernietigd, verworpen tot enorme verwrongen puinhopen van staal, waarin ook lichamen en lichaamsdelen zaten. Ik betwijfelde of er ook nog maar iets gered kon worden. Zelfs de stenen adelaar bij het treinstation was kapot: zijn snavel was eraf gerukt. Mijn gebouw was nog bijna volledig intact, maar er waren ook veel andere delen van het hoofdgebouw verdwenen, waaronder de politieke afdeling waar Weber aan de foto’s werkte. Twee secretaresses zaten met een besmeurd gezicht en uitgevallen haarspelden huilend tussen de brokstukken. Een andere vrouw snelde langs met een stapel enveloppen. Weber zei niets, maar ik voelde de vreugde in golven van hem afkomen.

We kwamen het kamp binnen door de oostelijke ingang, waar de mannen nog met gericht machinegeweer op hun post in de wachttorens

stonden. ‘Zo,’ zei ik tegen Weber. ‘Zoals het hoort.’ Die kant van het kamp was het ergst getroffen: de wasserij en het desinfectiegebouw stonden in brand en door de wind verspreidden de vlammen zich naar de kleermakerij en de schoenmakerij. In mijn hoofd was ik al bezig met de optelsommen, met berekenen hoeveel het ging kosten om alle verloren gegane voorraden te vervangen: de zeep, de dekens, de kleding, de handdoeken, het ontluismiddel. En wie kon zeggen wat er verder nog allemaal verloren was gegaan? Ik had geen idee hoe ik de balans kloppend zou moeten krijgen. Een groep van onze mannen hield de wacht terwijl gevangenen de brandende ruïnes afbraken zodat het vuur zich niet zou verspreiden. Ze werkten met hun blote handen en ik zag dat twee van hen naar elkaar glimlachten terwijl ze de ingestorte muren wegbraken. Ik had ze moeten laten doodschieten – alleen maar bij wijze van spreken, natuurlijk – maar verderop zagen we een enorme vuurzee waarvan we eerst niet begrepen wat het was, tot Weber zei: ‘De Goethe-eik. Ze hebben de Goethe-eik geraakt.’ Ook al stond hij recht voor onze neus in brand, toch kon ik het niet geloven. Zelfs toen we erheen gingen en zo dichtbij stonden dat we de vlammen konden voelen en het boomsap konden horen sissen, zelfs toen de rook over ons heen walmdde en onze ogen en mond binnendrong. Nee, zei ik. Néé. Ik zou het niet toestaan.

Later ging ik terug naar huis, waar ik Felix Wolff aantrof die met Karl-Heinz aan het knikkeren was.

‘Nou, Felix,’ zei Greta, ‘je mag alles kiezen wat je wilt voor avondeten. Josef kan alles voor je maken.’

Hij zei dat hij niet wist waar hij zin in had.

‘Wat je maar wilt,’ zei Greta.

Hij zei dat hij het niet wist.

‘Je moet toch iets kunnen bedenken,’ zei ze. ‘Pannenkoeken. Gebakken aardappelen.’ Haar stem sloeg over.

‘Het maakt niet uit,’ zei ik. ‘Keiner maakt altijd heerlijk avondeten.’

Greta kreeg zelf geen hap door haar keel. Ze zette de jongens aan de tafel bij het raamzitje, keek toe hoe ze hun plakken ham en hun worst naar binnen schrokten en nam niet eens de moeite om tegen ze te zeggen dat ze niet met volle mond mochten praten. ‘Ik geloof het niet. Ik kan het gewoon niet geloven,’ bleef ze maar prevelen. Boven ons wierp de herts-hoornen kroonluchter zijn knokige schaduw op het plafond. Felix zou bij ons blijven logeren, vertelde Karl-Heinz me, terwijl hij een plakje kaas tot

een telescoop oprolde en me erdoorheen bestudeerde. Misschien kon hij zelfs voor altijd bij ons komen wonen, zei hij, nu zijn moeder dood was.

‘Ze hebben haar naar het ziekenhuis gebracht,’ zei Felix. ‘Daar brengen ze zieke mensen heen.’

‘O, arme Emmi,’ barstte Greta uit, ‘lieve arme Emmi.’

‘Lieveling,’ zei ik scherp en ze vermande zichzelf en zei: ‘Pyjama’s en tanden. Hup hup.’

Toen de jongens waren verdwenen, vroeg ze me of ik dacht dat Emmi meteen dood was geweest.

‘Absoluut,’ zei ik.

Ik realiseerde me dat ik onder de eettafel met mijn voeten zat te wippen, links rechts, links rechts. Ik kon er niet mee ophouden, kon niet stil blijven zitten. Greta ging de jongens instoppen en ging daarna zelf ook naar bed; ze was echt aan het eind van haar Latijn, zei ze.

Ik moest nog wat dingen nagaan, zei ik. Kijken of er nog mensen hulp nodig hadden.

Er waren maar een paar mannen in de officiersclub en er werd geen muziek gespeeld. Ik kon niemand vinden die een potje skaat met me wilde spelen, maar toch schudde ik de kaarten tot ik mijn duimen amper meer voelde, en toen trok ik steeds een willekeurige kaart en probeerde te raden welke dat was. Ik had het elke keer fout. Weer zat ik onder de tafel met mijn voeten te wippen: links rechts, links rechts. Ik bestelde een schnaps en sloeg hem achterover. Ik voelde de bijtende rook nog steeds in mijn keel.

‘Vreselijk,’ zei Schwartz terwijl hij een stoel bijtrok. Ik had geen zin om met hem te praten, maar hij was al een tweede schnaps voor me aan het bestellen en vroeg of mijn gezin in orde was.

Ik zei dat ik dacht van wel, of dat dat nog wel zou komen.

Hij knikte. ‘Vreselijk,’ herhaalde hij, ‘van Emmi. Weet je, weten we, of Wolff aanblijft?’

‘Ik denk van wel,’ zei ik.

Schwartz leek verbaasd. Hij leefde met Wolff mee, echt waar, maar een dergelijk verlies moest niet onderschat worden.

‘Heeft hij je geen hufter genoemd vorige week?’ zei ik.

Hij wuifde met zijn hand: verleden tijd! Maar misschien, zei hij, zou iemand tegen Wolff moeten zeggen dat het zijn plicht was om nu een stap opzij te doen voor iemand die beter was toegerust om met de druk van de functie om te gaan.

Ik zei dat ik me wel kon voorstellen dat Kommandant Pister dat met hem zou bespreken.

‘Heb je gehoord dat zijn vrouw en dochter ook gewond zijn geraakt?’ vroeg Schwartz. ‘Niet ernstig,’ voegde hij eraan toe. ‘Maar toch... het zet je wel aan het denken.’

Klaverboer, dacht ik en ik draaide een kaart om. Maar ik had het fout.

Dagenlang was de aanval het enige waar iedereen over kon praten. Ik probeerde het thuis niet ter sprake te brengen om Greta niet van streek te maken, maar de waarheid was dat ik zelf van slag was. Zelfs de aapjes in de dierentuin waren verstild en Martin de beer verstopte zich in zijn betonnen grot. Ik struikelde continu over stukjes vervormd en gesmolten glas, rubber en metaal; onmogelijk om te zeggen wat het ooit was geweest. En de watertoevoer bezorgde me nog meer hoofdbreken: de leidingen waren op zo veel plaatsen geraakt dat we een noodleiding moesten aanleggen en water in vrachtwagens moesten laten aanrukken, waar ik eigenlijk de middelen niet voor had. De isolatiebarakken net voorbij het bos, waar onze prominentste gevangenen zaten, waren volslagen verwoest en moesten worden herbouwd, wat aanzienlijke kosten met zich mee zou brengen. Rudolf Breitscheid, de sociaaldemocraat, was meteen dood, en dat gold ook voor Ernst Thälmann, de leider van de Duitse Communistische Partij. Niet meer dan een onfortuinlijk ongeluk, verzeker ik u. De Italiaanse prinses, Mafalda van Hessen, die naar de dichtstbijzijnde greppel was gerend, werd tot haar nek bedolven onder het puin; alleen haar hoofd was nog zichtbaar. Dat stak uit de grond alsof het van haar lichaam was gescheiden en riep om hulp, en ze moesten haar uitgraven en naar het bordeel dragen, omdat het SS-ziekenhuis al vol zat en de ziekenboeg voor de gedetineerden uitpilde van zowel SS'ers als gevangenen. Schiedlausky amputeerde daarop haar gewonde arm. Die werd door de bordeelhoeren verzorgd waardoor er – geen wonder – een infectie ontstond. Ze stierf twee dagen later. Of dat nu door bloedverlies, infectie of door onbeholpen chirurgie kwam, ik heb geen idee. Hoe dan ook stelde het ons wel in een slecht daglicht.

Maar nog belangrijker was dat de fabrieken waren getroffen: niet alleen de Gustloff-fabriek, maar ook de *Deutsche Ausüstungswerke* van de SS. Beide moesten de productie staken, misschien zelfs permanent. Het klonk bijna komisch hoe de luchtaanval daar was verlopen: gevangenen die rondjes renden, met brandende huid en brandend haar, en probeerden de brand-

bommen te ontwijken terwijl ze ook nog probeerden binnen de grenslijn te blijven. Degenen die er wel overheen vluchtten, werden doodgeschoten door de bewakers, Oekraïense idioten die ook op de Duitse SS'ers schoten die dekking zochten in het bos met de gevangenen. Dat moest dan een modelkamp voorstellen. Het had me waarschijnlijk voldoening moeten schenken dat de meeste bommen die voor de SS-kwartieren waren bedoeld op de steengroeve terecht waren gekomen. Ook al waren er een paar honderd stuks gevangenen verspild, ik hoefde tenminste niet al te veel voorraden in de kazernes te vervangen. Maar het had wel effect op het moreel: de mannen hadden gedacht dat ze hier veilig waren, beschermd door de nabijheid van de gevangenen. Nu stond iedereen onder spanning en rende bij het minste of geringste teken van een luchtaanval al naar de greppels. En die arme Scharführer Rehbein liep rond met zijn ziel onder zijn arm en kon bij de begrafenis van Emmi Wolff amper op zijn benen blijven staan, omdat hij zo hard aan het huilen was. Het was niet om aan te zien, zo ongepast. Hij was niet meer in staat om zijn werk uit te voeren en werd eerlijk gezegd zo weekhartig dat ik hem zijn uniform niet langer waardig vond. Hij werd niet lang daarna opgeroepen naar het oostfront.

En dan was er nog de kwestie van Webers werk. We waren de hele fotoafdeling kwijt en ik wist dat ik een andere functie voor hem moest verzinnen, iets binnenshuis, met weinig risico op letsel of overlijden. De opslagplaats? Sokken stoppen? De oplossing diende zich aan toen ik Schwartz hoorde zeggen dat het kaartsysteem van de gedetineerden op de politieke afdeling ook in vlammen was opgegaan en dat dat vanuit hun dossiers kaart voor kaart weer moest worden gekopieerd. Ze hadden een hele ploeg gevangenen nodig die dag- en nachtdiensten zou draaien.

‘Ik heb de juiste persoon voor die klus,’ zei ik. ‘Een Duitser. Heel methodisch. Heel nauwgezet.’

Die nacht droomde ik over de verloren gegane fotoafdeling, over al de waardevolle foto's die tot as waren vergaan. De feesten in de Bismarcktoren, de vreugdevuren bij de zonnewende, de amusante voorstellingen die de mannen gaven als ze zich als vrouwen of Joden verkleedden. De opening van de spoorweg, toen Reichsführer Himmler naar Buchenwald kwam. Toen ik wakker werd, kon ik nog steeds niet helemaal geloven dat ze er niet meer waren. Het verlies voelde te groot om te bevatten. Ik was op zijn minst dankbaar dat ik de vooruitziende blik had gehad om een afdruk van mezelf met de Reichsführer te laten maken na zijn bezoek.

Hij schudde me de hand, keek me in de ogen en glimlachte, en hoewel hij na niet meer dan een paar ogenblikken alweer verder was gegaan naar de volgende man, kon je dat op de foto niet zien; de fotograaf had het moment goed vastgelegd. Er is nog een afdruk – er wás nog een afdruk, de volgende op het rolletje – waarop de Reichsführer zich van me af had gedraaid, maar ik nog tegen hem aan het praten was. Het speet me niet dat die was verbrand. Ik vroeg hem op dat moment hoelang hij in Weimar zou blijven, alsof ik de een of andere ordinaire kapper of chauffeur was die het over koetjes en kalpjes had. Stommeling die ik was. Zo'n stommeit. Ik had iets moeten zeggen over de in het kamp doorgevoerde besparingen omdat ik me aan de voedseltoelage van zestig Pfennig per dag per gevangene had weten te houden, die sinds 1938 niet veranderd was. Ik had mijn plannen voor verdere bezuinigingen uit de doeken moeten doen. Dat is wat ik had moeten doen. In elk geval leek het op de foto die ik had laten inlijsten voor in mijn kantoor net alsof we oude vrienden waren, oude kameraden zelfs, alsof we op het punt stonden samen een cognacie te drinken en elkaar over onze kinderen te vertellen: eerste stapjes, eerste woordjes, familiegelekenissen. Wat een wondertjes zijn het! Zie ze stralen! Wat een geweldige kleinkinderen zullen ze ons schenken! We zouden informeren naar het welbevinden en de gezondheid van elkaars echtgenotes – Greta verwacht ons vijfde kind, zou ik zeggen, en is zeer betrokken bij de *Nationalsozialistische Frauenschaft* – en we zouden terugdenken aan de beginjaren van de strijd. We zouden een toast uitbrengen op de toekomst, we zouden een toast uitbrengen op het verleden. We zouden alle fouten in de wereld rechtzetten. Hahn? zou ik lachend zeggen. Joods? Gewoon een van die vreemde smetten, mijn vriend.

Weet u wat ik heb gehoord? Ik denk niet dat het er nu nog toe doet en misschien hebt u het zelf ook al wel gehoord: er werd gezegd dat hij gruwelde van bloed. Dat hij niet tegen de kampen kon, dat hij wit om de neus werd toen hij in Minsk een *Einsatzgruppe* in actie zag. Er spatte het een en ander op zijn jas, waarop hij begon te kokhalzen en wankelen. Hij zou in de geul zijn gevallen als iemand hem niet van de rand had weggeleid. Maar ik kan dat niet geloven... misschien had hij gewoon iets te zwaar getafeld. Er is altijd een onschuldige verklaring. Hij was tenslotte ooit kippenboer... hij had ongetwijfeld genoeg bloed gezien en legio nekken omgedraaid, in de begindagen in elk geval, voor hij dat anderen liet doen. En wist hij aan het einde de strop niet te ontlopen door een

gifpil door te bijten? Dat toont het karakter van een man, ook al keur ik het af dat sommigen de gemakkelijke uitweg kozen. Na het bombardement vroeg ik me af of hij misschien terug zou keren naar Buchenwald om de schade te bekijken en het moreel op te vijzelen. Dan had ik talloze foto's kunnen bemachtigen. *Dit was de Gustloff-fabriek, Herr Reichsführer. We hebben al plannen om die op nog grotere schaal te herbouwen.* Schwartz had de spot met me gedreven toen ik de foto had laten inlijsten waarop ik de Reichsführer de hand schudde, maar ik stel me zo voor dat hij daar spijt van had toen de fotoafdeling was afgebrand. Hij kon praten wat hij wilde over de dag dat hij de Reichsführer had ontmoet, die hem niet alleen de hand had geschud maar hem zelfs joviaal op zijn arm had geslagen, maar als er geen bewijs was van dat moment, wie kon dan zeggen of het ooit echt was gebeurd?

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

De middag van het bombardement ging ik naar de ziekenboeg voor gevangenen, want de fotoafdeling was weggevaagd. Ik weet nog dat ik een man passeerde met zijn armen vol niet-ontplofte brandbommen en een verdwaasde blik in zijn ogen. Een andere man begon in het Pools tegen hem te schreeuwen, waarna hij ze uiteindelijk op de grond liet zakken. Hij was in de veronderstelling dat het brandhout was. Eenmaal in de ziekenboeg werd ik door Wirth op de meest urgente gevallen gezet en in alle verwarring dacht niemand eraan te vragen waarom een fotograaf granaatscherven verwijderde, wonden hechte en verbrijzelde botten zette. Ambulances uit Weimar leverden beperkte medische voorraden en ik moest er het beste van zien te maken met onvoldoende schoon water en lang niet genoeg verbanden en gazen. De gewonden kwamen aan op brancards, houten planken en uit hun scharnieren geblazen deuren, en de doden werden afgevoerd met paard-en-wagen. Er zouden veel minder slachtoffers zijn geweest als de mannen in de wapenfabriek naar het kampterrein hadden mogen evacueren toen de bommen vielen. Er lagen daar honderden lijken, afgehakte ledematen, torso's en hoofden. We mochten waarschijnlijk van geluk spreken dat de bom die op de binnenplaats bij het crematorium was neergekomen niet was ontploft. En ook dat de Amerikanen het kamp zelf grotendeels hadden gespaard en dat er nauwelijks schade was aan de barakken van de gevangenen. Maar hoelang nog? Hoeveel langer nog?

Verbeten probeerden de SS'ers hun eigen mensen te redden: degenen die gewond waren geraakt, nog vastzaten onder het puin en ingesloten zaten in kelders van verwoeste gebouwen waar de zuurstof langzaam op- raakte. Ze deden beleefd tegen ons en gaven ons vlees te eten zodat we snel genoeg konden werken om hen te redden. Een Joodse arts die naar de

ziekenboeg werd geroepen, vertelde me dat een van de bewakers die met zijn voet vastzat onder een omgevallen draagbalk hem in het voorbijgaan had toegeroepen: *Kameraad! Help me, kameraad! God zegene je!*

Die nacht kon ik in onze barak de brandende Goethe-eik ruiken, en de rook versluisde die andere rook die zo eigen was aan Buchenwald, maskeerde die voor een paar stille uren. In de duisternis liet de boom alles los wat hij honderden jaren in zijn takken bij zich had gedragen: de indigoblaauwe zomeravonden waarop de nacht nooit echt lijkt te zullen vallen, de veldbloemen die door geliefden geplukt en tot kettingen en kronen gevlochten werden, de vogels die zongen en weer verstomden in het bos, het gewicht van sneeuw, de zwaarte ervan, de wortels die door de grond omhoogkwamen en al die andere bomen die geveld en tot barakken en bedden waren gemaakt.

Hij brandde tot de ochtend.

En omdat hij niet volledig was afgebrand, gaf de SS opdracht om hem om te hakken voor brandhout. Sommigen van ons namen er een stukje van mee, als souvenir. Ook ik brak er een smal zwart stukje hout vanaf, klein genoeg om te verstoppen. Ik draag het nog steeds bij me.

Adamczyk, Antoni: dat was de naam op de eerste indexkaart die ik invulde, al weet ik niet waarom ik me die in het bijzonder herinner. Ze zetten ons aan het werk in de opslagplaats, in een kamer vol lege koffers. Het rook er naar mottenballen, schoenen en vochtige wol, en elke dag zagen we de nieuwkomers toestromen om eigendommen af te dragen en kampkieren op te halen. Wat een stoet schooiers: de ene in een reusachtige jas en met de pet van tramconducteur op, de volgende in een knickerbocker en weer een andere in een vrouwenblouse. Het depot was niet groot genoeg voor al die persoonlijke bezittingen en ze werden buiten steeds hoger opgestapeld, bewaakt door een grommende Duitse herdershond. Op een dag rende er een jongetje met een fluitje naartoe en begon hem te aaien. Hij kan niet ouder zijn geweest dan vier. De hond likte zijn gezicht.

In het begin werkte ik langzaam, maakte ik elke nieuwe kaart zo netjes mogelijk en keek die regel voor regel na met het originele dossier ernaast. Naam, datum, geboorteplaats, burgerlijke staat, kinderen, adres, godsdienst, nationaliteit. Reden van arrestatie, eerdere veroordelingen. Lengte, lichaamsbouw, gezicht, ogen, neus, mond, oren, tanden, haar, taal, moedervlekken, bijzonderheden...

‘Je zit hier eeuwig als je zo doorgaat,’ fluisterde de man naast me. ‘Besef je wel hoeveel duizenden we er nog te gaan hebben?’

Haider was zijn naam, een hotelportier uit Innsbruck. Hij leek ergens in de zestig, maar misschien was hij wel jonger. Het was in Buchenwald soms moeilijk te zeggen hoe oud iemand was. Hij was tenger, liep gebogen en had zijn linkerduim verloren bij een ongeluk in de Gustloff-fabriek, vlak voor het bombardement. De wond zag er door het papieren verband heen ontstoken uit.

Hij moet hebben gezien dat ik ernaar keek, want toen de kapo buiten gehoorsafstand was, zei hij: ‘Je had de civiele voorman moeten zien toen het gebeurde. Hij werd lijkbleek, niet vanwege het bloed, maar omdat hij dacht dat ze hem de schuld zouden geven. Ze dwongen me een verklaring te ondertekenen: *Dit ongeluk was mijn eigen schuld, omdat ik naliet de gepaste aandacht aan mijn werk te besteden.*’

‘Stil!’ schreeuwde de kapo.

Ik had kunnen aanbieden zijn hand te onderzoeken. Hij verdween spoedig daarna. Ik weet het niet, ik ging gewoon door met overschrijven, dankbaar dat ze me niet hadden ingedeeld bij de nachtdienst, en op zondagmiddag ging ik naar het kleine groepje bomen en keek uit over de vlakte of woonde een van de culturele activiteiten bij die door de gevangenen werden georganiseerd: een verboden jazzconcert, een lezing over Rimbaud. Eén keer luisterde ik met Wirth naar het strijkkwartet dat repeteerde in de pathologische afdeling, waar de gipsen dodenmaskers ons vanaf de muren gadesloegen. En al snel kon ik tientallen indexkaarten per uur maken, Lotte; ik leerde de namen en nummers zo snel over te schrijven dat ik ze nauwelijks las, dat ik ze nauwelijks tot me liet doordringen.

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

September 1944

Ik herkende de Eickeweg amper nog, zo dichtbij waren de bommen gevallen. De villa van de familie Schmidt had geen dak meer, de vrouw en het dochtertje van Kommandant Pister waren gewond geraakt, en och, arme Emmi, lieve arme Emmi. Op de grote begraafplaats in Weimar werden de SS-slachtoffers als helden begraven en ik raakte het spoor bijster door al die namen en al die met groen bedekte graven, waaronder graven van kinderen. Het had ons kunnen gebeuren, het had net zo goed ons kunnen gebeuren. De schade aan ons huis was maar oppervlakkig, zei Dietrich. Er was niets met de constructie, het huis zou niet om ons heen instorten. We waren veilig. Maar ik voelde de pijn terugkomen, zich een weg banen langs mijn ruggengraat en naar mijn borst. Ik wilde Emmi terug. Ik wilde mijn moeder, maar ze kwam maar niet. Om het gemis te verzachten, las ik het bidprentje dat ze me had gestuurd, met de afbeelding van de Heilige Peregrinus die zijn habijt opzijtrekt om de tumor op zijn been te laten zien. Er stond op dat duizenden pelgrims elk jaar naar de kerk in Forlì kwamen om zijn nooit vergane lichaam te aanschouwen.

Nadat ze ons hadden gebombardeerd, dacht ik iets verschrikkelijks, iets beschamends: vernietig de boel. Blaas de heuvel op en bedelf alles. Dan konden we allemaal naar huis, toch? Ik geloof dat ik het op een dag zelfs hardop zei, tegen Doktor Weber. Dan konden we allemaal naar huis, zei ik. Hij bleef gewoon doorgaan met het bevestigen van de contactplaatjes op mijn rug.

‘Maar dan moet u wel naar München komen om me te behandelen,’ zei ik. ‘Zou u dat doen? Ook als u daartoe niet meer verplicht was?’

‘Natuurlijk, Frau Hahn,’ zei hij en ik koos ervoor hem te geloven.

Dietrich noemde de villa in Buchenwald nu thuis en Karl-Heinz ook, alsof ze zich ons huis in München, ons echte thuis, niet meer herinnerden. Ik verlangde terug naar ons appartement in de stad met zijn knarsende en tikkende radiatoren en de kroonluchter die klingelde wanneer Erna hem afstofte, en ja, zelfs met de moeder van Dietrich die een verdieping lager woonde en tegen het plafond tikte als wij te luidruchtig waren. Ik miste de gietijzeren sleutel die naar muntstukken rook en te groot was voor mijn favoriete handtas. Ik miste onze fijne keuken waar ik op donkere middagen thee zat te drinken met mijn vriendinnen, terwijl het vlammetje onder de theepot meebewoog op de cadans van ons gesprek, en met het smalle raam dat op de binnenplaats uitkeek waar de dienstmeisjes de tapijten uitklopten. Soms keek ik als Erna dat van ons uitklopte, hoe het stof rond haar opdwarrelde, hoe al het stof en vuil zich in de polen onder onze voeten had opgehoopt zonder dat we het zelfs maar hadden gemerkt. Het verbaasde me altijd hoeveel het was. Maar waren de kasseien op de binnenplaats nu rond of plat? En wat was ook alweer de precieze kleur van de gestucte gevel van ons gebouw? Als ik me die dingen probeerde te herinneren, zag ik alleen de paden van stapsteen in onze tuin in Buchenwald en de houten gevelbekleding van ons huis in Buchenwald.

‘Het is gelig, crèmekleurig,’ zei Dietrich. ‘Zoals perkament.’

‘Ik heb nog nooit perkament gezien.’

‘Zoals oud ivoor dan. Zoals de heften van de messen van mijn moeder.’

‘Die kan ik me ook niet herinneren.’

‘Het doet er niet toe,’ zei hij. ‘Het is er allemaal nog. Alles ligt daar nog op ons te wachten.’

Maar ik wist niet of ik hem wel geloofde.

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

2 november 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

Ik merkte dat het verlies van de Goethe-eik me vreselijk aangreep. Er was onvoldoende water geweest om het vuur te blussen, ook al had hij ooit beschutting geboden aan de grote dichter.

Is dit relevant? Zal ik verdergaan?

Hij brandde tot de ochtend. Er waren momenten dat je de boom nauwelijks meer kon onderscheiden en alleen een helse vlammenzee zag. Maar het was niet minder afschuwelijk toen de vlammen eenmaal waren gedoofd: zwarte takken en een zwarte stronk, alsof hij vol met giftig boomsap zat. Ooit was hij de levende kern van Buchenwald geweest, die eik... het hart, dat gespaard was gebleven toen het bos eromheen was gekapt om ruimte te maken voor het kamp. Ter herinnering aan het Duitse Reich waarvoor we vochten. Ze hadden er toen een gietijzeren hekje ter bescherming omheen gezet en de gedetineerden noemden hem de eerste gevangene van Buchenwald. Het was waar dat hij die laatste tijd, vermoedelijk vanwege de waterproblemen, begon uit te drogen en dat zijn bast eraf was gevallen. Maar op de dagen dat er treinlading na treinlading gevangenen de appèlplaats op stroomde en het leek alsof we ze nooit allemaal konden verwerken, laat staan voeden, en op de dagen dat de leidingen verstopt zaten, de afschrikmiddelen niet werkten, de quota niet werden gehaald, de waterzuiveringsinstallatie het begaf, de stank van de plek in mijn keel bleef steken, ik de balans niet kloppend kreeg en mijn secretaresse me steeds meer papieren bracht die ik moest ondertekenen... op die dagen had de boom me altijd opgevrolijkt. Alleen al de gedachte aan de boom. Ik ben geen man van de letteren, maar nadat hij was afgebrand, voelde ik me geroepen om enkele toepasselijke versregels

op te zoeken in Greta's bundels van Goethe, zodat ik iets te zeggen zou hebben over het verlies.

Ik vroeg haar waar ze waren en vanaf haar plekje op de bank wees ze naar de boekenplanken. De kracht sijpelde weer uit haar weg, leek het wel, maar ik zei tegen mezelf dat het enkel kwam door de schok van de terreuraanval en van Emmi's dood, en niet door iets onheilspellenders. Niet iets...

[aangetast]

... door mij.

Ik stond samen met Hans Schmidt onder de verkoelde takken. Hij moest worden neergehaald, zei hij. Hij kon omvallen. Iemand het leven kosten.

'*Leeft het als een enkel wezen, innerlijk in twee gedeeld?*' zei ik afwachtend, maar de Adjutant wierp me alleen maar een zijdelingse blik toe en ik wist dat hij de versregels niet herkende; zijn smaak reikte tenslotte niet verder dan avonturenromans en misdaadpulp, die hij elke maand met tientallen tegelijk uit de gevangenenbibliotheek leende.

Hij zei: 'Ze hebben een bijl en een zaag nodig. Zorg jij daarvoor?'

Toen liep hij terug naar het crematorium.

Nadat de boom was gekapt, ging ik ernaar kijken voor ze hem in stukken zouden hakken voor brandhout, maar ik zou willen dat ik dat niet had gedaan. Hij lag op zijn kant als het stoffelijk overschot van een of ander uitgestorven beest, waarvan de huid allang was weggerot. Ik had gehoord dat de gevangenen er stukjes vanaf haalden als souvenir en dat had me voldoening moeten schenken: de gedachte dat er onder dat misdadige gespuis nog enige eerbied bestond voor Duitse idealen. Ik ging met mijn hand over de stronk op zoek naar een plekje waar ik een stukje voor mezelf kon wegbeitelen, bleef met mijn huid aan het ruwe hout hangen en voelde een splinter mijn vinger binnendringen. Ik beet op mijn wang om het niet uit te schreeuwen. Ik moest langs de verbrande takken hebben gestreken zonder het te merken, want toen ik naar huis ging om te kijken of Greta wel wat had gegeten voor de lunch, merkte ze op dat ik naar as rook. Ze zat op de bank met haar maaltijd onaangeroerd op de bijzettafel en de bundel van Goethe op haar schoot. En toen ik naast haar ging zitten, liet ik zwarte vegen achter op de kussens en besefte ik dat de achterkant van mijn uniform met roet was besmeurd en dat ik het zou moeten laten reinigen.

Ik kreeg de splinter er niet uit, ook al probeerde ik hem keer op keer zelf los te peuteren. Ik dacht dat hij dan vanzelf wel naar buiten zou komen, maar mijn hele vingertop werd dik en rood, gloeide als ik ook maar iets aanraakte. Ik wist dat die ontstoken moest zijn. Greta zei dat ik ernaar moest laten kijken, dat Doktor Weber dat vast snel voor me kon oplossen.

‘En ons beiden door hem laten behandelen?’ zei ik. ‘Terwijl we de verklaring van Duits bloed nog altijd niet hebben?’

Ze vroeg me of die verklaring er nu echt nog toe deed.

Natuurlijk deed die ertoe, zei ik tegen haar.

Maar de splinter leek zo futiel, bijna gênant om te noemen, terwijl andere mannen hun vrouw en kinderen hadden verloren. En ook, en ook – dit is lastig uit te leggen en misschien niet in overeenstemming met wat u vroeg – wilde ik een deel van de boom bij me houden, dit minieme stukje boom dat zich in mijn eigen vlees had geworteld. Wekenlang ging ik steeds weer langs de stronk van de eik, verzon ik redenen om de omheining van het kamp binnen te gaan terwijl de meeste mannen juist hun best deden om er weg te blijven. *Goed of fout, mijn vaderland*. Ik moest de schade opnemen bij de wasserij en het desinfectiegebouw, zei ik, nagaan of we de watertoevoer misschien tegelijk met de reparaties konden verbeteren. En de watertoevoer was verbeterd ook daadwerkelijk, maar dat kwam alleen doordat de verwoeste wapenfabrieken die niet langer uitputten. Ik wist dat de eik niet meer te redden was, maar sinds de aanval, sinds hij was gekapt, betrapte ik mezelf erop dat ik op de plek waar hij had gestaan de ijle lucht afzocht naar een groene overvloed die in het grauwe kamp bloeide zoals hij dat al jaren niet meer had gedaan, naar een groot groen wonder. Ik bleef steeds weer weigeren om in die leegte te geloven, en als ik dan dichterbij kwam, bleef mijn blik steeds weer hangen aan de gebarsten en geblakerde stronk. Ik vroeg me af of hij niet opnieuw kon ontkiemen... dat zie je toch weleens? Nieuwe bladeren die uit een stronk groeien. Maar hoe vaak ik ook keek, hij bleef even levenloos als altijd.

En ik sliep niet meer. En als ik wel sliep, droomde ik over de brandende boom met in zijn takken alle verloren foto's, van allemaal kortgeschoren, puillogige mannen die dun als papier waren, en zij brandden ook. Er zaten weer duizenden op de recentste transporten. En ook al splitsten we ze meteen na aankomst op en stuurden we de vrouwen en kinderen door naar Ravensbrück, voorzien van de gebruikelijke genereuze rantsoenen, toch waren we ook verplicht honderden kinderen op te nemen in het hoofdkamp.

De meeste waren te jong om te werken en ik had geen idee hoe ik deze nieuwe aanslag op onze voorraden moest vereffenen. En zal ik u eens wat zeggen? Ze vormden een gevaarlijk en instabiel element: als een van hen bedacht dat hij de gevangene herkende die zijn vader aan de Gestapo had verraden, begon hij hem met stenen te bekogelen. Andere minderjarigen zagen het gebeuren en gingen meedoen en dan kwamen ook de volwassenen er nog bij en dan was de klus snel geklaard. Maar mannen zoals Henning, tronend in hun overdadige Berlijnse kantoor, sloegen totaal geen acht op hoeveel stuks ze onze kant uit stuurden, en ook niet op de kwaliteit van de transporten. Ze klepperden maar op hun klompen door het kamp als een gigantische kudde geiten en ik kon niet stoppen met optelsommen maken in mijn hoofd, met proberen ze kloppend te krijgen, zelfs als ik in bed lag. Ik herinnerde me de aanbeveling van Schiedlausky: de dokter in het Kleine Kamp die hem had helpen slapen. De Joodse dokter. En ondanks wat ik tegen Greta had gezegd over de verklaring van Duits bloed en ondanks wat ik wist over Joden, begon ik me af te vragen of hij mij misschien ook kon helpen ontspannen 's avonds. *Wé zouden hen moeten aangeven*, dat had Wolff gezegd. Maar mijn gebroken nachten begonnen mijn werk te beïnvloeden en ook mijn potjes skaat... ik had al een paar kostbare fouten gemaakt toen ik een riskante maar renderende strategie koos en verkondigde dat ik elke slag zou winnen. Ik kon me niet nog meer fouten veroorloven.

Om bij hem te komen moest ik het Kleine Kamp binnengaan aan de noordelijke kant van het kamp, met de stinkende stallen vol Joden en luizen en de stapels lijken. Maar hij had een slaapkamer voor hem alleen en toen hij me binnenliet, deed hij geen poging de boter, het vlees, de eieren en de medicijnen die hij achterover had gedrukt uit Deense Rode Kruis-pakketten te verbergen. Hij droeg een keurig pak, met het vest dichtgeknoopt om zijn omvangrijke middel. Zijn hoofd was niet geschoren en zijn grijze haar was dik en weelderig. Op zijn nachtkastje lag een bontmuts.

'Je bent een volle Jood?' vroeg ik, hoewel ik dat bij de eerste aanblik al had gezien: zijn vlezig lippen en pafferige gezicht, zijn donkere en geniepige ogen die schuilgingen onder borstelige zwarte wenkbrauwen.

'Ik erken dat aspect van mijn afkomst niet,' zei hij met een diepe en zelfzekere bariton, terwijl hij comfortabel achteroverleunde in zijn stoel en naar me gebaarde dat ik op het bed moest gaan zitten. 'Ik ben een eugeneticus.'

Ik had al gehoord over zijn werk op het gebied van de classificatie van gevangenen: dat hij Arisch bloed had ontdekt in een aantal van de Poolse kinderen, dat hij de Franse communisten met hun mediterrane en Afrikaanse bloed had geïdentificeerd als de primaire dragers van roodvonk, difterie en andere ziekten van de keel. Dat hij patiënten had behandeld die behandeling verdienden en behandeling had onthouden aan hen die die niet verdienden.

‘Je bent een gevangene,’ zei ik.

Hij glimlachte. Hij kon me alleen maar helpen, zei hij, als ik kon vergeten dat hij de gevangene was en ik de SS-officier.

Ik ging verzitten en het bed kraakte. ‘Als je iemand hypnotiseert,’ zei ik, ‘wat gebeurt er dan met hem?’

Het was een soort diepe ontspanning, zei hij. De meeste mensen voelden zich naderhand erg verkwikt.

‘Maar er is geen... controleverlies?’ vroeg ik.

‘Dit is geen vaudevillenummer, Herr Sturmbannführer,’ zei hij. ‘Het is een erkende behandeling om psychisch lijden te verlichten.’

O, wat had hij een hoge dunk van zichzelf. Het grappige is dat hij een paar jaar later tegelijk met mij terechtstond in Dachau en daar de tribune zo wist te bespelen! *U hebt het teken van Káin op mijn voorhoofd gedrukt. Ik zal geen verzachtende omstandigheden aanvoeren. Als u mij schuldig acht, dan ben ik schuldiger dan ieder ander die hier terechtstaat.*

Ik vroeg hem of hij de techniek zonder nadelige gevolgen bij mijn collega's had gebruikt en hij zei dat hij talloze mannen in Buchenwald had geholpen om zich prettiger te voelen over wat ze deden. Toen zei hij dat ik mijn ogen dicht moest doen, me voor moest stellen dat ik een donkere trap afliep en dat mijn lichaam met elke stap zwaarder aanvoelde. En toch weet ik nog precies wat hij me allemaal vroeg.

‘Welnu,’ zei hij, ‘wat zit u dwars?’

Er was zo veel schade, zei ik. Zo veel verliezen.

Wat was de aard van de schade? Van de verliezen?

We dachten dat we veilig waren, vanwege het kamp. Als ik het had geweten, als ik het echt had geweten, dan had ik mijn gezin nooit naar zo'n soort plek meegenomen. Dit verdienden ze niet.

Wat verdienden ze wel?

Iets anders dan Buchenwald.

Wat voor plek was Buchenwald?

Ik moest er steeds aan denken, vertelde ik hem. Ik bleef er maar over dromen.

Vertel me over de dromen, zei hij.

De boom stond in brand, de eik. En de foto's ook... duizenden gezichten die in vlammen opgingen. Ik kreeg geen lucht.

Van wie waren de gezichten?

Ik kende ze niet, zei ik. Ik kon ze niet uit elkaar houden.

Waarom deed het ertoe? Het verlies van een boom? Het verlies van foto's van vreemdelingen?

Het kwam als een verrassing. Het was zo dichtbij. Het huis van onze burens was brandhout geworden.

Hij vroeg of ik het over de luchtaanval had.

Ja, zei ik. De terreuraanval.

En die gezichten. Kende ik hen?

Nee. Maar het ging veel kosten. Het gehele kaartsysteem moest worden gekopieerd. De kosten van de kaarten alleen al... die had ik niet begroot. Ik wist niet hoe ik die moest bekostigen.

En ik had het nog steeds over de luchtaanval?

Ja, zei ik.

Alleen over de luchtaanval?

Ik deed mijn ogen open. 'Ja, natuurlijk.'

'Doe uw ogen dicht, Herr Sturmbannführer,' zei hij.

Ik weet niet wat me had bezielde om naar een Jood te gaan. Gladjanussen met hun gladde trucjes. Die gebruikte hij ook in het Dachauproces. *Indien ik die vermeende misdaden heb begaan, dan vraag ik slechts om deze genade: dat er geen halve maatregelen worden genomen tegen de misdaden die mij verweten worden. Want als een dokter, als een gewezen postdoctoraal docent aan de Harvard Medical School, dergelijke misdaden heeft begaan, dan moet en zal hij sterven.* In 1953 kwam hij vrij.

Ik hield mijn ogen open.

Hij vroeg of er nog iets was wat ik wilde delen... sommige mannen hadden het uiterst bevrijdend gevonden om heel gedetailleerd over hun werk te spreken.

Ik was niet gekomen om gedetailleerd over mijn werk te spreken, zei ik.

'Ik heb het idee,' zei hij, terwijl hij het etiket van een blikje haring bestudeerde, 'dat u zeer getroebleerd bent door een last waarover u niet kunt praten.'

‘Natuurlijk zijn er zaken die ik niet kan bespreken met iemand zoals jij,’ zei ik tegen hem.

‘In dat geval, Herr Sturmbannführer,’ zei hij, ‘zal mijn behandeling voor u niet van nut zijn.’

Een meevaller... vlak daarna zag Kommandant Pister in dat we niet langer zo veel jeugdige gedetineerden konden huisvesten. De nog heel jonge hadden zich gehecht aan de volwassen gevangenen als zonen aan hun vader en ik wist zeker dat sommige kapo's hen als huisdieren vertroetelden door extra eten voor hen te regelen, hen in mooie kleren te steken en hen zo ongeveer dood te knuffelen... het was een uiterst ongezonde situatie. Ik stuitte zelfs op een driejarig Joodje dat niet alleen door gedetineerden werd verwend maar ook door SS'ers, die het schepsel fruit en snoepjes voerden. De gedetineerden hielden het in de opslagplaats, die onder mijn bevoegdheid viel, en toen ik daar op een middag even langsging om het kantoor van mijn administrateur te bezoeken, trof ik de minderjarige aan, op en neer rennend door de gangen en vreselijke herrie makend met een fluitje. Er moest hier gewerkt worden. En vanzelfsprekend was het mijn plicht, een kwestie van principe, om de touwtjes in handen te nemen en te gelasten dat het schepsel werd verwijderd. Dat was alles wat ik heb gezegd. Alles wat ik heb geopperd. Ik ging niet over de transportlijsten, zoals u weet, hoezeer de Amerikanen de duimschroeven ook aandraaiden bij mijn administrateur om hem anders te doen bekennen. En trouwens, later ontdekte ik dat een gedetineerde verpleger het een injectie had gegeven waardoor het koorts kreeg en niet kon reizen... dus u ziet dat die injecties soms ook levens reddden. En vervolgens haalden de communisten die op het arbeidsadministratiekantoor werkten de minderjarige van de lijst en zetten er een andere naam voor in de plaats – een zigeuner of een andere Jood, vermoed ik. Er waren er genoeg om uit te kiezen, genoeg die vrolijk al mijn voorraden opaten en weigerden hun steentje bij te dragen. Ik heb ook echt geen idee wat er dan zo speciaal was aan die eerste, hoor. Het was een vreemd verhaal, want ik zal u zeggen dat de communisten die tegenwoordig gelijkheid en broederschap van de daken schreeuwen, weinig overhadden voor de Joden in Buchenwald. O ja. Vraagt u uzelf maar eens af waarom zij – de communisten – er zo goed doorvoed en goed geschoeid bij stonden op de foto's.

Ik wil wel vermelden dat ik, hoewel ik de onwerkbare aantallen min-

derjarigen bij de Kommandant had aangekaart, geen enkele oplossing heb aangedragen. Het was zijn beslissing om een behoorlijk deel naar Auschwitz af te voeren.

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

Na de luchtaanval in augustus was het in de Eickeweg wekenlang druk met ploegen gevangenen die brokstukken opruimden. De SS hield de wacht, zoals gewoonlijk, maar niet van harte: ze schreeuwden niet naar de mannen dat ze harder moesten werken, verzonnen geen redenen om hen te schoppen en te slaan en vertelden ook geen schunnige grappen tegen elkaar over Poolse vrouwen en Duitse herdershonden. Nee, ze keken slechts toe terwijl de gevangenen gebroken glas en gedeukte radiatoren, scherpgerande leidingen en aan stukken geblazen porseleinen tegels aan het bijeenrapen waren. Ik had me waarschijnlijk opgetogen moeten voelen bij het zien van al die schade... mijn barakgenoten bleven maar bezig over het bombardement, verkeerden in jubelstemming over het verloren gaan van de Gustloff-fabriek en besloten unaniem dat dit een waar keerpunt was. Maar hoeveel langer nog? We hadden gehoord dat er een groepje geallieerde vliegeniers naar het Kleine Kamp was gebracht, afkomstig uit de gevangenis in Parijs vlak voordat die werd bevrijd. Volgens hen zou de oorlog nog maar een maand duren. Nog maar een maand.

Alleen bleef ik maar denken aan wat er gebeurd zou zijn als het huis van de familie Hahn door een voltreffer was geraakt. De villa van Otto Wolff ernaast was naar één kant gezakt en de fundering was vernietigd, en zijn vrouw behoorde tot de doden. Glasscherven van de ramen staken nog uit de grond van de voortuin omhoog alsof de familie Wolff messen teelde. Toen ik er onderweg naar Frau Hahn langskwam, zag ik een stapeltje eigendommen dat uit het puin was gered naast het bordes naar de voordeur liggen: een legpuzzel in de doos, een handspiegel, een ingelijste foto van een ezel met een strooien hoed. Ik vertraagde mijn pas om ernaar te kijken, maar de bewaker die me escorteerde, dreef me voort naar het huis

van de familie Hahn. Tegen die tijd wist hij ongetwijfeld, wist iedereen ongetwijfeld, dat mijn bezoeken niets van doen hadden met het maken van een fotoalbum...? Toch zei niemand er iets van.

Het huis van de familie Hahn was intact. Er was enkel een zeildoek over een klein stukje van het dak gespannen, maar het drong met een schok tot me door dat dat recht boven de ouderslaapkamer zat. Te dichtbij, veel te dichtbij. Ik was zo lang bang geweest dat Frau Hahn aan kanker zou sterven dat ik nooit ook maar had overwogen dat iets anders haar dood zou kunnen worden. Wat als er niemand meer was om te redden?

De Sturmbannführer zat in de slaapkamer op me te wachten toen ik aankwam. Hij gaf me een miniem knikje en ik had het gevoel dat hij iets wilde zeggen. Ik wachtte tot hij begon te spreken, maar hij schraapte alleen zijn keel, gebaarde na een paar seconden naar de Vitalisator en zei: 'We hebben niet de hele dag de tijd.'

Ze leek zwakker en bleker, had geen kleur in haar lippen en vingernagels, maar zat wel volledig gekleed op de rand van het bed.

'U ziet er goed uit vanochtend, Frau Hahn,' zei ik en ze reageerde met een lusteloos knikje. Ik plaatste mijn vingertoppen onder het polsgewricht om haar hartslag te voelen: zwak en langzaam, amper aanwezig. Ze klonk buiten adem. 'Goed,' zei ik. 'Heel goed.'

Een dienblad met ontbijt stond onaangeroerd naast het bed: warme witte broodjes, plakjes salami en kaas, kleine bordjes met jam en boter. Ik had het zo kunnen pakken en in een ommezien op kunnen eten, ik had me zo op het eten kunnen storten en het als een hond op kunnen schrokken.

'Hebt u geen honger?' vroeg ik.

'Ik moet er niet aan denken.'

'Ach, het is natuurlijk een verontrustende tijd geweest, met de lucht-aanval en de schade aan het huis. Maar u moet wel op krachten blijven.'

'Ik word er misselijk van.'

'Ze wil niet luisteren,' zei Hahn. 'Ik heb alles al geprobeerd.' Hij kwam naast me staan en dempte zijn stem. 'Ik bedoel, we kunnen haar moeilijk dwingen om te eten.'

'Het is de schok,' zei ik. 'Dat gaat weer over.'

Hahn zag er vermoeid uit en ik zag dat hij zijn ene hand met de andere omvatte, maar toen hij mijn blik opmerkte, liet hij zijn armen langs zijn lichaam vallen.

'Nou,' zei hij. 'Ik moet aan het werk.'

‘Dietrich,’ zei Frau Hahn. ‘Vraag het hem gewoon.’

‘Niet nodig,’ zei hij.

‘Díétrich,’ herhaalde ze. Ze hoestte en zweeg even om op adem te komen.

Ik ging in de weer met de Vitalisator en bracht die naar het nachtkastje.

‘Mijn man heeft een splinter,’ zei ze, terwijl ik de snoeren begon af te rollen. ‘Of u die voor hem kunt verwijderen.’

Ik voelde een lach opborrelen, dus ik boog mijn hoofd. ‘Natuurlijk, Herr Sturmbannführer. Mag ik?’

Hij liet me zijn hand zien en staaarde langs me heen alsof hij iets vasthield wat geen van beiden wilde erkennen. Zijn vingertopje was dik en rood, en hij kromp ineen toen ik het onderzocht. Ik duwde iets harder. ‘Hm,’ zei ik en ik fronste. ‘Wanneer is dit gebeurd?’

‘Een maand geleden.’

‘Een mááand?’

‘Misschien iets langer. Het is van de Goethe-eik.’

‘Vreselijk. Vreselijk,’ zei ik.

Er viel een stilte. ‘De boom? Of mijn vinger?’

Ik kneep en duwde een klein stukje van zijn huid omhoog tussen mijn duimnagels. ‘Het is lastig om de plek te zien waar hij is binnengedrongen als het al zo lang geleden is gebeurd. De huid begint al te helen. Hebt u geprobeerd om de splinter zelf te verwijderen?’

‘Natuurlijk, ja, maar ik heb maar twee handen en de splinter zit in een daarvan.’

‘Hij wilde alleen een aandenken,’ zei Frau Hahn.

‘Een afschuwelijk iets,’ zei ik. ‘De boom.’ Ik opende mijn dokterstas en haalde er een naald en een scalpel uit, hoewel ik betwijfelde of ik het scalpel nodig zou hebben. ‘Ik zal proberen dit zo snel mogelijk te doen,’ zei ik. ‘Hebt u ijs nodig?’

‘Ijs?’

‘Om het gebied enigszins te verdoven.’

‘Josef kan wat ijs voor je halen, lieveling,’ zei Frau Hahn. Ze hoestte weer. ‘Dat is misschien wel een goed idee.’

‘Ik heb geen ijs nodig,’ zei hij.

‘Als u uw hand dan op de vensterbank kunt laten rusten,’ zei ik. ‘Dan kan ik het goed zien. En probeert u alstublieft niet te bewegen. Dat is heel belangrijk.’

Frau Hahn snakte ineens naar adem.

‘Gaat het?’ vroegen Hahn en ik gelijktijdig.

‘Ik ben in orde,’ zei ze.

Ik pakte zijn vinger vast. ‘Hm,’ zei ik weer. ‘Het is spijtig dat u niet meteen naar een dokter bent gegaan. Ik vrees dat hij daardoor alleen maar dieper uw vinger in is gedrongen.’

‘Hij heeft het erg druk,’ zei Frau Hahn.

Ik maakte een gaatje in de huid met de naald en voelde hem sidderen. Er ging een amper voelbaar schokje van zijn hand naar de mijne. Hij keek uit het raam naar de bomen in de tuin, met de bladeren die al aan het verkleuren waren, en daarachter de verwoeste SS-garages.

‘Misschien is het niet zo erg als het eruitziet,’ zei ik. Ik begon rond te voelen met de naald; wat ging die gemakkelijk door zijn huid! Nog een schokje. ‘Het is maar goed dat u dit vandaag hebt aangekaart,’ ging ik verder. ‘Het is niet ongebruikelijk dat patiënten in dit soort situaties sepsis ontwikkelen.’ Schokje. ‘En dat kan fataal zijn.’

‘Fataal?’ mompelde Frau Hahn.

‘Nee, nee,’ zei Hahn over zijn schouder. ‘Alles is in orde.’

‘Ja,’ zei ik. ‘Alles is in orde.’ Ik nam het scalpel ter handen.

Een jaar vol Duitse componisten... alleen kan ik in mijn stapel afgescheurde kalenderbladen alleen maar Beethoven, Mozart, Wagner en Bach vinden om op te schrijven, Lotte. Geen Mendelssohn. Geen Meyerbeer.

Ik herinner me een avondconcert in het kamp: een orkest van gevangenen dat werd gedirigeerd door een man die voor koningshuizen had opgetreden. We deden onze ogen dicht en luisterden naar *Geschichten aus dem Wienerwald* en *Jesus bleibt meine Freude*, en de tonen zweefden omhoog de avondlucht in, dreven weg en vervlogen.

‘Wist je,’ zei Wirth tegen me, ‘dat Goethe in Frankfurt door een luchtmijn van zijn voetstuk is geblazen? En dat zijn ene arm en zijn hoofd eraf zijn gerukt?’

Het moet rond dezelfde tijd zijn geweest dat ze recht voor onze neus een man ophingen. Meestal lieten ze de ophangingen uitsluitend in de kelder van het crematorium plaatsvinden, waar ze gevangenen als een stuk vlees aan een haak hingen. We wisten er allemaal van: de gevangenen verdwenen het roodstenen gebouw in en kwamen er uitsluitend als rook weer uit. Ik had Hans Schmidt, de adjudant van Pister, naar zijn huis aan

de Eickeweg zien gaan na zich van dat klusje te hebben gekweten. Hij haalde zijn jongste kind op en streekte hem over het hoofd.

En ik wil je deze dingen vertellen, Lotte, en ik wil niet dat je deze dingen weet.

Toen we die avond de appèlplaats op stroomden, voelden we de vorst in de herfstlucht. Toen we naar onze plek gingen, met onze gedachten al bij de kou die ging komen, kwamen we langs het houten platform. *Waar is dat voor?* mompelden we, maar we wisten het, we wisten het. In de genadeloze lichten wierpen onze lichamen vreemde schaduw en het fanfarekorps speelde een gavotte.

De SS jakkerde door de telling zodat ze konden overgaan tot het belangrijkste gedeelte van het programma. Zodra ze ons hadden geteld, klonk er een aankondiging door de luidspreker: 'Gevangene nummer zus-en-zo, die uit het kamp was ontsnapt, is in de boeien geslagen. Hij is veroordeeld tot dood door ophanging als straf voor zijn daad, op bevel van Reichsführer-SS Himmler.' Niet op bevel van de Kommandant, maar van de Reichsführer. Niet op bevel van de officieren die voor de poort stonden opgesteld, maar van de Reichsführer. Niet op bevel van de SS'ers die de gevangene marcherend naar de galg dreven, die hem bevalen om op de driepotige kruk te gaan staan, die de strop om zijn nek en het andere uiteinde van het touw om de haak plaatsten. Niet op bevel van de man die de kruk wegschopte. Niet van de metalige stem uit de luidspreker die ons waarschuwde niet te praten en niet weg te kijken. Het bevel kwam niet van een van hen, maar van de Reichsführer.

Lijkendragers naar de poort.

Slechts enkele dagen later, ruim voor mijn volgende afspraak met Frau Hahn, kwam er bericht van de Sturmbannführer dat ik me onmiddellijk bij hun villa moest melden. Hij was in de slaapkamer toen ik aankwam en zat naast het bed, terwijl hij de hand van zijn slapende vrouw vasthield, maar hij liet die los en stond op zo gauw ik binnenkwam, alsof hij niet wilde dat ik getuige was van dat kleine, intieme gebaar.

'Het werkt niet meer,' zei hij.

'Hoeveel hebt u haar gegeven?'

'Niet het elixer, het apparaat. Het apparaat werkt niet meer.'

Dat is de ellende met wonderen, snap je, Lotte: ze zijn soms niet blijvend.

Ik liep naar de rand van het bed en voelde mijn hart overslaan. 'Goe-

demorgen, Frau Hahn,' begon ik te zeggen. Hij onderbrak me.

'Kijk nou naar haar. Vind jij dat het werkt?'

Ze lag met haar ogen gesloten en was mager als een kind. Haar huid was asgrijs en haar ademhaling oppervlakkig, hoewel ze een diepe, beverige zucht slaakte terwijl ik naar haar keek, zoals Anna soms ook deed als ze sliep.

'Het kan heel bedrieglijk zijn,' zei ik. 'In mijn ervaring kunnen sommige patiënten inderdaad iets verslechteren – lijken ze iets te verslechteren – voor ze weer beter worden.'

Frau Hahn zuchtte nogmaals en leek bijna wakker te worden.

'Verslechteren? Verslechteren?' vroeg hij, alsof hij niet wist wat dat betekende. 'Ze is stervende. Ik weet hoe de dood eruitziet.'

Ja, dacht ik. 'Nee,' zei ik. 'Laat me het uitleggen.' Ik wist niet wat ik moest zeggen, hoe ik moest tegenspreken wat recht voor onze neus gebeurde, maar zelfs toen, zelfs in dat stadium, zag ik dat hij zat te wachten tot ik precies dat deed. Ik voelde het zoemen als een elektrische lading in de bedompte lucht van de slaapkamer, zijn wens dat ik zou zeggen dat hij het mis had, dat ze niet stervende was. Ik keek naar het raam, van waaruit ik de bomen in de tuin rood en goud kon zien kleuren. De lucht was dreigend en zwanger van regen; er was een storm op komst en die was niet ver meer. Frau Hahn was weer wat bedaard en om tijd te winnen, nam ik haar hartslag op, drukte mijn vingers tegen haar koele pols terwijl hij toekeek en wachtte. Ik hoopte dat hij niet kon zien hoe erg ik trilde. Ik hoorde de wind aanzwellen en het huis geselen. Een moment lang – het kan niet langer dan een tel zijn geweest – voelde ik geen hartslag, voelde ik niets anders dan de elastische pezen aan haar botten. Ik verschoof mijn vingers een millimeter, verschoof ze nogmaals... ze kon toch niet nu net zijn gestorven? Dat had ik dan toch gezien, dat hadden wij dan toch gezien? Zo nabij kon het einde toch niet zijn... nog niet. Toch? Toch? En ja, hier, kloppend tegen mijn vingertoppen: de ritmische slagen van het hart. *Hier*, zei het. *Hier... hier... hier*. Buiten schudde de wind aan de bladeren van de bomen.

'Het lijkt alsof ze wegglijdt, maar de reden daarvoor is simpelweg dat de behandeling in toenemende mate effect heeft,' zei ik. 'De golven gaan niet alleen door de tumoren, maar ook door de gezonde cellen heen en hoewel ze die niet beschadigen, ontregelen ze die wel een tijdje. Net zoals de wind aan de bladeren van een boom schudt.'

'Is dat gebruikelijk?' vroeg hij. 'In dit soort gevallen?'

‘Zeer gebruikelijk,’ zei ik. ‘In dit stadium.’

‘Je hebt het hier nooit over gehad. Ons nooit gewaarschuwd.’

‘Het is zoals verwacht, Herr Sturmbannführer. Het is een goed teken.’
Ik keek hem recht in de ogen.

‘Een goed teken,’ herhaalde hij.

Het was nu begonnen te regenen, te stortregenen, en een bleekgeel blad vloog tegen het raam en bleef daar plakken als een kleine hand. Ik dacht niet dat Frau Hahn ons had horen praten, maar toen ik haar dekbed terugsloeg en de contactplaatjes begon aan te brengen, deed ze knipperend haar ogen open en draaide ze haar hoofd naar me toe om me aan te kijken.

‘Hoelang nog?’ fluisterde ze. Onder haar nachtjapon was haar buik gezwollen.

‘Ik rol uw mouw nu even op, Frau Hahn, als dat mag,’ zei ik.

‘Hoelang nog?’ herhaalde ze en ze begon te hoesten. ‘Tot de wind stopt?’

‘Wat zei ze?’ vroeg Hahn.

‘Tets over de wind.’

‘Is die te luid, Gretalein?’ vroeg hij. Hij beende naar het raam en wierp een dreigende blik op het slechte weer. Alsof hij het kon bevelen om stil te zijn.

‘Hoelang?’ zei ze weer.

‘Niet lang,’ zei ik.

Die nacht teisterde de storm onze barak – was hij luider dan de raspende ademhaling van diegenen voor wie de dood naderde – en ik dacht dat hij hem misschien van zijn fundering los zou rukken en hem als een schip door het kamp zou laten zeilen. En misschien de andere barakken ook wel, zodat we allemaal zouden rondrijven op een zee van modder, de kluwen aan hekken met ons meenamen, en de stenen en boomstronken ook, en we omlaag zouden glijden over de hellingen van de Ettersberg naar de huizen daar beneden. Maar wat zouden ze zeggen, de mensen daar, als we in hun midden aankwamen? Een vloot magere vreemdelingen van een plek waarvan ze zwoeren niet te hebben geweten.

Ik kneep in het stukje hout dat ik van de Goethe-eik had gered. Ik vroeg me af of ik kon sterven, of ik in de kampadministratie te boek kon staan als overleden. Wirth had me over dergelijke praktijken verteld: ze kregen bericht dat deze of gene gevangene zou worden opgehangen, doodgeschoten of naar een van de vernietigingskampen zou worden gestuurd, en dan

verwisselden ze zijn naam met die van een dode. Je moest een contactpersoon hebben, een kameraad, die op de juiste plek werkte... en soms, ja, werd een man op een onwenselijke lijst verwisseld met een levende in plaats van een dode gevangene. Wirth zei dat ze daarvoor enkel de echte misdadigers kozen, of degenen die toch snel zouden sterven, zodat ze de mannen konden redden die cruciaal waren voor het ondergrondse verzet, mannen van meer waarde. Ik weet nog steeds niet wat ik daarvan vind. Maar je kon nog jaren overleven na zo'n verwisseling, ondergedoken, terwijl je deed alsof je iemand anders was, en misschien ging je na een tijdje zelfs wel geloven dat je die andere persoon was en hoefde je niet meer te doen alsof.

Ik stelde me voor dat ik verdween. Dat ik niet langer hoefde voor te wenden dat ik een stervende vrouw kon genezen.

'Misschien moeten we in dienst gaan,' zei ik die zondag tegen Wirth. We waren op weg naar ons gebruikelijke plekje achter de ziekenboeg om even te rusten en uit te kijken op het dorp, de kerk en de heuvels die los in de mistige, witte verte leken te zweven. In een hoek van de appèlplaats stond een handvol Russen in onberispelijke tunieken en glimmende laarzen te dansen en probeerde de een de ander met acrobatische toeren te overtreffen, en bij het opslagdepot stond een groep Tsjechen koorpartijen in te studeren, en klonk het gezang in mineurtoonsoort vol van de belofte van winter.

'Naar het front gaan?' vroeg Wirth.

'Misschien is het daar wel veiliger dan hier.'

Himmler had die herfst iedere Duitse politieke gevangene in Buchenwald aangeschreven en ons allemaal aangespoord om als vrijwilliger te gaan vechten voor ons land, maar Kommandant Pister had ons niet aangeemoedigd om op dat aanbod in te gaan; hij had de Duitsers nodig om het kamp te leiden, om de hordes mannen onder controle te houden, zodat hij en zijn SS'ers dat niet hoefden te doen. Er hadden zich niet meer dan een honderdtal mannen gemeld.

Maar als ik in dienst ging of de naam van een andere man aannam, Lotte, zou Hahn überhaupt geen reden meer hebben om jullie veiligheid te waarborgen.

We kwamen langs een van de aanplakbiljetten die ze overal hadden opgehangen: *Er is één pad naar de vrijheid. Dat voert langs de mijlpalen gehoorzaamheid, vlijt, oprechtheid, orde, reinheid, nuchterheid, eerlijkheid, opofferingsgezindheid en vaderlandsliefde.*

‘Zit je in de problemen, Weber?’ vroeg Wirth.

Ik zwaaide met mijn hand. ‘Het was zomaar een gedachte.’

Dichtbij lag het Kleine Kamp met zijn omheinde tenten voor de duizenden die nergens anders pasten. Met de geïnfecteerde wonden, de dysenterie en de illegale watervoorziening waaruit alleen op zondagochtenden water kwam. De lijken overal verspreid alsof ze uit zee waren aangespoeld. De Joden die in kleine groepjes bij elkaar kwamen om hun geheime gebeden te fluisteren. En de bedplanken met de *Muselmänner*: de levende skeletten gevangen in hun doodstrance, niet in staat zelfs maar de vliegen weg te knippen, al te ver heen.

Maar wat had ik kunnen doen?

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

Oktober 1944

Toen er in onze parochie een vrouw op sterven lag ten gevolge van kanker, had ze zo veel pijn dat ze niet meer kon praten. Hoe heette ze ook alweer? Frau Fritzsche... Frau Fischer... Zolang ze kon, bleef ze de mis bijwonen en we keken toe hoe ze door het gangpad strompelde om de communie te ontvangen van *Pfarrer* Tremmel en hoe haar magere handen steun zochten bij het uiteinde van elke kerkbank die ze passeerde. Helena en ik verdrongen elkaar om een plekje. We wilden geen van beiden aan het uiteinde zitten, waar ze ons met haar zieke vingers aan zou kunnen raken. Toen ze niet meer kwam, bad de hele parochie voor haar tijdens de mis. Ik weet niet meer of we tot de Heilige Peregrinus hebben gebeden, maar dat heb ik de laatste tijd wel gedaan. Ik zou graag zijn kerk in Forli bezoeken, als Dietrich me maar liet gaan. Dietrich, die zelfs toen we zagen dat de vliegtuigen recht boven ons waren niet wilde geloven dat er bommen zouden vallen. Maar mama zou me naar Forli kunnen brengen. Samen kunnen we dan voor het ongeschonden lichaam van de Heilige Peregrinus knielen en hem vragen mij te zegenen, ons te zegenen. Dan kan ze mijn hand vasthouden als we ons naar een kerkbank begeven om het *Dies irae* te zingen, en dan nodigt *Pfarrer* Tremmel ons allen uit om te bidden voor de vrouw die niet kan lopen van de pijn. En daar vooraan in de kerk, tussen de flakkerende kaarsen, ligt mijn grootvader in zijn linnen lijkwade gewikkeld, zijn lichaam zo hard als drie dagen oud brood, en als je hem aanraakt, dan verkruint hij.

Deel 8

Null-spel

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

4 november 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

Hij was heel geloofwaardig, ziet u. Dat was het probleem. De wind die aan de bladeren van een boom schudt: dat is wat hij zei. De gezonde cellen die ook een tijdje ontregeld worden. Het was een goed teken. En werkten dingen ook niet zo? Werden dingen niet vaak slechter voor ze beter werden? Had Goebbels feitelijk niet net hetzelfde gezegd? *Ondanks alles zijn we op de goede weg. De toekomst zal dat uitwijzen.* Ik begon Greta het elixer te geven in mooie glazen met libellen erop, zodat het er niet uitzag als medicijn.

Op een avond zat ik met Karl-Heinz in de woonkamer en speelden we kwartet met het spel dat ik voor hem had gekocht.

‘Mag ik van u de Führer als kindervriend?’ vroeg hij.

Ik gaf de kaart.

‘Mag ik van u de Führer als dierenvriend?’

Ik gaf hem ook die kaart.

‘Mag ik van u de Führer als natuurvriend?’

Ik zei van niet en hij vroeg of ik dat wel zeker wist, want soms zeiden mensen niet welke kaarten ze hadden. Ze wilden gewoon winnen. Zoals Felix. Karl-Heinz had hem gevraagd of hij Rommel had en Felix had gelogen en nee gezegd, maar hij had hem wel en toen had hij gewonnen.

‘Tja,’ zei ik, ‘we moeten maar aardig zijn voor Felix nu.’ Ik vertelde hem niet dat Rommel was gestorven: bezweken aan ernstig hoofdletsel, volgens de kranten.

Hij trok een gezicht en pakte een kaart.

‘Mag ik van jou Hindenburg?’ vroeg ik.

Die had hij niet, dus pakte ik ook een kaart en ik zag dat die eronder

niet bij het spel hoorde. Het was zelfs geen speelkaart. ‘Wat is dit?’ vroeg ik.

Op de voorkant stond een afbeelding van een heilige met een zwart gewaad en een gewond been, en op de achterkant een Italiaanse kerk waar zijn stoffelijk overschot rustte. Er stond ook een gebed op: een gebed aan de Heilige Peregrinus, de patroonheilige van kankerlijders.

Ik vroeg aan Karl-Heinz waar hij vandaan kwam.

‘Ik heb hem gevonden,’ zei hij.

Weer vroeg ik hem waar.

‘Onder jullie bed,’ zei hij. ‘Onder mama’s bed.’

Elisabeth moest die hebben opgestuurd. Elisabeth, met haar absurde bijgeloof. Haar penningen en haar heilig water. Elisabeth, die niet op bezoek wilde komen en in plaats daarvan gebeden zond. Ze had trots moeten zijn op de positie van haar dochter in de wereld, op hoever ze wel niet was gekomen.

Ik zei tegen hem dat ik niet boos was en hij bestudeerde mijn gezicht alsof hij het zeker wilde weten. Toen zei hij dat de nieuwe kaart bedoeld was ter vervanging van Rudolf Hess, want we konden Hess niet meer gebruiken omdat hij een verrader was.

Dat was zo, zei ik. Brave jongen.

Een gestoorde verrader, zei hij.

Ja, zei ik, ja. Maar de nieuwe kaart konden we ook niet gebruiken. Die hoorde er niet bij. Die verpestte het spel.

Hij wees erop dat we niet genoeg kaarten meer zouden hebben als we Hess wegdeden.

Nou, zei ik, één kwartet kon toch best met drie kaarten worden gemaakt.

U had hem moeten horen: dat was niet eerlijk! Elk kwartet moest er vier hebben!

Misschien heeft één kwartet wel een denkbeeldig persoon erbij, zei ik.

Nee! Dat was stom!

‘Sst,’ zei ik en ik wees naar het plafond. ‘Mama ligt recht boven ons.’ Ik wachtte tot hij was gekalmeerd en zei toen: ‘Ik weet al wat we kunnen doen. We plakken een plaatje van iemand anders over Hess heen. Goed?’

‘Goed,’ zei hij.

Toen we ons spelletje hadden afgemaakt – gelijkspel, hadden we besloten, vanwege de ontbrekende kaart – riep ik Keiner om Karl-Heinz in bad en naar bed te doen. De woonkamer werd heel stil. In het verleden had ik misschien wat houtsnijwerk opgepakt, maar ik was niet langer in

staat om maar gewoon te zitten met alleen het mes en het hout, het idee van wat het zou zijn als het klaar was en de gedachten die in de stilte tot me kwamen. Ik deed de radio aan, maar ik wilde niets horen over het Rode Leger dat zich een weg door Oost-Pruisen baande, Duitse burgers aflachtte en Duitse vrouwen verkrachtte. Ik voelde de spanning door mijn lijf gieren en zinderen en het bloed naar mijn vingers jagen en ik wist dat ik een potje skaat moest spelen. Ik móést. *Niet doen niet doen niet doen...* maar mijn voeten leidden me al naar de spiegel in de entree en ik zag hoe mijn handen mijn jas dichtknoopten en op de zakken klopten om te kijken of er geld in zat. Ik geef toe dat het een drang was...

[aangetast]

... verjaardag en hij stond erop een rondje schnaps te geven. Ik had zo'n vijf, misschien wel zes grote glazen achter de kiezen. Daarna sloeg ik ze af, maar Schmidt zei tegen me dat ik de prijzen in de club niet zo laag had moeten houden als ik niet wilde dat mensen er zouden eten en drinken. Schiedlausky vermaakte ons met verhalen over een Deense dokter, Værnet, die door operatief ingrijpen homoseksualiteit probeerde te genezen.

'Ik voer de procedures niet zelf uit,' zei Schiedlausky. 'Ik observeer ze alleen maar.'

Schmidt zei dat dat hem verstandig in de oren klonk, want je wilde immers niet te dichtbij komen, je wilde niet besmet worden.

Ik staarde naar mijn kaarten en probeerde hun waarde te berekenen, maar ik raakte de tel steeds kwijt. Wat moest ik inzetten? Wat waren ze waard? Ik verloor slag na slag en Schiedlausky zei dat ik null had moeten spelen.

'Ik vraag me af wat Værnet ermee doet nadat hij ze er af heeft gesneden,' zei Schmidt en hij spreidde zijn kaarten uit. 'Hahn, je ziet wat bleekjes. Moeten we iets te eten voor je bestellen? Een lekker groot bord gehaktballen?'

Hij was de allerlaatste die door de Amerikanen werd opgehangen en dat was zijn verdiende loon.

Al kwamen er wel meer dan vijfduizend mensen naar zijn begrafenis.

Toen begonnen ze over Waldemar Hoven, de man die zijn medische proefschrift had vervalst, de man die een langdurige affaire had gehad met de vrouw van Koch. Sinds zijn arrestatie door rechter Morgen hadden ze hem in Weimar vastgehouden, maar nu zat hij weer in Buchenwald, opgesloten in een cel in de kelder van een SS-kazerne die tijdens het

bombardement was beschadigd. Hij werd nog altijd beschuldigd van moord door dodelijke injectie.

‘Ik bedoel, hoe stom kun je zijn?’ zei Schmidt.

Toen ik me probeerde te concentreren op mijn kaarten werden ze wazig en begonnen ze te flikkeren voor mijn ogen, de koning trillend op zijn troon. Al deze jaren later weet ik niet meer of ik nu uiteindelijk gewonnen of verloren heb.

Op de terugweg naar de villa voelde ik alles omhoog komen. Ik had tenminste nog tijd om van het pad af en het bos in te gaan, zodat niemand het de volgende dag zou zien. Ik hurkte neer, het bos draaide om me heen en paddenstoelen als schotels zo groot kwamen tussen de vochtige bladere door uit de grond.

Thuis ging ik op de bank in de woonkamer liggen, maar de muren bewogen en bogen zich naar me toe en de hertshoornen kroonluchter draaide rond als een zonderlinge carrousel. Ik dacht dat ik misschien weer moest overgeven. Ik ging overeind zitten en greep de rand van de bijzettafel en daar lag Elisabeths gebed aan de Heilige Peregrinus. Ik wilde het ding in stukken scheuren. Zijn hoofd eraf rukken, zijn handen, zijn verkankerde been. In Buchenwald zou hij het met zo’n wond nog geen week hebben volgehouden. De klok in de entree sloeg twee uur. Ik had niet beseft dat het al zo laat was. Mijn maag draaide zich om en ik slikte hard, één keer, nog een keer. Toen ging ik naar de telefoon en draaide het nummer van Elisabeth.

Haar stem klonk ijl en ver weg toen ze opnam.

‘Wie heeft u toestemming gegeven...’ begon ik, maar ze onderbrak me.

‘Wat is er aan de hand?’ wilde ze weten. ‘Is er iets gebeurd?’

‘Waarom stuurt u haar zoiets?’ zei ik en ik weet nog dat ik met het bidprentje stond te zwaaien.

Ze wist natuurlijk niet waar ik het over had. Waarom stuurde ik haar wát? Was alles in orde?

‘Wie zal het zeggen?’ zei ik. ‘Nu u uit de school bent geklapt.’

Er volgde een stilte en toen vroeg ze wat ik bedoelde.

Ik hoorde dat ik begon te schreeuwen. Zolang Greta het niet wist, gaf ze misschien niet toe aan de ziekte! Er waren onderzoeken geweest, genommeerde onderzoeken... Toen hoorde ik een geluid in de hal: daar stond Karl-Heinz in zijn pyjama met een vinger tegen zijn lippen.

‘Dit is privé,’ zei ik, maar toen ik hem wegwijsde verloor ik mijn evenwicht en liet ik de hoorn vallen.

Ik hoorde de stem van Elisabeth zwak ergens bij mijn buik vandaan komen. ‘Dietrich? Dietrich? Hallo? Ben je daar nog?’

Ik pakte de hoorn weer en leunde tegen de muur.

‘Dietrich,’ zei ze. ‘Heb je gedronken? Hoe ernstig is het?’

Helemaal niet ernstig, zei ik. Greta was beter aan het worden. Maar we hadden geen bezweringen nodig. Geen gebeden aan dode Italianen.

Ze begon me te vertellen dat geloof kon genezen, dat ze die genezende kracht met eigen ogen had gezien.

Ik hing op en bleef even staan luisteren naar het getik van de klok. In de serre lag Freya in haar slaap te janken en te schokken op de voortreffelijke matras van paardenhaar die ik voor haar had laten maken. Mijn blik viel op het tafeltje onder de spiegel. Daar lag een briefje, een kaartje, vastgezet onder een lege vaas. Voorzichtig, heel voorzichtig, zodat ik mijn evenwicht niet zou verliezen, trok ik het eronder vandaan: het was een foto van mijzelf, die was afgeknipt van een die Weber had gemaakt en die op de speelkaart van Hess was geplakt.

Ik legde het terug.

Toen ging ik naar Greta’s kamer en legde het bidkaartje ook terug.

Het verbijsterde me hoe weinig we nog overhadden. Hoe snel onze te-goeden geslonken waren.

‘Er moet een fout zijn gemaakt,’ zei ik, maar de vrouw bij de bank controleerde het meermaals en zei dat het haar erg speet, maar dat er geen fout was gemaakt.

De oplossing was natuurlijk vrij simpel: nog meer bezuinigingen. Als een gedetineerde kon overleven op tweehonderd gram paardenvlees per week, waarom dan ook niet op honderdtachtig? En als het kon op honderdtachtig, waarom dan ook niet op honderdvijftig? Ik zie dat u de logica daarvan inziet. Het zou per gevangene niet veel verschil maken – nauwelijks merkbaar zijn, stelde ik me zo voor, en niemand die van belang was hoefde het te weten – maar bij elkaar opgeteld zouden de besparingen aanzienlijk zijn. En dan konden we de prijzen in de gevangenenkantine ook verhogen. Ze net dat beetje meer rekenen voor hun luxeartikelen: hun tabak, hun oorlogsbier en hun zeevruchtenpasta. En als de man die verantwoordelijk was voor die besparingen, die extra winsten, waardoor we de algehele situatie konden verbeteren, verdiende ik wel een klein percentage. Dat was niet meer dan eerlijk.

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

Bij mijn volgende bezoek was Frau Hahn helderder van geest, al leek ze verder niet aangesterkt. Josef probeerde een warme kruik achter haar rug te leggen, maar dat lukte niet goed en uiteindelijk duwde ze het ding van zich af naar de grond en stuurde hem weg.

‘We hadden Erna mee moeten nemen uit München,’ zei ze. ‘Ik zei het hem nog... maar als hij eenmaal iets in zijn hoofd heeft, valt hij niet meer op andere gedachten te brengen.’

‘Hebt u last van uw rug, Frau Hahn?’ vroeg ik.

‘Ik zal wel iets verrekt hebben. Te veel getuinerd,’ zei ze met een lachje. ‘Mijn moeder kweekt zeldzame orchideeën, te mooi om te plukken. Met van die hoofdjes. En die mondjes.’

‘Ik kan u nog wat van het elixer geven,’ zei ik. ‘Voor uw rug. En de Vitalisator gaat ook snel helpen.’ Ik druppelde het laudanum in een glas met libellen erop en voegde wat water toe.

‘Ik kan me de laatste behandeling niet meer herinneren,’ zei ze. ‘Ik heb zulke vreemde gedachten... en zeg zulke vreemde dingen. En dan vergeet ik de dingen weer die ik heb gedacht en gezegd, en weet ik enkel...’ ze onderbrak zichzelf even om op adem te komen ‘... weet ik enkel dat die niet normaal waren, maar iedereen doet alsof ze dat wel waren. Alsof er niets aan de hand is.’

‘Het elixer kan dat effect hebben,’ zei ik. ‘Dat komt vaker voor.’

‘Ik vind het maar niks. Ik raak mezelf kwijt. Steeds meer... en dat maakt Karl-Heinz van streek.’ Haar adem stokte en ze sloot haar ogen toen de pijn opvlamde. Ik hield haar het glas met laudanum voor, maar ze schudde haar hoofd. ‘Is het hoofd ook een circuit?’ vroeg ze. ‘Net als het lichaam?’

‘Er zijn circuits in de hersenen,’ zei ik.

‘Gedachten zijn dus gewoon elektriciteit.’

‘In zekere zin.’

‘Betekent dat ook dat ze een spoor achterlaten? Een fysiek spoor?’

‘Ik... tja, ik heb geen idee.’

‘Misschien dat er op een dag een apparaat komt om ze op te nemen en op te slaan.’

‘Stelt u zich voor hoe groot dat wel niet zou moeten zijn,’ zei ik.

We waren het erover eens dat een dergelijk apparaat, zelfs voor één enkel persoon, te veel ruimte in beslag zou nemen. Maar toch, zeiden we. Dat zou wat zijn.

‘Wilt u het elixer nu innemen, Frau Hahn?’

‘Wat gebeurt er als ik het niet doe?’

‘Dat is vanzelfsprekend uw eigen keuze,’ zei ik, ‘maar ik zou willen adviseren dat deel van de behandeling niet te staken. Het elixer werkt aanvullend op de Vitalisator. Het... het stemt het bloed af, zodat de golven ongehinderd door het lichaam kunnen gaan.’

Ik verzon het ter plekke, maar ze knikte en stemde ermee in. ‘Natuurlijk,’ zei ze.

‘En al betekent het dat Karl-Heinz zijn mama af en toe wat gekst hoort zeggen, nou, dan is dat een geringe prijs voor haar genezing, nietwaar?’

‘Haar genezing,’ herhaalde ze. ‘Ja. Ja.’

‘Wilt u dan een beetje? Een klein beetje maar? Voor uw rug?’

Met een schok realiseerde ik me dat ik sprak met de stem die Anna altijd gebruikte om jou je lamshersenen te laten opeten, Lotte, of je wortelpuree: *Nog één hapje. Daar word je groot en sterk van. Dan kun je straks goed zien in het donker.* De leugens die we vertellen... maar jij geloofde ze ook. Ik hield het laudanum aan Frau Hahns lippen en ze begon het te drinken. In de staande spiegel zag ik hoe ik het glas met de libellen schuin hield zodat ze elke druppel tot zich nam. De schaduwen in mijn holle wangen. De uitstekende botten. Ik droeg het apparaat naar het nachtkastje en begon de snoertjes af te rollen en de contactplaatjes op haar lichaam vast te maken.

‘Ik zou dit waarschijnlijk niet moeten zeggen,’ zei ze, nu met een wat slaperige stem, ‘maar ik heb liggen bidden.’ Terwijl ze sprak, lagen mijn handen op haar borst en mijn vingers vlak bij haar keel, dus ik hoorde de woorden niet alleen maar voelde ze ook. ‘We mogen niet meer bidden, toch? Dat is niet toegestaan. Niks zeggen.’

Ik wist niet zeker wat ze met die laatste opmerking bedoelde, dus ik ging verder met mijn werk zonder te antwoorden, maar ze legde haar hand op de mijne – fermer dan waartoe ik haar in staat achtte, gezien haar

toestand – en zei: ‘U zult het toch niet verder vertellen?’

‘Natuurlijk niet, Frau Hahn.’ Ze hield mijn hand nog steeds vast en ik trok hem niet los, al luisterde ik wel of er voetstappen klonken op de overloop.

‘Alleen de rozenkrans maar,’ zei ze. ‘Daar schuilt toch geen kwaad in? Toch?’

‘Nee,’ zei ik. ‘Geen enkel kwaad.’ Ze liet haar duim en wijsvinger langs elkaar glijden en ik herinnerde me het lijntje inkepingen dat ik op haar handpalm had gezien en de rozenkrans. Ik bevestigde de laatste twee contactplaatjes en zette het apparaat aan.

‘Hmm,’ prevelde ze, het gezoem nabootsend. Ze draaide haar hoofd naar me toe en keek hoe ik het apparaat afstelde. ‘Bidt u, Herr Doktor?’

De vraag overviel me. Mijn hand schoot van een van de draaiknoppen en de naald zwaaide heen en weer als een grashalm.

‘Ik geloof niet in God,’ zei ik.

‘Maar u bent Joods.’

‘Nee.’

‘Nee? Bent u niet Joods? Is er dan een vergissing gemaakt?’

‘Er is me verteld dat ik deels Joods ben.’

Ze wierp me een lange, trage blik toe. ‘Een vergissing zou alles veel gemakkelijker maken. Dan zou hij geen moeite hoeven te doen voor de verklaring.’

Voordat ik kon vragen wat ze bedoelde, begon ze te hoesten. De contactplaatjes op haar borst raakten los en verschoven, en ze hield een hand voor haar mond. Ze probeerde adem te halen, maar het hoesten hield aan en haar hele lichaam schokte ervan. En toen het eindelijk stopte en ze haar hand voor haar mond weghaalde, zag ik dat er bloed op zat. Ik wilde het eerst niet geloven: eierstokkanker zaaide doorgaans niet uit naar de longen, maar eerder naar het borstvlies dat de borstholte omsluit. Vocht-oophopingen konden kortademigheid en hoest veroorzaken, maar bloed had ik nog nooit gezien. En toch was het daar, was haar blanke handpalm ermee besmeurd. Het moest wel te wijten zijn aan de ongekende hevigheid van haar hoestbui.

‘Hoelang hoest u al zo hevig, Frau Hahn?’ vroeg ik en ik zorgde dat ik rustig en gelijkmatig bleef praten alsof ik naar een gemeenschappelijke kennis informeerde, hoewel van zo iemand natuurlijk nooit sprake kon zijn. Ik begon laden te openen, op zoek naar een zakdoek, maar er lag

alleen maar ondergoed in de eerste drie die ik opende: korsetten en jarretelgordels, met kant afgezette slipjes, alles van de lichtste zijde en glanzend als de binnenkant van een schelp.

‘Nee,’ zei ze, ‘nee. Daar.’ Ze wees naar haar kaptafel en in mijn haast om de andere laden dicht te doen kwam er een stukje zachtroze zijde vast te zitten. Ik opende de lade weer en schoof het ondergoed terug op zijn plek. Het was zo licht en zo zacht dat het voelde als naakte huid.

Tussen de parfumflesjes op de kaptafel stond een ingelijst fotootje: dat moest Karl-Heinz als baby zijn, in de armen van zijn vader, die van oor tot oor grijnsde. Ik vond de zakdoeken – ook niet veel meer dan kleine stukjes stof – en ik drenkte er een in water aan de wastafel in de hoek en veegde toen haar hand schoon. Ik was opgelucht dat er geen bloed op haar nachtjapon of het beddengoed te zien was, hoewel ik wel een plekje ontdekte op haar nachtkastje. Ook dat veegde ik weg. ‘Frau Hahn?’ zei ik. ‘Hoelang hoest u al zo?’

‘Ik weet het niet. Ik kan het me niet herinneren.’ Ze fluisterde.

Hoeveel tijd zouden we nog hebben als er uitzaaiingen waren naar het borstvlies? En wat zou er gebeuren als Hahn dat beseft? Ik keek naar de vegen op de natte zakdoek, naar hoe die aan de randjes vaag en vlekkerig waren. Die konden eruit worden gewassen, die konden er zeker uit worden gewassen. En Hahn zou het hoesten mogelijk een tijdlang niet opmerken en misschien, met een beetje geluk – of eigenlijk, een wonder – zou de oorlog tegen de tijd dat hij dat deed verloren zijn. Waren de Amerikanen de Moezel niet al overgestoken? Had het Rode Leger Belgrado niet al bevrijd? Dat hadden we tenminste gehoord. Ik bleef het zakdoekje steeds opnieuw in de wasbak uitspoelen en tegen het licht houden zoals Anna altijd deed wanneer ze je babyspullen uitwaste, Lotte. Als ze het maar volhield.

‘Josef zorgt daar wel voor,’ zei Frau Hahn. ‘Dat hoeft u niet te doen, Herr Doktor. Toe.’ Ze klonk gegeneerd.

‘Ik vind het niet erg om te doen,’ zei ik en ik wrong het weer uit. Ik had geen reden om Josef te wantrouwen, maar hoe minder hij wist over hoe slecht het met de gezondheid van Frau Hahn gesteld was, hoe beter. Ik spreidde het zakdoekje uit. Ik was bang te hard te schrobben, had het idee dat ik het zo kapot kon trekken, dat het gewoonweg uiteen zou vallen... maar het leek schoon. Ik was er op tijd bij geweest. Het bloed was nog niet ingedroogd. Toch kon ik mezelf niet meer recht in de spiegel aankijken.

Ik keerde terug naar het bed van Frau Hahn en stond ineens weer met

haar hand stevig in de mijne. ‘Het is in orde,’ zei ik tegen haar. ‘Alles is in orde.’

Ze knikte en sloot haar ogen. ‘Een gratieverlening,’ zei ze. ‘Een gratie. Daar wacht hij op. Dan is hij er geruster op. Maar als het in het bloed zit...’ Ze verstomde.

Ik bevestigde de contactplaatjes weer en zette de behandeling voort, en haar ademhaling herstelde zich tot een natuurlijk en ontspannen ritme. Ik dacht dat ze sliep, maar toen ik klaar was, opende ze haar ogen en zei: ‘Dank u, Herr Doktor. Ik voel me veel beter.’

Ik sjuowde de Vitalisator terug naar de hoek achter de spiegel en dekde hem af. Hij werd elke keer zwaarder.

‘Voor u gaat, Herr Doktor,’ zei ze en toen zweeg ze even. ‘Voor u gaat... ik vroeg me af... ik wilde u vragen...’

‘Ja, Frau Hahn?’ Ik verwachtte een vraag over haar aandoening. Misschien was de dag daar, de dag waarvan ik wist dat die eens zou komen, de dag dat ze zou erkennen dat ze de naam ervan wist.

Maar ze zei: ‘Zou u iets voor me willen doen?’

Een nog moeilijkere vraag om te beantwoorden. ‘Als dat kan, Frau Hahn,’ zei ik, ook al was er iets in haar stem waardoor ik de benen wilde nemen.

‘Zou u mij een boek willen brengen?’

Een boek. Enkel een boek. Ik ademde uit. ‘Natuurlijk,’ zei ik, terwijl mijn ogen de kamer afzochten. Ik wist dat ze een paar dichtbundels had waar ze weleens in las. ‘Waar is het?’ Ik voelde niet de behoefte weer lukraak laden open te trekken.

‘Nee,’ zei ze. ‘Niet hier.’

‘Beneden dan?’

‘Nee.’

Ik voelde de angst in me opborrelen. ‘Waar dan?’

‘Ik heb het niet in mijn bezit. Het is... het is niet toegestaan.’

‘O,’ zei ik. ‘Ja. Nee.’

‘Maar ik heb gehoord dat er in het kamp wel zulke boeken zijn. In beslag genomen boeken. Ik dacht dat u er misschien wel een voor me zou kunnen vinden. Zonder het iemand te vertellen.’

‘Om wat voor boek gaat het, Frau Hahn?’

‘Een bijbel. Ik wil graag een kleine bijbel.’

‘O,’ zei ik weer, want ik wist niet wat ik anders moest zeggen. Had ze enig idee wat ze van me vroeg?

‘Vroeger lazen we er altijd in,’ zei ze, terwijl haar ogen naar het plafond afdwaalden. ‘Ik, samen met mijn zus en mijn moeder, elke zondagavond na het avondeten. Om de beurt lazen we dan onze favoriete verzen voor. *Jesus sprak tot hem: Hoe, indien het U mogelijk is? Alles is mogelijk voor hem die gelooft. Aanstonds riep de vader van den knaap onder tranen uit...*’ Ze stokte. ‘Ik weet niet meer hoe het verdergaat, ziet u. Kent u het?’

‘Nee, Frau Hahn,’ zei ik. ‘Het spijt me. Het spijt me ontzettend.’ En ik had het gevoel dat ik me voor iets anders aan het verontschuldigen was, voor iets veel groters.

‘Ik moest het uiteraard allemaal opgeven. Dietrich was daar heel duidelijk over, meteen vanaf het begin. Wat wel zo eerlijk was. Vindt u ook niet?’

Ze wendde zich nu tot mij, ook al leek haar blik onscherp, alsof ze door mij heen naar iemand anders keek. Toch knikte ik en zei: ‘Ja. Wel zo eerlijk.’

Ze glimlachte. ‘Ik was verliefd. En zo moeilijk was het niet, echt niet. Ik ging al niet meer naar de kerk, geloofde al niet meer. Mijn arme moeder. Al vond ze hem innemend... ze vond Dietrich in het begin wel innemend.’

‘Het spijt me, Frau Hahn,’ herhaalde ik. Ze begon te hoesten en ik wilde al toeschieten om haar een slokje water te geven, maar het lukte haar zelf ermee op te houden.

‘Het is niets,’ zei ze en ze wuifde me weg. ‘Niets.’

‘Ik moet nu gaan. Kan ik nog iets voor u doen?’

‘Hij was zo klein in zijn kist,’ zei ze. ‘Als een in een doek gewikkeld brood. Ik mocht hem dragen van mama. Zo klein als sesamzaadjes.’

‘Ja,’ zei ik, terwijl ik het dekbed gladstreek. Misschien zou ze zich niet herinneren wat ze aan me had gevraagd. Het was niet ongebruikelijk dat een patiënt die aan de opiaten zat hele gesprekken vergat. Maar toen ik haar kamer uit sloop, riep ze me na: ‘Een kleintje maar. U zal het niet vergeten, toch?’

Bij koud weer brandden er in Buchenwald kleine kacheltes in de barakken, maar erg ver reikte die warmte niet. Het ijs verspreidde zich als witte schimmel over de binnenkant van de ramen. Tijdens mijn eerste winter in het kamp bleef een Fransman met wie ik samen op transport had gezeten ’s nachts maar rillen. Hij had zijn stromatras naar de vloer verplaatst, eerst op een paar meter afstand van het vuur en toen elke nacht dichterbij tot hij uiteindelijk, ondanks de waarschuwingen van Voss, recht voor het vuur lag te slapen. Het probleem was de schok van de kou wanneer we ’s och-

tends op de appèlplaats moesten aantreden. Hij was niet sterk genoeg om de abrupte overgang aan te kunnen, hij bezweek en ze voerden hem af.

Wat de rest van ons in ons ijskoude bed wel had begrepen, Lotte, was dat het niet loonde om het onszelf op wat voor wijze dan ook gemakkelijk te maken in Buchenwald.

En ik begon me op mijn gemak te voelen bij Greta Hahn.

We hadden toegang tot boeken in het kamp: in barak 5 was een bibliotheek met bijna zestienduizend geautoriseerde titels. Wanneer er hoogwaardigheidsbekleders op bezoek kwamen, bewonderden ze die royale faciliteiten en waren het erover eens dat Buchenwald inderdaad een modelkamp was. Op de planken stonden *Krankheiten der Obstbäume*, de toespraken van Göring en *Des Führers Kampf um den Weltfrieden*, handboeken over veefokkerij, *Das Rätsel der russischen Seele*, *Grundbegriffe der innere Medizin*, almanakken voor navigatie aan de hand van de sterren en ook, in het Engels, *The Girls' Own Book* en *The Happy Prince*. We mochten Kierkegaard, Nietzsche, Schopenhauer en Hegel lezen. We mochten Darwin lezen. We mochten *Bezwinger des Hungers*, *Mache dein Glück vor Vierzig* en *Der Ring des Nibelungen* lezen. We mochten *Don Carlos* en *Dantons Tod* lezen, en dat deden we dan ook, hardop, als we zeker wisten dat niemand het kon horen. Er stonden dierenverhalen en reisverhalen: *Meine Jagd nach dem Einhorn* en *Unheimliches China*. Er stonden romans: *Bleak House*, *Der schwarze Reiter*, *Der Mann ohne Eigenschaften*, *Meine Kompanie in Polen*. En ook *Dialogen* van Plato, *Faust* van Goethe, *Das Stunden-Buch* van Rilke, *Melancholia* van Kassner en wel zestig onbeduimelde exemplaren van *Mein Kampf* waarachter een muizenfamilie haar nest had gebouwd, maar er waren geen bijbels. Die zagen we alleen in fragmenten, samen met stukken van andere in beslag genomen boeken in het oud papier dat door spaarzame en oorlogsgezinde Duitsers werd verzameld. Iemand moest zich hebben gerealiseerd dat het van pas kwam – Sturmbannführer Hahn of iemand anders zoals hij – en dus veegden wij gevangenen onze achtersten af met het scheppingsverhaal, maakten we onze ruwe billen schoon met Marx en Mehring, en boenden we onze dysenterie weg met psalmen. De enige plek waar ik een hele bijbel zou kunnen vinden, wist ik, was het depot met persoonlijke bezittingen waar alle nieuwkomers bij aankomst hun spullen afgaven en waar de broer van Wirth werkte. Het depot met persoonlijke bezittingen in de opslagplaats waar ik nieuwe indexkaarten aan het maken was.

Ik had natuurlijk nee kunnen zeggen tegen Frau Hahn. Wat had ze kunnen doen? Me aangeven bij haar echtgenoot? Ze kreeg al meer dan haar toekwam, deze officiersvrouw die in haar villa op schone lakens lag te sterven. Ik kon niets doen om mijn medegevangenen te helpen: nog afgezien van het gebrek aan voorraden was ik officieel fotograaf en geen arts, en kon ik niet meer doen dan hondenbeten en zweren met vuile vodden verbinden en ontwrichte ledematen terugduwen terwijl er uit de luidspreker een niet-aflatende stroom toespraken, liederen en *Lijken-dragers naar de poort* schalde, en de zoeklichten ons bij het appèl verlichtten als een duizendkoppige bezetting in een of ander epos van hel en verdoemenis. Ik wist dat de zwakste nieuwkomers in het Kleine Kamp door de barakoudsten eruit werden gepikt en dat de enige uitweg voor hen de lijkbaar was. Waarom zou ik Greta Hahn überhaupt vertroosting willen bieden? Maar toch, maar toch. Ik durf het haast niet toe te geven, in woorden uit te drukken, maar ik was op haar gesteld geraakt, ze was me dierbaar geworden zelfs. Iets in mij kon de gedachte niet verdragen dat deze ene persoon zou verdwijnen, dit ene lichaam dat er dertig jaar over had gedaan om te worden wat het was. Ik had het al zo goed leren kennen: de grijze ogen met daarin minieme spikkeltjes groen, de blanke voeten met de hoge wreef, die ene koperkleurige moedervlek op de rug van haar rechterhand. Het specifieke aderpatroon: parallelle vaten in de ene en vertakte vaten in de andere pols. De lange en spatelvormige vingers, de dicht op elkaar staande tenen, de donzige opbolling van haar oorlellen. Ik wilde dat ze zou blijven leven, Lotte, niet alleen omdat onze levens met de hare verweven waren. Ik wilde dat zij zou blijven leven. Het spijt me als je daarvan schrikt. Ik moest denken aan de woorden van mijn voormalige hoogleraar: *Het zijn geen mensen, maar ziekten. U kunt het meest voor hen betekenen als u hen als zodanig benadert.* Dat was de tactiek die ik in de echte wereld had gehanteerd. Ik hield afstand van mijn patiënten en stond mezelf niet toe om ze als iets anders te beschouwen dan een *invasief ductaal carcinoom* of een *osteosarcoom van de proximale tibia*. Hier in Buchenwald, op deze onwerkelijke plaats waar de dood elke dag huishield, werkten zulke tactieken echter niet. En wellicht – en dit valt me zwaar – wellicht had Frau Hahn in zekere zin je moeders plek ingenomen. Jóúw plek ingenomen. Ik wil niet zeggen dat ik van haar hield. Nee, dat niet. Maar ik kon wel proberen haar te behandelen, haar te helpen. Ik kon proberen haar te redden.

Ik vroeg Wirth of hij dacht dat zijn broer Franz me kon helpen. Ik legde niet uit waarom ik een bijbel nodig had en Wirth wist inmiddels wel beter dan ernaar te vragen. Hij keek me alleen maar aan. ‘Als je de duivel een vinger geeft, dan neemt hij je hele hand,’ zei hij.

Franz stond al klaar toen ik hem op kwam halen. Hij keek of niemand het zag, legde toen een zwart kostuum op de balie en opende het jasje, waarin een heel zware bijbel met een bewerkte leren kaft en een ingewikkelde sluiting zat. De pagina’s waren voorzien van glanzend vergulde randen, waarin ik een doffere streep ontwaarde, als ongepolijst messing: de plek waar iemands duim had gerust bij het doorbladeren van het boek op zoek naar het juiste vers. Ergens achterin vond ik gedroogde bloemen: een stengel vingerhoedskruid, met bloemblaadjes zo licht als de vleugels van nachtvlinders. Voorzichtig trok ik ze los en streek met mijn vinger over de achtergebleven putjes en de amberkleurige vlekjes die ze hadden gemaakt. Het moest een vrouw zijn geweest die ze ertussen had gelegd, dacht ik. Vrouwen droogden bloemen. Anna had een rozenknopje uit haar bruidsboeket bewaard en achter in een fotoalbum tot een klein hard knobeltje gedroogd, maar daar wilde ik niet aan denken. In plaats daarvan liet ik mijn ogen vluchtig over de verzen glijden waartussen deze onbekende vrouw haar stengel vingerhoedskruid had gelegd. *Hiertoe juist is bij ons de liefde tot volmaaktheid gebracht, dat we vertrouwen mogen hebben op de dag van het Oordeel; want dan zijn we op de wereld, gelijk Hijzelf is.* Iemand moest het vingerhoedskruid voor haar hebben geplukt, besloot ik, tijdens een wandeling in de natuur toen alles stil was en zwanger van kleur en warmte. Hij had haar arm even losgelaten, zich gebukt en het voor haar geplukt, en zij had het de hele weg terug naar huis vastgehouden. *In de liefde bestaat er geen vrees, maar de volmaakte liefde bant de vrees; want de vrees onderstelt straf. Wie vreest, heeft dus de volmaakte liefde niet.* Dat moest iets betekenen. Dat moest wel. Maar uiteraard kon ik haar niet kennen, deze verdwenen vrouw, kon ik haar niet vanuit de pagina’s tot leven wekken. Net zomin als ik de bloemblaadjes weer zachtpaars en de blaadjes weer groen kon maken. Wie wist wat er van haar was geworden. En misschien betekenden die verzen wel helemaal niets en had ze die plek achterin simpelweg gekozen omdat het gewicht van alle pagina’s erboven de bloemen het best zou conserveren. Ik besloot dat ze een logisch en verstandig iemand moest zijn geweest. En dat vertelde ook een verhaal, toch?

‘Nou?’ zei Franz, maar ik schudde mijn hoofd. Hij was voor mij te

groot om naar buiten te smokkelen en voor Frau Hahn veel te groot om in haar slaapkamer te verstopen.

‘Dit is geen warenhuis, hoor.’ Hij zuchtte. ‘Wacht hier.’

Tot in de verte zag ik zakken kleding aan haken hangen. Er leek geen eind aan te komen.

Toen Franz terugkwam, haalde hij een veel kleinere bijbel tevoorschijn met een eenvoudige zwarte koft. Binnenin stond een inscriptie: *Voor Peter, ter gelegenheid van je vormsel (22-05-19), van je liefhebbende ouders.* En dan in een ander handschrift een stamboom, beginnend in 1740 met ene Johann Vogel en zijn vrouw Maria, meisjesnaam Roth, en dan nog zeven erbij gekrabbelde generaties waarvan de namen steeds kleiner werden, omdat de schrijver zich gerealiseerd moest hebben dat hij ruimte tekortkwam. Peter Vogel, geboren in 1905, stond onderaan de pagina, naast zijn vrouw Ottilie, meisjesnaam Böhm, maar zij hadden geen kinderen gekregen, of althans, er stonden geen namen onder. Ik schoof het boek onder mijn jasje, waar het als een koele hand tegen mijn ribben rustte, en ik maakte net aanstalten om te gaan, toen ik zag dat ik het vingerhoedskruid op de balie had laten liggen. Ik wist dat de bijbel waarin het had gezeten vroeg of laat ongetwijfeld uit elkaar zou worden getrokken, dat de bladzijden uit de boekrug zouden worden gescheurd en in toiletten en latrines zouden vallen, dat al de epistels en evangeliën, de gezangen en psalmen, de klaagliederen, de wonderen, besmeurd zouden worden met stront, maar ik liet de gedroogde bloemen toch weer op hun plaats glijden, waarbij ik de blaadjes en bloemblaadjes zo goed mogelijk probeerde te laten passen in de afdruk die ze hadden achtergelaten, en toen deed ik het boek dicht en maakte de sluiting weer vast.

Die nacht droomde ik van de Glazen Mens. Hij liet zijn armen zakken en deed mijn jasje open, om met zijn doorzichtige ogen naar mijn borst te turen en met zijn doorzichtige handen mijn huid te betasten. Toen hij sprak, gloeide zijn keel op en was zijn stem als door water overspoelde rivierstenen, als gesmolten glas. *Kunt u de lampen uitdoen? De mensenmassa de toegang ontzeggen? Me iets te eten brengen?*

Op de dag van mijn volgende afspraak met Frau Hahn verborg ik het zwarte bijbeltje in mijn pak en voelde ik het urenlang tegen me aan drukken terwijl ik me over de dossiers van gevangenen boog en hun gegevens op de nieuwe indexkaarten schreef. Ik wilde haar graag zien, niet alleen

omdat ik gevaar liep met de bijbel te worden betrappt, besefte ik, maar ook omdat ik wist dat het haar gelukkig zou maken. Terwijl de bewaker me naar de villa begeleidde, voelde ik me bijna uitgelaten, alsof ik in de Zeil in Frankfurt had gewinkeld en het perfecte cadeau had gevonden. Op de Carachoweg kwamen we langs een groep gevangenen die een karlading cement naar het Kleine Kamp voorttrok. Met SS-zwepen werden ze voortgedreven om het werk in looppas te verrichten en ze zongen 'Thüringen, holdes Land': *O frisches Waldesgrün! Rosige Wangen blüh'n, aus jedem Fenster winkt lächelnd ein Gruß.* Ik wendde mijn blik af. Maar herinner je je mama's groene leren handschoenen nog, Lotte, met het ruitpatroon bij de polsen? Ik had ze voor jouw geboorte voor haar in de Zeil gekocht. Zodra ik ze zag, wist ik dat ze perfect waren en ik kon niet wachten tot ze ze zou passen. Ze lachte toen ze ze uitpakte en vroeg me hoe ik precies dat had gekozen wat ze voor zichzelf zou hebben uitgekozen. Je hoefde maar naar ze te kijken, zei ze, naar de fijne nerf van het leer en de kleine stiksels, en je wist dat ze nooit meer een ander paar nodig zou hebben.

De vroege novemberochtend was koud en windstil. Er was geen briesje dat de voortdurende rook wist te verdrijven die als slecht weer om de Ettersberg bleef hangen, maar er was door iemand een vaas met kasrozen binnen op het tafeltje bij de voordeur van de familie Hahn gezet, waarvan de geur de hal vulde en de trap op dreef. Frau Hahn was weer de rozenkrans aan het bidden toen ik de kamer binnenkwam en ik ging bij het raam zitten wachten tot ze klaar was. Ze zat geknield bij de rand van het bed om de Weesgegroetjes en erna het Onzevader te bidden. Ze hield haar ogen open en staarde naar de hoek van de kamer, waar ik het apparaat achter de spiegel had verstopt. Het was alsof ze tot de beukenhouten kist aan het bidden was. Na elke paar woorden hapte ze naar adem, zodat haar gebeden hikkelig en zonderling klonken. Langzaam liet ze de kralen van haar rozenkrans tussen haar vingers door glijden tot ze weer terug bij het begin was, en toen ze bijna klaar was, draaide ze haar hoofd naar me toe en keek me recht aan: *Vergeef ons onze schuld, zoals ook wij aan anderen hun schuld vergeven.*

Toen ze het gebed had gezegd en de slaapkamer weer stil was, vroeg ik: 'Hoe voelt het om te geloven?'

Ze ging op de rand van het bed zitten en dacht even na: 'Als een vibratie,' zei ze. 'Een trilling die door je bloed en botten gaat.'

'Zoals liefde.'

‘Ja. Zoals liefde.’

Ik keek of Josef niet boven was, haalde toen de bijbel uit mijn zak en legde die op haar schoot.

‘Wat is dit?’

‘U vroeg me een bijbel voor u mee te brengen, Frau Hahn. Ik heb een bijbel voor u meegebracht.’

‘Een bijbel,’ zei ze. ‘Een bijbel.’ Ze hoestte, kwam weer op adem, opende het zwarte boek en ging met haar vinger over de namen die voorin geschreven waren. ‘Wie zijn dat?’

‘Dat weet ik niet.’

‘Vroeger lezen we er altijd in,’ zei ze, terwijl ze op de bladzijde tikte alsof ze het over deze bijbel had. ‘Elke zondagavond na het avondeten. Helena had de beste voorleesstem. Je moet het langzamer doen dan je zou denken, dat is de kunst.’ Haar vinger bleef bij een van de namen steken. ‘Er staat een Dietrich in.’ Ze keek naar me op. ‘Hij mag het niet weten. Hij mag hem niet vinden.’

‘Nee,’ zei ik.

‘Wilt u me helpen?’

Dat is de ellende met iemand een gunst bewijzen: er volgen er altijd meer. ‘U helpen?’

‘Om hem te verstoppen.’ Ze reikte naar haar nachtkastje, waarop het houten kistje stond dat bewerkt was met eikenbladeren, runen en bliksem-schichten. Ik had steeds gedacht dat het voor juwelen was, maar toen ze het klepje optilde, zag ik dat er een boek in zat. ‘Deze kregen we aangeboden op onze trouwdag,’ zei ze, terwijl ze het gemarmerde boek uit zijn stofomslag haalde. Op de boekrug stond in gouden letters *Mein Kampf* en op de voorkant een opdruk van het wapen van München. ‘We bewaren hem hier,’ zei ze. En ik dacht: nee, nee, ú bewaart hem daar.

‘In het volle zicht?’ vroeg ik.

‘Niemand die het ooit leest.’

‘Maar wat doet u dan met... met het originele boek?’ vroeg ik. Ik kreeg de titel niet over mijn lippen.

Ze opende het en liet me de eerste pagina zien. *Aan het pasgetrouwde stel. Met de beste wensen voor een gelukkig huwelijk, aangeboden door de hoofdstad van de beweging.* Gedateerd en ondertekend door de burgemeester van München.

‘Ik was nog zo jong,’ zei ze.

‘U bent nog steeds jong, Frau Hahn.’

‘Het gaat allemaal te snel. Er is niet genoeg tijd.’

Nee, er was niet genoeg tijd. En toch was elke nieuwe dag in Buchenwald weer langer dan de vorige. Steeds opnieuw traden we aan voor het appèl, wachtten we in het schijnsel van de zoeklichten terwijl we werden geteld om er zeker van te zijn dat we er allemaal nog waren, in de houding op onze levenloze voeten. *Lijkendragers naar de poort. Lijkendragers naar de poort.* In onze barakken bespraken we de verschillende manieren waarop de SS het kamp zou kunnen vernietigen voor de geallieerden het konden innemen: misschien zouden ze de boel wel in brand steken, ons een voor een doodschieten of het kamp bombarderen, ons van de Ettersberg wegvagen en niet meer dan vuil en witte wortels van verwoeste bomen achterlaten. Nog steeds stroomden de gevangenen binnen, stakkers van wie het hoofd te groot was voor het lichaam, uit plaatsen waar het er nog erger aan toeging dan in Buchenwald. Toen ik besepte dat sommigen van hen een tijdje in Theresienstadt hadden gezeten, vroeg ik of ze Anna en Lotte Weber uit Frankfurt kenden, of Anna en Lotte Hirsch. Een tengere, knappe vrouw, zei ik, met een hoog voorhoofd, een smalle kin, lange zwarte haren en donkere ogen die ook wel zwart leken, en een klein meisje dat precies op haar leek en dat – daar moest ik even over nadenken, Lotte – nu zo’n acht jaar oud moest zijn. O ja, zeiden ze dan, er waren er genoeg die aan die beschrijving voldeden, maar de namen herkenden ze niet. Maar ja, zeiden ze, de namen veranderden ook steeds in Theresienstadt naarmate er meer gevangenen aankwamen en er meer steeds verder naar het oosten werden afgevoerd. Niet allemaal, toch, zei ik. Ze werden toch niet allemaal verder naar het oosten afgevoerd. Nee, zeiden ze. Als je geluk had niet. Ik nam hun knokige lichamen en schilferige huid in me op. Ze waren verzwakt en buiten zinnen door de reis in de veewagons. Dat hield ik mezelf voor.

Greta Hahn trommelde met haar vingers op de handtekening van de burgemeester, op het ritme van een of ander oud lied. Toen ze stopte, wipte de bladzijde op, net ver genoeg om het portret van Hitler vaag door het dunne velletje zijdepapier heen te kunnen zien, en ik dacht aan hoe jij bij me op schoot zat, Lotte, en deed alsof je de volgende foto in het album kon raden. Weet je nog? Ik denk het niet. Je was nog geen drie. De gedaanten van mijn ouders en grootouders die door de waas van de dunne witte bladzijden opdoemden. Mijn eigen gestalte als kind. Anna op

een strandstoel aan het Bodenmeer, Anna op ski's, Anna als bruid, Anna als bruid, Anna als bruid. Op den duur kende je de foto's uit je hoofd, maar we speelden nog steeds het raadspelletje en ik verzon familiegebeurtenissen die nooit hadden plaatsgevonden: oma Weber die dineerde met de keizer, jij op de rug van een olifant, ik als concertviolist. En dan sloeg ik het pergamijsen tussenblad om en dan bleek het toch een gewone foto op het strand of in het park te zijn. O, dat is waar ook, zei ik dan. Oma was nooit een trapezeartiest. Opa heeft nooit met stieren gevochten.

Frau Hahn legde de bijbel op de titelpagina en keek hoe groot hij was. Toen pakte ze een potlood uit haar nachtkastje en trok daarmee een lijn langs de rand.

‘Wat doet u?’ vroeg ik, hoewel ik al wel een vermoeden had.

‘Ik heb een scherp mes nodig,’ zei ze. ‘In de keuken. Tweede la.’

Beneden lag Freya de weimaraner bij de voordeur te wachten, en ze tilde haar kop op en zwiepte met haar staart over de vloer toen ze me zag. Josef was in de keuken brood aan het snijden. Hij haalde het brood door de machine en het cirkelvormige mes sneed het precies zo dik als de familie Hahn wenste. Hij stond recht voor de messenlade.

‘Frau Hahn wil graag wat kersen uit de kelder,’ zei ik. Wat ging het liegen me gemakkelijk af. Toen Josef knikte en ze ging pakken, griste ik twee sneetjes brood, wat kaas en een stukje worst weg en stouwde ze in mijn zak voor Foucher en Makovec. Echte emmentaler! En echte leverworst, niet het bedorven surrogaat van vermalen visgraat dat ze ons voerden. Toen opende ik de lade en beoordeelde de messen. Klein en scherp. Ik testte er een paar op mijn vingertop. Ik kon Josef al horen terugkomen uit de kelder, dus pakte ik snel een schilmesje met een gebogen lemmet en verstopte het als een schurk in mijn mouw.

‘Zal ik ze naar haar toe brengen?’ vroeg ik, toen Josef de kersen in een mooi schaalpje schepte en ze op een dienblad zette, maar hij zei nee, het was niet aan mij om Frau Hahn te bedienen.

‘Uiteraard,’ zei ik. ‘Wat je wilt.’

Ik zorgde er wel voor op luide toon tegen hem te praten onderweg naar boven. ‘Ik denk dat ze haar eetlust aan het terugkrijgen is. Ze zei dat ze zin had in kersen; dat is een heel goed teken.’ Toen we langs de kamer van Karl-Heinz kwamen, zag ik dat de treinrails niet langer in de vorm van een oneindige acht op de vloer lagen. Iemand had ze uit elkaar gehaald en weer in elkaar gezet in één lange spoorlijn die zich van muur tot muur

uitstrekke en in de donkere ruimte onder het bed verdween.

Tegen de tijd dat we de kamer van Frau Hahn bereikten, was de bijbel verdwenen en lag ze te doezelen, of ze deed alsof. Ik had het echt niet durven zeggen.

‘Josef heeft kersen voor u meegebracht,’ zei ik en even zag ik de verwarring op haar gezicht, maar niet langer dan een tel.

‘Dank je,’ zei ze en ze zuchtte een paar keer lang en diep. ‘Wat heerlijk.’

‘Er zijn er nog veel meer, mevrouw,’ zei Josef en hij plaatste het dienblad op de schoot van Frau Hahn en wachtte tot ze haar lepel oppakte.

‘Dank je wel, Josef,’ zei ze. En toen de jongen niet wegging, voegde ze eraan toe: ‘Dat was alles.’

‘Ja, mevrouw,’ zei Josef en hij trok het beddengoed recht, ruimde een peignoir op en ging toen eindelijk weer terug naar beneden.

Frau Hahn stak de lepel in het fruit en draaide het schaalpje met kersen bedachtzaam om op het dienblad. Ik wist dat ze ze niet zou eten.

‘Wilde ik deze?’ vroeg ze.

‘Nee,’ zei ik. ‘Maar ik moest hem uit de keuken zien te krijgen zodat ik een mes kon zoeken.’

‘Dan moet u ze maar opeten,’ zei ze, terwijl ze het dienblad wegduwde en de bijbel van onder haar kussen tevoorschijn haalde. ‘Waar is het?’

Ik haalde het schilmesje uit mijn mouw en gaf het aan haar. Ik nam het dienblad op mijn schoot en terwijl ik de kersen at – elk zacht bolletje een wonder dat smolt op mijn tong – begon ze de omtrek van de bijbel uit de bladzijden van *Mein Kampf* te snijden. Ze liet alleen de handtekening van de burgemeester en het portret van Hitler intact, en al gauw had ze door het hele eerste hoofdstuk heen gesneden: *Tegenwoordig vind ik het een gelukkige wending dat het lot mij uitgerekend Braunau am Inn als geboorteplaats toeweest*. Soms sneed ze dwars door twee, en soms zelfs door drie lagen tegelijkertijd, en dan trok ze ze los en wierp ze op het dekbed. Ze werd zo in beslag genomen door waar ze mee bezig was dat ik, toen ik klaar was met eten en er alleen nog kersensap restte, het schaalpje naar mijn lippen bracht en dat tot op de laatste druppel opdronk.

‘Dat heb ik ook eens gedaan aan tafel,’ zei ze, terwijl ze nog een pagina verwijderde. ‘Mijn moeder noemde me een smerig klein beest en die avond moest ik mijn avondeten zonder mes en vork eten. Ik mocht zelfs mijn handen niet gebruiken.’

Ik dacht: dat klinkt niet echt als een straf. Maar ik zei: ‘Mijn excuses,

Frau Hahn. Ik wilde het niet verspillen. In deze tijden van schaarste...'

'Mijn zuster deed een varken na, aan tafel, dus pakte moeder haar bestek ook af. Of misschien was het wel een hond.' Weer een pagina, en nog een. Ze ademde hoorbaar. 'Ze keek samen met vader toe hoe wij als honden ons avondeten aten en stond erop dat we alles opaten. Ze zeiden geen woord. Mijn zus huilde, maar ik niet. Ik huilde niet.' Ze was gestopt met uitsnijden en het schilmesje was uit haar hand gegleden.

'We moesten maar eens met uw behandeling beginnen,' zei ik. 'Het wordt al laat.'

Ze knipperde een paar keer met haar ogen, alsof ze net wakker aan het worden was. 'Moet dat echt?'

'Waarom zouden we het niet doen?'

'Ik moet nog zo veel doen.' Ze gebaarde naar het verminkte boek op het bed.

'Frau Hahn, dat kunt u onmogelijk vandaag helemaal afmaken.'

Er gleden een paar pagina's op de vloer. 'Maar waar moet ik de bijbel dan bewaren?' Ze hield hem nu tegen haar borst, alsof ik hem van haar af zou willen nemen. Ik dacht dat ze zou gaan huilen.

'Misschien onder het matras?'

Ze schudde haar hoofd. 'Dat is de eerste plek waar iemand zou kijken.'

'Maar waarom zouden ze kijken? Wie zou er kijken?'

'Ik denk dat Josef rondneust.'

'Niet onder het matras. Niet terwijl u erbovenop ligt.'

'Ik weet niet wat hij doet wanneer ik slaap. Het elixer brengt me in zo'n diepe slaap... Er zou van alles aan de hand kunnen zijn en ik zou er geen flauw idee van hebben.' Ze begon de verwijderde bladzijden te verzamelen. 'Wilt u deze verbranden?'

'Ik... ik weet niet waar ik...'

'Gooit u ze maar in het haardvuur in de woonkamer wanneer u vertrekt.'

Ze liet het zo eenvoudig klinken. *Linz telde slechts heel weinig Joden, las ik op de bovenste bladzijde. In de loop van de eeuwen waren ze er Europees uit gaan zien en menselijk geworden; ik hield ze zelfs voor Duitsers.*

'Oké,' zei ik.

'Moet ik het blijven innemen? Het elixer?'

'Ja, Frau Hahn.'

'Ik weet niet waar het voor is. Ik kan het me niet meer herinneren.'

'Het helpt u bij de behandeling.'

... mij onthoudend van elk opzettelijk onrecht en verderfelijke handeling: dat was de eed die ik had afgelegd. Mijn plicht als arts.

Maar ik berokkende haar niet opzettelijk schade. Dat deed ik niet.

En bovendien was ik geen arts meer.

Ze overhandigde me de bijbel. 'U moet hem meenemen en de volgende keer weer mee terugbrengen.'

Ik greep haar bij haar dunne pols vast en boog me dicht naar haar toe, zo dicht dat ik haar adem op mijn gezicht kon voelen. 'Weet u wat er met mij zou gebeuren als ze hem vinden? Wat voor risico ik wel niet liep door hem voor u mee te brengen?'

Ze staaarde me aan met wijd opengesperde ogen. 'Wat zou er gebeuren?' fluisterde ze. Naast het bed tikte de wekker de seconden weg. Ze zei: 'U doet me pijn.'

Ik liet haar pols los. Ik kon zien hoe mijn vingers zich wit aftekenden op haar huid. 'Het spijt me. Het spijt me,' zei ik. 'Ik dacht niet na. Ik weet wat we kunnen doen.' Ik schoof de bijbel en het mes in het stofomslag, borg dat op in het bewerkte kistje en liet *Mein Kampf* daarbovenop liggen. 'Als iemand het al opmerkt, dan denken ze gewoon dat u dat aan het lezen bent.'

Haar gezicht vertrok en er ontsnapte een kreetje aan haar lippen.

'Het spijt me,' herhaalde ik. 'Meer kan ik niet...'

Ze slaakte opnieuw een kreet, een gutturaal, dierlijk geluid, en greep naar haar zij. En toen ik me realiseerde dat ze pijn had, was mijn eerste gedachte niet hoe ik haar pijn kon verlichten, maar wat dat betekende voor mijn overlevingskansen... die van mij, Anna en jou, Lotte. Nee, ik was geen arts meer. Ik gaf haar een dosis laudanum die ze zonder verdere discussie opdronk. En toen, hoewel ik wist dat de Sympathische Vitalisator je reinste bedrog, één grote leugen was, bracht ik de contactplaatjes aan op haar scheenbenen en op haar slapen, en zette de schakelaar om. Het lage gezoem vulde de kamer, *hm, hmm, hmmm*, alsof een onzichtbaar iemand tot een beslissing probeerde te komen.

'U hebt me nodig, of niet?' prevelde ze toen ik het apparaat weer opborg. 'Voor uw gezin.'

'Ja,' zei ik. 'Ik heb u nodig.'

Ze knikte. 'Ik zal het hem niet vertellen. Dat ik pijn heb.' Toen zei ze: 'Wilt u me Greta noemen?'

Toen ik haar achterliet, was ze al in haar gedrogeerde slaap weggezonden.

Josef was boven de ramen aan het lappen – er kwam hier zo snel aanslag op – en ik glipte de woonkamer in om de uitgesneden pagina's in het open vuur te gooien. Ze vatten snel vlam en laiden op tot grote heldere vlammen die helemaal tot aan de ingang van het rookkanaal reikten, en ik voelde even een verzengende hitte op mijn gezicht. En toen waren ze weg.

Ik luisterde nog enkele ogenblikken en toen ik zeker wist dat ik alleen was, haalde ik het brood, de kaas en de worst uit mijn zakken en propte alles in mijn mond.

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

December 1944

Hij zei dat de wind aan de bladeren schudt, maar ik ben kale takken, ik ben een knoestige stam. Er is iets bij me naar binnen gedrongen. Er is iets mis. Dat weet ik en dat heb ik al die tijd geweten. Het pulverige licht. De as in de lucht. Waar moesten we dan heen, Karl-Heinz en ik?

Naar mijn moeder, mijn moeder. Op haar schoot zitten, haar bloed voelen pulseren.

Mijn ringen zitten los om mijn vingers. Los genoeg om af te glijden en in een of andere kier, door een of andere afvoer te verdwijnen.

Gedachten zijn net elektriciteit. Vonken in de donkere hersenpan. Ik vroeg: zouden ze een spoor achterlaten? Een apparaat om ze op te nemen en op te slaan lang nadat wij er zelf niet meer zijn. Stel je toch eens voor hoe groot dat wel niet zou zijn. Maar toch. Dat zou wat zijn.

De as in de lucht. De rook. Ademen.

Ja, ik voelde me sterker. Nee, ik had geen pijn. Ja, ik zou naar beneden komen om wat glühwein te drinken. Ik wist dat ik het ergste te boven was en we hadden het aan Lenard – Doktor Weber – te danken.

Maar hoor mij nou eens biechtje spelen.

Uit de persoonlijke bespiegelingen van duizend burgers van Weimar

Om de dag was er wel een luchtalarm en we wisten niet wat we met onszelf aan moesten. Frau Proft zei dat het goed mis moest zijn toen de autoriteiten in het donker de doodskisten van Goethe en Schiller naar Jena verplaatsten. Toen ze eenmaal het voormalige tunnelstelsel onder het park voor ons tot een schuilkelder hadden omgebouwd, voelden we ons daar, op twaalf meter diepte, veiliger dan in onze eigen kelders, tot we ons realiseerden dat ze er ook gevangenen binnenlieten.

‘Opgesloten met spionnen, moordenaars en verkrachters,’ zei Frau Starke.

‘Dat gaat te ver,’ zei Herr Heller, die met een gedicht in de plaatselijke krant had gestaan en vond dat hij wel enig gezag kon laten gelden. ‘Een belediging voor al onze jonge mannen aan het front.’ *O stalen gloed, die hen stralend kroont. O runen, diep gegrift in het kruis. Zij bleven niet van de dood verschoond, maar zijn voor immer geëerd weder thuis!*

‘Ik weet zeker dat zij de inbraak op hun geweten hebben,’ zei Frau Jaeger, wier volkstuintje de week daarvoor was vernield. Iemand had het prikkeldraad doorgeknipt, schoon wasgoed en een verrekijker gestolen, en haar kippen en konijnen losgelaten.

‘Ja, dat moet haast wel,’ zei Doktor Lang.

‘Maar wat als ze bij een aanval allemaal worden weggevaagd?’ zei Frau Andrecht. ‘Wie moet dan de brokstukken opruimen? Controleren op blindgangers?’

‘En hoe moet dan het Gauforum worden gebouwd?’ vroeg Frau Proft.

Onze huizen leken nietig naast het gigantische complex aan het Platz Adolf Hitler. De *Gauleiter* had in 1936 de eerste spade in de grond gestoken en er werd nog steeds aan gewerkt. De Hal van de Volksgemeenschap moest plaats bieden aan twintigduizend man, en de klokkentoren zou het hoogste gebouw van Weimar worden, hoger nog dan alle kerktorens, en net zo fraai als wat dan ook in Berlijn. We moesten er een paar van onze

oudste straatjes voor opofferen, maar ze legden een mooie nieuwe straat aan om dat te compenseren en noemden die de X-Straße, en dan zouden we die na het winnen van de oorlog vernoemen naar een nieuwe held. Al jaren kwamen ploegen gevangenen cement mengen en stenen leggen voor het Gauforum, al waren de werkzaamheden de laatste tijd vertraagd.

‘Ik hoorde dat ze de Führer uitnodigen om het te openen zodra het af is,’ zei Pastor Bachmann.

‘Als het af komt,’ zei Frau Dreher.

‘Het moet toch een fortuin kosten om ze allemaal te eten te geven,’ zei Frau Ungewiss. ‘En dan krijgen ze ook nog extra rantsoen voor zwaar werk, terwijl wij ons hier moeten behelpen.’

‘Je zou de buit in de Kohlstraße eens moeten zien,’ zei Herr Gräber. Hij moest op een dag bij de douanepost zijn en kon zijn ogen niet geloven toen hij een glimp van de sorteerruimte opving. Stapels, stapels en nog eens stapels met voedselpakketten van het Rode Kruis, en bergen met pakjes van mensen uit heel Europa. De SS’ers zetten hun klauwen erin als beesten, snaaiden koffie, jam, sigaretten en eieren, schrokten potten perziken en peren en chocoladetaartjes naar binnen, zonder ook maar te proberen het te verbergen, en staken handgebreide sokken en sjaals, stukken zeep, vitamines en tandenborstels in eigen zak. Het was beschamend; ze wisten heel goed dat het hun plicht was zulke goederen over te dragen aan het Reich.

‘Maar ze zullen vroeg of laat de gevolgen moeten dragen,’ zei Frau Dreher. ‘Voor het wegnemen van dat soort goederen.’

‘Alleen als ze worden gesnapt,’ zei Frau Rademacher.

Frau Proft zei: ‘Zoals Herr Beiter, bedoel je.’ Al sinds jaar en dag had iedereen geweten dat tabakshandelaar Beiter je zo veel sigaretten verkocht als je maar wilde, zolang je maar eieren of spek voor hem meebracht. Toen het werd ontdekt, kreeg hij een boete en moest hij naar de gevangenis, en pleegde zijn vrouw zelfmoord. Met een paar gingen we bij hem op bezoek en deden we wat we konden om medeleven te betuigen, maar we zeiden niet wat we allemaal dachten: dat het zijn verdiende loon was.

‘Ik heb gehoord,’ zei Frau Bäumlner, ‘dat de SS de familie niet op de hoogte stelt wanneer er een gevangene sterft, zodat het Rode Kruis voedselpakketten blijft sturen.’

‘Het zijn niet alleen de SS’ers die zichzelf verrijken,’ zei Herr Auer. ‘Ik ken wel wat voorraadkasten die zeer goed gevuld zijn. Met blikken cacao.

Ingemaakte erwten, sperziebonen. Lappen spek. Slingers worsten.’

En het was natuurlijk leuk en aardig dat ze ons rantsoenbonnen gaven, zei Frau Rademacher, maar je aan de regels houden was wel wat anders: *Evenals in distributieperiode 69 kunnen in distributieperiode 70 alleen aardappelmeelproducten worden verworven met de roze voedselbonnen nr. 21 en 22 en met de blauwe voedselbonnen nr. 9 en 10...*

‘Nou,’ zei Herr Donnert, ‘waarom zouden die misdadigers op de heuvel worst en spek mogen eten terwijl wij het moeten doen met aardappelen en kool? Er in heel Weimar geen rundvlees meer te krijgen is? Niet eens meer een konijn in het bos?’

‘Hij heeft gelijk,’ zei Frau Häusler. ‘Ik heb een klein stukje spek en een blikje van het een of ander weten te bemachtigen en het kan me niet schelen wie het weet. Het is niet meer dan wat me toekomt. Ik heb vier monden te voeden.’

En zo laaide er een discussie op en we konden het niet eens worden over wie er nu recht had op de goederen in de pakketten, en sommigen van ons riepen dat de SS de sorteerruimte open zou moeten stellen voor het publiek en dat we onszelf moesten kunnen bedienen, en anderen drongen erop aan dat er een distributiesysteem zou moeten komen, zodat de goederen al naargelang de behoefte konden worden toegewezen. En weer anderen bleven stil en spraken in het geheel niet.

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

9 november 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

Dit is al jaren niet gebeurd, ik weet niet waarom het nu weer begonnen is. Ik moet alleen even mijn hoofd achterover houden en mijn neus dichtknijpen...

Dus ja, ik hoorde dat onze wijk in München was geraakt. Voor zover ik te weten kwam, was ons gebouw niet beschadigd, maar op veel andere plekken waren er alleen nog kraters. Ik had het nieuws verborgen kunnen houden voor Greta, net zoals ik haar ziekte voor haar verborgen hield, maar ik vertelde het haar toch, want het was het bewijs dat we er goed aan hadden gedaan om naar Buchenwald te komen. We hadden ons huwelijkservies moeten meenemen, mompelde ze. En de gevangenen in de steengroeve bleven maar steen weghakken, waardoor de Ettersberg elke dag weer een stukje verder werd afgekalfd, en de gevangenen in het tuincorps bleven bevroren boomstronken uitgraven, en bij het nieuwe kamp in Berga begonnen ze door ontploffingen tunnels te maken, en ik begon te denken dat het hele Duitse Reich misschien ineen zou storten en in een gat in de grond zou verdwijnen.

We konden de massa's gevangenen die ze naar ons toe stuurden, al dat overschot uit de ontruimde kampen, niet verwerken. Adjutant Schmidt probeerde de aantallen de baas te blijven die de Gestapo naar de kelder van het crematorium voerde, en hier moet ik verduidelijken dat er daar, anders dan in de verhalen die u misschien hebt gehoord, geen gedetineerden van Buchenwald werden geëxecuteerd, maar alleen misdadigers die een rechtvaardig en wettelijk vonnis hadden ontvangen. En de getuigen die zeiden dat ze me daar hadden gezien, hebben overduidelijk Schmidt voor mij aangezien, of Schiedlausky, want waarom zou het hoofd van de

administratie in vredesnaam bij zulke gelegenheden aanwezig zijn? Er is niets bewezen. Dus ja, Schmidt probeerde die de baas te blijven en nam maar al te graag extra sigaretten, drank en vlees aan als beloning voor dat werk, maar mijn budget was niet toereikend om de rest te kunnen onderhouden: de sommen klopten niet, de balans was niet sluitend. Ik deed wat ik kon, uit principe. Eerder dat jaar had ik er bijvoorbeeld voor gezorgd dat we tachtigduizend paar wollen sokken ter beschikking hadden voor de komende winter, maar die waren bij de terreuraanval in augustus verloren gegaan. Zulke gebeurtenissen lagen buiten mijn macht. Neemt u maar van mij aan dat ik...

[aangetast]

... tegen die tijd stuurden ze ons zelfs leden van de Wehrmacht en de SS die schuldig waren aan desertie: in de kern fatsoenlijke Duitse mannen, sommigen met hun uniform nog aan. We zagen ons gedwongen de asresten te lozen in de zinkputten op de zuidhelling van de Ettersberg, de Duivelsholen, waar Karl-Heinz graag ging sleeën. Toch bleef ik, ondanks de alsmaar toenemende aantallen, rekening houden met het welzijn van de gevangenen: ik zette bijvoorbeeld een bedrijf uit Weimar in om ons te voorzien van breukbanden, zodat velen door konden blijven werken. En we hebben nooit onze toevlucht genomen tot het gebruik van gas: dat moet u echt noteren. In Buchenwald zelf hebben we nooit iemand vergast. Alhoewel dat mijn leven een stuk gemakkelijker zou hebben gemaakt.

Het proces tegen Karl en Ilse Koch naderde nu ook zijn einde en ik moest een getuigenverklaring afleggen over de buit die we hadden aangetroffen toen we een inval hadden gedaan in hun villa. Rechter Morgen had een overweldigende hoeveelheid bewijs verzameld en de aanklagers riepen als getuigen zowel gevangenen als collega's op en dienden grootboeken van het kamp in, persoonlijke bankafschriften en zelfs persoonlijke correspondentie tussen de twee echtelieden. Ilse distantieerde zich weer van haar man, beweerde dat ze niets had geweten van zijn misdaden en dat ze bang was geworden toen ze op een dag op zijn bankboekje stuitte en de enorme bedragen zag. Het was ongehoord, zoals ze met de autoriteiten flirtte. Ik vertelde hierover niets aan Greta, want dat zou haar alleen maar bezorgd maken. En ik noemde al helemaal niet dat ze Koch niet alleen beschuldigden van verduistering, maar ook van aanzetten tot moord. Hij had blijkbaar syfilis opgelopen tijdens een reisje naar Noorwegen en twee

verplegers van het kamp hadden hem in het geheim behandeld. Hij had hen laten wegwerken – neergeschoten tijdens een ontsnappingspoging – voor het geval ze hun mond voorbij zouden praten. En dat was waar hij zichzelf in de vingers sneed: de óngeautoriseerde moorden. Greta hoefde dat allemaal niet te weten.

En alsof dat allemaal nog niet genoeg was, was Weber echt onmogelijk aan het worden. Hij bleef me maar om bewijs vragen dat zijn gezin veilig was in Theresienstadt. Hij had verhalen gehoord van een paar nieuwkomers, zei hij. Dat het een doorvoerkamp was. Dat de gevangenen werden doorgestuurd naar Auschwitz. Ik zei dat ik het zou uitzoeken, maar hoe kon ik dat doen? Wat zou u in mijn plaats hebben gedaan? Het was al erg genoeg dat ik hem überhaupt had laten komen en nog erger dat hij Greta behandelde. En er was nog altijd geen nieuws over de verklaring die zijn Joodsheid zou uitwissen. Echt onmogelijk.

Het zou het eenvoudigst zijn om onze regeling op te zeggen, om ermee te dreigen onze regeling op te zeggen. Hij bleef volhouden dat hij de enige was die de behandeling kon geven, maar misschien lag de magie wel in het apparaat en niet in zijn maker. Misschien hoefde hij niet zelf de contactplaatjes aan te brengen, hoefde hij niet zelf aan de knoppen te draaien. Maar dat risico wilde ik niet nemen. Ik zag hoe hij zich diep over de beukenhouten kist boog als hij die bediende en bedacht was op de kleinste signalen, zo leek het, zoals een kluiskraker luistert of hij de klik hoort die betekent dat het slot bijna meegeeft. Ik betwijfelde of hij dat aan iemand anders kon leren, of althans, ik betwijfelde of hij dat op tijd kon doen. Twaalf maanden, had de chirurg gezegd, en dat was twaalf maanden geleden. Ik besepte maar al te goed dat het alweer december was, dat er een bijtende kou in de lucht zat. Maar ze was er wel beter aan toe, toch? Over het geheel genomen was dat zo, dankzij Weber. Dit was gewoon een tijdelijke terugslag... ze zou weer beter worden. Zijzelf hield vol dat de behandeling werkte. En zelfs als die uiteindelijk faalde, dan zou ik tenminste weten dat ik mijn uiterste best had gedaan. Dan zou ik tenminste gemoedsrust hebben. Dat was toch iets.

Het was Schwartz, de Arbeitseinsatzführer, die me vertelde over de inspectie van Theresienstadt. De Denen waren komen rondsnuffelen, zei hij, om er zeker van te zijn dat hun daar ondergebrachte burgers veilig waren in de modelstad, op de plek die op bevel van de Führer was gebouwd voor de Joden van Europa. De Deense koning had een gezelschap van het

Rode Kruis afgevaardigd om dat na te gaan.

‘Kun je je dat voorstellen?’ zei Schwartz. We kwamen langs het poortgebouw en keken toe hoe de nieuwkomers de appèlplaats op stroomden om te worden geschoren en gedesinfecteerd. Alleen al die ochtend waren er zo rond de duizend stuks afgeleverd. Schwartz leek in een bedachtzame bui te zijn en liep voor de verandering eens niet met zijn pistool te zwaaien als de gedetineerden niet naar hem salueerden als ze voorbij marcheerden. Hij zou toezien op de selectie van degenen die nog bruikbaar waren, hen doorsturen voor een medische keuring en hen dan aan het werk zetten in een van de nevenkampen. Allemaal leuk en aardig voor Schwartz, maar het betekende dat we in het hoofdkamp opgescheept zaten met degenen die ziek, zwak en misselijk waren en dus niet bruikbaar als arbeiders, en zodoende veel duurder in het onderhoud. Alleen al het aantal amputaties vanwege bevriezing! U wilt niet weten voor hoeveel protheses en krukken ik wel niet geld moest zien te vinden. De Amerikaanse aanklagers begrepen niet waarom de gedetineerden zelfs in de winter klompen droegen, terwijl we in het warenhuis een behoorlijke hoeveelheid leren schoenen hadden. Ze voerden dat aan als bewijs van kwade opzet. Maar in feite was de reden daarvoor volkomen onschuldig: als we de leren schoenen aan de gevangenen gaven om in het kamp te dragen, wat moesten ze dan aan als ze werden vrijgelaten?

Ik vroeg aan Schwartz hoeveel voorbereidingstijd ze in Theresienstadt hadden gehad.

Wel wat weken, zei hij, maar eigenlijk zou je maanden willen, nietwaar? Jaren zelfs. Waar moest je beginnen? Hij keek door de poort het kamp in alsof hij zijn eigen vraag probeerde te beantwoorden.

‘Daar,’ zei ik met een knikje naar het crematorium.

Hij schudde zijn hoofd. ‘Beter om het hele kamp plat te branden en opnieuw te beginnen.’

Misschien lag het bombardement me nog te vers in het geheugen, maar ik kon het voor me zien toen hij het zei: de houten barakken, de houten galg, onze houten villa en ook de stronk van de Goethe-eik, allemaal in lichterlaaie. Er zou niet veel voor nodig zijn om alles vlam te doen vatten. Om alles in de as te leggen.

Er kwam een kat op ons af die langs onze benen streek. Er waren twee van dat soort dieren goedgekeurd voor in de gevangenenbibliotheek nadat knaagdieren zich een weg door een aantal zeer waardevolle

exemplaren van Rosenberg en *Mein Kampf* hadden gevretten, en deze leek er zijn missie van te maken om zo veel mogelijk haar op mijn uniform achter te laten. Ik schudde het beest af en probeerde het haar weg te vegen.

‘Niemand heeft naar Buchenwald gevraagd, toch?’ vroeg Schwartz terwijl hij zich voorover boog om het beest achter de oren te krabbelen.

‘Niet voor zover ik weet,’ antwoordde ik.

Maar dat was het nou net, zei hij. Pas als het zover was, zou je ervan weten. En dan had je maar een paar weken de tijd om alles recht te trekken.

Voor ons stond het motto in spiegelbeeld op het hek: *Jedem das Seine*. Dat zou niet verbranden.

Dat gedoe met Koch was wel het laatste wat we konden gebruiken, zei ik, en hij was het met me eens. Precies het verkeerde soort aandacht.

We zwegen allebei. Het proces was voorbij en hoewel Ilse was vrijgelaten wegens gebrek aan bewijs, had Koch zelf de doodstraf gekregen. Een dubbele doodstraf zelfs. Iedereen vroeg zich af wanneer, waar en door wie de executie zou worden voltrokken. Ik had gehoord dat Himmler hem wilde laten ophangen ten overstaan van iedereen in Buchenwald, inclusief de gevangenen. Ik dacht aan mijn doosje vol goud achter slot en grendel in mijn bureau, maar dat was niets vergeleken met wat Koch allemaal had gestolen. Ik had alleen genomen wat me toekwam, alleen wat ik verdiende: een kies hier en daar. In het grote geheel stelde dat niets voor. Uiteraard had ik niet...

[aangetast]

‘... dat geloofden ze?’ vroeg ik. ‘De Denen. Het Rode Kruis.’

Schwartz knikte. Ze werden langs een vooropgezette route geleid, zei hij, zodat ze alle bloemen konden zien die de gevangenen – de bewoners – hadden geplant, de net geschilderde huizenblokken, de carrousel voor de jongetjes en meisjes, de winkels en de koffiehuisen die eruitzagen als echte winkels en echte koffiehuisen in een echte stad. De schappen in de bakkerij waren gevuld met brood en banket, en in de etalage van de snoepwinkel glommen potten vol snoep. Er was zelfs een burgemeester, die ook echt leek, en niemand dacht eraan te vragen waarom zijn gezicht bont en blauw zag. Ze hadden van tevoren de aantallen met een paar duizend uitgedund, zodat het er niet te overbevolkt uitzag, en ze hadden de presentabelere gevangenen – inwoners – op bepaalde plaatsen langs de

route neergezet, hun verteld wat ze moesten zeggen als de Denen vragen stelden en geïnstrueerd dat ze niets mochten zeggen als ze de verkeerde vragen stelden. Eichmann zelf was gekomen, en verscheidene gezagsdragers uit Berlijn, om zich ervan te vergewissen dat alles volgens plan verliep. Een groep kinderen voerde een kleine opera op over pratende dieren of dat soort onzin en een koor, geleid door een beroemde dirigent, zong Verdi's *Requiem*. 'Gekke Joden,' had iemand Eichmann horen zeggen, 'dat ze hun eigen requiem zingen.' En Schwartz en ik lachten, want het wás ook gek, als je erover nadacht. Toen zei ik...

[aangetast]

... en zei tegen Weber dat zijn gezin in orde was en dat het gebruikelijk was dat de post niet aankwam, met alle verstoringen bij de spoorwegen. 'Ik heb het uitgezocht,' zei ik. 'Het gaat uitstekend met hen. En het Rode Kruis heeft daar trouwens een inspectie uitgevoerd. Is dat niet voldoende bewijs voor je?'

Hij knikte en ik dacht dat de kous daarmee af was, maar toen zei hij: 'Maar toch zou ik graag een brief van mijn dochter willen.'

Ik kreeg het idee toen ik toekeek hoe Karl-Heinz zijn handschrift aan het oefenen was. Hij was als huiswerk een alinea uit een van zijn schoolboeken in zijn oefenboekje aan het overschrijven: *De vlam werpt een heldere gloed op alle jongens en meisjes. Ze heffen hun hand en zingen een lied. Kurt moet aan de zon denken. Zijn vader zei dat het vuur van de zon komt.*

'Heel goed. Heel netjes en recht,' zei ik tegen hem. Hij moest alleen niet zo hard duwen, want zo maakte hij de volgende pagina onbruikbaar.

De zon is de moeder van het vuur, schreef hij. Zijn vingertopje zag wit van de druk die hij uitoefende en bij het laatste woord brak de punt van zijn potlood.

'Ik kan het niet! Het is helemaal fout!' schreeuwde hij en hij begon te huilen.

'Nee nee,' zei ik en ik pakte mijn houtsnijmes. 'Je bent bijna klaar. Kijk, we slijpen het potlood gewoon even.'

De volgende dag ging ik naar de postkamer en zei dat ik de ingekomen brieven wilde zien. Het moeten er duizenden zijn geweest, die vanuit heel Europa naar de gedetineerden werden gestuurd. Er waren er inderdaad ook een aantal uit andere kampen. Ik ging erdoorheen tot ik vond wat ik wilde: een kaart uit Theresienstadt, geschreven met potlood. Ik kon horen

dat er in het poortgebouw liederen over de luidspreker werden afgespeeld.

Toen ik weer bij de villa aankwam, zat Greta in de woonkamer naar dezelfde radiouitzending te luisteren. Een lied van Magda Hain begon: 'Möwe, du fliegst in die Heimat'. Ik ging aan de tafel bij het raamzitje zitten, waar het licht het beste was, en ik gumde de boodschap en de ontvanger van het kaartje uit, voorzichtig het papieroppervlak niet te beschadigen. Toen vervaagde ik met het puntje van mijn houtsnijmes de datum. Keiner haalde de rolveger over de tapijten heen, weet ik nog, en toen ik de kleine grijze gumrestjes van tafel blies, haastte hij zich ernaartoe om ze op te vegen.

'Karl-Heinz,' zei ik, 'ik heb een belangrijke taak voor je.' Ik gaf hem een potlood en de nu lege kaart en zei: 'Je moet voor mij een bericht schrijven. Ik zal je vertellen wat erin moet komen te staan.'

'Oké,' zei hij. 'Voor wie is het?'

'Lieve papa,' begon ik en ik wachtte tot hij de letters op papier had gezet. 'Is het voor u? Waarom schrijf ik aan u?' vroeg hij.

Ik gebaarde dat hij door moest gaan. 'Hoe gaat het met u? Met mij goed,' zei ik.

Keiner stond nu bij de deur en was nog steeds druk in de weer met de rolveger, waarmee hij over de rand van het tapijt stootte, waardoor er een opeenhoping van stof en vuil bij zijn voeten belandde. Hij begon me op mijn zenuwen te werken en ik wilde niet dat hij meeluisterde. En meekeek. Ik stuurde hem weg voor de rest van de dag.

'Dat is beter,' zei ik tegen Karl-Heinz, die aan me vroeg of hij nog meer moest schrijven.

'We hebben genoeg te eten,' zei ik. 'G-E-N-O-E-G. Goed zo.' Toen moest ik zeggen dat hij 'goed zo' niet op moest schrijven. 'Met mama gaat het ook goed,' zei ik. 'Schrijf maar op.'

'Gaat het echt goed met u, mama?' vroeg hij.

Natuurlijk, zei ik.

Natuurlijk, zei Greta vanaf de bank.

Hij wilde weten of hij kon gaan spelen en ik zei: 'Een-na-laatste regel. Veel liefs. L-I-E-F-S.'

In der Nacht ist der Mensch nicht gern' alleine, klonk het uit de radio.

'Laatste regel,' zei ik. 'Uw Lotte. L-O-T-T-E. Goed.' Ik moest zeggen dat hij 'goed' niet op moest schrijven. Ik wees naar de ruimte voor de naam, het nummer en het adres en schreef Webers gegevens op een stukje

papier, waarvan Karl-Heinz het kon overschrijven.

Pas een paar dagen later zag ik de schade aan de tafel: hij had zo hard gedrukt dat ik de hele boodschap in het hout kon lezen en er kriskras doorheen ook de naam, het gevangenenummer en het adres.

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

‘Ik dacht eerst dat ik me dingen inbeelde,’ zei Wirth.

Het was een zondagmiddag in december, de laatste dag van 1944: te koud om te gaan zitten uitkijken over de vlakte en te mistig om überhaupt ver te kunnen zien. Daarom liepen we rond over de appèlplaats en stampten we met onze voeten om warm te blijven.

‘Wat voor dingen?’ vroeg ik.

‘Een hele colonne. Ze liepen de heuvel op als geesten. Blauw en wit, wit en blauw. Ik stond bij het raam van de ziekenboeg in mijn ogen te wrijven. Honderden vrouwen en kinderen die de helling op strompelden. Op weg naar Buchenwald.’

‘Vrouwen?’ zei ik. ‘En kinderen?’

Hij knikte. ‘Gevangenen van elders. Ik kon de honden en de geweer-schoten horen. Ze kwamen tot aan de poort en stopten daar. En ze stonden er ik weet niet hoelang te wachten in de sneeuw. En toen gingen ze weer weg.’

Die avond was er een vertoning voor oud en nieuw: een rijk beschilderde staande klok die om klokslag twaalf uur openging en waaruit een kind tevoorschijn kwam. Hij droeg een Sovjetuniform met daarop het nummer 1945.

Ik hoorde dat een van de gevangenen erin was geslaagd een deel van de Goethe-eik in veiligheid te brengen, Lotte, een stuk van de stronk, aan één kant verkoold. Hij was een kunstenaar, deze man, een vermaard schilder en een meester-houtsnijder. Hij had alle fraai gedecoreerde wegwijzers rondom Buchenwald gemaakt en de officieren klopten vaak bij hem aan om speciale stukken te laten maken: sculpturen van hun kinderen, portret-

ten van hun hond. Hij kreeg niets terug voor die ongeoorloofde werkzaamheden, maar hij en de andere kunstenaars en handwerkers klaagden niet, want het betekende dat er minder mannen waren om patroonhulzen en vliegtuigonderdelen te maken, en ook minder grondstoffen voor de oorlog. Ze stelden nota bene zelf dingen voor die ze konden maken: zou de Kommandant van het wachtbataljon soms een kostbare marmeren en bronzen bureauset willen, vergelijkbaar met het exemplaar dat voor de Reichsführer-SS was gemaakt? Zou de vrouw van de Schutzhaftlagerführer niet blij zijn met enkele smeedijzeren raampijlen voor hun villa, vooral voor de ramen op de begane grond? Boeken gebonden met rood- en geelkoper, decoratieve zilveren fotolijstjes, enorme kroonluchters, openhaardgerei, asbakken, briefopeners, wiegjes, kistjes gegraveerd met motto's en runen, tafels ingelegd met schelpen en beenderen, geraffineerde scheepsmodellen... alles wat de officieren of hun vrouwen maar vroegen, werd door de gevangenen gemaakt.

Maar dit stuk van de Goethe-eik zou geen SS-huis gaan verfraaien. De kunstenaar verborg het op de pathologische afdeling waar hij op dat ogenblik werkte en sneed er een uitgeteerd gezicht uit, een dodenmasker. Als model gebruikte hij de gipsafdrukken van gevangenen die waren gestorven en hij kopieerde de holtes en contouren van hun wangen en de op pruimenpitten lijkende bolling van hun gesloten ogen om een gezicht te creëren waarin ze allemaal samensmolten. Een groepje mannen hield voor hem de wacht, terwijl hij het gezicht vormde, de houtsnippers opving die vielen en schrap stond om elk moment zijn gereedschap te verbergen als de SS kwam. We wisten wat er met hem zou gebeuren als hij werd gepakt, maar toen hij het houtsnijwerk eenmaal af had, liet hij het aan iedereen zien die dat maar wilde. Dan wikkelde hij het stuk jute eraf en toonde het als een soort verhongerd en heilig icoon. Het gezicht rustte precies in de holte van de eik, het achterhoofd was verschroeid door het vuur. We mochten het van hem in onze vuile armen vasthouden en op het koude houten voorhoofd kussen. Ik heb er zelf ook enige tijd mee op mijn schoot gezeten, Lotte, en wilde het niet loslaten, ook al was ik me ervan bewust dat andere mannen op hun beurt wachtten, zelfs als ze op de uitkijk stonden.

Het gezicht kon niet blijven. De kapo die boodschappen voor de SS moest doen, smokkelde het het kamp uit naar een veilige schuilplaats bij een gezin in Apolda.

Ik zou willen dat ik het nog eens kon zien.

Ik hield mijn eigen kleine stukje van de boom verborgen onder mijn strooien matras. Soms, als ik niet kon slapen, beeldde ik me in dat ik het kon voelen onder mijn hoofd en dat het tegen mijn schedel drukte om me aan iets te herinneren. Het uitgesneden gezicht doemde dan voor mijn geestesoog op, met de voor eeuwig opengesperde, ingevallen mond die de ijzige nacht inslikte, en ik wist dat het al die tijd al verborgen had gezeten in het hart van de boom.

Het begon me ook te achtervolgen wanneer ik wakker was, dat gezicht, en het liet me niet meer met rust. Het deed me aan andere gezichten denken, ook al wilde ik niet aan ze denken: aan dat van Anna, die in de spiegel naar me keek terwijl ze haar haren kamde, met haar lippen iets uiteen en haar ogen donker als bessen. Haar zwarte krullen die met elke haal over haar rug bewogen en glommen in het licht van de lamp op het nachtkastje. En aan jouw gezicht, mijn Lottelein, toen je je lievelingspop in bed had gestopt boven op de radiator en haar hoofd was gesmolten en verschrompeld; we kregen de lucht de hele winter niet meer weg. En aan het gezicht van Hahn toen we de Goethe-eik zagen branden. Zijn mond open en verstoken van woorden die zin konden geven aan de takken die in lichterlaaie stonden. Het alles-veiligteken had geklonken: we waren veilig. Dat is wat ik tegen hem zei.

Elke keer dat ik Greta Hahn bezocht, had ze wat meer weggesneden uit het boek. Tussen onze behandelingen door had ze het mes samen met de uitgesneden pagina's erin verborgen en die gaf ze dan steeds aan mij om te verbranden. De uitsparing in *Mein Kampf* werd steeds dieper, als een vluchttunnel, tot ze op een dag de laatste bladzijde uitsneed: *Een staat die zich in het tijdperk van de rassenvergiftiging aan de zorg voor zijn beste raciale elementen wijdt, moet op een dag heer over de aarde worden.* Ik begon haar te complimenteren met haar werk, maar zag toen dat ze huilde.

'Heb ik dit over mezelf afgeroepen?' vroeg ze.

'Wat bedoel je?'

'Deze... deze toestand. Deze plek. Er was niets met me aan de hand voor we hierheen kwamen. Voor ik ermee instemde hierheen te komen.'

'Dat is een merkwaardige gedachtegang.'

'Maar het is waar. In München was ik amper verkouden, zelfs als Karl-Heinz ziek was. Dietrich zei altijd: geef hem geen kus, houd afstand. Maar

daar luisterde ik niet naar.' Haar ogen dwaalden naar het raam. 'Ik weet wat daar gebeurt,' zei ze en ze begon te hoesten. 'Voorbij de poort.' Ze wuifde vermoed met haar hand. 'We zijn er zo dichtbij.'

Ik wilde zeggen dat ik betwijfelde of ze wel echt wist wat er in het kamp gebeurde. De knuppelslagen en de geweerschoten, de dodelijke injecties, de geselingen. De mannen die aan haken werden opgehangen tot ze stikten. De met huid bespannen skeletten die door het Kleine Kamp spookten, de luizen die hun lichaam verlieten vlak na hun dood. En ik had gehoord dat we ook een gaskamer zouden krijgen, maar dat een groepje gevangenen met de juiste contacten de bouw steeds vertraagde. Hoeveel langer nog? Maar ik zei tegen haar: 'Patiënten in jouw toestand kunnen allerlei verontrustende gedachten hebben, Greta. Je behandeling zou effectiever zijn als je probeert ze naast je neer te leggen.' Ik haalde de Vitalisator tevoorschijn en tilde hem op haar nachtkastje.

'Is dat waar?' vroeg ze.

'In mijn ervaring wel.'

Ze zuchtte, knikte. 'Het spijt me wel,' zei ze zachtjes.

'Wat spijt je?'

Ze wuifde weer met haar hand en haalde toen een kaartje uit haar bijbel dat ze me aanreikte: een afbeelding van een heilige in een zwarte mantel en met een gewond been.

'Wat is dit?'

'Mijn moeder heeft het me gestuurd. Het is de Heilige Peregrinus. Zoals de vogel.'

'De vogel?'

'De slechtvalk. *Falco peregrinus*.'

Ik had zulke kaartjes weleens gezien, herinnerde ik me, in de zalen van het Heilige Geest. Aan de muren geprikt en onder kussens verstopt. De dingen die we koesteren, de symbolen en de bezweringen.

'Hij is de beschermheilige van kankerpatiënten,' zei ze.

Het woord bleef in de ruimte tussen ons in hangen. Ik voelde hoe ze me onderzoekend aankeek.

'Is dat zo?'

'Ja.'

Ik bestudeerde de afbeelding van de heilige. 'Waarom zou je moeder je dit sturen?'

'Ik neem aan dat ze dacht dat het zou kunnen helpen.'

Ik hield mijn blik op het kaartje gericht. ‘En wat denk je zelf?’

Ze keek weg. ‘Ze hebben zijn lichaam,’ zei ze. ‘In een kerk in Forli, in Italië. Opgebaard in een glazen kist, gekleed in zijn habijt. Mensen gaan daarheen, ze gaan daarheen...’

Ik begon de laatste uitgesneden pagina’s van *Mein Kampf* te verzamelen. Langzaam zakten Greta’s ogen dicht.

‘Hij had een tumor op zijn been... dat ze gingen amputeren. Maar hij bad... hij zag Christus neerdalen vanaf het kruis en de tumor aanraken en toen was hij ervan genezen.’

‘Een wonder,’ zei ik.

‘Hm.’ Ze sloeg haar ogen weer op. ‘Als ik me goed genoeg voelde, zou ik naar Italië reizen om zijn tombe te bezoeken. Je kunt hem daar zien, je kunt zijn lichaam in de glazen kist zien en het is nooit vergaan. Misschien als ik beter ben.’

‘Als je beter bent, dan hoef je niet meer naar Forli te reizen.’

‘Er zijn wonderen geweest,’ zei ze. Ze deed haar ogen weer dicht en ik ging in de weer met het aanbrengen van de plaatjes en deed daarna de Vitalisator aan. ‘Herinner je je alle kaarsen?’ vroeg ze toen het apparaat begon te zoemen. ‘We dronken thee op de piazza... onder de schaduw van de citroenbomen. Je zei tegen me dat groen echt mijn kleur was... je kocht een puntzakje met gesuikerde amandelen voor me... de lucht rook naar hete... hete kasseien en suiker...’

Ik stopte het kaartje terug in de bijbel en de bijbel in de uitsparing die ze in *Mein Kampf* had gemaakt. Hij paste er naadloos in en als het boek dicht was, kon je niet zien dat hij er überhaupt in zat.

‘Het spijt me,’ mompelde ze weer.

En ik begreep dat ze geen excuses maakte voor de dingen buiten haar raam, geen excuses voor Buchenwald, maar excuses voor haar naderende dood. Hoewel ze de dekens hoog had opgetrokken, kon ik zien dat haar buik opgezwollen was, vol vocht van de uitgezaaide ziekte.

‘Wil je met me bidden?’ vroeg ze. ‘De rozenkrans?’

‘Ik ken de woorden niet.’

‘Jawel, hoor.’

En toen ze begon, besefte ik dat ze gelijk had: tegen die tijd had ik haar ze zo vaak horen zeggen dat ze zich in mij hadden genesteld, die gebeden aan een moeder en een vader. En terwijl we ze samen opzegden, bewogen haar vingers langs de rij kralen en pakte ze elke kraal zachtjes vast, als een

zaadje dat in de grond wordt geduwd. Ik wist dat ik net zo vurig voor haar leven bad als een gelovige. Op een zeker moment dacht ik voetstappen te horen op de overloop, iemand die stilhield voor de deur en eraan luisterde, maar er klopte niemand aan en er kwam niemand binnen.

En wellicht maakte ik jouw kaart met mijn gebeden wel werkelijkheid, Lotte: hij werd die dag bij me bezorgd. Er stond niet veel op en ik bleef maar nagaan of ik niets over het hoofd had gezien. En ik bleef de woorden maar herhalen die ik met Greta Hahn had gebeden: *Verlos ons van het kwade. Verlos ons van het kwade. Verlos ons van het kwade. Amen.*

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

Januari 1945

Ik heb de foto van de Führer intact gelaten en ook de bladzijde met *de beste wensen voor een gelukkig huwelijk* van de burgemeester, maar daaronder zit een holte. Er staat geen enkel woord meer, alleen de witte omlijsting rest nog.

Genoeg ruimte om een bijbel te omhullen.

Eén keer vond hij hem bijna. Hij wilde mijn haren voor me doen en pakte het recentste nummer van de *NS Frauen Warte* van het bewerkte kistje, op zoek naar de kam. *Adopteer een kind: er wachten veel jonge oorlogswezen op een nieuw gezin.*

‘Misschien op de kaptafel,’ zei ik.

Daar kon hij de kam ook niet vinden en ik zei dat het niet uitmaakte, maar hij kwam op de rand van het bed zitten en begon met zijn vingers door mijn haar te gaan, waarbij hij even stopte bij elke klit die hij tegenkwam en die steeds kalmpjes ontwarde.

We tuigden de kerstboom af: we maakten de klemmetjes van de kaarsenhouders los en haalden de stukjes kaarsvet ervanaf, en we legden de kerstballen met de swastika’s weer terug in hun watten bedjes. Maar waar was de heilige familie? De set met houtgesneden figuurtjes van mijn moeder? Ach ja, die waren natuurlijk niet toegestaan. Ik had ze al jaren niet meer gezien.

‘Voel je je wel goed genoeg hiervoor?’ vroeg hij en ik richtte me op en zei ja, ik voelde me al een stuk beter.

Mijn bijbel in het uitgeholde boek in het stofomslag in het donkere kistje. Het rode lint hing er slap bij.

De eerste keer dat Dietrich me mee uit nam, was ik nog katholiek. Je zult je geloof op moeten geven, zei hij, en ik zei ja, ja natuurlijk, en hij zei dat Hitler en Himmler allebei katholiek waren opgevoed en dat er dus geen beletsel was zolang ik het maar afzwoer, en mijn benen voelden vederlicht aan. We gingen naar de film over de Olympische Spelen, weet ik nog... maar wacht, dat kan niet, want de Spelen waren toen nog niet geweest. *Triumph des Willens*... was het die niet? Met de Führer die neerdaalt uit de wolken? Terwijl we daar zo zaten in het donker was ik me bewust van zijn nabijheid, van zijn elleboog die tegen de mijne rustte, van zijn dij die dichtbij genoeg was om aan te raken. Van zijn schouder die tegen me aan kwam steeds als hij me wat weetjes toefluisterde: wist je dat Leni Riefenstahl meer dan zestig uur film heeft opgenomen? Wist je dat ze kuilen had laten graven vooraan bij het podium om vanuit de beste hoek te kunnen filmen? Na afloop gingen we naar Café Luitpold en gaf hij toe dat hij die informatie van tevoren had opgezocht, zodat hij iets te zeggen zou hebben, wat me nog meer voor hem innam. Maar hij had van alles kunnen zeggen in die donkere bioscoop en ik zou hebben geknikt, gemompeld en wat dichterbij zijn geschoven. Hij had alles wel kunnen zeggen. Zijn adem in mijn nek. Zijn geur.

Ja. Ja. En later, de eerste keer dat we uitgingen na de geboorte van Karl-Heinz – laat hem maar bij mij, zei de moeder van Dietrich, die me eerst niet had gemogen, maar o, wat een schrandere meid ben je toch, Greta, en ik kon niets fout meer doen – dat was toen we de film over de Spelen zagen, met de duikers die zo ongelooflijk traag door de lucht buitelden. Ik voelde de muziek zinderen in mijn voetzolen, omhoog razen door mijn benen, en even was ik gewichtloos. Vervuld van de toekomst.

Deel 9

De Glazen Mens

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

12 november 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

Begin 1945 telde het hoofdkamp alleen al zesendertigduizend stuks en omdat de Sovjets op Auschwitz afstevenden, waren er nog eens duizenden naar ons onderweg. Maar we bleven ons inzetten: zelfs de doden kregen bij aankomst hun eigen nummer. Die kwamen ten laste van Buchenwald, trouwens, terwijl het eigenlijk helemaal niet onze doden waren, wat dan weer het getal verklaart dat tijdens het Dachauproces als een gospel ten beste werd gegeven: vijfduizend doden per maand in de laatste fase. Dat giswerk kwam niet overeen met de waarheid, maar wat hoorden de Amerikanen zichzelf toch graag praten! *Wij kunnen helaas geen gehoor geven aan het verzoek van raadslieden met betrekking tot het verschaffen van de verblijfplaats van de slachtoffers. Ze zijn voor het laatst gezien, met welnemen van het hof, toen ze de crematoria in werden gereden en daar zijn ze als rook via de schoorsteen weer naar buiten gekomen. Niettegenstaande alle macht van de Verenigde Staten en alle documenten in Augsburg of elders kan niet worden gezegd welke kant ze op zijn gewaaid.*

Ik hoorde dat de SS'ers, voor ze vluchtten, de kledingopslagplaats in Birkenau in brand staken en het laatste crematorium opbliezen. Sommigen van ons dachten dat de wegen van de geallieerde mogendheden misschien wel zouden scheiden, dat de Amerikanen en de Britten zich aan de zijde van de Duitsers zouden scharen om tegen de Sovjets te vechten, maar Warschau was gevallen, Krakau was gevallen en elke dag werd het nieuws slechter. Berlijn deelde ons mee dat we geen zieke gevangenen meer voor herstel naar Bergen-Belsen konden sturen – en ik wil u enkel zeggen dat we destijds dachten dat het een ziekenkamp was – dus we moesten de drommen extra invaliden zelf verzorgen. Ik vroeg extra kleding

aan – schriftelijk en telefonisch, meer dan eens – maar er kwam niets. Er moet ergens documentatie zijn om dat te staven. In Neurenberg werden de daarvoor verantwoordelijke personen later vervolgd en veroordeeld, en terecht, maar ik beschikte destijds niet over de voorraden om zesendertigduizend gezónde mannen te voeden en te kleden! En Schiedlausky keurde in al zijn wijsheid extra alcoholrantsoenen goed voor de SS'ers die toezicht hielden op het ophalen van de lijken van de transporten. Lekker makkelijk voor hem om daarvoor te tekenen, aangezien het allemaal uit mijn budget moest komen. Hier moet ik even verduidelijken dat het ook Schiedlausky was die besliste hoe de nieuwkomers moesten worden verdeeld en verwerkt; dat viel ver buiten het bestek van mijn taken. Het crematorium draaide continu, rookte de hele nacht door – u kunt zich wel voorstellen hoeveel dat van mijn budget opslokte – en toen begon de brandstof op te raken. Omdat de ratten de stapels lijken begonnen aan te vallen, autoriseerde de Reichsführer noodbegravenissen; we moesten crematies beperken tot alleen Duitse ingezetenen. En toch vonden mijn collega's, ondanks – of misschien wel vanwege – de steeds wanhopiger situatie op de Ettersberg, nog steeds de tijd om zich om hun pietluttige probleempjes te bekommeren. Schwartz kwam enkel en alleen maar naar me toe om te klagen over een pakketje van zijn vrouw dat niet was bezorgd. Ze had hem een doos met haar baksels van thuis gestuurd, maar die was nooit aangekomen. In plaats daarvan ontving hij een anoniem briefje, gestempeld in Weimar: *De inhoud van uw pakje was heerlijk... alleen niets te roken?*

‘Een of andere walgelijke dief,’ brieste hij, ‘heeft mijn maanzaadstammetje gegeten. Mijn speciale feeststol. Mijn kleine hazelnoot-chocoladetruffels. Een of andere smerige misdadiger heeft met zijn vieze poten aan de zelfgemaakte kaart van Johanna gezeten waarop ze me een gelukkig 1945 wenst.’

‘Ze vinden hem wel en dan krijgt hij wat hem toekomt,’ zei ik en dat was ook zo – een Nederlandse gastarbeider op het postkantoor in de stad – maar zelfs toen was Schwartz nog niet tevreden.

‘Johanna is ontroostbaar,’ zei hij. ‘Ze heeft uren besteed aan het fijnsnijden van het gedroogde fruit en de noten. Dit volstaat niet.’

Op dat moment bracht mijn secretaresse me een stapel papieren om te tekenen, dus kon ik hem afwimpelen. Daarna verwijderde ik de dode bladeren van mijn potplant – had ik hem te veel water gegeven, of juist

te weinig? – en probeerde ik mijn hoofd leeg te maken, maar tegen die tijd was kaarten het enige dat me nog kalmeerde. Ik speelde bijna elke avond om geld, nadat Greta naar bed was gegaan, en het deed er niet meer toe of ik won of verloor. Alleen de gok telde. Ik begon ook buiten de skaattafel weddenschappen met mezelf af te sluiten: kleine, persoonlijke voorspellingen om te kijken of ik de directe toekomst kon raden. Of de temperatuur onder de min vijf zou uitkomen. De kleur van de rook van het crematorium, of de kant die die op waaide. Het aantal keren dat Freya een rondje draaide voor ze op haar matras ging liggen, denkbeeldige halmen en biezen plattrappend zoals honden deden in de dagen dat ze nog wolven waren.

En Weber viel me nog steeds lastig om nieuws over zijn gezin. Blijkbaar was een echte kaart van zijn dochter niet genoeg. Uiteindelijk belde ik Henning weer, ook al vond ik het vreselijk om hem om nog meer gunsten te vragen.

Hij kon wat rondvragen, zei hij en toen zweeg hij. Hoe ging het met mijn gezin? Hoe ging het met Greta?

‘We dachten dat we het ergste achter de rug hadden,’ zei ik. ‘Maar de laatste tijd... ik weet het niet.’

Hij vroeg hoe haar dokter erover dacht en ik zei dat ze volgens Weber aan de beterende hand was. Het apparaat verstoorde zowel de gezonde als de zieke cellen. Haar zwakke toestand was van voorbijgaande aard.

‘En Greta?’ vroeg hij. ‘Wat denkt zij?’

‘Dat ze zich beter voelt,’ antwoordde ik.

‘Nou dan,’ zei hij. ‘Zie je wel?’

Ik bleef met mezelf wedden: *Vandaag eet Greta haar ontbijt op. Fout. Vandaag zullen de lijken in de veewagens die uit het oosten komen stijf bevroren zijn en aan de metalen vloeren vastzitten.* Goed.

Twee weken later kwam er een brief van Henning, of eigenlijk een kerstkaart, ook al was Kerst toen allang voorbij. *Om papier te besparen*, had hij op de voorkant gekrabbeld, boven de afbeelding van een fluitende vogel in de sneeuw. Hij stuurde die naar mijn thuisadres. Binnenin, onder de wens voor *Een vreugdevol joelfeest en een voorspoedig 1945*, had hij de uit Theresienstadt verkregen informatie over het gezin van Weber geschreven. Namen en data, om er zeker van te zijn dat we het over de juiste personen hadden: Anna Hirsch en...

[aangetast]

... de verfraaiing van Theresienstadt voor de Rode Kruis-inspectie, hadden ze daar ook een documentaire opgenomen. *Iets om die dokter van je wat te kalmeren?* schreef hij.

Toen ik de eerstvolgende keer in het kantoor van Kommandant Pister was, vroeg ik hem of hij op de hoogte was van de film.

‘Ik heb erover gehoord,’ zei hij. ‘Zingende kinderen. Potjes voetbal. Tevreden arbeiders.’

Toen vertelde hij me dat de autoriteiten in Weimar weer hadden verzocht om een inspectie van de waterzuiveringsinstallatie van het kamp. Ze maakten zich zorgen over enkele gevallen van tyfus in de omgeving en wilden weten of die toch niet bij ons vandaan kwamen.

‘Moeten we akkoord gaan met de inspectie?’ vroeg ik en hij zei nee, we hoefden niet akkoord te gaan.

Niet mijn beslissing.

Hij stond op vanachter zijn bureau, liet een hand over de kist glijden waarin het citaat van Goethe gegraveerd was. Had ik gehoord, vroeg hij, dat de gevangenen in Groß-Rosen zich bij de SS hadden geschaard? Naast ze waren gaan staan, gewapend en wel, in afwachting van de vijand?

‘Gewapend?’ vroeg ik.

‘Dat zou nooit werken in Buchenwald,’ zei hij.

Zodra ik het gesprek weer op de documentaire bracht, zei hij: ‘Het is veel te laat om zoiets hier te doen, Hahn, als u daarop doelt. En wat zou het bewijzen?’

‘Toch zou ik hem graag willen zien,’ zei ik.

‘Wat zou het bewijzen?’ herhaalde hij.

Precies wat ik nodig had: dat Theresienstadt geen vernietigingskamp was. *Duifgrijs*, dacht ik toen ik het kantoor van Pister verliet, maar toen ik naar buiten stapte en naar het crematorium keek, was de rook bijna zwart.

Het begon me op te vallen dat Greta het gewicht dat ze was aangekomen weer verloor, dat haar huid droog en schilferig was en haar adem zurig rook. Op een avond zag ik haar verlovingsring fonkelen in het afvoerputje van de wasbak in de slaapkamer. Het was bijna alsof ze geprobeerd had hem door te spoelen.

Ik weet nog dat ik mijn grootmoeder vertelde dat ik Greta ten huwelijk ging vragen en toen een allegaartje van sieraden van haar kreeg om

te verkopen, zodat ik geld zou hebben voor de ring. Ik wist dat het niets speciaals was, niets bijzonder waardevols, maar ik wilde voor Greta de beste diamant kopen die ik me maar kon veroorloven. Vanwege ons leeftijdsverschil was ik er nog niet zo zeker van dat ze ja zou zeggen. Ik ging naar de lommerd en wachtte terwijl de eigenaar, zo'n geniepig mannetje, door de halssnoeren en broches graaide, ze tegen een loep hield en gebreken vond die voor elk normaal mens onzichtbaar waren. Hij bood me de loep aan om te bewijzen dat hij niet loog en liet me zien hoe ik die in mijn oogkas moest klemmen. Hij was nog warm van de zijne, wat ik nogal weerzinwekkend vond, maar ik wilde het zien. Ik wilde bewijs. Ik tuurde naar het marcasiet, granaat en facetgeslepen git: alle krasjes en slijtplekjes waarvan ik nooit had geweten dat ze er zaten. Al het vuil. De pluisjes. De enkele haar – was die menselijk, vossenbont? – die aan een zetting was blijven hangen. En ik zag ook mijn eigen huid, mijn vingertoppen vele malen vergroot. Hoe gegroefd ze waren. Hoe ruw. Hij vroeg me welk bedrag ik in gedachten had en telde toen maar een kwart daarvan neer.

‘Vergeet hem,’ zei Henning toen ik het hem vertelde. ‘Wacht maar... hij krijgt nog wel wat hem toekomt.’

En drie jaar later, toen Greta en ik al getrouwd waren en Karl-Heinz al liep en praatte, wandelde ik op een keer langs de plek waar de lommerd vroeger zat: de etalage was dichtgespijkerd en de gevel was beklad met waarschuwingen.

Ik weet niet hoe ze niet kon hebben gemerkt dat de ring van haar vinger af was gegleden en in de wasbak terecht was gekomen. Hoe het ook zij, nadat ik hem uit het afvoerputje had gehaald en met een handdoek had afgedroogd, hoorde ik haar vanuit het bad om me roepen. Ik schrok toen ik haar zag: haar armen en benen waren vel over been, al het vlees was gewoon weg, maar haar buik was opgezwollen alsof ze nu toch een kind droeg.

‘Kun je me eruit helpen?’ vroeg ze.

Toen de oorlog zijn einde naderde, merkte ik dat ik steeds vaker aan vroeger dacht. Toen ik Greta voor het eerst ontmoette, had ik in Dachau mijn eerste sporen al verdiend. Ze had begrip voor de lange uren die ik aan mijn werk moest wijden en ze zeurde en klaagde niet zoals zo veel vrouwen dat doorgaans doen. Ik verzekerde haar dat mijn inspanningen niet onopgemerkt bleven en zouden worden beloond. Toen ik de positie

in Buchenwald kreeg aangeboden, wist ik wat dat betekende, niet alleen voor mijn carrière maar ook voor mijn gezin. Natuurlijk zouden er lastige aspecten zijn aan het werk – geen gezagspositie is daarvan verstoken – maar ik was ervan overtuigd dat degenen die zulke lasten op zich hadden genomen na de oorlog zouden krijgen wat hun toekwam. Maar tegen 1945... tegen 1945 begon ik me af te vragen waarom we er in vredesnaam ooit heen waren gegaan. In München was Greta nooit ook maar een dag ziek geweest: geen koutje, geen kwaaltje of pijntje. Misschien had ze gelijk, misschien was het inderdaad deze plek die haar ziek had gemaakt. Mijn haar viel bij bosjes uit en Karl-Heinz was ook niet meer hetzelfde jongetje. ‘Kijk eens naar je modeltrein,’ zei ik tegen hem. ‘Kijk eens naar je hobbelpaard, je knikkers en je boeken. Je prachtige slagerij! Stel je voor dat je in Hamburg of Dresden zou wonen, of zelfs hier in Weimar, waar heel veel jongetjes niet eens een huis hebben. Allemachtig, je hebt een dierentuin recht naast de deur! Beren! Aapjes! Wat zeg je me daarvan?’ Niets.

En toen ik op een februarimiddag thuiskwam, hoorde ik iemand huilen, was er iemand ergens vlakbij aan het snikken. ‘Het spijt me, het spijt me,’ zei hij. ‘Stop alstublieft. Ik weet het niet. Het spijt me.’

Ik volgde het geluid naar de keuken, waar ik Keiner en Karl-Heinz aantrof. Ze merkten eerst niet dat ik er was en vanuit de hal zag ik dat Keiners mouw opgerold was en dat Karl-Heinz hem aan de binnenkant van zijn arm stond te knijpen. Hij stond te knijpen en te draaien.

Ik zei: ‘Wat doen jullie daar?’

Ze schrokken allebei en Keiners hand vloog naar zijn mouw om die naar beneden te rollen.

‘Een spelletje, Herr Sturmbannführer,’ zei hij. ‘Het is maar een spelletje.’

‘Karl-Heinz, is dat waar?’ vroeg ik en de jongen knikte. Ik keek van de een naar de ander. ‘Het klonk niet als een spelletje,’ zei ik. ‘Waarom hilde Keiner?’

De bediende staaarde naar de vloer. Ze deden maar alsof, zei hij, maar ik dwong hem zijn arm te laten zien.

Die was vanaf zijn pols tot bovenaan zijn arm bedekt met blauwe plekken, sommige zo donker als donderwolken, andere al geel en bijna genezen, en er zaten ook helderrode vlekken die nog maar net waren gemaakt, nog te vers om al bont en blauw te zijn. Eromheen ontwaarde ik nagelafdrukken in de vorm van halve maantjes. Op sommige plaatsen was de huid beschadigd.

‘Wat voor spel is dit?’ vroeg ik.

Geen van beiden gaf antwoord. Ik pakte Karl-Heinz bij de schouders tot hij me aankeek. ‘Als je Keiners arm pijn doet,’ zei ik, ‘kan hij geen warme chocolademelk meer voor je maken. Dan kan hij de vloeren niet meer vegen, het bad niet meer schoonmaken en geen kleren meer wassen. Wat moeten we dan?’

‘Een nieuwe nemen,’ zei hij.

De dagen daarna probeerde ik de waarheid uit hen te trekken, zowel los van elkaar als samen. Had Keiner iets gedaan wat alleen Karl-Heinz wist? Moest hij worden gestraft? Maar er kwam niets nieuws aan het licht: er leek geen enkele aanleiding voor dat spelletje van hen. Ik besloot Greta er niet mee lastig te vallen, hoewel ik haar ideeën graag had gehoord, zeker als het ging om een passende straf voor Karl-Heinz. Moest ik hem een maand lang alle toetjes ontzeggen? Hem verbieden met Felix te spelen? Moest ik mijn riem gebruiken, zoals mijn vader dat bij mij had gedaan? Ik kon me het knallen van het leer op mijn blote benen nog steeds heugen, ook al kon ik me veel van mijn misstappen niet meer voor de geest halen. En Karl-Heinz leek ook te wachten op zijn straf, te willen dat ik tot een besluit kwam. Maar het enige wat ik kon denken was: *Vandaag zal ‘Frauen sind keine Engel’ uit de luidsprekers klinken. Fout. Vandaag zal ik een vos zien in het bos. Fout. Vandaag zal Martin de beer op zijn achterpoten gaan staan als ik langsliep. Goed. Vandaag zal de rook oostwaarts waaien. Fout. Vandaag zullen ze Leipzig bombarderen. Goed.*

Een paar dagen en een laatste, vergeefs gesprek met Karl-Heinz later vroeg ik hem: ‘Wat is je favoriete dierenpaar in de ark?’

‘U hebt de ark nog niet gemaakt,’ zei hij. ‘Die is denkbeeldig.’

‘Ik heb heel hard gewerkt de laatste tijd,’ zei ik.

Hij wilde weten of ik hard aan de ark had gewerkt.

‘Mijn echte werk,’ zei ik. ‘Mijn plicht.’

Nukkig zei hij dat ik ook de mensen nog niet had gemaakt. Ik had de ark niet gemaakt én ik had de mensen niet gemaakt.

Het was avond, bijna bedtijd, en Keiner had de pyjama van Karl-Heinz al naar beneden gebracht om die voor het vuur te verwarmen.

‘Het is al laat,’ zei ik. ‘Vertel me welk dierenpaar je favoriet is.’

‘De tijgers,’ zei hij en hij hield zijn handen als klauwen in de lucht en brulde.

‘Laat me ze zien,’ zei ik.

Nog altijd brullend rende hij de woonkamer uit – ‘Stil! Mama slaapt!’ riep ik – en hij kwam terug met de houtgesneden tijgers.

‘Kies nu je favoriet,’ zei ik en ik hield mijn hand op. Hij gaf me er een, nog warm van zijn vuistje, en ik liet mijn vingers over de scherpe puntjes van de oren gaan. Opmerkelijk dat die er nog op zaten, die oren. Ik had verwacht dat die allang zouden zijn afgebroken, want ik wist hoe ruw kleine jongetjes konden zijn, maar hij had duidelijk goed voor de dieren gezorgd. ‘En nu,’ zei ik, ‘gooi je de andere in het vuur.’

‘Wat?’ zei hij, dus ik herhaalde het: gooi de andere in het vuur.

Hij wilde het niet doen. ‘Waarom, papa? Nee, nee!’

‘Zullen we deze er dan in gooien?’ vroeg ik. ‘Je favoriet?’ Ik hield hem bij de vlammen en hij begon te huilen.

Er moest er een gaan, hield ik vol. Hij was erg stout geweest. Het ging om het principe.

Hij deed alsof hij niet begreep waarom, dus ik zei dat hij de reden maar al te goed wist: Keiners arm.

Toen hij begon te protesteren, zei ik: ‘Je hebt kansen genoeg gehad om het uit te leggen. Gooi hem er nu in.’

Hij knielde neer voor het vuur, keek nog een keer naar me om en ik gaf hem een knikje. Hij gooide de tijger op het haardrooster. Dat veroorzaakte een kleine vonkenregen, waarop Karl-Heinz nog een laatste keer snikte en vervolgens stil werd. We keken toe en wachtten af. Toen vatte het droge hout vlam en laaide het vuur op. De oren van de tijger stonden in brand. Zijn muil stond in brand. En voor één wonderlijk moment lang leek hij sidderend en blazend op zijn poten te gaan staan.

Toen hoorden we een stem. ‘Wat is er aan de hand?’

We draaiden ons allebei om en zagen Greta tegen de deurpost van de woonkamerdeur leunen, onwaarschijnlijk dun in haar nachtjapon.

Ik zei tegen haar dat ze niet beneden zou moeten zijn, dat ze in bed moest liggen, maar ze zei dat ze Karl-Heinz had horen huilen.

‘Wat is er aan de hand?’ vroeg ze weer.

‘Niets, niets,’ zei ik. ‘Je moet rusten.’

Ze draaide zich om naar Karl-Heinz. ‘Is er iets aan de hand?’ vroeg ze.

De jongen keek naar zijn moeder en toen naar mij. ‘Niks, mama,’ fluisterde hij.

Ik zei dat we haar wel naar boven zouden helpen. Ik pakte haar bij een van haar armen en Karl-Heinz pakte haar bij de andere en toen ik zag hoe

hij zich aan haar vastklampte, moest ik aan de plekken op Keiners huid denken. En terwijl ik daaraan dacht, aan die kleine donkere kneuzingen, kromp Greta ineen en Karl-Heinz zei: 'Het spijt me. Het spijt me.'

We probeerden haar in bed te helpen, maar ze duwde onze handen weg. 'Ik kan het zelf wel,' zei ze snibbig en weer zei Karl-Heinz: 'Het spijt me.'

Terwijl ze zich op het matras hees, bleef ik ernaast staan en hield ik mijn handen op mijn rug om mezelf ervan te weerhouden haar te helpen. Ze deed er lang over om lekker te gaan liggen en toen ze eindelijk zover was, bleef ze net zo lang over het kant van het bedlinnen strijken tot het plat en recht lag. Ik zag Karl-Heinz met een schuin hoofd bij het apparaat staan. Hij stak zijn hand uit, tilde de hoek van het laken op en boog zich voorover om eronder te gluren.

'Niet aanzitten,' zei ik.

Toen we weer beneden bij het vuur kwamen, was de tijger verdwenen.

Uit de persoonlijke bespiegelingen van duizend burgers van Weimar

Het klopt wel dat honderden in Weimar tewerkgestelde gevangenen gewond raakten tijdens die afschuwelijke bombardementen in februari – de wapenfabriek en de naastgelegen barakken in de Kromsdorfer Straße werden zwaar getroffen – en het klopt ook dat we hun de toegang ontzegden tot onze ziekenhuizen en klinieken. Dat was een zuiver rationeel besluit van het Duitse Rode Kruis: er waren maar zoveel beschikbare bedden en verbandmiddelen, en die waren nodig voor onze eigen mensen. Per slot van rekening hadden zij een betere kans op herstel dan de graatmagere mannen die met holle ogen naar ons keken en spinnenvingers naar ons uitstrekten. Die mannen stuurden we terug naar het hoofdkamp op de heuvel waar ze – dat mochten we niet vergeten – hun eigen ziekenhuis hadden.

Gevangenen die niet gewond waren geraakt en zich dus nog nuttig konden maken, moesten na de luchtaanval de brokstukken opruimen en op blindgangers controleren, en instabiele gevels afbreken die op instorten stonden en voor nog meer doden konden zorgen. We stonden doodsangsten uit dat de bommenwerpers terug zouden komen en de autoriteiten waarschuwden ons te allen tijde paraat te staan en te weten waar onze gasmaskers waren: die zouden niet alleen onze luchtwegen maar ook onze ogen beschermen. Als we niets meer konden zien, dan konden we het wel vergeten.

We raakten zo veel kwijt: al onze prachtige, oude gebouwen aan de noordkant van het Marktplat; alleen de voorgevel van het Nationale Theater stond nog overeind. Bommen troffen de huizen van Goethe en Schiller, het paleis van Anna Amalia, de Petrus- en Pauluskerk waar Herder en Luther ooit predikten, en ook de Heilig Hartkerk. Die arme familie Bittermann verloor hun apotheek en een hele ploeg gevangenen kwam puinruimen; Herr Bittermann zei dat hij nauwelijks kon aanzien hoe

ze de puinhopen doorzochten. En honderden burgers werden gedood bij de aanval: alleen al zevenendertig in de Duitse Hypotheekbank in de Coudraystraße – Doktor Amsel ontsnapte op het nippertje aan de dood – en bijna alle kinderen in de nationaalsocialistische kleuterschool in de Richard-Strauss-Straße – hun longetjes barstten. De gevangenen groeven dus ook massagraven. Ze moeten hebben beseft hoe urgent het was, maar toch zagen we hen vaak op hun schop leunen en in weerwil van oplettende bewakers met gesloten ogen staan, en Frau Rabe zei er zelfs een gezien te hebben die languit op de grond lag te slapen. Ik wilde hem met de punt van mijn laarzen wakker porren, zei ze, en hem op zijn plicht wijzen. Ze vroegen om brood en water, die misdadigers die de graven groeven, maar wij zeiden dat ze daar niet waren om te lunchen. Toch kregen ze af en toe iets van burgers: we zagen Frau Lang dunne sneetjes brood uitdelen en Frau Hertz wat kannen surrogaatkoffie. Weer wat minder voor hun eigen gezin, mompelden we.

We moesten wel een grens trekken bij het gedrag van Frau Dreher. Een van de bommen had haar huis beschadigd, dus er kwam een ploeg overwegend Franse gevangenen om het te repareren. Herr Ziegler, die naast haar woonde, zei dat ze hen niet alleen binnen uitnodigde, maar hen zelfs aan haar mooi gedekte keukentafel liet zitten en eten!

‘Wat gaf je hun te eten dan?’ vroegen we.

‘Ze waren me niet tot last,’ zei ze.

‘Maar wat gaf je hun te eten?’

‘Ze waren vel over been.’

‘Maar wat gaf je hun nou te eten?’

‘Ik heb een paar biscuitjes uit de verpakking gehaald. En wat gedroogd fruit.’

‘Uit een voedselpakket van het Rode Kruis?’

‘Ik geloof van wel.’

‘Een pakket van het Rode Kruis met een Frans opschrift?’

‘Misschien, ja.’

‘En hoe reageerden die Franse gevangenen dan toen ze dat pakket van het Rode Kruis zagen met het Franse opschrift, de Franse biscuitjes en het Franse gedroogde fruit?’

‘Dank u. Ze zeiden dank u.’

En dat was nog niet alles. Herr Ziegler zei dat hij de gevangenen aan Frau Dreher had horen vragen wat de letters LSR betekenden die ze overall

op geschilderd zagen. En voor ze hun de waarheid vertelde, dat het stond voor *Luftschutzraum*, had ze gezegd: 'Het betekent *Lass Stalin 'rein!*' En ze had gelachen, kakelend als een krankzinnige.

We hadden geen andere keuze dan haar aan te geven.

Op de begraafplaats een prachtig standbeeld ter nagedachtenis aan de omgekomen werknemers die hun leven hebben gegeven voor de Duitse Hypotheekbank. Een stenen vrouw rouwend in haar stenen gewaden.

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

Op een dag in februari, toen ik weer onder begeleiding van de bewaker naar de villa van de familie Hahn ging, opende de Sturmbannführer zelf de deur. Een fractie van een seconde dacht ik dat er iets vreselijks was gebeurd en ik bevroor op de drempel en vroeg: 'Is alles goed met haar?'

'Uw dochter is veilig,' zei hij, terwijl hij over mijn schouder keek om zich ervan te vergewissen dat de bewaker buiten gehoorsafstand was.

'Ik bedoelde Frau Hahn,' zei ik.

'In vredesnaam, kom binnen.'

Hij sloot de deur achter me en begon me zonder erbij na te denken uit mijn jas te helpen alsof ik een gast was, schudde toen zijn hoofd en stapte bij me vandaan. Ook ik deinsde zonder erbij na te denken voor hem terug.

'Veilig?' zei ik. 'Wat betekent dat? Is ze vrijgelaten uit het kamp?'

Hij zuchtte. 'Stad,' zei hij. 'Het is geen kamp.' Hij begon de trap op te lopen naar de kamer van zijn vrouw en gebarde me hem te volgen.

'Herr Sturmbannführer? Is ze niet langer in het kamp? En... en haar moeder?'

'In jouw positie, Weber,' zei hij, terwijl hij verder de trap op liep, 'zou ik niet te veel vragen stellen.'

Ik slikte en dwong mezelf op te houden met trillen. 'En in uw positie, Herr Sturmbannführer,' zei ik, 'zou ik de man die uw echtgenote kan redden maar niet tegen me in het harnas jagen.'

Hij stopte en draaide zich om. Hij doemde boven me uit op de trap en leek twee keer zo groot als normaal. Onder zijn kin zag ik nog wat stoppels die hij met het scheermes had gemist. We keken elkaar een ogenblik aan. In de hal beneden tikte de klok.

'Jij bevindt je niet in mijn positie,' zei hij traag.

‘Weet u dat wel zeker?’

Toen klonk het geluid van de klok die met een fragment van een melodie kwart voor het uur aangaf.

Hij wendde zich af en liep door naar boven. ‘Ze hebben een film gemaakt,’ zei hij. ‘Een documentaire.’

‘Wat bedoelt u, een documentaire?’ Ik probeerde hem haastig bij te benen.

‘Precies zoals ik het zeg. Die documenteert het leven in Theresienstadt.’

‘Het leven?’

‘Ja, het leven, ja. Het dagelijks leven in het kamp. In de stad. Ik heb hem zelf niet gezien, maar dat is wat ik heb gehoord. Een bakkerij. Een kof-fiehuis. Dus je ziet, ze zijn heel veilig.’ Hij stopte voor de slaapkamerdeur. ‘Ze zegt verontrustende dingen. Ze is zichzelf niet. Je zult wel merken wat ik bedoel. De dokter is hier, Greta,’ zei hij toen we de slaapkamer binnengingen.

Ze draaide haar hoofd naar ons toe en glimlachte. ‘Ik ben gisteren geweest,’ zei ze. ‘Ik zag hem in zijn glazen kist... ongeschonden... Hij had zo zijn ogen kunnen openen, rechtop kunnen gaan zitten en kunnen beginnen te praten.’

‘Zie je?’ zei Hahn. Ik wilde hem meer vragen over de documentaire, maar hij zeeg neer op een stoel met zijn hoofd in zijn handen.

‘Geen teken van vergankelijkheid,’ zei Greta. ‘Geen enkel teken van verval.’

‘Echt waar?’ vroeg ik.

‘O ja. Het is een wonder.’

De Sturmbannführer zat nog steeds ineengedoken op de stoel, dus ik begon mijn handen te wassen, schoon te schrobben met de lichtroze zeep. In de spiegel zag ik dat Greta een arm ophief om iets te pakken wat er niet was, maar tegen de tijd dat ik mijn handen had afgedroogd, het laken van de Vitalisator af had getrokken en die naar het bed had getild, was ze weer gaan liggen. Hahn stond op van zijn stoel en boog zich voorover om zijn vrouw op haar voorhoofd te kussen. Toen verliet hij de kamer en even later hoorde ik de voordeur dichtgaan.

Greta had haar ogen gesloten en lag heel stil. Zo stil dat ik niet wist hoe snel ik moest voelen of ze nog wel een polsslag had... en ja, daar, zacht als een trillend veertje, al bewoog ze nog steeds niet. De snelheid waarmee haar ziekte voortschreed, beangstigde me. Het was evident dat ze meer

en meer laudanum innam en ik wist dat het niet lang meer kon duren voordat Hahn zich realiseerde wat ik al wist: de Vitalisator werkte niet en had nooit gewerkt. Misschien had het geloof dat Frau Hahn erin had gehad haar iets langer gegeven dan je op grond van statistische gegevens zou verwachten, maar nu verzwoeg de kanker haar en was er geen houden meer aan. Ik schakelde het apparaat in, pakte de contactplaatjes en stopte toen. Zou het iets uitmaken, dacht ik, als ik haar die dag helemaal niet behandelde? Als ik haar gewoon liet rusten? Wie zou het te weten komen? De Vitalisator zoemde zachtjes, klaar om te beginnen, maar ik liet de plaatjes zakken, ging op de stoel naast het bed zitten en keek naar Greta. Ze was nog zo jong, zo veel jonger dan Hahn. Ik dacht aan een eerdere patiënt die op achtendertigjarige leeftijd was gestorven aan slokdarmkanker. Zij was vijftien jaar jonger geweest dan haar echtgenoot. 'We dachten altijd dat ik degene was die alleen zou achterblijven,' had ze me verteld. 'Emil zal niet weten wat hij met zichzelf moet beginnen.'

Ik keek naar haar opgezwollen buik: vandaag misschien een andere behandeling. Ik opende de dokterstas, haalde er een van de grote spuitjes uit en ging toen naar de keuken om een kaars en lucifers te zoeken. Toen ik terugkwam, was Frau Hahn wakker. Ze glimlachte en zei met slaperige stem: 'Ik dacht al dat ik je hoorde. Wanneer komt moeder?'

'Binnenkort,' zei ik. Ik stak de kaars aan en hield de naald in de vlam om hem te steriliseren.

'Dan zal ze zien hoe het echt is. Ze gelooft me niet, weet je. Hoewel ik de laatste tijd ook zo mijn bedenkingen heb.'

'Ik moet even een kleine ingreep doen,' zei ik. 'Het doet geen pijn. Niet al te veel. Goed?'

Ze knikte en ik tilde haar nachtjapon op en stak de naald in haar buik om het vocht af te zuigen. Ik leegde hem in de wasbak, zoog toen nog meer af en herhaalde die procedure voor het vocht in haar borst. 'Dit helpt tegen de zwelling,' zei ik. 'Dan kun je weer beter ademen.'

'Dank je, Herr Doktor.'

Toen ik haar nachtjapon weer naar beneden had gedaan, leunde ze voorover naar het bewerkte kistje naast haar bed en haalde de bijbel uit het stofomslag van *Mein Kampf*. 'Ik heb de passage aangegeven,' zei ze terwijl ze hem aan me gaf en ik besepte dat ze wilde dat ik haar voorlas.

Het boek leek uit zichzelf open te vallen op de pagina's waar het leeslint zat. De verzen waren met potlood onderstreept. 'Halleluja! Looft Jahweh,'

begon ik, 'want het is goed, Hem te prijzen, onzen God: want het is lieflijk en schoon, Hem te roemen!' Toen ik even ophield met lezen kon ik de Vitalisator naast me nog horen zoemen, steeds luider met elk moment dat voorbijging. 'Jahweh bouwt Jerusalem weer op,' las ik, 'en brengt de verstrooiden van Israël bijeen.'

'Zet hem uit,' zei Frau Hahn.

Ik keek haar aan. 'De Vitalisator? Weet je het zeker?'

Ze knikte. En op dat moment wist ik dat zij wist dat ik haar niet kon redden. En ik zette hem uit, mijn wonderapparaat, en de kamer werd stil als een grot.

'Hij is het, die de gebroken harten geneest, en hun wonden verbindt,' ging ik verder.

Toen ik wegging, zag ik Josef geknield op de badkamervloer het bad schrobben. Er stonden wat houten dieren van Karl-Heinz langs de tegelrand, zag ik, heel precies op een rij, één dier per tegel. Josef stopte even en boog zich verder voorover in het bad. Hij trok aan iets wat niet los wilde komen en toen hij zich weer oprichtte, dacht ik dat hij een dode rat bij zijn staart vasthield. Ik moet een geluid hebben gemaakt, want hij draaide zich om en zag me vanuit de deuropening staan kijken.

'Het spijt me,' zei ik. 'Ik wilde je niet laten schrikken.'

Hij glimlachte. 'U liet me niet schrikken.'

De rat zwiepte heen en weer, doorweekt en geplet... en ik besepte dat het helemaal geen rat was, maar een pluk haar die hij uit het afvoerputje had getrokken.

'Walgelijk, vindt u ook niet?' zei hij. 'En ze vroegen zich af waarom het water niet goed wegliep. Ze kwamen er maar niet uit.'

'Sst!' zei ik en ik wierp een blik over mijn schouder naar de overloop.

'O, er is toch niemand in de buurt die het kan horen. Alleen die arme Frau Hahn, maar die weet niet meer welke dag het is.' Terwijl hij de haren in de wasbak wierp, zag ik de binnenkant van zijn arm. Die was bezaaid met sneetjes en blauwe plekken.

'Wat is er met je gebeurd?' vroeg ik. Hij trok zijn mouw al naar beneden, maar ik greep zijn hand vast en draaide zijn beschadigde huid naar het licht. 'Wie heeft dit gedaan?' Hij kromp ineen, trok zijn arm terug en hield die tegen zijn borst. Hij wilde me niet aankijken, maar ik kon zijn gezicht in de spiegel van het medicijnkastje zien. 'Josef, wie heeft dit gedaan?'

‘Karl-Heinz,’ fluisterde hij naar de spiegel. Hij draaide de kraan open om zijn handen te wassen en het geval dat hij uit de afvoer had gehaald wentelde en keerde toen het water vat op de staart kreeg.

‘Heb je het gemeld?’

‘Natuurlijk niet.’

‘Maar je moet er wel iets van zeggen, anders stopt hij nooit.’

‘Zo erg is het niet. Ik denk dat hij er nu wel genoeg van heeft.’

‘Maar wat gaat hij hierna doen?’

Hij haalde zijn schouders op.

‘Wanneer is het begonnen?’

‘Ik weet het niet... een paar maanden geleden.’

‘Máanden?’

‘Hij vroeg...’ Hij aarzelde. ‘Hij vroeg me naar het einde der tijden. Hij zei dat zijn vader hem had verteld dat ik daarom een gevangene ben, omdat ik geloof dat de wereld zal vergaan en dat alleen gelovigen gered zullen worden.’ Hij was nog steeds zijn handen aan het wassen, schrobben en spoelen, schrobben en spoelen, hoewel zijn huid gebarsten en rauw was. ‘Hij wilde weten hoe het zal zijn en ik zei dat kinderen zich daar geen zorgen over hoefden te maken, maar hij bleef het me maar vragen. Dus vertelde ik hem dat de laatste dagen inderdaad zijn aangebroken: God heeft alle demonen uit de hemel gegooid en nu zijn ze bij ons op aarde. “Waar dan?” vroeg hij. “Waar zijn al die demonen? En hoe ziet een demon eruit?” En ik zei dat ze er net zo uitzien als wij, net als een normaal mens. “Hoe weet je dan dat het demonen zijn?” vroeg hij. “Door wat ze doen,” zei ik. “En zal iedereen doodgaan bij het einde der tijden?” vroeg hij. “Nee,” zei ik, “niet iedereen. Zij die geloven zullen niet doodgaan: een paar heel speciale mensen zullen naar de hemel gaan om vanuit daar naast Jezus over de aarde te regeren, en anderen zullen worden gekozen om hier voor eeuwig te blijven, in een paradijs op aarde, en zij zullen nooit ziek worden en nooit doodgaan.” “Nooit doodgaan?” vroeg hij. “Nooit doodgaan,” zei ik. “En door wie worden ze dan gekozen? Door de Führer?” “Door God,” zei ik, “en Hij kiest alleen de mensen die hebben laten zien dat ze dat verdienen. En God zal ook de doden weer tot leven wekken en zij zullen de kans krijgen om zichzelf te redden, maar als ze daar niet in slagen dan zal God hen voorgoed ter dood brengen, net als Hij doet met de mensen die het niet verdienen om te blijven. Zij zullen verdwenen zijn, zij zullen niets zijn, en zij kunnen nooit meer terugkomen.” “Nooit?” vroeg hij.

“Nooit,” zei ik. En toen werd hij heel stil en sprak een paar dagen amper tegen me en ik dacht dat de kous daarmee af was. Maar toen begon hij te vragen wannéér het zou gebeuren, wanneer het einde der tijden zou zijn. En ik zei dat ik dat niet wist, dat ik alleen wist dát het zou komen, en snel al, en toen werd hij woest en zei dat ik dingen geheimhield, dat het verkeerd was om dingen geheim te houden en dat ik hem moest vertellen wanneer het einde der tijden was, zodat hij ervoor kon zorgen dat zijn vader er iets aan deed. En ik lachte. En toen greep hij mijn arm.’

Ik draaide de kraan dicht, pakte een handdoek om Josefs handen af te drogen en zorgde ervoor niet te wrijven maar te deppen. ‘Je weet dat ze je zouden laten gaan als je je geloof afzwoer,’ zei ik.

‘Ik weet het.’

‘Zou dat zo erg zijn? Alleen die woorden maar uit te spreken, zonder ze daadwerkelijk te geloven?’

Hij schudde zijn hoofd. ‘Het Woord is alles wat we hebben. Nee. Nee. Ze zullen krijgen wat hun toekomt... u zult het zien.’

‘Ieder het zijne?’

Daar moest hij om glimlachen. ‘Ieder het zijne.’

‘En hoe zit het met mij? Is er nog hoop voor iemand als ik aan het einde der tijden?’

Hij bestudeerde ons spiegelbeeld in het medicijnkastje voor hij sprak. ‘U lijkt me een goed mens, Doktor Weber,’ zei hij ten slotte. ‘Maar dat is niet genoeg.’

‘Dat vermoedde ik al.’ Ik gebaarde naar de dieren van Karl-Heinz die een rij vormden op de rand van het bad. ‘Het water zal ze nog beschadigen,’ zei ik.

‘Hij speelt dat er overstromingen zijn,’ zei Josef.

‘Is dat hoe het zal gebeuren?’

‘Nee.’

Ik gaf hem de handdoek en hij schepte de dot haar op en rolde die op. Toen begon hij de wastafel te schrobben.

‘Uw patiënte,’ zei hij, ‘hoelang heeft ze nog?’

Ik wist dat hij Frau Hahn bedoelde, maar ik zei: ‘Wie?’ Het woord galmde door de betegelde ruimte en weerkaatste tegen het raam en de spiegel en in de holle badkuip.

‘U hoeft niet te doen alsof,’ zei hij. ‘Ik weet dat ze stervende is. Hoe zou ik dat kunnen missen? Je hoeft alleen maar naar haar te kijken.’

‘Nee.’ Ik schudde mijn hoofd. ‘Nee, nee. We maken vorderingen. Soms, in dergelijke gevallen, kan het lijken alsof het einde nadert, maar ik kan je verzekeren... mijn apparaat is... elk moment nu...’

‘Uw wonderapparaat,’ zei Josef.

‘Zo heb ik het nooit genoemd.’

‘Maar zij wel. Ik heb hen gehoord.’

‘Daar weet ik niets van.’

Josef bleef de wastafel schrobben en gaf geen antwoord.

‘Ik heb hun hoop geboden,’ zei ik. ‘Wat is daar mis mee? Jij begrijpt wat het is om hoop te hebben.’

Nog steeds gaf hij geen antwoord.

‘Je weet niet wat er op het spel staat,’ zei ik.

‘U lijkt me een goed mens, Doktor Weber,’ herhaalde hij, ‘maar u ver-richt geen goede daad. Dat bezwaart me.’

‘Wat betekent dat? Josef? Wat bedoel je, dat bezwaart je?’

‘U gelooft zelf niet eens in het apparaat, of wel?’

‘Nou,’ zei ik. ‘Nou, de eerste klinische studies wezen uit...’

‘Maar nu. Nú.’

Ik zuchtte. ‘Ik geloofde erin. Eens geloofde ik erin. Ik ging de wereld redden.’

‘Hij gelooft nog steeds dat het gaat werken. Ik heb het hem horen zeggen. Denkt u niet dat het tijd wordt dat u het hun vertelt?’

‘Dat kan ik niet.’

‘Nou, iemand zou het moeten doen.’

Ik voelde een vreselijke zwaarte bezit van me nemen. ‘Josef,’ zei ik en ik greep zijn arm. ‘Je mag niets zeggen.’ Ik voelde zijn adem op mijn pols en ik dwong hem me aan te kijken. ‘Alsjeblieft. Beloof het me alsjeblieft.’

‘Laat los,’ zei hij.

Toen de bewaker me terug naar het kamp voerde, kwam Hahn haastig uit het administratiegebouw. ‘Ik wil de gevangene spreken,’ zei hij.

Eenmaal in zijn kantoor ging hij aan zijn bureau zitten, omringd door slordige stapels papier. ‘Die dingen die ze zegt. Je hebt haar gehoord.’

‘Dat komt door het elixer, Herr Sturmabführer,’ zei ik. ‘Dat is gebruikelijk. Het werkt aanvullend op de Vitalisator. Het stemt het bloed af, zodat de golven ongehinderd door het lichaam kunnen gaan. Die film...’

‘Maar wat bedoelt ze allemaal?’

‘Niets. Niets. Het is niet meer dan een ongevaarlijke bijwerking.’

‘Ongevaarlijk,’ zei hij.

‘Ja.’

‘Ik dacht dat het erop duidde dat de ziekte erger wordt.’

‘Het is een bijwerking van de behandeling. Niet van de ziekte.’

‘Wat ik me nog wel afvroeg,’ zei hij. ‘Waarom weet niet iedereen over dat apparaat van je?’

‘De oorlog,’ zei ik.

‘Ja, maar ook voor de oorlog.’

Ik dacht aan mijn gesprekken met Baumhauer en aan hoe ik hem ervan had overtuigd toestemming te geven voor de klinische studie. ‘Andere onderzoekers begonnen mijn voorbeeld te volgen. Een kliniek in Gallsbach. Het universiteitsziekenhuis in Wenen.’

‘Wenen?’

‘O jazerker. Het universiteitsziekenhuis. Weliswaar met ernstige gebreken in het ontwerp. Wellicht, nadat de oorlog gewonnen is...’

‘Ja, nadat de oorlog gewonnen is.’ Hij trok een paar van de documenten naar zich toe en begon met zijn duim de hoekjes van de bladzijden op te lichten en ze te ondertekenen zonder ook maar iets te lezen.

‘Die film,’ zei ik. ‘Die wil ik zien. De film over Theresienstadt.’

‘Onmogelijk.’

‘U bent een machtig man, Herr Sturmbannführer. U kunt alles vragen wat u maar wilt en dan is het er morgenochtend al. Stante pede.’

Hij wilde een stapeltje papier aan de kant schuiven, maar kon het nergens anders kwijt. ‘Heb je weleens gehoord van Kommandant Koch?’ vroeg hij.

‘Uiteraard.’

‘Dan weet u wat er gebeurt met degenen die hun macht misbruiken. En de film is trouwens nog niet eens af,’ voegde hij eraan toe, terwijl hij zijn handtekening bleef zetten.

‘Maar er moeten opnames zijn. Uren aan film.’

Hij haalde zijn schouders op. Met zijn pen krabbelde hij nog een handtekening op papier.

‘U vertelt gewoon dat u van de film hebt gehoord,’ drong ik aan, ‘en dat u een soortgelijk project in Buchenwald overweegt.’

‘Deel jij nu de bevelen uit, Weber?’ Hij lachte. ‘Hoe dan ook lijkt het rijkelijk laat om nu nog films te maken. Zelfs denkbeeldige films.’

‘U wilt graag zien wat er tot nu toe is en hoe dat alles is gemaakt. An-

ders...' – ik haalde diep adem – 'anders weet ik niet hoelang ik nog door kan gaan met de behandeling van Frau Hahn.'

Nu keek hij op, met zijn pen nog op een van de documenten en zijn handtekening onafgemaakt. De inkt begon te lekken, vormde een vlek over zijn maar half voltooid naam en bedekte die. Een van de stapels papier viel over zijn houtgesneden bureauset heen, het meisje met de uilen, en hij schoof de pagina's ervanaf maar deed geen moeite om ze weer recht te leggen. Toen zei hij: 'Ik kan niets beloven.'

Dat kon ik evenmin.

Natuurlijk wist ik dat het apparaat Frau Hahn niet kon redden, jou niet kon redden, of Anna of mij. Maar ik wist ook dat het Rode Leger de Oder had bereikt en dat de Duitsers er niet in waren geslaagd de geallieerden bij de Ardennen terug te dringen. Hoelang nog? Ik dacht aan Frau Hahn, aan haar lusteloze blik en haar bleke lippen die aan het vervagen waren in haar bleke gelaat. Hoeveel langer nog?

Die avond kwam Wirth voor de avondklok naar me toe in de latrines. Ik had hem al een paar weken niet gesproken. Het was veel te koud voor onze zondagse wandelingen. Hoewel hij een grapje probeerde te maken over de stank die er hing – 'Nieuw luchtje, Weber?' – was de blik in zijn ogen anders. Gejaagd, gekweld. Hij was overgeplaatst en moest nu in het Kleine Kamp werken, zei hij. Soms assisteerde hij de *Sanitätsdienstgefreiter* en soms moest hij zelf de behandeling uitvoeren.

'Denk je dat...' begon hij. 'Denk je dat ze weten wat de naald betekent?' 'Wie?' vroeg ik.

'Degenen in barak 61.' De doodsbarak: we hadden er allemaal over gehoord. Over de dodelijke injecties die hun te wachten stonden achter een deur waarop 'Ziekenboek' stond.

'De meesten van hen zijn al zo ver heen, bedoel ik,' zei hij. 'Het is waarschijnlijk een bevrijding. Denk je ook niet?'

'Ik denk van wel,' zei ik.

Hij stak een sigaret van kantinetabak op en inhaleerde.

'Is het waar dat ze daar Joodse kinderen verbergen?' vroeg ik.

'Honderden,' zei hij. 'In barak 66. Ze weten dat de SS daar nooit ook maar een voet binnen zal zetten.'

Dat soort dingen waren toen mogelijk, Lotte. Dat soort wonderen.

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

Maart 1945

Ik miste Dietrich. Ik weet dat ik hem had gevraagd naar de logeerkamer te verhuizen, maar toch miste ik zijn geur in mijn lakens, zijn lichaamsgewicht naast me. Ik werkte mezelf naar de rand van het matras, stond op en greep het nachtkastje vast om me staande te houden, en zocht vervolgens mijn weg langs de rand van de kamer, waarbij ik me vasthield aan de muur. Het getik van de wekker. De bomen buiten nog steeds kaal. Hohenschwangau hoog in de bossen. Het begin van de regen.

Hoelang deed ik erover om de deur te bereiken? De hal blootsvoets door te komen? Freya liep de hele weg te janken, haar oren zo zacht als de lamellen van een paddenstoel. *Laat me nou uit. Laat me nou uit.* De treinen van Karl-Heinz vol met de spulletjes uit zijn slagerswinkeltje. De zwanen op het Bodenmeer. En daar, ja, Dietrichs geur. Zijn kamerjas. Zijn haarborstel. Zijn opgevouwen sokken en hemden. Achter in een la een kerstkaart van Henning: op de voorkant een fluitende vogel in de sneeuw en binnenin een bericht over het gezin van Doktor Weber. Ik had me niet gerealiseerd dat de familie Rost de familie Weber ook kende. Hoewel, waren we die zomer niet allemaal op vakantie geweest op Rügen? En naar de top van de Königsstuhl geklommen? De witte krijtrotzen te fel in de zon. Ik kon er niet naar kijken. Zulk triest nieuws. Ik stopte de kaart in mijn zak.

En er lag ook een doosje met chocolaatjes, veel zwaarder dan het eigenlijk zou moeten zijn, en ik deed het klepje open, en daar was de beukende pijn in mijn bekken en mijn borst, en het was te zwaar om vast te houden. Hagel op de vloer.

‘Kom,’ zei Josef. ‘Ik help u terug naar bed.’

Ik weet niet hoelang mijn moeder daar had staan wachten.

‘Ik sliep,’ zei ik.
‘Laat me het raam opendoen,’ zei ze.
Het ijs, steken in mijn longen. De rook.
‘Ik weet waarom u er bent,’ zei ik.
‘Waarom dan?’
‘Omdat het einde nabij is.’
‘Dat is niet waar.’
‘Kunt u het dan niet ruiken?’

Mijn uit eikenhout gesneden jongere zelf keek naar Dietrich terwijl hij aan het werk was. Ze had het nogal koud.

Ik deed de kerstkaart van Henning open. De fluitende vogel in de sneeuw. Het nieuws over het gezin van Doktor Weber. Ik pakte mijn bijbel, al was die nooit echt van mij geweest. Ik keek naar de stamboom voorin en las de rijen namen en data, van Johann Vogel en zijn vrouw Maria, meisjesnaam Roth, helemaal tot aan Peter Vogel en zijn vrouw Ottilie, meisjesnaam Böhm, die kinderloos waren gebleven. Toen pakte ik een pen. En helemaal onderaan de bladzijde, in de kleinst mogelijke letters omdat er amper ruimte was, voegde ik ons toe. De familie Hahn en ook de familie Weber.

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

16 november 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

Als ik eerlijk ben, echt eerlijk, dan vermoedde ik waarschijnlijk wel dat ze weg aan het glijden was, maar ik moest steeds denken aan hoe ze de zomer daarvoor beter was geworden, aan hoe de ziekte van haar af leek te glijden niet lang nadat Weber met zijn behandelingen was begonnen. En ik had bijna geen andere opties meer.

Henning was er eerst niet al te happig op om me aan de film te helpen. Ik weet nog dat hij zei: 'Als je zo iemand eenmaal de overhand laat krijgen...'

'Hij heeft niet de overhand,' zei ik. 'Hij is de gevangene.'

'Hm,' zei hij. Toen vroeg hij hoe het met Greta was.

Ik zei tegen hem dat ze vooruitging. Zo goed als te verwachten was. 'Wist je dat ze in Wenen een soortgelijk apparaat aan het uitproberen waren?' vroeg ik. 'In het universiteitsziekenhuis.'

'In Wenen?' vroeg hij. 'Weer zo'n Joods idee dus. Je zou haast gaan denken dat ze toch nog ergens goed voor zijn.' Hij vroeg me waar ik de film wilde laten zien. In de kampbioscoop?

Maar dat was veel te openbaar. Ik zei dat ik wel een kleine projector van kantoor kon lenen, maar dat ik dan dus wel een kopie in het juiste formaat nodig had.

'Hm,' zei hij weer. 'Denk je echt dat het helpt? In dit stadium?'

'Als het jouw vrouw was,' zei ik, 'als het Susannah was, zou je dan ook niet alles in het werk stellen?'

Hij zuchtte en zei dat hij ernaar zou informeren.

Er ging een week voorbij en toen nog een. Het was halverwege maart. De Amerikanen waren de Rijn overgestoken bij Remagen en dankzij de overhaaste ontruimingen verder naar het oosten was ik nu hoofd van de

administratie van het grootste kamp van het Reich, precies wat ik altijd had gewild. In de isolatiebarakken zaten zelfs een paar familieleden van Von Stauffenberg. Toen de vijandelijke eskadrons overvlogen – onderweg naar elders, hield ik mezelf voor – schudde het hele kamp op zijn grondvesten. Ik voelde mijn tanden klapperen, mijn maag opspelen. En toen volgden de trillingen van de bommen in de verte. Schiedlausky zei dat er vragen werden gesteld over de staat waarin de gevangenen verkeerden die tewerkgesteld waren bij bouwprojecten buiten de kampgrenzen: hoe konden ze zo uitgemergeld zijn terwijl ze zware arbeidsrantsoenen ontvingen? Was dit mogelijk bewijs voor een vorm van administratieve corruptie? Het stond me niet aan wat hij insinueerde en ik zei tegen hem...

[aangetast]

... maar gezien de rantsoenen was het onder mijn leiding onmogelijk voor een gevangene om te verhongeren. Had ik niet een keer een hele karrenvracht gerookte tonijn gekocht voor het kamp, omdat die niet gerantsoeneerd was? Ik leverde altijd net dat beetje extra inspanning, meer dan waartoe ik verplicht was. Voelt u zich vrij om de bewaard gebleven documenten daarop na te slaan. En wat de bouwleiding betreft, wil ik graag heel duidelijk stellen dat zij zelf verantwoordelijk waren voor hun gevangenen en dat eventuele onregelmatigheden dus niet mijn schuld waren.

Maar al met al was het een uiterst onprettige toestand. Ik was elke avond aan het gokken en verloor grote sommen geld, en mijn hoofd werd gevuld met heet zand en toch moest ik blijven spelen, dat moest, en voortdurend, voortdurend, probeerde ik te raden wat er zou gebeuren. *Vandaag zal Karl-Heinz me een kus op mijn wang geven als hij naar school gaat.* Fout. *Vandaag zal ik zeshonderd passen nodig hebben om door het bos naar mijn kantoor te lopen.* Fout. *Vandaag zal er vanuit het oosten een nieuw transport aankomen waarvan niemand me heeft verwittigd.* Goed. *Vandaag zal de vijand Frankfurt bereiken.* Goed. *Vandaag zal de vijand Hanau bereiken.* Goed. Ik kon niet stoppen, zelfs als ik in bed naar de regen lag te luisteren en op de slaap lag te wachten. Goed of fout, goed of fout... goed of fout, mijn vaderland.

En de Führer wilde dat we alle nog resterende Joden zouden liquideren, want zij mochten zich niet verheugen over de Duitse nederlaag. En de Reichsführer gaf het bevel dat we hen moesten sparen en van voldoende voedsel en medische zorg moesten voorzien.

Onmogelijk.

Ik ontving de film aan het eind van de maand.

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

Toen ik op een zondagochtend onderweg was naar de villa van de familie Hahn kwam een grijsbruin veertje me tegemoet dwarrelen, vrijwel onzichtbaar tegen de natte grond. Door een plotselinge windvlaag wervelde het rond en omhoog tot bij mijn vingers, en de bewaker naast me zag niet dat ik het opving en in mijn zak deed.

Karl-Heinz zat in zijn slaapkamer, waar hij steeds een set van vier kaarten neerlegde. ‘Hitler, Hindenburg, Göring en Hess,’ zei hij. ‘De Führer als kindervriend, De Führer als dierenvriend, De Führer als natuurvriend, De Führer als kunstvriend.’

In de logeerkamer was de Sturmbannführer iets aan het opbergen in een bureau en hij kwam gedag zeggen tegen zijn echtgenote voor hij weer aan het werk ging. Voor de vorm zette ik de Vitalisator klaar en bracht ik de contactplaatjes aan bij Frau Hahn, die lusteloos haar handen voor ze ophield. Ik behandelde haar gedurende minder dan vijf minuten, enkel tot de Sturmbannführer was vertrokken, en toen tilde ik het apparaat terug en dekte het in zijn hoek toe als een kooi van een zangvogel voor de nacht.

‘Wil je me voorlezen?’ vroeg Greta.

Ik haalde de bijbel uit zijn verstopplaats, opende hem bij de onderstreepte psalmen en begon te lezen: ‘Waarom, Jahweh, zoudt Gij veraf blijven staan, U verbergen in tijden van nood? Waarom zou de arme zich ergeren aan de trots van den boze, in de listen worden verstrikt, die hij spon?’ Toen ik opkeek, zag ik Karl-Heinz samen met Josef bij de deur staan.

‘Leest u haar een verhaaltje voor?’ vroeg Karl-Heinz.

‘Een soort verhaaltje, ja,’ zei ik.

Ze bleven een tijdje staan luisteren, Karl-Heinz met zijn hoofd tegen Josef aan. Wat vormden we een vreemd gezinnetje.

‘Tot Jahweh neem ik mijn toevlucht! Hoe durft gij dan tot mij zeggen: Vogels, gauw de bergen in,’ las ik voor. ‘Want de bozen houden hun boog al gespannen, en zetten pijlen op de pees, om geniepig onschuldige harten te treffen!’

Josef zei: ‘Het is tijd voor uw bad, Karl-Heinz.’

We hoorden het badwater lopen en buiten begon het te stortregenen.

‘Ga door,’ zei Greta.

‘Al storten zelfs de pijlers der aarde ineen, en zou de rechtvaardige radeloos staan: Jahweh blijft in zijn heilige tempel, Jahweh houdt in de hemel zijn troon; Zijn ogen zijn op de wereld gericht, Zijn wimpers doorvorsen de kinderen der mensen.’

Slaperig zei Greta: ‘We zijn een keer naar de top van de Königsstuhl geklommen, weet je nog? Op het eiland. Op Rügen.’

‘Ja,’ zei ik. ‘Ik weet het nog.’

‘Waar waren je dochters? Lotte en... Anna? Heet ze Anna?’

‘Lotte is mijn dochter. Anna is mijn vrouw.’

‘Henning had het nieuws op een kerstkaart geschreven. Een fluitende vogel in de sneeuw. Je twee meisjes, Lotte en Anna.’

‘Ja,’ zei ik. ‘Lotte en Anna.’

‘We wilden er altijd twee. Ze moeten zijn achtergebleven in de kerk. Biddend tot de beenderen.’ Haar lippen waren droog en ze bevochtigde ze.

‘Wil je wat water?’

‘Ja. Ja, water.’

Ik vulde een van de glazen met de libellen en hield dat bij haar mond, zodat ze kleine slokjes kon nemen. Toen zei ze: ‘Ik moet gaan pakken. Anders missen we de trein naar Forli. Dan missen we de Heilige Peregrinus.’

‘Alles komt goed,’ zei ik.

‘Wanneer vertrekt hij?’

‘Dat duurt nog wel eventjes.’

Ze keek toe hoe ik de bijbel sloot, maar voordat ik die kon terugstoppen in het uitgeholde boek zei ze: ‘Wil jij hem meenemen? Neem hem alsjeblieft mee.’

Ik wist niet zeker of ze het nu als cadeau bedoelde of dat ze wilde voorkomen dat Hahn hem zou vinden. Toen ik de bijbel in de zak van mijn jas liet glijden, voelde ik mijn vingers langs iets zachts strijken.

‘Dat was ik bijna vergeten,’ zei ik. ‘Ik heb deze voor je meegebracht.’ Ik haalde het grijsbruine veertje tevoorschijn, dat helemaal opgekruld was

en nu niet meer leek dan de middennerf van een dood blaadje. Ik streek hem op mijn handpalm weer terug in vorm en overhandigde hem aan haar. 'Van een slechtvalk,' zei ik. En wellicht was dat ook wel zo: precies tegenover de villa van de familie Hahn, aan de andere kant van de weg, bevond zich de voormalige valkerij, waar ze vroeger roofvogels hielden en nu speciale gevangenen opsloten.

Ze nam hem tussen haar duim en wijsvinger en streek ermee langs de bleke, blauwige huid onderaan haar hals. 'De snelste vogel ter wereld,' prevelde ze. 'Sneller dan welk levend wezen dan ook.' Haar blik dwaalde naar het venster en de witte lucht. 'Kijk naar de boom,' zei ze en toen ik geen antwoord gaf, herhaalde ze het: 'Kijk naar de boom. Kijk ernaar.'

Ze begon geagiteerd te klinken, wat niet ongebruikelijk was in dit stadium. Ik knielde naast het bed en gaf een kneepje in haar hand; ik kon vanaf daar geen bomen zien, alleen maar mist en regen. Maar ik volgde haar blik en zei: 'Ja. De boom. Ja.'

Begin april was het me duidelijk dat het einde zeer nabij was. Ik denk dat Hahn het ook wist. We konden het gerommel van de artillerie horen en er was elke dag een luchtaanval, met vliegtuigen die in V-formatie vlogen als een zwerm ganzen. Op paaszondag ging Hahn me voor naar hun eetkamer, liet de verduisterende rolgordijnen zakken en zette een projector klaar op een tafel, gericht op een wand waaraan allemaal foto's hingen.

'Haal die eraf,' gebod hij me.

Het verbaasde me wat van mijn eigen werk te zien hangen: het familieportret dat ik van hen had gemaakt toen ze gedrieën met hun hond op de bank zaten, en een andere van hen met opgeheven wijnglazen op het terras. Op de overige stond hun zoon: Karl-Heinz in een matrozenpakje, Karl-Heinz op zijn eerste schooldag met een puntzak vol snoep die bijna even groot was als hijzelf. Er was er eentje van een elegante jonge vrouw in een satijnen avondjurk – Greta, besefte ik, hoewel haar gezicht voller was dan ik het ooit had gezien en haar ogen helder stonden. De achtergrond duidde op weelde: velours draperie, een weelderige palm, drie afgebroken stenen pilaren. Ik keek naar de jurk die ze droeg... had Anna niet net zo'n jurk? Had ze die niet gedragen naar een dansavond waar we heen waren geweest in de Palmengarten, jaren voordat jij werd geboren, Lotte? Een of ander feest voor het ziekenhuispersoneel, voordat de directeur vernam dat ze Joods was. Het moet Kerst zijn geweest; de balzaal stond

vol sparren die waren getooid met engelenhaar en brandende kaarsjes en we konden de hitte voelen als we erlangs kwamen, dus zei ik tegen Anna dat we er niet te dichtbij moesten dansen. Ik dacht nog te weten hoe de kleine glaskraaltjes op de japon aanvoelden onder mijn hand, zo hard als suikerkorrels, en ja, Anna had vast en zeker ook zo'n ceintuur gedragen, met een gesp van strass-steentjes, en ze had ongetwijfeld ook haar haren in een zijscheiding gedaan en het haar laag in haar nek vastgezet?

'We hebben niet de hele dag de tijd,' zei Hahn. Hoelang had ik daar gestaan met het portret van zijn vrouw? Hij pakte het uit mijn handen en legde het met de beeltenis naar beneden op het dressoir, voorzichtig, uiterst voorzichtig, en ik haalde de rest van de foto's van de muur. Buiten begon het hevig te regenen.

We schrokken allebei toen Josef de kamer binnenkwam.

'Wat is er?' vroeg Hahn.

'Ik kwam alleen even kijken of u misschien koffie wilt, Herr Sturmbannführer,' zei hij, terwijl hij een blik op de projector wierp.

Hahn schudde zijn hoofd en gebaarde hem te vertrekken.

'En voor u, Herr Doktor?'

'Hij is geen gast!'

'Nee, Herr Sturmbannführer.'

'Houd de deur dicht,' zei hij. 'Ik ben er niet.'

Hij zette de projector aan en die wierp een lichtstraal op de plek waar de foto's hadden gehangen. Toen startte hij de film.

Een koor zong 'Elijah' van Mendelssohn voor een chic gekleed publiek. Op het terras van een café boordevol parasols serveerden dienstertjes versnaperingen. Er waren mensen die in de openlucht aan het sporten waren, boeken lezen, schetsen maakten, aan het breien waren en schaak speelden. *Als de zon schijnt*, zei een stem, *geniet iedereen graag van een paar vrije uren in de parken van het oude fort*. Er waren groepjes zingende mannen en vrouwen die op weg naar hun werk gingen met spades en harken op hun schouder. Klanten die wat rondneusden in een herenkledingwinkel en een echtbaar dat een pakje ophaalde bij het postkantoor. Kinderen die op schommels en hobbelpaardjes speelden, zandkastelen bouwden en rondspetterden in een pierenbadje. Ik herkende niemand. Toen kwam er een kinderopera. Van wat ik ervan begreep, moesten een jongen en een meisje melk kopen voor hun zieke moeder. Ze probeerden het geld bijeen te krijgen door te gaan staan zingen op het dorpsplein en toen een gemene orgelman ze

wegjoeg, schoten een kat, een hond en een vogel hen te hulp en brachten een heel kinderkoor mee om hen te helpen zingen. Ik keek hoe ze het podium betraden in hun zondagse kleding: een meisje met een lint in haar krullen, twee jongens met een gestreept hemd. En toen, Lotte, een meisje in een witte jurk. En er was iets aan het silhouet van haar kin, de kromming van haar arm... Ik kwam dichterbij om haar beter te kunnen zien toen ze zich omdraaide en even in de camera keek, maar een ander kind ging voor haar staan. Toen kwam Karl-Heinz de kamer in rennen. Hij lachte toen hij de kinderen op de muur zag zingen, wees naar een jongetje met een geschminkt hondengezicht en begon te blaffen. De lichtstraal kreeg vat op zijn schaduw en projecteerde die twee keer zo groot als hijzelf op de muur, waardoor hij de zangers verhulde en het meisje in de witte jurk aan het oog onttrok.

‘Je staat in de weg!’ zei ik en zijn gezicht betrok.

‘Ik wilde een hondje zijn.’

‘Spreek niet zo tegen mijn zoon,’ zei Hahn, maar ik gaf geen antwoord. Ik was bezig met de projector. Ik dacht er niet eens aan om Hahns toestemming te vragen en hij dacht er niet aan om me terecht te wijzen.

‘Ga Keiner zoeken,’ zei hij tegen Karl-Heinz. ‘Hij maakt wel wat warme chocolademelk voor je.’

Ik spoelde de film terug naar het begin van het koor en zocht de beelden steeds opnieuw af. Het meisje met het lint in het haar, de jongens met het gestreepte hemd... en daar, precies daar, het meisje in de witte jurk, heel even maar, tot een ander jongetje ervoor ging staan. Elke keer wenste ik vurig dat hij opzij zou gaan, opzij, opzij, opzij, al was het maar een paar centimeter... maar dat gebeurde natuurlijk niet.

Op een zeker moment besepte ik dat Hahn de beelden ook nauwlettend bestudeerde; ik zag hem vanuit mijn ooghoeken vooroverleunen in zijn stoel.

‘Wat is er? Wat zie je?’ vroeg hij.

‘Ik weet het niet. Niets.’

‘Het kan onmogelijk niets zijn, als je er steeds naartoe teruggaat.’

‘Ik kan het niet goed zien.’

Terugspoelen, weer starten. Terugspoelen, weer starten. Het maakte geen verschil. De kinderen waren klaar met zingen, het publiek begon te applaudiseren, het doek ging weer dicht. Het laatste stukje van de film schoot los van de spoel en belandde op de vloer van de stille eetkamer,

als een dood blaadje dat over de stoep schiet, steeds net buiten bereik. Ik staarde naar de lege rechthoek licht op de wand, de haakjes voor de foto's van de familie Hahn. We zaten daar een tijdje met zijn tweeën in het donker te luisteren naar de regen. In de keuken begon Josef iets te hakken op een houten plank.

Hahn vroeg: 'Is er nog iets anders wat je kunt proberen?'

Ik zei: 'Ik denk dat ik u maar op uw woord moet geloven dat alles goed gaat met haar. Dat alles goed gaat met hen.'

'Nee,' zei hij. 'Ik bedoel met Greta. Een andere frequentie? Langere behandelingen? Er moet toch iets zijn.'

Niets. Er was niets. Geen enkele manier om dat wat komen ging tegen te houden. De regen kletterde neer en wij vroegen ons in onze barakken af hoe ze ons uit de weg gingen ruimen: ons allemaal doodschieten? Vergif in ons eten? Vlammenwerpers vanaf de wachttorens? Wellicht, zeiden we, zou de SS ons simpelweg allemaal evacueren, zou er een afmars zijn om ons te gaan vergassen of naar een of andere verre bestemming te voeren die we nooit zouden bereiken, wachtend tot de laatste van ons struikelde en dood neerviel. We hoorden dat Pister overwoog zich over te geven; hij stond zelfs toe dat een gevangene voor ons zong door de luidspreker, alsof één kleine vriendelijke daad de rest kon uitwissen. Even zweefde er een Franse chanson over het kamp: *Ménilmontant, mais oui, madame, c'est là que j'ai laissé mon coeur...* Maar het was nog niet voorbij. En ik bleef maar denken, Lotte, aan het meisje in de witte jurk. In mijn dromen klom ik door dat heldere, lege venster op de eetkamermuur van de familie Hahn en vond ik jullie beiden daar, jou en Anna, en dan joegen we de ronddwarrelende bladeren achterna over de stoep tot we bij onze eigen voordeur kwamen, helemaal buiten adem.

Deel 10

Ieder het zijne

Uit het fictieve dagboek van Frau Greta Hahn

April 1945

Ik werd wakker van de muziek. Ergens klonk gezang van een koor, ergens in huis. Hoe kon dat? Maar ik stelde allang geen vragen meer die toch niemand zou beantwoorden: zijn de schreeuwen van pauwen altijd de schreeuwen van pauwen? Waarom zitten de handen van de dokter onder de snijwonden? Wat is toch die geur in de rook? Hoeveel tijd is er nog?

Ik liep over de overloop en ging de trap af, en de muziek werd luider en duidelijker, en ik wist dat ik die eerder had gehoord, maar ik kon me niet meer herinneren wat het was. *Help, Heer! Help, Heer! Help, Heer! Zult Gij ons dan totaal verdelgen?* Als ik hen kon vinden, dan zou ik het aan hen vragen, aan die mensen die ergens in mijn huis aan het zingen waren, en ze moesten toch dichtbij zijn, want hun klaaglijke stemgeluid omhulde me als water, vertraagde mijn stappen en trok me onder.

Daar. Daar, voorbij de serre, de deur naar de tuin. O, dat onkruid! Het verstikte de paar tulpen die over waren van de bolletjes die ik samen met Karl-Heinz had geplant. *De oogsttijd is verstreken...* Toen ik eraan trok, bleef het maar komen: eindeloos uitlopende wortels. Ik wond het onkruid om mijn polsen als iets om op te sparen vanwege de oorlog. Ik volgde het helemaal langs de perken met viooltjes, over de stenen paadjes waaraan ik mijn voeten beeerde en langs de boog stokrozen die in de zomer naar appels roken. Ik stopte om mijn neus in de kleine scherpe knopjes te begraven, maar alles wat ik rook was deze plek, de geur van deze plek. En het koor zong maar door, en nog steeds was ik niet bij de wortels van het onkruid aangekomen. *Wil de Heer dan geen God meer zijn in Zion?* Ik bleef het maar lostrekken en om mijn polsen wikkelen tot ik bij de stenen muur achter in de tuin kwam en niet verder kon. Het moest wel uit het bos komen, dit welig tierende onkruid, of van die plek net over de top

van de heuvel, op de koude noordflank. Ik trok het onderaan de muur los, al wist ik dat niets het kon verdelgen.

Achter mij ritselde er iets. Ik dacht dat ik alleen was in de tuin, maar toen ik me omdraaide zag ik een vogel op het paadje landen die het stof deed opstuiven met de luchtstroom afkomstig van haar imposante vleugels. En de vogel was een roofvogel: een slechtvalk met een grijze haaksnavel en een bespikkeld verenkleed als een donkere weg wanneer de regen net begint te vallen. De veren op haar kop gaven de indruk van een kap en ze keek naar me zonder te knippen. Ik zag mezelf weerspiegeld in haar oog, mijn lichaam vervormd, vreemd en niet van mezelf, en toen de pijn kwam – want die kwam altijd, wat ik Dietrich ook vertelde, die kwam altijd en er was niets wat hielp – toen de pijn kwam, zag ik mezelf ineenkrimpen en kronkelen, en ik zag mijn lippen bewegen in gebed. *Wil de Heer dan geen God meer zijn...* wat waren de woorden? En de vogel draaide zich om, liet zich op de grond zakken, en stuikend en stram van de pijn kroop ik op haar rug, strekte me uit over haar lange zachte lijf en voelde haar bloed pulseren. Terwijl we boven de tuin uitstegen, hoorde ik de laatste tonen van het koor wegsterven. En ik herinnerde me een door kroonluchters verlichte concertzaal, een speciaal voor de gelegenheid gemaakte japon van parelwit satijn, de hand van Dietrich op mijn elleboog en zijn stem in mijn oor. Terwijl de vogel hoger en hoger klom, plakten mijn haren plat tegen mijn schedel, zo plat als veren, en de lucht klaarde op, en ik opende mijn mond en liet die naar binnen stromen, die schone, heldere lucht. Wat was het vreemd om ons huis van bovenaf te zien, om alle officiershuizen van bovenaf te zien, naast elkaar langs de Eickeweg met de terrassen, tuinen en keurige stenen paadjes. We stegen zo snel dat mijn ogen begonnen te tranen en ik knipperde en keek weg, en toen ik terugkeek kon ik niet meer zien welk huis van ons was.

Toen de vogel me nog hoger voerde, klonk het klappen van haar vleugels me als een lange, diepe zucht in de oren en nog geen twee tellen later zweefden we boven een grote groeve, een afgegraven heuvel. Ik kon zien hoe kleine mannetjes kleine steentjes op karretjes laadden en ze langs de zijkant van de afgraving omhoog trokken. Soms kwamen de karretjes helemaal tot bovenaan de groeve, en soms kapseisden ze en denderden ze weer helemaal terug naar beneden. De kleine mannetjes sprongen dan uit de weg, maar als ze niet snel genoeg waren, werden ze door de rotsen of het karretje omvergeworpen. En dan waren er minder kleine man-

netjes over om het karretje te herladen en naar boven te trekken, en dan kantelde het karretje weer en dan waren er nog weer minder mannetjes. Ik was te ver weg om hun gezichten te kunnen zien, te ver weg om hun geschreeuw te horen. Het leek niet echt, dit stille tafereeltje, maar ik keek om naar onze straat en daar waren de rijen huizen aan de Eickeweg, en daar waren de muren, terrassen en paden die waren gemaakt met de stenen uit de groeve. Eickeweg, vernoemd naar de man die had gezien wat Dietrich zou kunnen worden. Toen we hier net waren, zei Dietrich dat er op een dag, als hij het slim speelde, ook een straat naar hem zou worden vernoemd. Ik stelde me dan de ceremonie voor: een fanfare die vrolijke marsen speelde, Karl-Heinz die overlopend van trots op zijn papa mijn hand vasthield en alle mannen in ceremonieel tenue met tal van rinkelende medailles op de borst en de vrouwen met prachtige hoeden. Er zou een breed lint over de straat worden gespannen dat vastgemaakt werd om de stammen van de bomen en dat zouden nog jonge bomen zijn, want dit was een gloednieuwe straat, niet een met een ongepaste oude naam die de plaatselijke bewoners per se zouden willen blijven gebruiken, niet een met een geschiedenis. Na de toespraken zou ik een enorme schaar ter hand nemen en ik zou beide handen nodig hebben om hem vast te houden, wat iedereen aan het lachen zou maken, en ik zou het lint doorknippen. En dan zouden we allemaal door de Hahnstraße lopen en de mooie appartementen en cafés bewonderen, en een vriendelijk iemand, misschien zelfs de burgemeester, zou het lint van de boomstammen losmaken en het aan Karl-Heinz geven om mee naar huis te nemen.

Dat is wat ik me dan voorstelde.

De slechtvalk vloog nog hoger en ik kon nu niet alleen de zuidflank maar ook de noordflank van de Ettersberg zien: rij na rij rechthoekige hutten, de ring van wachttorens en de dierentuin net buiten de elektrische omheining met al die gonzende weerhaakjes. En was dat een klein beertje dat op zijn achterpoten stond om ons vanuit zijn kuil toe te brullen? Ik was te ver weg. Ik kon het niet horen. Ik kon het niet zeggen. We zweefden boven de immense, lege ruimte waar ze de gevangenen elke dag in rijen opstelden om hen te tellen. Was dat een speelgoedgalg met haken waaraan stroppen van wol hingen? Weer was ik te ver weg. En de poort ging open en de mannen begonnen in rijen binnen te stromen om hun plek in te nemen, met honderden, met duizenden tegelijk, en sommigen droegen... wat droegen ze nu eigenlijk? Zakken met voer? Balen met

vodden? Ik kon het niet zeggen. De slechtvalk dook iets dichterbij, iets lager, maar ik wist nog steeds niet wat ik nu zag en ik kneep mijn ogen even dicht van de pijn die door me heen schoot. Toen vouwde de vogel haar vleugels strak tegen haar lichaam, maakte een kogel van haar lijf en ging in duikvlucht. En terwijl we voorover naar de grond schoten, sneller dan welk levend wezen dan ook, drukte ik me dicht tegen haar veren aan, greep me aan ze vast, en de pennen kromden zich in mijn greep als kleine botjes. En de pijn bulderde in mijn oren en het kamp denderde op ons af, steeds dichterbij, en ik voelde de verlokking van de elektrische omheining, de golven van zijn hoogspanningszang, *Zult Gij ons dan totaal verdelen*, en de mannen die onophoudelijk door de poort stroomden droegen geen zakken met voer, droegen geen balen met vodden, maar andere mannen, dode mannen, omdat ook zij geteld moesten worden, geteld en geboekstaafd. Ik haalde diep adem, hield die in en in... En de vogel sloeg haar vleugels uit en we scheerden door de lucht, vlak boven de gevangenen, en een of twee van hen wierpen een blik omhoog om de bron van deze onverklaarbare onverwachte bries te zien, maar we waren alweer weg. We vlogen naar het zuiden, naar het bos, donker, zacht en stil, waar de schaduwen zich in de holtes van de bomen verzamelden.

‘Ik wil terug,’ zei ik, maar ik wist niet zeker of ik daarmee wel de Eickeweg bedoelde, helemaal niet zeker zelfs. En Dietrich wist hoe hij Karl-Heinz naar bed moest brengen, hoe hij hem een verhaaltje moest vertellen, hij wist het, hij wist het. We vlogen verder, zeker wel een dag en nog een, en het bos onder ons vervaagde tot een donker lint en uiteindelijk werd de lucht ook donkerder. Ik dacht aan het apparaat van Lenard Weber. Niet aan de Sympathische Vitalisator, maar aan het apparaat dat hij en ik ons hadden ingebeeld toen het pulverige licht over mijn bed spoelde. Het enorme apparaat dat onze gedachten kon opvangen en opslaan. Ik wist dat het maar een idee was, dit apparaat, alleen maar een gedachte, maar ik vond het leuk om er af en toe aan te denken. Al die kleine vonkjes.

‘Waar gaan we heen?’ vroeg ik. ‘Breng je me naar Forli?’

Ik hoorde het aan het klappen van haar vleugels: *thuis, thuis, thuis*.

Uit de persoonlijke bespiegelingen van duizend burgers van Weimar

Ze stuurden al het weerzinwekkends van Europa op ons af. Het was gewoon niet eerlijk. Er streken legio van dat soort smerige schepsels in Weimar neer, misdadigers vol luizen en ziekten, en met Joost weet wat op hun kerfstok. Ze stonken een uur in de wind. Frau Andrecht had er een zichzelf in het openbaar zien bevuilen zonder ook maar een greintje schaamte en zonder zich erom te bekommeren dat een fatsoenlijke Duitse vrouw op weg naar de bakker daar getuige van moest zijn, en dat zei genoeg. We durfden al maanden niet meer te gaan wandelen in de heuvels; dat plezier hadden ze ons wel ontnomen. We moesten uit de buurt blijven. En wie zou het zeggen, misschien zouden ze hun bewakers wel overmeesteren en bij ons binnendringen, onze ramen inslaan en onze kostbaarheden stelen, alles wat we hadden verstoep en begraven. Het waren er te veel, veel te veel. Je kon in één oogopslag zien dat zij niet zouden aarzelen om onze huizen in brand te steken, onze kelen door te snijden, ons op te hangen als varkens... en nog ergere dingen met vrouwen te doen, zei Frau Andrecht. Vele malen erger.

In de eerste week van april kwamen er nog eens duizenden te voet. We hadden al gehoord dat ze eraan kwamen, vanuit Ohrdruf hierheen gemarcheerd. De zuster van Frau Pauli had hen door het dorp zien komen en er zelf een neergeschoten, en het neefje van Frau Pauli van net dertien had er drie neergeschoten. Een voortreffelijk voorbeeld voor de rest van zijn groep van de Hitlerjugend, zei ze, en ze was ervan overtuigd dat er wel een of ander lintje, een of andere insigne zou worden uitgereikt. Maar Herr Gräber zei dat het nu niet het moment was voor heldendaden en dat we moesten nadenken over de gevolgen: de zuster en het neefje van Frau Pauli mochten dan misschien hebben geschoten, maar wij zouden allemaal het gelag moeten betalen zodra de Amerikanen kwamen. En dus bemoeiden we ons er niet mee toen ze zich voortsleepten door onze verregende straten en langs onze ramen.

En toen de SS het kamp net had volgestouwd, begonnen ze het weer leeg te halen: een eindeloze stoet voortschuifelende misdadigers langs onze voordeuren, op zoek naar alles wat ze achterover konden drukken. We waren niet veilig in ons eigen huis.

Uit een interview met voormalig SS-Sturmbannführer Dietrich Hahn

23 november 1954

[geluidsband op plaatsen aangetast]

Ik heb Karl Koch nooit persoonlijk ontmoet, maar allemachtig, wat was het een werk om alle disbalansen in zijn boeken op te lossen, de cijfers kloppend zien te krijgen. Twintig maanden lang hielden ze hem vast in een cel in Weimar en toen brachten ze hem terug naar Buchenwald, naar de schietbaan naast de Deutsche Ausrüstungswerke, zodat hij kon krijgen wat hem toekwam. Geen van de gevangenen zou de executie kunnen zien, maar ze wisten dat die ophanden was. Iedereen wist het. Het knetterde en gonsde ervan in het kamp, het rammelde aan de deuren langs de Eickeweg.

Ik keek steeds uit het raam van mijn gebouw, wachtend tot ze hem over de Carachoweg zouden rijden. *In de komende vijftien minuten komt hij voorbij.* Fout. *In de komende tien minuten komt hij voorbij.* Fout. *In de komende minuut komt hij voorbij.* Fout. Het was een rookloze en roerloze dag. Ik ademde de frisse lucht diep in en probeerde die in mijn longen te houden. Als ik naar huis ging, zou Greta misschien wel opstaan uit bed, haar haren kammen, haar hemelsblauwe jurk aandoen en koffie met me komen drinken op het terras. We zouden uitkijken op de door de regen schoongespoelde tuin, gadeslaan hoe Karl-Heinz met Freya speelde en opmerken hoe zacht het lenteweer wel niet was. En misschien hadden de Amerikanen Kassel en Gotha nog niet veroverd en de Fransen Karlsruhe nog niet en was het Duitse Reich nog altijd het Duitse Reich... maar ik keek ook steeds uit het raam of er nog geen vijandelijke tanks aankwamen. Ik wist dat die niet ver weg meer konden zijn. Ik kon het front steeds dichterbij horen komen. En er kwamen ook steeds meer gevangenen: alleen al duizenden van het nevenkamp bij Ohrdruf, dat de Amerikanen het eerst bereikten. Het was duidelijk dat het daar vreselijk

slecht geleid was, ook al had ik er in goed vertrouwen mijn handtekening voor gezet. Waar had ik de voorraden voor hen vandaan moeten halen? Tijdens het Amerikaanse proces kwamen de aanklagers steeds terug op alle zaken die in onze kazernes waren achtergebleven nadat de troepen zich hadden teruggetrokken, maar zoals ik daar onder ede verklaarde, heel duidelijk en geduldig, waren die eigendom van een andere afdeling. Ze hadden zelfs andere markeringen: *Waffen-SS* in plaats van *KL Bu*. Als er *KL Bu* op had gestaan, had het kamp ze kunnen gebruiken, maar er stond geen *KL Bu* op. En trouwens, nog los van al die zaken was er niet genoeg voedsel, bij lange na niet, en niet genoeg water, ook al werd de hele boel geteisterd door de regen. En ik had gehoord dat er sprake was van kannibalisme in het Kleine Kamp. Kannibalisme, dat bewijst het maar weer. Alles veranderde, veranderde elk uur van de dag zelfs, en het was onmogelijk te voorspellen. Ze lieten Waldemar Hoven vrij. Hij werkte nu in Weimar, weer aangesteld als SS-arts voor de politie, alsof hij nooit enige misdaad had begaan. En Wolff gaf elke avond een feestje in zijn villa en dronk alles wat er maar voorhanden was en had omgang met het ergste soort vrouwen. En Pister had met de leiders van de gevangenen gesproken over de eventuele overgave van het kamp. En het was een rookloze dag, omdat er geen brandstof meer was voor het crematorium. De SS kon de lichamen niet verbranden, de stapels werden steeds hoger, de aantallen deden er niet langer toe, de ratten zaten werkelijk overal. De SS had uiteindelijk haar toevlucht moeten nemen tot het begraven van de lijken in massagraven op de zuidelijke helling van de Ettersberg, vlak bij de Bismarcktoren.

Ik maakte de brief af waarmee ik al de hele dag bezig was: een verklaring van Doktor Lenard Weber, waarin hij bevestigde dat ik me in alle opzichten fatsoenlijk had gedragen en dat hij persoonlijk van mijn rechtschapenheid kon getuigen. Ik vroeg mijn secretaresse hem voor me uit te typen. Toen ging ik weer bij het raam staan.

Schwartz liep door de gang met een stapel dossiers. 'Je hebt hem al gemist, hoor,' riep hij. 'Hij is er al. Maar je kunt hem morgen zien.'

Ik vroeg hem of hij erheen zou gaan.

'Jij?' vroeg hij.

Ik zei dat ik dat wel zo vond horen.

'Ja,' was hij het met me eens. 'Dat is wel zo fatsoenlijk.' Hij liet de dossiers even op de vensterbank rusten om ze beter vast te kunnen pakken;

hij had echt te veel vast. ‘Moet jij die van jou niet uitzoeken?’ vroeg hij. ‘Nu het nog kan?’

En ik keek om me heen en de gang stond vol mannen met hun secretaresses die dossiers weghaalden, zo veel als ze maar konden dragen.

Ik vroeg Schwartz of hij had gehoord dat ze een oproep voor wapens hadden gedaan.

‘Wie?’ vroeg hij.

‘De gevangenen. Via een geheime zender,’ zei ik.

Later die dag probeerde Pister alle Joden bijeen te drijven voor evacuatie, maar ze waren te doortrapt om zich op de appèlplaats te melden en verstopten zich in de barakken, rukten hun merktekens af en lieten zich ondanks alle mogelijke moeite niet naar buiten drijven. De volgende ochtend gaf de SS opnieuw aan alle Joden het bevel om naar voren te komen. Toen slechts een fractie van hen gehoorzaamde, begonnen de mannen de rijen af te zoeken en pikten ze alle gevangenen met verdachte gelaatstrekken ertussenuit.

En ik had Weber kunnen verraden. Hier, had ik kunnen zeggen, een half-Jood, een man die had voorgewend van zijn Joodse vrouw te scheiden om zijn eigen hachje te redden. Ondanks zijn uiterlijk is deze man door en door Joods. Maar dat deed ik niet. In plaats daarvan keerde ik terug naar huis en wachtte ik tot de bewaker hem naar de villa bracht.

Net voordat we naar boven naar Greta gingen, ondertekende hij mijn brief trouwens, zonder enige aarzeling. Dat moet u echt noteren.

Ik keek naar de boerderijen die in het landschap verspreid lagen vanaf de voet van de Ettersberg helemaal tot aan het Harzgebergte, de Brocken ergens verborgen in de nevel. De lucht was koud en vochtig en ik knoopte mijn jasje helemaal tot bovenaan dicht; de winter liet zich maar moeilijk verdrijven. Alle berichten wezen erop dat de Amerikanen over de vlakte naderden, recht op ons afkwamen. Ik haastte me naar de schietbaan.

Ik zal niet beweren dat ik niet geschokt was door de aanblik die Koch bood. Ongeschoren, onverzorgd, veel dunner dan op de foto’s die van hem waren genomen toen hij zich nog op kosten van het kamp aan het volproppen was met geroosterde eend en cognac. Ik kon zien dat hij was geslagen. Ik denk dat ik had verwacht dat hij zich zou gedragen als een officier, dat hij naar zijn plek zou benen alsof hij precies daar iets essentieels te doen had, alsof hij het vuurpeloton dat voor hem stond opgesteld zelf opdracht had gegeven. Onfeilbaar, ongenaakbaar. Maar hij had elke

willekeurige landloper kunnen zijn, zonder zelfs maar een riem om zijn broek omhoog te houden. Hij had elke willekeurige gevangene kunnen zijn. Adjutant Schmidt bood hem een blinddoek aan, die hij weigerde. Toen bonden ze hem vast aan de paal.

‘Je had hem in de Bunker moeten horen vannacht,’ zei Wolff in mijn oor. ‘Schreeuwend en huilend als een klein kind.’

‘Die informatie zou...’

[aangetast]

... ging op een acceptabele afstand van Koch staan en richtte mijn blik op de ruimte net achter hem. De mannen namen hun positie in: mannen die hem elke dag hadden gezien, mannen die zijn orders hadden opgevolgd. Ik probeerde daar maar niet te lang bij stil te staan. Weet u waarom dergelijke straffen door een peloton worden uitgevoerd en niet door een enkele schutter? Ik zie dat u dat niet weet, ik zie dat u nooit echt over zulke zaken hebt nagedacht. Het is niet voor het geval dat de kogel zijn doel mist, maar zodat geen enkele man het besef mee hoeft te dragen dat hij het fatale schot loste. Dat is de reden. Dat is de theorie. Maar terwijl de mannen zich op een rij opstelden en zich gereedmaakten, zag ik hoe hun ogen glommen, hoe ze hun lippen likten. Dit verhaal zouden ze nog jarenlang vertellen. Koch stond naar de lucht te staren alsof hij probeerde te bepalen of het zou gaan regenen, maar aan de rand van zijn gezichtsveld moet hij de silhouetten, de geheven armen en de getrokken geweren hebben gezien. ‘Goed mikken, jongens,’ zei hij. Meer niet. Goed mikken, jongens. Toen gaf Schmidt het commando. En toen ze vuurden, zag ik hem in elkaar zakken nog voordat ik de schoten hoorde. En ook al had ik al eerder vuurpelotons meegemaakt en ook al wist ik dat het nu eenmaal zo werkt – dat de lucht de trillingen van de kogels vertraagt en dat onze ogen sneller zijn dan onze oren – toch leek het net alsof de wereld zich niet gedroeg zoals het hoorde, alsof er iets helemaal mis was gegaan. De mannen schudden elkaar de hand, sloegen elkaar op de schouder en Koch hing ineengezakt aan de paal met een gat in zijn voorhoofd, morsdood, maar ik kon alleen maar denken aan dat korte moment, die fractie van een seconde toen zijn hoofd al vooroverviel hoewel nog niemand de schoten had gehoord. Net of ze niet echt waren, net of hij het maar speelde of precies op tijd was weggedoken en toch niet dood zou gaan.

Ik vroeg me af wat Ilse Koch van de dood van haar man zou vinden. Ik had gehoord dat ze bij haar zus in Ludwigsburg was gaan wonen, waar

ze zich te buiten ging aan drank en elke avond een andere man mee naar huis nam. Bij het Dachaprocess nam ze zichtbaar zwanger plaats in de beklagdenbank, ook al was ze pas twee jaar weduwe. *Dat zijn de grofste leugens... Ik was huisvrouw en moeder. Ik had niets te maken met de concentratiekampen. Mijn echtgenoot heeft me er nooit iets over verteld en ik heb nooit iets gezien of gehoord van de dingen die hier worden gezegd.*

Toen ik thuiskwam, was de villa zo stil dat ik het wist. Ik wist het zodra ik de deur achter me dichtdeed. Ik wist het zodra ik mijn pet afzette en die op de gebruikelijke plek op de tafel onder de spiegel legde. Ik wist het zodra ik mijn eigen spiegelbeeld zag, zodra ik mezelf in de ogen keek. Ik wist het zodra ik mezelf, een fractie van een seconde later, haar naam hoorde roepen.

Ik begon de trap op te hollen, maar mijn benen voelden log door het gewicht van de lucht in huis, door de loodzware stilte. Waar was Keiner? Waar was Karl-Heinz? Zou hij niet thuis moeten zijn voor de lunch, moeten kwebbelen over grappige hondjes met de pootjes van een teckel en de oren van een pincher en over hoeveel paaseieren hij nog had en wie weet waarover allemaal nog meer? Ik hoorde Freya's nagels ergens vlakbij op de vloer tikken en toen was het weer stil. Ik wist het, maar ik wist het niet. Een van de houtgesneden tijgers van Karl-Heinz stond bovenaan de trap, met de voorpootjes precies op de rand van de loper. Klaar om te ontsnappen, of om te springen. We hadden het al zo vaak tegen hem gezegd: iemand zou erover kunnen struikelen. Iemand zou zijn dood tegemoet kunnen vallen. Ik raapte de tijger op toen ik erlangs liep. Was dit het mannetje of het vrouwtje? Ik had van Karl-Heinz nooit een van de twee mogen bijnijden zodat die iets kleiner zou zijn, dus ik kon het niet zeggen. Ik voelde de strepen die ik op zijn flanken had aangebracht: kleine inkervingen die elk hun eigen schaduw wierpen, zodat het net leek alsof er zwarte strepen in het eikenhout zaten. En ik dacht aan hoe ik zijn metgezel had verbrand, die het mannetje of het vrouwtje kon zijn geweest, die in het vuur had gegooid om Karl-Heinz te straffen. Ik wist het, maar ik wist het niet.

Weber zat geknield naast haar met zijn rug naar me toe. Ik kon haar gezicht niet zien. Langzaam liep ik naar de andere kant van het bed en ze zag er nog precies zo uit als toen ik haar in zijn zorg had achtergelaten zodat ik de executie kon bijwonen: ogen gesloten, haren glad geborsteld, handen rustend op het kant van het bedlinnen. Hij zou een langere be-

handeling proberen dit keer, had hij gezegd toen hij het apparaat klaarzette. En ook een andere frequentie, precies zoals ik had geïnstrueerd. Ik raakte haar borst aan en die was warm, toch zeker net zo warm als normaal. En ik wist het, maar ik wist het niet.

En toch.

‘Het spijt me,’ zei Weber, nog altijd op zijn knieën.

Ik hield mijn hand omhoog om hem het zwijgen op te leggen.

Als hij niet sprak, kon hij het niet zeggen.

Ik raakte Greta’s schouder aan en die was ook warm. Warm genoeg.

Webers ogen waren op me gericht, groot van angst. Ik raakte Greta’s vingertoppen aan. Koud, koud aan het worden. Maar had ze niet altijd geklaagd over koude handen en voeten? Had ze die niet tegen me aan gegeven in bed, toen we net getrouwd waren, als ze wilde dat ik een kopje thee of een van haar tijdschriften voor haar haalde? Haar geheime wapen, zei ze.

En toch.

Waar wachtte ik op? Het geluid van schoten? Ze was al zo lang stervende, toch? Ik wist dat. Ik wist het. Het bewijs had die laatste maanden de hele tijd recht voor mijn neus gelegen: ik had haar elke dag een beetje meer zien wegglijden.

Weber kwam overeind. Hij begon te praten, maar ik onderbrak hem. Ik wilde weten waarom hij me niet had laten halen.

‘Het gebeurde zo snel, Herr Sturmbannführer,’ zei hij. ‘Daar was geen tijd voor.’

Ik vroeg of ze iets had gezegd en hij zei van niet. Het was heel vredig geweest.

‘Vredig,’ zei ik.

‘Heel vredig,’ herhaalde hij.

Achter hem stond zijn apparaat, met stilgevallen metertjes en neerhangende contactplaatjes. Hij draaide zich om en begon het op te ruimen, alles keurig op te bergen en terug op zijn plek te doen zoals hij altijd deed aan het eind van elke behandeling. Ik liep om het bed heen, ging naast hem staan en keek toe hoe hij de snoertjes netjes oprolde. Ik stond dicht genoeg bij hem om een vleugje van de geur van Greta’s zeep te ruiken terwijl hij zo bezig was. Ik ben nooit een gewelddadig man geweest, maar hij hield maar niet op met prutsen aan de Vitalisator. Hij veegde de contactplaatjes schoon met een speciaal doekje en schoof ze terug in

het deksel. De laatste twee snoertjes waren geknikt en zaten gedraaid. Hij probeerde ze uit de war te krijgen, maar zijn handen begonnen te trillen waardoor hij het alleen maar erger maakte. Zoals ik al zei: ik ben nooit een gewelddadig man geweest, maar het leek wel alsof hij nooit klaar zou zijn, alsof ik nooit klaar zou zijn met hem. En tegelijkertijd wilde ik niet dat hij klaar zou zijn. Ik wilde niet dat hij zou gaan. Waarom niet eigenlijk?

Uiteindelijk propte hij de snoertjes die in de knoop zaten ook samen in het deksel en tilde het bakbeest op, waarbij hij zijn vingers onder de massieve kist duwde en hem voorzichtig van het nachtkastje afschoof. Een soort rolwagentje zou wel handig zijn, dacht ik. Ik zou moeten kijken of ik zoiets... maar natuurlijk niet. Natuurlijk niet. Ik keek toe hoe hij het logge gevaarte torste en naar de spiegel in de hoek van de kamer begon te verplaatsen. In de verte klonk het geluid van strijdgewoel. Ik zei: 'Ze zijn in hun eerste jaar in Theresienstadt gestorven. Longontsteking was het geloof ik. Of misschien tuberculose. Zoiets.' Ik zag zijn gezicht asgrijs worden, zijn handen de grip verliezen. 'Niets te zeggen, Weber?' vroeg ik. 'Dat vind ik moeilijk te geloven. Je praat al maandenlang. Je hebt niets anders gedaan dan praten. De golven van helende energie, de miraculeuze trillingen, bla bla bla.'

'Mijn vrouw?' fluisterde hij. 'Mijn dochter?' Hij had de beukenhouten kist alleen nog met zijn vingertoppen vast en begon te wankelen onder het gewicht.

Ik haalde mijn schouders op. 'Allang dood en begraven.'

'Maar ze heeft me geschreven,' zei hij. 'Lotte heeft me geschreven.'

'Nee, hoor,' zei ik lachend.

Hij probeerde de kist neer te zetten, maar die viel uit zijn handen en spleet op de vloer voor onze voeten open. We sprongen allebei achteruit. Het glas met de libellen erop kwam rinkelend tegen het flesje met het elixer aan, alsof iemand zong in een kamer ver weg. De regen begon tegen de ramen te kletteren. Ik keek omlaag naar het verwoeste apparaat en het enige wat ik zag, was gebroken beukenhout. De ongelakte hoeken waren donker geworden door het gebruik. Met de punt van mijn laars porde ik in de restanten. Een koperen spoel, een gesoldeerde draad, een condensator. Gebroken glas, krakend als suiker onder onze voeten. Ik voelde een plotselinge luchtstroom, een koude windvlaag tegen mijn gezicht, alsof de ruimte om me heen door een gigantische vleugel in beweging kwam.

'Is dit alles wat het ooit was?' vroeg ik, meer aan mezelf dan aan hem.

Hij schraapte zijn keel. ‘Herr Sturmbannführer,’ begon hij, ‘net zoals het lichaam een circuit is...’

Ik kon het niet langer aanhoren. ‘Over een uur melden bij de Bunker,’ zei ik. ‘En nu wegwezen.’

Even later hoorde ik de voordeur opengaan en toen de stem van Keiner: ‘U moet eerst uw handen wassen.’ Ik ving Karl-Heinz op terwijl hij naar de slaapkamer kwam rennen en liet hem op de bovenste traptrede plaatsnemen, onder de beeltenis van de zwanen op het Bodenmeer. Hij rook naar regen.

‘Mama was erg ziek,’ zei ik, ‘en nu is ze weg.’

‘Naar Italië? Om de botten te bezoeken?’ vroeg hij.

Ik wist niet waar hij het over had. ‘Nee, niet naar Italië,’ zei ik.

Hij begroef zijn gezicht in mijn nek, wilde zich dicht tegen me aan nestelen, maar deinsde toen weer achteruit.

Ik had het ook gevoeld: een harde bult tegen mijn borst. Ik stak mijn hand in mijn borstzakje en mijn vingers sloten zich eromheen: het was de houtgesneden tijger.

‘Waarom hebt u die in uw zak?’ vroeg hij.

Ik antwoordde dat ik hem bovenaan de trap had gevonden en hij zei dat het hem speet.

‘Je weet wat er zou kunnen gebeuren,’ zei ik.

‘Iemand zou zijn nek erover kunnen breken,’ antwoordde hij. Toen begon hij te schreeuwen: het was omdat hij niets had om ze in te doen! Als ik de ark voor hem had gemaakt, konden ze daar allemaal in wonen!

Ik zei niet tegen hem dat hij niet zo moest schreeuwen. ‘Je hebt helemaal gelijk,’ beaamde ik. ‘Ik had de ark voor je moeten maken.’

Hij kon me helpen, zei hij.

Dat moesten we nog maar even zien, zei ik.

Hij liet de tijger over mijn arm lopen en brulde zachtjes.

Weber meldde zich uiteraard niet bij de Bunker. Ik sommeerde hem via de luidspreker en liet zelfs zijn barak doorzoeken, maar het hele kamp was inmiddels in rep en roer, met nog negenduizend stuks die vanuit de nevenkampen aankwamen, Pister die verwoede telefoontjes pleegde om zich te verzekeren van voldoende treinen om de Ettersberg op tijd te kunnen evacueren en de gevangenen die allerlei slinkse trucjes bedachten om evacuatie te vertragen. De Gestapo had een lijst van zesenvestig ge-

vangenen opgesteld – leiders van het communistische verzet, beweerden ze – en die sommeerden ze ook via de luidspreker, maar het hele zootje was ondergronds gegaan en in weerwil van verwoede opsporingspogingen werden ze niet gevonden. En Weber had zich ook verstopt, was een of ander hol, een of ander riool in gekropen. Ik heb hem nooit meer gezien.

‘Je stuurt haar natuurlijk naar huis,’ zei Greta’s moeder toen ik haar belde. ‘Pfarrer Brunner zal de mis leiden.’

Die vrouw had echt geen idee. ‘Los van alles,’ zei ik, ‘is reizen momenteel onmogelijk. Dat weet u zelf ook.’

‘In dat geval,’ zei ze, ‘hoe heet de katholieke kerk in Weimar? En wie is de pastoor?’

Ik zei dat ik ervoor zou zorgen dat de dienst passend was voor de vrouw van een Sturmbannführer, al had ik tot op dat moment als ik eerlijk ben nog niet nagedacht over een begrafenis. Ik had niet nagedacht over een kist, een rouwkrans of een gat in de grond.

Elisabeth begon te snikken. ‘Dit is jouw schuld,’ zei ze. ‘Jij hebt dit op je geweten.’

‘Ik versta u niet,’ zei ik en ik hing op.

We begroeven Greta in Weimar, maar er kwam niemand; iedereen was te druk met het vernietigen van papierwerk en het bemachtigen van burgerkleding uit het depot met persoonlijke bezittingen om zich te kunnen vermommen. Pister liep als een idioot rond te rennen en was niet in staat te beslissen of het kamp nu wel of niet ontruimd moest worden, zodat de prins Van Waldeck hem wel in het gareel moest slaan. Beiden moeten hebben geweten dat het hoe dan ook te laat was om hun sporen nog te kunnen uitwissen... veel te laat, ondanks het oponthoud van de Amerikanen bij Gotha. Ik scheurde de dagen van de kalender op mijn bureau niet langer af... niet dat dat ook maar iets veranderde. Het luchtalarm klonk nu zo vaak dat ik het zelfs als de sirenes even zwegen nog in mijn oren hoorde weerklinken. In de lucht cirkelde een tweetal Amerikaanse vliegtuigen steeds lager, als vliegen die een stuk bedorven vlees niet met rust kunnen laten. Er waren nu bijna vijftigduizend gedetineerden... en toen stroomde het kamp leeg, barak na barak. De SS voerde hen in drommen de heuvel af en stuurde hen door naar Dachau, Flossenbürg en Theresienstadt, per trein of te voet, om het even hoe, zolang de Amerikanen hen hier maar niet aan zouden aantreffen. Toen we naar Greta’s teraardebestelling

gingen – het was geen begrafenis – was de kant van de weg bezaaid met lijken, nat tot op het bot van de regen. Ik probeerde mijn handen voor Karl-Heinz' ogen te houden, maar hij keek toch. Op de terugweg nam ik de moeite niet eens meer.

Vanaf de Ettersberg zag ik overal aan de horizon kleine explosies en 's nachts werd de vlakte hel verlicht door hevige luchtaanvallen. Op 10 april klonk het gebulder van kanonnen niet verder weg dan Erfurt. Toen, op de ochtend van de elfde, mitrailleurvuur vanuit het bos. Meer Amerikaanse vliegtuigen boven ons, zo dichtbij dat ik omhoog had kunnen reiken en de witte sterren had kunnen aanraken. De dreunende grond onder mijn voeten door de inslagen van de artillerie; het vreselijke geloei van een sirene die we tot dan toe nog niet hadden gehoord: het 'vijandalarm'. En ten slotte een aankondiging over de luidsprekers: *Alle leden van de SS dienen het kamp onmiddellijk te verlaten*. De mannen begonnen hun knapzakken uit de ramen van de kazernes te gooien om sneller weg te kunnen komen en ze grepen motors of fietsen, of wat ze maar konden bemachtigen.

Ik rende terug naar huis, op de hielen gevolgd door Wolff, over het pad tussen de bomen door. We moesten gaan en wel meteen, zei hij; de gevangenen konden elk moment hun geheime voorraden verborgen wapens aanspreken.

'Je zult het zien,' riep hij, struikelend over boomwortels. Hij was erg dronken. 'Die voorraden zijn ze al maanden aan het aanleggen, dat weet ik gewoon,' tierde hij. 'Die hebben ze onderdeel voor onderdeel gestolen van de Gustloff-fabriek, en ook toen de Amerikanen ons bombardeerden. Vuile misdadigers. Misschien vermom ik me wel als vrouw.' Hij begon te lachen en kon niet meer ophouden. Alle remmen waren los.

Later, nadat we waren gearresteerd, ketenden ze ons tweeën naakt aan elkaar vast en sloten ons op in een kamer zonder raam. Sloegen ons met zwepen en duwden ons tegen elektrische kachels. Gaven ons maar een halve boterham en een half kopje water per dag. Dat noemen ze dan rechtvaardig.

Ik trok een gewoon pak aan en in mijn haast struikelde ik bijna bij het optrekken van de broek, terwijl ik mijn arm ondertussen al naar achteren zwaaide in een poging het armsgat van het jasje te vinden. 'Karl-Heinz!' schreeuwde ik. 'Doe je jas en je laarzen aan!' Voor één keer nam ik eens niet de moeite om mijn uniform op te hangen en ik liet het liggen waar het gevallen was, in elkaar zijgend op de vloer van de slaapkamer. Ik greep

mijn portefeuille en mijn sleutels, een schone zakdoek, een kam... En het goud? Kon ik mijn doosje met goud meenemen? Of zou ik dat in de tuin begraven, zodat ik het later kon opgraven? Onder de...

[aangetast]

... was geen tijd, geen tijd, en ik haastte me Greta's kamer in. Ik bleef een paar tellen weifelend in de deuropening staan. Wat moest ik kiezen? Wat moest ik meenemen? Ik greep haar ringen, haar vulpen en de foto van Karl-Heinz als baby in mijn armen. Wat nog meer? Wat nog meer? De restanten van Webers apparaat lagen op een hoop in de hoek waar ik ze heen had geschoven, maar half verborgen onder het laken, en ik zag de groeven in de vloer waar hij het had laten vallen. Te diep om weg te schuren. Ik doorzocht Greta's nachtkastje voor iets van betekenis, een klein aandenken, maar er lag alleen maar rommel die haar moeder had gestuurd: bidprentjes, penningen met heiligen erop, een rozenkrans, een fles Lourdeswater. Boven op het kastje: het bewerkte kistje dat we op onze trouwdag aangeboden hadden gekregen. Ik wist niet meer of ik er sindsdien ooit nog in had gekeken, hoewel ik net als iedereen deed alsof ik *Mein Kampf* van kaft tot kaft had gelezen. Ik deed het klepje open en tilde ons exemplaar eruit en het voelde zo licht, zo zonder enige substantie in mijn handen dat ik wist dat er iets niet klopte. Binnenin stonden op het voorblad de handtekening van de burgemeester van München en zijn wensen voor een gelukkig huwelijk en op de bladzijde daarna het portret van Hitler die schuin opzij keek, voorbij de randen van het boek... hoe vaak had ik wel niet voor de spiegel gestaan om zijn beroemde blik te imiteren? Ik liet mijn vingers op de foto rusten, maar er kwamen allemaal kreuken en deuken in en ik zag dat er een uitsparing in het boek zat, dat iemand het met een mes had bewerkt en er een holle ruimte in had gemaakt. Een ruimte om iets in te verbergen.

Dat moest Weber zijn geweest, die in mijn eigen huis had rondgeslopen en kleinoodjes achterover had gedrukt... spullen die ons toebehoorden. Gehoor had gegeven aan de roep van zijn smerige bloed. En toen hij wist dat Greta's einde naderde, toen moest hij zijn buit hebben meegenomen. Nu was er natuurlijk niets meer. Ik stootte mijn tenen tegen iets wat onder het nachtkastje lag. Toen ik op mijn knieën ging zitten, vond ik een koperen spoel, van de binnenkant van het apparaat. Zijn kern, zijn zoemende hart.

Ik keek naar mijn spiegelbeeld in de staande spiegel om te zien of alles goed zat en trok aan de revers en de broeksband van mijn pak, in een

poging het wat beter te laten passen – ik was zwaarder geworden in Buchenwald – maar toch, dacht ik, zag ik er gewoontjes genoeg uit. Ik streek mijn haar glad en het licht viel op de ring om mijn vinger, de zilveren doodskopring van Greta. Ik had hem al zo lang om dat hij deel van mij was geworden; het zilver had zijn glans wat verloren door de duizenden krasjes die onzichtbaar waren voor het blote oog. Het maakte me niet meer uit dat het geen echte was, dat ik nooit een echte toegekend zou krijgen, want hij leek zodanig op het origineel dat niemand het verschil kon zien. Ik besepte dat ik de ring ook moest achterlaten: wat had het voor zin om in burger te zijn als mijn hand me zou verraden? Maar toen ik hem af probeerde te doen, kreeg ik er geen beweging in. Ik trok eraan, probeerde hem heen en weer te wrikken, probeerde mijn nagels eronder te krijgen... ik voelde dat de naad onder spanning kwam te staan alsof hij misschien zou breken. Maar ik maakte het alleen maar erger: rondom de ring werd het rood en dik. Ik wist niet wat ik moest doen. Ik moest gaan, ik moest weg zien te komen. Er lag een stukje zeep op de wasbak in de hoek, dat glad als een kiezel was geworden. Het moest meer dan twee jaar geleden zijn geweest dat ik Greta de doos zeepjes uit Parijs had gegeven en er lagen een aantal nog ongebruikte stukken tussen haar kleding, wist ik, om die te parfumeren. Ik wilde niet aan al die jurken denken die doelloos in de kledingkast hingen, de truien die plat opgevouwen en ongelucht in de lades lagen. Ik draaide de koude kraan open, hield mijn hand er een paar tellen onder om het bloed terug te laten stromen en zeepte hem toen rondom de ring in. Ik wist dat de SS niet al te ver hiervandaan bezig was met het vernietigen van de waterpompen waar ik zo lang voor had gezorgd. Buchenwald zou binnen de kortste keren vollopen met stront; er zou geen houden aan zijn. Ik werkte zo snel als ik kon, maar hoe meer ik probeerde de ring los te krijgen, hoe meer mijn vingers wegglibberden. 'Keiner!' schreeuwde ik. Geen antwoord. Hij was waarschijnlijk gevluht, samen met al die andere lafaards, en daarom zouden we de oorlog verliezen. Er was geen loyaliteit meer, geen plichtsbesef, geen gevoel van samenwerken voor het algemeen belang... iedereen wilde zijn eigen hachje redden en de rest van het land kon naar de hel lopen. Zelfs Himmler was overgelopen, de trouwe discipel van de Führer, die mij nooit een echte ring had geschonken. Hij was ertussenuit geknepen om met de geallieerden te onderhandelen. Nou, hij zou wel krijgen wat hem toekwam.

Ik spoelde mijn handen af, droogde ze en opende Greta's ladekast. Het

duurde niet lang voor ik een ongebruikt stuk zeep had weten te vinden en ik liet het in mijn zak glijden. Vervolgens pakte ik de koperen spoel van Webers apparaat op en liet die in het uitgeholde boek vallen. Daarna schoof ik het boek terug in het stofomslag, legde het terug in het kistje en deed het klepje dicht.

Mijn handen roken nog steeds naar haar.

Karl-Heinz wachtte onderaan de trap op me, met zijn laarzen en jas aan. Ik strikte zijn veters voor hem.

Toen haastte ik me naar de kelder voor de EHBO-doos en wikkelde ik een verband om mijn linkerhand om de onbeweeglijke ring te verbergen. Het zag er overtuigend uit, vond ik, alsof ik echt gewond was geraakt, misschien wel door een kind te redden uit het puin of een bejaarde te helpen bij het blussen van een brand.

Toen begaven we ons naar Weimar en gingen we op in de massa.

Uit de persoonlijke bespiegelingen van duizend burgers van Weimar

Met veel poeha verkondigden de Amerikanen aan de wereld dat zij het kamp hadden bevrijd, maar de meeste SS'ers waren al gevlucht voor zij aankwamen, met hun gebruide huid en hun witte tanden. Ook de gevangenen probeerden met de eer te strijken voor de bevrijding: zij hadden de wachttorens bestormd, zeiden ze, en de bewakers overmeesterd. Op de dag dat het gebeurde – hoe het dan ook gebeurd moge zijn – waren wij totaal niet gerust op de verwickelingen op de Ettersberg. In de vroege avond belde de politiechef naar het kamp om te verordenen dat er op alle overgebleven gevangenen werd toegezien. Hij wilde de Kommandant spreken, maar er werd hem te verstaan gegeven dat de Kommandant niet bereikbaar was. En toen Fräulein Eberhardt van de telefooncentrale een telefoontje uit het kamp beantwoordde, vroeg ze hoe het er nu voor stond op de heuvel. Nou, zei de stem, zo half en half. Ze vroeg: 'Hebben jullie alle gevangenen gedood? Laat ze niet vrij, hoor.' En de stem verzekerde haar dat er niet een was vrijgelaten. Toen is het allemaal begonnen: de Amerikanen arresteerden de burgemeester en stelden Herr Gräber als plaatsvervanger aan, en tegelijkertijd plunderden ze onze huizen. Frau Haack probeerde haar beste linnen tafelkleed terug te pakken – ze had het zelf helemaal geborduurd – maar het scheurde in tweeën. Frau Fleck merkte op ze dat niet alleen tafelkleden pakten, maar weigerde verder ook maar iets te zeggen. Toen de Amerikanen tegen Herr Gräber zeiden dat we mee moesten komen om naar het gebeuren op de Ettersberg te gaan kijken, zei hij dat we niets met het kamp te maken hadden en niets hadden geweten van wat zich daar allemaal afspeelde. Zo'n rondleiding zou vernederend zijn, zei hij, en hij wees erop dat als Hitler slechte dingen had gedaan, er dan tenminste erkend moest worden dat hij ook goede dingen had gedaan. Maar daar wilden de Amerikanen niets van weten.

We hulden ons in pak met stropdas, trokken onze beste blouse aan en

deden parels in de oren, en we verzamelden ons aan de Paulinenstraße om samen de heuvel op te lopen, arm in arm, babbelend in de lentelucht. Waren dat viooltjes daar aan de rand van het beukenbos? Wanneer zouden de rantsoenen verbeteren? O, als we toch weer echte koffie hadden! Of slagroom! We streken onze haren in model, knepen in onze wangen voor wat kleur, en Fräulein Von Schirach, die vroeger een beroemde operazangeres was geweest, zong een droevig lied. Degenen die hun winterjas droegen, kregen er al spijt van. De Amerikanen reden met een strak gezicht langszij, alsof we zouden proberen te ontsnappen.

Frau Häusler zei dat ze hoopte dat het niet al te lang zou duren, want ze had nog zes kapotte ramen die ze moest dichttimmeren. Ze had ze bedekt met niets anders dan karton achter moeten laten en iedereen kon dat zomaar wegslaan en naar binnen klimmen. Fräulein Fleischer zei dat ze graag zou willen helpen met de ramen, maar dat ze haar pols had verstuikt en nog twee weken rust moest houden. Ze hield hem omhoog zodat we het konden zien, en ja hoor, er zat een verband omheen, en ze had het uiteinde vastgezet met een mooie broche van geslepen glas omdat ze geen veiligheidsspeld had kunnen vinden. Frau Nickel zei dat ze wel zou helpen met de ramen, wat aardig was, want ze paste al op de jongens van haar zus, die arme kinders. Op een gegeven moment gebaarde Herr Gräber met zijn hoofd naar de Amerikanen die aan weerszijden van ons liepen. 'Ik geloof dat ze foto's van ons maken,' fluisterde hij. 'Ik geloof dat ze ons filmen.'

We passeerden de zwartgeblakerde puinhopen van de Gustloff-fabriek waar ze onderdelen voor de geheime wapens maakten waarmee we de oorlog hadden moeten winnen. Herr Bittermann zei dat hij had gehoord dat de Amerikanen hele kisten met goud, horloges en edelstenen hadden gevonden, verborgen in een grot in de steengroeve. Hele kisten, zei hij. Toen we dichterbij kwamen, konden we het al ruiken: uitwerpselen, zweet en de stank van bedorven vlees. En we keken elkaar aan. Hadden we dat niet al jaren geroken? Zo nu en dan, in onze eigen achtertuin, wanneer de wind uit het noordwesten kwam? Of wanneer we waren vergeten het fruit te wassen dat we van onze bomen plukten? Of wanneer we hadden gewandeld op de Ettersberg of onze kinderen hadden meegenomen naar de valkerij om hen af te leiden? Maar vandaag hadden we de kinderen niet bij ons en waren we hier niet om de hertjes te voeren en roofvogels dode muizen te zien verscheuren die ze van hun verzorgers kregen. We

haalden onze zakdoek tevoorschijn – gevouwen en gestreken; we hadden de normen niet laten verslappen – en hielden die tegen onze neus en mond, en wilden niet meer ademen. We lazen de inscriptie boven de ingang van het kamp: *Recht oder Unrecht – mein Vaterland*. En we lazen de smeedijzeren woorden in spiegelschrift op de smeedijzeren poort: *Jedem das Seine*. Wat betekende dat eigenlijk? Het was erg onduidelijk, mompelde Fräulein Eberhardt.

Toen begon de rondleiding en we waren verbijsterd dat sommigen van hen ons in het Duits toespraken.

‘Wat een toestand,’ fluisterde Herr Kolbe.

‘Dat moeten verraders zijn,’ zei Frau Starke.

Onder het praten wezen de Duitssprekende Amerikanen naar een tafel en toen zagen we wat erop uitgestald lag. Nee, zeiden we. Nee. Dit was niet echt. Want we konden onze ogen niet geloven. Stukken huid, getatoeëerd met engelen en cowboys. Een paar geprepareerde longen, als verschrompelde vleugels in een glazen pot. Een hart op sterk water. Twee gekrompen hoofden met de weelderige haardos van een schoothondje. Een lampenkap van mensenhuid, althans dat zeiden de gidsen. Maar waar waren de ooggetuigen? De gevangenen die hadden gezien hoe de huid werd gestript en geprepareerd?

En dan die gore woonvertrekken en dat smerige ziekenhuis. De stank van bloed, poep en bederf. De benige gestalten die langs ons heen leken te staren en die het eigenlijk niet leek te deren dat wij er waren. Eén gevangene zei: ‘Heb je ons je kinderen te vreten gebracht?’ En een andere wiens voeten half waren weggerot. Het laboratorium met de dodenmaskers, met de doorsnede van een hoofd dat een anatomisch model moet zijn geweest, maar er vrij echt uitzag. Toen het crematorium, en inderdaad, er lagen as en botten in de oven, wat niet speciaal iets bewees. Maar er moest wel iets heel erg mis zijn gegaan in die laatste hectische oorlogsdagen: op de binnenplaats lagen de lichamen hoog opgestapeld, niet eens begraven of verbrand, niet eens bedekt met een laken. Het gevoel bekwam ons dat die waarvan de ogen nog open waren ons aankeken. En over de omheining gluurden gevangenen, onder wie kinderen – we hadden niet geweten dat er kinderen waren – en ook vanaf de daken keken ze naar ons, en de Amerikanen bleven maar dingen aanwijzen. Maar we zagen zelf wel hoe dun de lijken waren – stapels pijpenragers, dachten we, stapels sprokkelhout – en hoe elk stukje kleding tussen hen in ontbrak. Herr Wille, die

met zijn ongetrouwde dochter was gekomen, zei dat het onfatsoenlijk was. We hielden onze handen omhoog voor schaduw, alsof het gestaar van de doden krachtiger was dan het geschitter van de zon, alsof het pijn deed om te kijken. En toen Fräulein Eberhardt haar ogen sloot, porde een Amerikaan, een zwarte Amerikaan nota bene, haar in de rug en zei haar ze weer open te doen. 'Ik heb gehoord dat het tyfus was,' zei Frau Kappel. En Herr Noth zei: 'Niets aanraken! Dat is besmettelijk.'

Frau Krieger viel flauw en niemand wist haar op te vangen. Ze lieten haar door twee mannen van de groep wegdragen voor wat frisse lucht, door gevangenen zo u wilt, die haar wegsleepten alsof ze een lijk was, waardoor de haarspelden uit haar mooie, gehaakte haarnetje gleden. Zonder enige waarschuwing gaf Fräulein Gräber over op de beste suède schoenen van Frau Dornig: zou ze al iets hebben opgelopen? Frau Dornig nam het goed op en zei dat het niet erg was, hoewel we allemaal wisten hoe moeilijk suède schoon te krijgen is. Maar wie droeg er dan ook suède naar een plek als deze? Dus misschien was het gewoon haar eigen schuld. Herr Bittermann gaf haar zijn zakdoek om de schoenen mee af te vegen, maar ze wist daarna niet wat ze ermee aan moest. Ze kon hem niet teruggeven – hij liet er geen twijfel over bestaan dat hij hem niet terug wilde – en ze wilde hem eigenlijk ook niet in haar zak stoppen. Uiteindelijk verfrommelde ze hem tot een prop en hield hem gedurende de rest van het uitje in haar vuist.

Hadden we het goed of zaten we fout? De Amerikanen wezen naar de stapels lichamen en zeiden dat ze waren gestorven van de honger. Ze waren gestorven aan dysenterie. Ze waren gestorven van de kou. Ze waren gestorven door dodelijke injecties. Ze waren verdronken in de stinkende latrines, met hun neusgaten en keel vol stront. Ze waren in de groeve hun dood tegemoet gevallen – een zetje was overbodig – of ze waren verpletterd door de stenen die ze torsten of door de kiepkarren met de stenen die de helling bij de afgrond op moesten. Ze waren de grenslijn over gerend, in het besef dat ze neergeschoten zouden worden, en ze waren neergeschoten. Ze waren gestorven aan verwondingen door zweep- of knuppelslagen. Ze waren gestorven na urenlange opknoping aan de polsen. Ze waren gestorven door ophanging aan vleeshaken in de met bloed besmeurde kelder; ziet u de inkepingen van hun hielen in de muren? Ze waren gestorven aan tyfus. Ze waren gestorven aan injecties met tyfus die werden toegediend om te kijken of de ziekte te genezen

was. Ze waren gestorven door bloedafnames voor gewonde soldaten (maar geen Joods bloed, dus Joden hadden op andere manieren moeten sterven). Ze waren gestorven wanneer de SS'ers vonden dat de bedden niet netjes genoeg opgemaakt waren. Ze waren gestorven wanneer ze niet langer op hun benen konden staan.

We geloofden hen niet, deze Duitssprekende verraders. Dit was niet echt. De gedaante die aan de galg hing, was een pop gevuld met stro. Dat waren dierenbotten in de ovens. En er moest wel een epidemie zijn geweest, van iets wat zich zo snel had verspreid dat het niet ingetoomd kon worden. Vreselijk natuurlijk, maar niemands schuld.

Ze hielden ons daar uren, in de hete zon en zonder ook maar iets te eten. Op een gegeven moment ging Frau Fleck gewoon op de grond zitten, zo in de viezigheid. We begonnen ons af te vragen of ze ons er ooit nog uit zouden laten, of dat ze de gevangenen vrij zouden laten en ons in plaats daarvan zouden opsluiten. Fräulein Fleischer klaagde dat haar pols pijn deed. Fräulein Gräber drong er bij Frau Dornig op aan haar de suède schoenen mee naar huis te laten nemen, zodat ze ze schoon kon maken. Ze voelde zich vreselijk, zei ze.

Op de terugweg naar beneden maakte Herr Wieck een grapje, niet meer dan een malle opmerking over zijn haar, waarvan hij het overgrote deel niet meer had. 'Ik had ze moeten vragen hoe ik mijn hoofd kon laten krimpen,' zei hij, 'zodat wat er nog van over is dikker lijkt.' We lachten allemaal – God weet dat we het nodig hadden om te lachen – maar een van onze gewapende begeleiders hoorde ons. Hij dirigeerde ons de heuvel weer op en liet ons nogmaals het hele kamp bezoeken.

Later zullen ze ons het bevel geven om de honderden lijken te begraven. Ze zullen dat ondanks de hitte en de stank zo lang mogelijk uitstellen, zodat alle journalisten hen kunnen zien. Wat een perversiteit, zullen wij zeggen, om de doden onbegraven te laten alleen maar om een of ander punt te maken... maar dat is nu precies het soort mensen waar we mee te maken hebben. Gevangenen zullen aan onze deur verschijnen en om eten vragen, en we zullen geen keus hebben. Frau Henicke zal voor een van hen, die aan haar keukentafel gaat zitten, wat kool en ham bakken, en ze zal ontdekken dat hij net als haar man een autohandelaar was. Van de dorpen die ons van voedsel voorzien, zullen ze duizenden liters melk, honderden kilo's boter en vijftig ton aardappelen per dag vorderen. Ze

zullen beter eten dan wij, al die voormalige gevangenen die terug moeten naar waar ze vandaan kwamen, ze zullen ons arm eten. Sommigen van hen zullen zo veel eten dat ze alsnog sterven. En wij zullen gedwongen worden hun stront af te voeren uit de overvolle zuiveringsinstallatie, en die stront zal overal op en in zitten, en die zuiveringsinstallatie was duidelijk nooit toereikend. En onze waarnemend burgemeester Herr Gräber zal klagen bij de autoriteiten – de nieuwe autoriteiten – dat alleen échte nazi's zulk werk toegewezen zouden moeten krijgen en niet burgers die alleen maar contact hadden met de nazi's, maar de autoriteiten zullen hem zeggen dat het onze verdiende loon is. Dan zullen ze onze waarnemend burgemeester vervangen door de bejaarde Herr Behr, een gevangene, een voormalige gevangene. En dan zullen ze, nadat alle ellende is opgeruimd, de vrouwen van Weimar wekenlang verplichten om de heuvel op te komen om de tonnen aardappelen te schillen, en tijdens de korte lunchpauze zullen voormalige gevangenen toespraken houden over de vreselijke dingen die de nazi's deden in de vrouwenkampen.

Wanneer de kindgevangenen ten slotte naar Frankrijk vertrekken, zullen ze als boodschap aan ons de zijkant van de wagon in gebroken Duits bekladden: *Vo sind unsere Elterin? Ir Nazimörder*. En wat later zullen de Sovjets het kamp een andere naam geven en het met andere gevangenen vullen, en dan weer later, wanneer ze het ontmantelen, zullen wij komen en het galgenhout meenemen om onze huizen te herbouwen en ons bedienen van het zink waarmee de lijkenkarren waren bekleed.

Nog weer later zult u over Weimar praten als ware het een idee, een droom. De plaats waar de Duitse democratie had kunnen wortelen en bloeien, als die Oostenrijker er maar niet was geweest. U zult de huizen van de dichters bezoeken – wat een kleine vertrekken voor de ontmetelijkheid van hun hart, zult u denken – en we zullen naar u kijken vanachter de vitrage in onze eigen huisjes met kleine vertrekken terwijl u naar dingen wijst, voor de camera poseert en zegt dat het toch niet helemaal is wat u ervan verwachtte. En het kamp zal ook voor u een idee zijn, een plek die u zich misschien wel probeert in te beelden met uw eigen schuldgevoelens, te reconstrueren aan de hand van foto's en verhalen van ons kamp en andere kampen, want het is moeilijk te zeggen wat nu precies waar is gebeurd en de plattegrond in de brochure helpt niet echt mee... en uiteindelijk zult u zeggen dat u zich het niet voor kunt stellen. En u zult uw hoofd

schudden om het kamp van uw verbeelding te doen bezwijken en uit uw gedachten te verjagen. Maar u hebt niet jarenlang aan de voet van die heuvel moeten wonen, er de geur van moeten inademen, of die uit uw kleren, van uw huid en uit uw haren moeten wassen, al ging hij nooit écht weg. Ja, het was ons kamp. Dat van ons. En dat kunnen we niet uitleggen.

Uit de brieven van doktor Lenard Weber aan zijn dochter

Frankfurt am Main, september 1946

Ik besepte dat het einde voor Greta nabij was toen ik zag hoe ze aan het beddengoed begon te plukken. Bij tal van patiënten had ik in hun laatste dagen en uren dit soort handbewegingen waargenomen zodra ze dichterbij de dood dan bij het leven waren en onder normale omstandigheden zou ik ervoor hebben gezorgd dat de familie wist dat er weinig tijd meer was. Zelfs in deze situatie, die verre van normaal was, had ik Sturmbannführer Hahn kunnen laten halen. Ik had hem die laatste momenten met zijn echtgenote kunnen gunnen. Maar dat deed ik niet. Ik knielde naast haar bed, pakte haar hand en sloot mijn ogen, en haar hand had een andere hand kunnen zijn, een vertrouwdere hand, zolang ik maar niet keek. 'Het is goed,' zei ik. 'Alles is goed. Je hoeft niet bang te zijn. Dit is gauw voorbij.'

Zelfs toen wilde ze me nog geloven, wist ik. Ook al stond de beukenhouten kist werkeloos in de hoek en was ik niet de man met wie ze was getrouwd, zelfs toen voelde ik haar geloof door haar heen flakkeren, langs elke zenuw tot aan de reutel in haar keel fladderen.

En misschien had zij ook iemand anders voor de geest geroepen. Misschien verbeeldde ze zich dat Hahn aan haar zijde knielde, dat de hand die ze vasthield die van haar echtgenoot was. Deed het er iets toe? Toen hij me over jou en Anna vertelde, was ik blij dat ik hem niet had laten komen. Blij dat ik zijn plaats had ingenomen.

Ik zag Josef toen ik de villa voor de laatste keer verliet. Hij stond in de woonkamer op een trapladder de geweitakken van de hertshoornen kroonluchter af te stoffen.

'Het is bijna zover,' riep hij toen ik gehaast langs de deuropening liep. Ik bleef staan. 'Het einde der tijden?' Ik kon horen hoe Hahn boven in

de slaapkamer iets over de houten vloer schoof: de resten van de Vitalisator.

‘Ja,’ zei Josef. Hij liet de kroonluchter los om het doekje weer op te vouwen en de puntige stokken zwaaiden heen en weer boven zijn hoofd.

‘Frau Hahn is gestorven,’ zei ik en hij knikte. ‘Tot kijk, Josef?’

‘Tot kijk, Doktor Weber.’

Voss regelde dat ik naar een tuberculoseafdeling kon waar de SS me niet zou vinden. En daar bleef ik, te midden van de stervenden en de gestorvenen, en ik luisterde hoe ze smeekten om water dat er niet was, en ik voelde hoe 's nachts de vingers van het verleden me beroerden. En toen we op de middag van 11 april het zware mitrailleurvuur op maar een paar meter afstand hoorden, wisten we niet of de Amerikanen er eindelijk waren of dat de SS ons aan het afmaken was. Later die middag klonk er geklik en gepiep uit de luidsprekers, één enkele ademteug, en toen de stem van een gevangene: *Attentie! Attentie! Hier spreekt de kampoudeste. Kameraden... we zijn vrij.* De SS'ers waren gevlucht en Amerikaanse tanks reden het terrein op. Van binnen in de ziekenboeg kon ik het gejuich horen en toen het nieuws rondging op de zaal probeerden een paar mannen te klappen, maar ze waren zo verzwakt dat ze niet meer geluid wisten te produceren dan dat van regen op bladeren. Tot de Muselmänner drong het nieuws niet meer door, want die keken de dood al in de ogen. En nog steeds wist ik niet of ik veilig was, dus ik wachtte tot Wirth kwam en het mij zelf vertelde: we waren vrij. In zijn handen had hij de filmrolletjes die hij in het geheim had geschoten en de foto's die hij had verborgen. Toen ik tevoorschijn kwam, zag ik dat er een gat in het prikkeldraad was geknipt en dat er vijf of zes gevangenen die de kracht nog hadden een Amerikaanse soldaat in de lucht gooiden en weer opvingen, gooiden en weer opvingen, tot hij moest roepen: ‘Stop!’ Er wapperde een witte vlag aan de toren van het poortgebouw. De elektrische omheining was uit, de stroom eraf. En alle Joodse kinderen waren uit hun barakken gekomen. Wel honderden, die maandenlang verborgen hadden gezeten.

Maar dat was niet het derde wonder, Lotte. En ik voelde niet de minste behoefte om te juichen.

Ik was nog in Buchenwald toen generaal Patton duizend burgers van Weimar verordonneerde het kamp van dichtbij te komen bekijken. Misschien dachten ze dat we geen Duits verstonden, want ze hadden het

over ons alsof we er zelf niet bij stonden. ‘Dit kan niet waar zijn,’ zeiden sommigen. ‘Dit kan niet gebeurd zijn.’ Anderen zeiden: ‘Dit moeten wel acteurs zijn. Bestaat er niet zoiets als hongerkunstenaars?’ En weer anderen, met hun zakdoek voor hun neus en mond, zeiden: ‘Het geeft geen pas dat fatsoenlijke Duitsers dit moeten aanschouwen.’

Ik was er ook nog toen een groep voormalige gevangenen in een van de nabijgelegen dorpen een voormalige bewaker in burgerkleding aantrof. Ze brachten hem terug naar Buchenwald, gaven hem een touw en vertelden hem vervolgens hoe hij een strop moest knopen. Ze lieten hem op een tafel staan, het touw aan de lichtarmatuur boven hem vastmaken en er met zijn hele gewicht aan hangen om het te testen. Toen het hield, zeiden ze hem de strop om zijn nek te doen en die strak aan te trekken. Ze verschoven de tafel zodat hij op de rand balanceerde en terwijl ze nog tegen hem aan het praten waren, sprong hij. Ze vingden hem op en zetten hem weer terug op tafel, en toen moest hij hun instructies opvolgen en het kleinst mogelijke stapje van de rand afdoen, waarna ze de tafel wegtrokken.

Ik veronderstel dat ik er iets van had kunnen zeggen.

Toen ik terugkeerde naar Frankfurt was ons appartementengebouw verdwenen. Ik had gedacht dat er mogelijk iemand anders in onze woning was gaan wonen of dat het geplunderd zou zijn, maar het was er simpelweg niet meer. Al die chique rode zandstenen gevels in onze straat, gebouwd tijdens de eerste welvaartsjaren van het Duitse Keizerrijk, allemaal weg. Ik vond één enkele ongebroken tegel op de grond die op de tegels van onze badkamer leek. Ja toch? Of misschien was het een tegel uit de badkamer van een ander gebouw dat er niet meer was. Ik wist het niet meer precies.

Je handjes die met het water spetterden. Het geschopperdeschop van je mollige beentjes.

Ik kalkte jullie namen en mijn nieuwe adres op de kapotte funderingen, voor het geval jullie terugkwamen. Ik kamde de lijsten van overlevenden uit, en kamde ze nog eens uit, en zorgde dat ik er ook op stond, zodat jullie mij zouden kunnen vinden. Maar jullie waren allemaal dood: jij, Anna, Anna’s ouders en broer die naar Shanghai waren vertrokken. En David Hirsch ook, de man met wie ze was getrouwd. Uiteindelijk stopte ik met de lijsten uitkammen, want steeds als ik aan iemand dacht – een neef van Anna, een vroegere buurman – vertelden ze me bij het Rode Kruis hetzelfde.

Ik schrijf dit in mijn nieuwe etagewoning in Nordend, die ik met drie anderen deel. Het is niet zo ver van waar we vroeger woonden, Lotte, en als ze de klokken terugplaatsen in de Sint-Bernarduskerk, denk ik dat ik ze zal kunnen horen luiden. Er kwam laatst een vrouw aan de deur die op zoek was naar een man die hier had gewoond, maar ik kende de naam niet en kon haar niet helpen. Ze vroeg waarom ik daar woonde en ik zei dat de woningbouwvereniging me de woning had toegewezen. Ze snuffte en zei wat een gelúk. En sindsdien stelde ik mezelf ook steeds die vraag: waarom woon ik hier? En wanneer ze de klokken terugplaatsen, klinken ze waarschijnlijk toch niet hetzelfde. Maar ik heb een kam. Ik heb een blikopener en enkele blikken om open te maken. Ik heb een paar schoenen dat past en een paar dat bijna past. Ik heb een houtsplinter om me aan een eik te herinneren. Ik heb een bed, dat waarschijnlijk het bed is van de man die hier vroeger woonde. Ik heb werk op een tijdelijke locatie, terwijl het ziekenhuis wordt herbouwd: het Heilige Geest was ernstig beschadigd. Ik heb een pen en ik heb inkt. Ik heb de oude kalenders van mijn buurman om op te schrijven. Ze gaan terug tot 1933 en elke verjaardag van de Führer staat rood omcirkeld.

Op onbewaakte ogenblikken denk ik aan jou en aan Anna. Zij wordt niet ouder, maar jij wel. Ik stel me voor dat je steeds meer op haar gaat lijken: een hoog voorhoofd en een spitse kin, en golvende zwarte haren helemaal tot aan je middel. Ik denk ook aan Greta Hahn en herinner mezelf eraan dat ik haar nooit had kunnen redden, dat ze al reddeloos verloren was toen ik naar Buchenwald kwam. Maar wat als ik voor haar meer aandacht heb gehad dan voor welke andere patiënt dan ook? En wat te denken van al die duizenden in het kamp die ik niet heb behandeld? In het donker komen ze naar me toe, die glazen mannen. Ze openen hun armen en drukken me met mijn oor tegen hun borst, zodat ik hun flinterdunne hart kan horen kloppen.

Op een dag was ik aan het wandelen in het Taunusgebergte en zag ik een valk in de lucht cirkelen. Ze moet aan het jagen zijn geweest op muizen of kleine vogels. Ze zweefde boven me, speurde de grond af, draaide haar gladde kop heen en weer. Ik stopte en bleef doodstil staan. Ze daalde, steeds lager, tot ik de donkere glans in haar ogen zag en het slaan van haar vleugels hoorde. Tot ik de wind langs mijn gezicht voelde strijken.

Thuis pakte ik de bijbel van Greta Hahn van de plank. Ze had sommige verzen onderstreept en ik dacht aan hoe ik ze haar voorlas toen ze me

daarom vroeg. Het was het enige wat ik uiteindelijk kon doen, terwijl ik luisterde of ik voetstappen op de overloop hoorde. *Tot Jahweh neem ik mijn toevlucht! Hoe durft Gij dan tot mij zeggen: Vögels, gauw de bergen in.* Sommige passages herkende ik niet. Ze had ze gemarkeerd met dikke, diepe strepen die door verschillende pagina's heen waren gedrukt en op sommige plaatsen het papier hadden gescheurd: *Een naijverig God, een wreker is Jahweh, een wreker is Jahweh, vol gramschap; Jahweh wrekt zich op die Hem weerstaat, is onverbiddelijk voor zijn vijanden.*

De volgende morgen liet ik de bijbel in mijn tas glijden om de tijd te doden tijdens de treinreis naar mijn werk. En ook tijdens lunchtijd, toen ik een van mijn collega's op me af zag komen om bij me te komen zitten, haalde ik hem uit mijn tas en begon te lezen, zodat ik haar vragen over Buchenwald niet zou hoeven te beantwoorden. *Maar het was toch maar een werkkamp? Er waren toch geen gaskamers?* Binnenin trof ik het prentje aan van de Heilige Peregrinus, de heilige man die met opgeslagen ogen naar iets buiten beeld keek en een zwart habijt droeg dat zijn zieke been omlijstte. Waarom stond hij afgebeeld op het moment dat hij nog niet genezen was? Waarom juist vóór het wonder? Dat had ik nooit begrepen. Het prentje zat bij een bladzijde voor in de bijbel: de stamboom van de eerste eigenaar. Ik volgde de generaties, via Maria en Beate, langs Johann en Michael, tot ik bij Peter en zijn echtgenote Ottilie kwam, die geen kinderen hadden gekregen. Maar helemaal onderaan, afstammend van hen twee, waar vrijwel geen ruimte was, had iemand nieuwe namen toegevoegd. Ik kneep mijn ogen dicht om ze te kunnen ontwaren – mijn zicht is niet meer wat het ooit was – en ik dacht dat ik me wel moest vergissen. Ik haastte me terug naar het laboratorium en in het trappenhuis passeerde ik Baumhauer, die mij vriendelijk toeknikte.

Aan mijn werktafel, waar ik nu tumorweefsel ontleed om in te kunnen schatten hoelang mijn patiënten nog te leven hebben, schoof ik de bladzijde onder mijn microscoop en stelde scherp op de namen. Daar waren Dietrich en Greta Hahn, en hun zoon Karl-Heinz. Hun geboortedata waren aangeduid met een sterretje. Geen overlijdensdata. Ik verschoof de bladzijde, en daar, naast de familie Hahn, waar normaal een broer of zus zou staan, stond mijn eigen naam. Daaronder stond een jaartal met een vraagteken erachter, ook aangeduid met een sterretje om mijn geboorte aan te geven: *1903? Een collega kwam het laboratorium binnen en ik sprong op en probeerde te verbergen wat ik aan het doen was, maar hij

wierp een blik op de bijbel onder de ontledingmicroscop, zei goedemorgen en begon met zijn werk. Ja, dacht ik. Ik ben hier. Híér. Verbergen hoeft hier niet. En ik stelde de lens nog eens scherp. Onder Anna's naam stond de juiste geboortedatum, met een sterretje, en ook, gemarkeerd met een kruisje, de juiste datum van haar dood in Theresienstadt. De datum die ik ook van het Rode Kruis had vernomen. En ik verschoof de bladzijde weer en daar was jij, Lotte, ook met de juiste data: *6-4-1935 †2-3-1944. Wat deed ik op de dag dat Anna stierf? Op de dag dat jij stierf? Dat vraag ik me vaak af, alsof ik het verleden kan veranderen door me het te herinneren. Maar ik kan me het niet herinneren, niet met zekerheid, al denk ik dat ik Greta Hahn aan het behandelen was.

Door de microscoop, die de namen vertienvoudigde, kon ik de vezelige structuur van het papier zien: al die samengeperste houtsplintertjes. Al die boomstukjes. Het woord bleef maar in mijn hoofd zitten. Boom. Boom. De weerklank van iets waar ik maar niet op kon komen. Ik ontwaarde de beverigheid van het handschrift en de oneffen randjes van de inkt, hoe die rafelig in de textuur van het papier was getrokken. En verder naar rechts stond een hoofdletter A, net na *Lotte Hirsch*. Een begin. Ik verschoof de bladzijde, en het woord – de naam – kreeg letter voor letter vorm: A s t r i d. *Astrid Sara Hirsch*, *16-2-1943. Geboren negen maanden nadat ik Anna voor het laatst had gezien. En nog in leven.

Ik herinnerde me het laatste gesprek met Greta. Dat ze me haar bijbel gaf op een van de weinige heldere momenten, erop stond dat ik hem aannam, en toen haar blik op de ramen richtte.

'Kijk naar de boom,' had ze gezegd, met haar ogen op het venster gericht, en ik was naast het bed geknield en had haar blik gevolgd, alleen zag ik niets dan regen en mist. Maar ze bleef de zin herhalen en ik hield haar hand vast en beaamde dat ik hem ook zag, haar denkbeeldige boom.

Alleen was dit de boom geweest waar ze op had gedoeld: de boom onder mijn microscoop, de boom die ze had afgemaakt. De boom die van namen was gemaakt.

Een week lang deed ik niets. Ik hield mezelf voor dat het waarschijnlijk was dat Greta zich het kind had verbeeld. Had ze niet in haar terminaal delier gezegd dat ze altijd dochters had gewild? Ze was niet meer dan een schim, dit kleine meisje. Een door opium ingegeven wens.

Maar ze liet me niet los.

Het Rode Kruis had geen gegevens over een Astrid Hirsch in Theresienstadt, en ook niet over een Astrid Weber.

‘Maar het is mogelijk dat de dossiers vernietigd zijn,’ zei ik. ‘Toch? Hebben ze er niet zo veel mogelijk verbrand?’

Ja, dat was mogelijk, zeiden ze bij het Rode Kruis. In theorie was dat mogelijk, maar ik moest er niet op hopen.

En toch liet ze me niet los.

Er was niemand met de naam Hirsch meer in Frankfurt – dat was ik al tig keer nagegaan – maar er was nog wel een Leah Wohl, meisjesnaam Hirsch. De zus van David.

‘Ik weet wie u bent,’ zei ze toen ik me aan haar deur begon voor te stellen. ‘U kunt maar beter binnenkomen.’

Haar flat was een allegaartje van gerecupereerde en geredde spullen. Een vod van een tapijt op de vloer en een afgeknipt beddenlaken als tafellaken. Niet bij elkaar passende kandelaars en eetkamerstoelen, een klok waarvan de minutenwijzer en deels ook de glasplaatjes ontbraken. In drie wilgentenen manden lagen stapels verstelwerk en in een open doos zaten klosjes garen in alle kleuren. Terwijl Frau Wohl thee aan het zetten was, wachtte ik in de woonkamer. Die keek uit op een park waar gezinnen picknickten en de hond uitlieten. Een jongetje probeerde in de lege fontein te klimmen en zijn moeder kon hem net op tijd bij zijn kraag grijpen voor hij omtuimelde. Een broer en zus waren aan het vliegeren en de gele papieren vlakken van de vlieger lichtten op als kerkramen op een oktobermiddag.

‘Er is helaas geen suiker,’ zei Frau Wohl.

‘Dank u wel,’ zei ik en ik nam de thee van haar aan. Het kopje rammelde op het schoteltje. Ze hoorden niet bij elkaar. ‘U zei dat u mij kende?’

‘Ik herken uw gezicht,’ zei ze, maar ze ging er verder niet op door.

Ik begon me af te vragen of ik überhaupt had moeten komen. Vanuit hun lijstjes op de piano leken een paar geportretteerden me aan te staren.

‘Dat was David,’ zei ze en ze wees naar een foto van een donkerharige jongeman die onderaan een trap stond. Ja, ik herkende hem.

‘Ik heb hem een keer ontmoet,’ zei ik. ‘Ik ben naar de flat in Ostend gekomen.’

‘Dat weet ik nog,’ zei ze.

‘Was u daar ook?’

‘Wij allemaal.’

‘Hij liet me in zijn bed slapen.’

Ze knikte. ‘We vroegen ons af...’

‘Wat?’

‘Of zijn huwelijk met Anna echt was. Maar we dachten, zelfs als dat niet zo was, dat ze misschien van elkaar konden gaan houden. Dat hoopten we.’

‘Het spijt me,’ zei ik, hoewel er geen vijandigheid in haar stem te horen was. ‘Wat is er met hem gebeurd?’

‘Na een paar maanden in Theresienstadt deporteerden ze hem naar Auschwitz. Hij stierf, samen met alle anderen.’

‘Alle anderen, behalve u.’

‘Ja,’ zei ze. ‘Ik heb het overleefd.’

‘Hoe?’

Ze keek me strak aan. ‘Geluk, natuurlijk.’

‘Het spijt me,’ zei ik weer. ‘Ik wilde niet suggereren...’

Ze zuchtte. ‘Ik schaam me er de meeste dagen zelf ook voor,’ zei ze, terwijl ze onze kopjes bijvulde en de theedamp als een sluier tussen ons in hing. ‘Maar u bent niet voor mij gekomen, Doktor Weber.’

‘Nee,’ zei ik. In de hoek van de kamer lag een pop, gemaakt van oude meelzakken en restjes wol en met geslepen glazen knoopjes als ogen. ‘Ik vermoed dat Anna een tweede kind heeft gekregen. Een dochter. Ik denk dat ze haar Astrid heeft genoemd.’

Even zei Frau Wohl helemaal niets. Een jongen in het park riep: *Stop! Dat mag niet!* Ze zette haar kop en schotel neer en zei toen met zachte stem: ‘Ik wilde geloven dat ze van David was, maar ik denk dat ik het altijd heb geweten.’

De woorden drongen tot diep in mijn vezels door en kwamen aan als een mokerslag. Ik dacht dat ik zou barsten, dat ik uit elkaar zou spatten.

‘Wat geweten?’ vroeg ik. In de hoek van de kamer fonkelden de ogen van de pop. Frau Wohl zei: ‘Komt u maar mee.’

Eerst was het moeilijk om überhaupt iets te zien in de slaapkamer. Het raam was nog steeds volledig geblindeerd. Ik stond in de deuropening, vreemd genoeg angstig voor wat het donker zou brengen. Frau Wohl liep naar het bed en raakte het slapende figuurtje bij de schouder aan. ‘Het is tijd om wakker te worden, lieverd,’ zei ze en ze trok het verduisterende rolgordijn een stukje op.

Het kind opende haar ogen en knipperde, en ging toen rechtop zitten.

Ze staaarde me aan. Ik vroeg me af of ze zou gaan huilen, maar ze bleef me aankijken alsof ze dacht dat ik in een droom thuishoorde.

‘Dit is Astrid,’ zei Frau Wohl, terwijl ze het rolgordijn helemaal omhoog trok. ‘Astrid, dit is je papa.’

Ze krom uit bed en klemde een houten deegroller met sneeuwvlokrelief tegen zich aan. Tijdens het slapen had het patroon een afdruk op haar gezicht achtergelaten, en ik wilde haar rood geworden wangetje aanraken en vragen of het pijn deed. Maar ik bleef waar ik was en keek vanaf de drempel toe hoe Frau Wohl haar aankleedde en haar haren kamde. Die waren fijn, stijl en goudblond, net als die van mij, en haar ogen hadden het donkerblauw van mijn ogen. Er was niets van Anna in haar te zien en ook geen spoor van jou, Lotte: ze was mijn evenbeeld. Ze wiegde de deegroller tegen zich aan en keek nog steeds naar me. Boven het bed hing, als een bidprentje, de ansichtkaart van de Glazen Mens. Ooit had ik gedacht dat hij me alles over het mens-zijn zou vertellen, dat wezen van licht. Zijn ledematen opgelicht, zijn armen opgeheven in een smeekbede of overgave. Het hart ontbloot.

‘Zullen we brood met schmaltz eten?’ vroeg Frau Wohl.

‘Ja,’ zei Astrid.

‘Ja wat?’

‘Ja, graag.’

Ik ging opzij om haar erlangs te laten. Ze keek naar me op en prikte een keer of twee in mijn been. Toen gaf ze me de deegroller, die warm en stevig was en een vage nootmuskaatgeur had, en ik volgde haar terug door de gang naar de woonkamer.

En ik geef toe dat ik woest werd. Ik begreep niet waarom Anna me niet had laten weten dat ze zwanger was. Ze had me een bericht gestuurd toen ze hertrouwd was. Dit had ze me toch zeker ook wel kunnen vertellen, via een tussenpersoon of gecodeerde brief. Toch? Op de dag dat ik jullie aan de overkant van de straat zag, Lotte, toen je het hondje aaide, moest ze Astrid al hebben gekregen.

Toen herinnerde ik me de avond dat ze me vertelde dat ze zwanger was van jou: ze kwam de zitkamer binnen waar ik nog aan het nadenken was over hoe ik de Vitalisator kon vervolmaken en Baumhauer kon overhalen om een tweede klinische studie toe te staan. Ze legde zonder een woord te zeggen een zilveren rammelaar op mijn bureau, boven op mijn papieren. En ik pakte hem op en hoorde de kleine balletjes binnenin heen

en weer gaan en rinkelen. En toen ik naar haar gezicht keek, wist ik het. En ik herinnerde me dat ik dacht dat ik alles zou doen voor dit leventje dat nog niet eens begonnen was en dat er niets belangrijker was. En toen begreep ik waarom ze me niets over je zusje had verteld: ze dacht dat het te gevaarlijk was, dat ik – als ik het te weten kwam – het geheim van onze geveinsde scheiding niet zou kunnen bewaren en dat we beiden gestraft zouden worden voor rassenontering, en wat zou er dan met ons gebeuren? En wat zou er met jou gebeuren? Iets verschrikkelijks.

Maar dat gebeurde hoe dan ook.

Hahn moet het ook hebben geweten. En het mij bewust niet hebben verteld. Toen Astrid haar brood met schmaltz op had, zei Frau Wohl: ‘Ik heb nog veel verstelwerk, Doktor Weber. Het was fijn u te ontmoeten.’

‘Het was ook fijn om u te ontmoeten,’ zei ik. ‘Om jullie beiden te ontmoeten.’

Ik had de deegroller nog in mijn handen, dus die gaf ik terug aan Astrid, die hem van me aannam en ‘dank u wel’ zei, en hem toen weer aan me retourneerde. ‘Graag gedaan,’ zei ze.

‘O... nee, deze is van jou,’ zei ik, terwijl ik hem aan haar teruggaf, waarop zij weer ‘dank u wel’ zei en hem me opnieuw overhandigde. ‘Graag gedaan.’

‘Dat kan ze de hele dag doen,’ zei Frau Wohl. ‘Stop met plagen nu, Astrid. Ik heb verstelwerk te doen. Kom nu maar even mee naar de keuken, dan veeg ik je gezicht af.’

Een stem in het park riep: *Nu ben ik aan de beurt! Geef aan mij!*

‘Als u het druk hebt, Frau Wohl,’ zei ik, toen ik haar door de gang volgde, ‘zal ik dan Astrid even mee naar het park nemen?’

‘Het park!’ riep Astrid, al onderweg naar de voordeur om haar schoenen te zoeken.

‘Ik weet het niet...’ zei Frau Wohl. Ze wrong een doekje uit en bleef er maar aan draaien, met witte knokkels.

‘Het is aan de overkant van de weg,’ zei ik. ‘U kunt ons zien vanuit het raam.’

Ze liep terug naar de woonkamer en keek naar buiten alsof ze zich daarvan wilde vergewissen.

‘Een halfuur,’ zei ze.

‘Een halfuur,’ zei ik.

‘Ze vindt het leuk om de bladeren omhoog te schoppen, maar laat haar niet te modderig worden.’ Ze veegde het gezicht van Astrid af en knoopte

haar jas dicht, waarna ze haar een zetje in mijn richting gaf. 'Het is in orde,' zei ze. 'Ik zwaai vanachter het raam.'

Daar gaan we. De trap af, de binnenplaats over, even stoppen bij de stoeprand, handje vast, wachten tot de bus voorbij is. Handje vast, naar links en rechts kijken of het veilig is. Nu ja. Handje vast. En kijk, daar is Tante Leah die naar ons zwaait vanachter het raam, en alles is in orde. En ja, wat een mooi blaadje. Zullen we het bewaren?

Een vrouw die in haar eentje aan het wandelen is, stopt om het haar van Astrid aan te raken en te mompelen hoe mooi en kostbaar ze is, en een andere vrouw, ook alleen, stopt om een aai over haar wang te geven en haar geur op te snuiven.

Ik vertelde je al, Lotte, dat er drie wonderen waren in dit verhaal. Herr Erling was het eerste, al was het maar voor even. Zijn wonder hield geen stand. En Greta Hahn was het tweede, maar weer, alleen voor even. Dat begreep je wel, toch? Dat ze niet kon blijven leven, nooit in leven had kunnen blijven? En laat me je dan nu vertellen over het derde wonder. Laat me het opschrijven zodat ik het zelf geloof: deze vroege herfst dag, dit vochtige gras dat onze schoenen donker kleurt, dit winterkoninkje dat zo helder zingt om de wereld te redden, dit bleke zonnetje aan de witte hemel. Deze gele vlieger, deze lege fontein en je zusje Astrid die met haar vinger de nerven van dit blaadje volgt. Allemaal zo dichtbij.

Noot van de auteur

Er zijn talloze ooggetuigenverslagen over Buchenwald, waarvan sommige tijdens of vlak na de oorlog, en andere decennia later zijn opgeschreven. Tijdens het onderzoek voor en het schrijven van dit boek heb ik een grote verscheidenheid aan Duitstalige en Engelstalige bronnen geraadpleegd, variërend van interviews met gevangenen, brieven en memoires tot officiële dossiers en historische onderzoeken, en heb ik een zo realistisch mogelijke weergave nagestreefd. Wanneer ik op conflicterende verslagen stuitte, heb ik rekening gehouden met politieke agenda's en mogelijke vertekening van herinneringen na verloop van tijd.

De publieke ophanging van Poolse mannen op pagina 302 heb ik gebaseerd op de executie in het bos nabij Poppenhausen, die door SS'ers van Buchenwald werd voltrokken in 1942. De originele Glazen Mens, die in Dresden was tentoongesteld in 1930, werd vernietigd bij het bombardement van het Deutsches Hygiene-Museum in 1945.

Het opvoedingshandboek van Johanna Haarer dat door Greta wordt genoemd op pagina 137 is *Die deutsche Mutter und ihr erstes Kind*. Het gedicht van Goethe waaruit Lenard citeert op pagina 189 is 'An Charlotte von Stein', en het gedicht waaruit Dietrich citeert op pagina 335 is 'Gingko biloba'. Het boek van Karl-Heinz waaraan Lenard refereert op pagina 269 is *Eine Hasengeschichte* van Sibylle von Olfers. Het citaat op de bewerkte houten kist op pagina 290 is afkomstig uit Goethes gesprekken met Sulpiz Boisserée op 3 augustus 1815. De eerste regel van het gedicht van Herr Heller op pagina 379 is een bewerking van een dichtregel uit 'Heimkehrende Krieger' door nazidichter Heinrich Anacker, dat gepubliceerd werd in de *Thüringer Gauzeitung* op 23 augustus 1942. Het citaat op pagina 387 uit het schoolboek van Karl-Heinz komt uit het abc-boekje

Fibel für die Volksschulen Württembergs uit 1941. Zie ‘Noot van de vertalers’ voor de vertaalverantwoording.

Sommige van de gebruikte namen zijn van personen die daadwerkelijk hebben bestaan, zoals Ding, Katzen-Ellenbogen, Krautwurst, Pister, Schiedlauský, Schmidt, Schwartz en de prins Van Waldeck-Pyrmont. Hoewel mijn omschrijvingen van deze personen gefingeerd zijn, zijn de beschreven daden meestal gebaseerd op feiten. Herr Baumhauer, mijn directeur van het Heilige Geest Ziekenhuis in Frankfurt, is volledig fictief, evenals Lenard Weber en zijn apparaat, hoewel dat geïnspireerd is op soortgelijke bestaande apparaten uit dezelfde periode. Foucher, Lenards collega op de fotoafdeling, is gebaseerd op de Franse fotograaf Georges Angéli. De gevangene die het gezicht uit het hout van de Goethe-eik snijdt, is gebaseerd op Bruno Apitz, een belangrijk figuur in zowel de geschiedenis van het kamp als de naoorlogse Oost-Duitse interpretatie van die geschiedenis. Zijn houtsnijwerk *Das letzte Gesicht* bevindt zich in de collectie van het Deutsches Historisches Museum in Berlijn. Dietrich Hahn is losjes gebaseerd op Otto Barnewald, in die zin dat beiden in Buchenwald dezelfde administratieve functie bekleedden.

De citaten van Dietrich zijn letterlijke registraties afkomstig uit de processen tegen oorlogsmisdadigers door het Amerikaanse Militaire Tribunaal in Dachau in 1947. Otto Barnewald werd er ter dood veroordeeld. Later kreeg hij strafvermindering, zoals het merendeel van de verdachten van Buchenwald. Hij werd vrijgelaten uit de Gevangenis van Landsberg in juni 1954.

Noot van de vertalers

In onze vertaling hebben we de achternaam van het personage Josef Niemand gewijzigd. In de Engelstalige roman heeft de auteur het personage een Duitse achternaam met een duidelijke bijbetekenis gegeven. Anders dan in het Engels bestaat in het Nederlands het woord ‘niemand’. Als we die achternaam in de vertaling hadden gehandhaafd, zou expliciet worden wat in het Engels impliciet is. Om ook in het Nederlands de verwijzing te bewerkstelligen, hebben we ervoor gekozen Josef de Duitse achternaam ‘Keiner’ te geven.

Net als de auteur hebben wij veel bronnen geraadpleegd om een zo accuraat mogelijke vertaling te maken. We hebben de diverse citaten in de roman grotendeels zelf vertaald, ook al was er in een enkel geval al een bestaande vertaling voorhanden. Die vertalingen hebben we gebaseerd op de oorspronkelijke Duitstalige of Engelstalige bronnen. Het gaat dan bijvoorbeeld – niet uitputtend – om de vertaling van het rijmpje uit het kinderboek *Eine Hasengeschichte* van Sibylle von Olfers op pagina 269, de versregel uit ‘Mnemosyne’ van Friedrich Hölderlin die als titel van deel 7 dient en daarnaast op pagina 127 en 315 wordt geciteerd, en om de vertaling van de versregels uit ‘Heimkehrende Krieger’ van nazi-dichter Heinrich Anacker op pagina 379.

We hebben bestaande vertalingen gebruikt bij de volgende citaten: de vertaling van het citaat uit *Lotte in Weimar* van Thomas Mann op pagina 7 is van Tinke Davids. Het citaat uit *Quel beau dimanche!* van Jorge Semprún op pagina 7 is van Babet Mossel.

In diverse bronnen hebben we dezelfde Nederlandse vertaling van de regels uit *Elias Oratorium* van Mendelssohn op pagina 435-436 aangetroffen. De

naam van de vertaler(s) blijft echter onvermeld.

De diverse bijbelcitaten op pagina 97, 365, 368, 415-416, 426-427 en 465 en de regel uit het 'Onzevader' op pagina 370 zijn afkomstig uit de *Peter Cansiusvertaling*. Voor diverse uitspraken van personage Josef Keiner hebben we gebruikgemaakt van passages uit de *Nieuwe wereldvertaling*.

De citaten uit *Mein Kampf* van Adolf Hitler op pagina 374-375 en 392 komen uit de in 2018 uitgekomen wetenschappelijke editie, vertaald door Mario Molegraaf.

Het citaat uit de klassieke eed van Hippocrates op pagina 376 is van de hand van Anton van Hooff en Manfred Horstmanshoff.

De opschriften op onder meer het poortgebouw van Buchenwald, verschillende borden en wegwijzers hebben we in het Duits opgenomen. Titels van boeken, tijdschriften, muziekstukken, liederen, kunstwerken en films hebben we genoteerd in de taal waarin ze verschenen zijn, met uitzondering van de titels waarvan in de tekst benoemd wordt dat ze in een bepaalde taal zijn.

Eventuele fouten zijn de onze.

Dankwoord

Ik wil graag mijn uitgevers, Fergus Barrowman en Ashleigh Young (Victoria University of Wellington Press) en Christopher Potter (Europa Editions) bedanken, en daarnaast mijn agent Caroline Dawnay en haar assistent Kat Aitken, mijn bureauredacteur Sarah Ream, mijn collega's aan de University of Waikato, Creative New Zealand, waarvan ik een letterenbeurs toegekend heb gekregen, Jann Medlicott en de Acorn Foundation, en de Janet Frame Literary Trust.

Welgemeende dank aan Harry Stein (Gedenkstätte Buchenwald), die me het ammonietfossiel gaf en zo hoffelijk was al mijn vragen te beantwoorden over de geschiedenis van het kamp. Eventuele fouten zijn de mijne. Ik ben Roland Bärwinkel (Klassik Stiftung Weimar) dankbaar, en daarnaast Frank Boblenz, Stefanie Dellemann en de staf (Landesarchiv Thüringen – Hauptstaatsarchiv Weimar), Benedikt Burkard (Historisches Museum Frankfurt), Monika Flacke (Deutsches Historisches Museum, Berlijn), Petra Graupe en Katja Lorenz (Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Weimar), Beate Meyer (Institut für die Geschichte der deutschen Juden, Hamburg), Jens Schley (Berlijn), Maximilian Strnad (Stadtarchiv München), Carsten Timmermann (Centre for the History of Science, Technology and Medicine, University of Manchester), Manuel Vojtech (Deutsches Hygiene-Museum, Dresden), en Wolfgang Wippermann (Freie Universität Berlin), die zich mij vast niet herinnert, maar die mijn lichting van de universiteit in 1996 meenam naar Buchenwald en ons over de Goethe-eik vertelde.

Dank ook aan Annie en Detlev Brandt, Anne Ferrier-Watson, Matt Grace, Thorsten Harms, Maria McGuire, Helen en Fred Mayall, Stephen Murray, Kimberley Nelson, Michael Norris, Nathalie Philippe, Brigitte Ruessler,

Bernd Schmidt, Jonathan Scott, Alison Southby, Michael Steven, Cheryl Pearl Sucher en Claudia Williams.

En zoals altijd een speciaal woord van dank aan Alan Bekhuis, Alice Chidgey en Tracey Slaughter voor hun onuitputtelijke steun en aanmoediging.

Een indrukwekkende roman die ons dwingt de beperkingen van onze eigen blik te onderzoeken.

Wanneer de Tweede Wereldoorlog uitbreekt verhuizen Greta en haar gezin naar een huis naast Buchenwald. Naïef als Greta is, probeert ze weg te kijken van de gruwelen die zich naast de deur afspelen. Maar de pijn in haar eigen lichaam is moeilijker te negeren.

Haar man Dietrich is een ambitieuze ss'er die voor Führer en vaderland getallen boven mensen stelt. Maar als zijn vrouw steeds zieker wordt, laat hij in het geheim de arts en politiek gevangene Lenard Weber naar Buchenwald overplaatsen om haar te behandelen.

Met elkaar creëren ze een web van leugens waar ze, om de hoop niet te verliezen, koste wat het kost in willen blijven geloven. Wanneer de oorlog ten einde loopt, zijn hun levens voorgoed veranderd. Maar kunnen zij hun wegkijken ooit rechtvaardigen?

De Nieuw-Zeelandse Catherine Chidgey is universitair docent Creatief schrijven en auteur van meerdere romans. Ze studeerde Duits in Berlijn. Haar werk is verschillende keren genomineerd voor grote literaire prijzen, waaronder de Dublin Literary Award, de Commonwealth Writers' Prize en de Women's Prize for Fiction.

